

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

**Україна в сучасному
геополітичному просторі:
теоретичний і прикладний аспекти**

Монографія

Київ 2002

ББК 66.4(4УКР)
У45

Рецензенти: *В. С. Пазенок*, чл.-кор. НАН України
М. Ф. Головатий, д-р політ. наук
Л. Є. Шкляр, д-р політ. наук

Автори: Ф. М. Рудич (керівник авторського колективу), Р. В. Балабан, О. П. Дергачов, О. В. Заремба, Г. І. Зеленько, Є. Б. Кіш, Н. В. Кононенко, А. І. Кудряченко, Т. М. Ляшенко, А. М. Макаров, М. І. Михальченко, В. С. Огрязко, А. Д. Пахарев, В. О. Трипольський, Г. П. Щедрова, Е. В. Щербенко

У45 Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: [Кол. моногр.] / За ред. Ф. М. Рудича. — К.: МАУП, 2002. — 488 с. — Бібліогр. в кінці розділів.

ISBN 966-608-192-X

У монографії на основі великого розмаїття теоретичних концепцій геополітики як науки і її наукових шкіл, процесів сучасної політичної модернізації досліджуються актуальні проблеми геополітичного виміру сучасної України. Ця проблема розглядається в контексті відносин України з Росією, європейськими і євроатлантичними структурами, державами Центральної і Східної Європи. Зроблено спробу сформулювати модель відносин України з її стратегічними партнерами і проаналізувати вплив на ці відносини суспільно-політичного устрою.

Для політиків, політологів, істориків, філософів, правознавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів освіти, а також усіх, хто цікавиться геополітичним майбутнім Української держави.

ББК 66.4(4УКР)

- © Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, О. П. Дергачов та ін., 2002
- © Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2002

ISBN 966-608-192-X

ДО ЧИТАЧА

Пропонована монографія — результат реалізації науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України у співпраці з провідними фахівцями інших наукових установ проекту “Україна — держави Центральної та Східної Європи в новому геополітичному просторі: варіанти політичної модернізації”.

Як молода держава Україна прагне усвідомити своє місце і роль як у геополітичному контексті, так і в руслі світової цивілізації, визначити пріоритети і реальні національні інтереси, а також стратегію і тактику їх реалізації.

Авторський колектив, використовуючи сучасні політологічні методи дослідження, зокрема порівняльний аналіз, намагався виявити загальні закономірності, а також специфічні особливості цих процесів в окремих країнах світу.

У першому розділі монографії розглядаються різноманітні підходи до визначення такої актуальної і складної політологічної категорії, як “політична модернізація” в її теоретико-методологічному аспекті, дається її авторське трактування. У другому розділі на основі ґрунтовного розгляду проблем геополітики як науки і наукових шкіл геополітики визначаються місце й роль України в новому геополітичному просторі, аналізуються українсько-російські відносини, а також прагнення і реалії європейської та євроатлантичної інтеграції української держави. У третьому — п’ятому розділах розглянуто широкий спектр відносин України з державами Центральної і Східної Європи, йдеться, зокрема, про політичні відносини, політичний, економічний і соціокультурний виміри. Розглядається історія розвитку ідеї громадянського суспільства у європейській політичній думці, пояснюються причини її актуалізації на сучасному етапі.

Спираючись на ґрунтовні дослідження, в яких всебічно розглядається процес становлення політичної системи сучасної України,

авторський колектив аналізує варіанти політичної модернізації держав Центральної та Східної Європи, що дає можливість визначити перспективи становлення України як активного суб'єкта міжнародних відносин з огляду на її зацікавленість і прагнення брати участь у процесах, що відбуваються у євразійському та євроатлантичному регіонах, сприяти гармонізації відносин між ними. Безперечно, без ефективного здійснення політичних реформ, соціальної стабілізації суспільства, помітних ознак економічного піднесення і підвищення життєвого рівня населення неможливі ні повноцінна й довготривала нормалізація відносин України з Росією, ні інтеграція України в європейські та євроатлантичні структури, ні регіональне самоутвердження Української держави в Центральній і Східній Європі.

У післямові зроблено спробу сформулювати модель відносин України з її стратегічними партнерами, а також проаналізовано вплив на ці відносини владних структур держав. Геополітичне майбутнє України автори вбачають в її інтеграції до Європейського Союзу водночас з рівноправним партнерством з Росією в економічній сфері та зближенням з Європейським Союзом. При цьому Україна повинна будувати свою, орієнтовану на власні інтереси зовнішню політику, яка сприятиме перетворенню України на впливовий чинник створення механізму безпеки Європи ХХІ століття, від чого залежать перспективи геополітичного, а отже, міжнародного становища держави.

Пропонована монографія становитиме інтерес для науковців, викладачів, студентів вищих закладів освіти і всіх, хто цікавиться актуальними геополітичними проблемами.

І. Курас, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, віце-президент Національної Академії наук України

Г. Щокін, президент Міжрегіональної Академії управління персоналом та Міжнародної Кадрової Академії

ПЕРЕДМОВА

Геополітика як наука була народжена, скомпрометована і відроджена у ХХ ст. Доля її нагадує долю кібернетики й генетики, які визнавались або псевдонауками, або такими, що завдають людству лише шкоди.

Ще донедавна вважалося, що воєнні злочини третього рейху — експансію, війни, депортацію — теоретично обґрунтували німецькі геополітики, зокрема видатний учений, генерал, дипломат Карл Хаусхофер. Проте концептуальний аналіз творів К. Хаусхофера свідчить про суттєву відмінність його геополітичних поглядів від спрощених расистських викладів націонал-соціалістів. До речі, доля німецького професора та його сім'ї була трагічною*. К. Хаусхофер був особисто знайомий з Гітлером. Після приходу нацистів до влади він створив і очолив Інститут геополітики, заснував журнал “Геополітика”. Втім, після від'їзду Р. Гесса до Англії, з яким К. Хаусхофер підтримував дружні стосунки, вченого було ув'язнено, кинуте до концентраційного табору Дахау. Одразу після війни К. Хаусхофер був заарештований в американській зоні окупації Німеччини як “відомий нацист”, його судив Нюрнберзький трибунал. В останній своїй праці “Апологія німецької геополітики” К. Хаусхофер заперечував “нацистське минуле” цієї науки і намагався довести, що Гітлер перекручував геополітику. 10 березня 1946 р. К. Хаусхофер та його дружина Марта покінчили життя самогубством. Питання про ступінь причетності геополітики до нацистських злочинів залишилось відкритим.

Неприйняття геополітики як доктрини пояснювалося тим, що ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховати за

---

* Див.: *Тихонравов Ю. В.* Геополитика: Учеб. пособие. — М., 1998. — С.141–147.

гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. Здебільшого геополітиків не визнавали як вчених, але їхні наукові розробки активно використовувалися для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого, географа, історика, теоретика міжнародних відносин Х. Маккіндера не сприймалися в академічних колах, проте, за його безпосередньої участі, широко застосовувалися владними структурами у формуванні міжнародної політики Англії.

Втім, геополітика існує і поступово здобуває офіційне визнання й відповідний статус наукової дисципліни, про що свідчить, зокрема, вихід друком великої кількості монографічних праць російських та українських дослідників*, публікацій у періодичних виданнях.

Геополітика — наука майбутнього, її основи найближчим часом викладатимуть не лише у спеціальних вищих навчальних закладах, установах і академіях, а й у середніх школах. Ця наука сприятиме підвищенню освітнього рівня, формуванню і розвитку політичної культури громадян.

У Росії над проблемами геополітики активно працюють відомі впливові центри — Російський інститут стратегічних досліджень, Інститут Європи, Інститут світової економіки та міжнародних відносин Російської академії наук, Інститут діаспори та інтеграції (Інститут країн СНД). Питання геополітики постійно перебувають у полі зору владних структур держави.

Останнім часом геополітична проблематика інтенсивно досліджується в Україні. Питання національної безпеки України, концепцію її стратегічного розвитку систематично аналізують Національний інститут стратегічних досліджень і Національний інститут проблем міжнародної безпеки.

Монографію підготували: передмову, підрозд. 2.1–2.3, 3.1, 4.1, 4.5, 4.2, післямову — Ф. М. Рудич; розд. 1 — М. І. Михальченко; під-

---

* Див.: *Гаджиев К. С.* Геополитика. — М.: Междун. отношения, 1997; *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1997; *Врублевський В., Хорошковський В.* Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси. — К., 1997; *Нартов Н. А.* Геополитика. — М.: ЮНИТИ, 1999; *Зюганов Г.* География победы. Основы российской геополитики. — М., 1997; *Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку.* — К., 1999; *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи.* — К., 2000.

розд. 2. 4 — О. П. Дергачов; підрозд. 2.5 — В. С. Огрязко; підрозд. 3.2, 3.5 — А. Д. Пахарев; підрозд. 3.3 — спільно Р. В. Балабан, Н. В. Кононенко; підрозділ 3.4 — А. М. Макаров; підрозд. 4.3 — Г. І. Зеленько; підрозд. 4.4 — Є. Б. Кіш; підрозд. 4.6 — А. І. Кудряченко; підрозд. 4.7 — В. О. Трипольський; підрозд. 5.1 — Е. В. Щербенко; підрозд. 5.2 — О. В. Заремба; підрозд. 5.3 — Т. М. Ляшенко; підрозд. 5. 4 — Г. П. Щедрова.

Розділ 1

Політична модернізація: теоретико-методологічний аспект

Модернізаційні зусилля влади, еліт, партій, соціальних груп по-різному впливають на суспільне життя. А тому вивчення модернізаційних, а отже й трансформаційних можливостей в окремих сферах життя суспільств дедалі частіше стає предметом наукового дослідження.

Нині найглибше досліджують модернізацію у сферах економічній і політичній. Культурна ж модернізація неоднозначно сприймається на рівні як окремих країн, так і регіонів. Наприклад, національні еліти негативно оцінюють масове проникнення зразків американської культури (американізацію, вестернізацію) у європейський і постсоціалістичний простір. Перед тим як сконцентрувати увагу на політичній модернізації розглянемо проблеми економічної модернізації, що є гарантією модернізації політичної.

У ХХ ст. глобальний аналіз економічної модернізації ґрунтувався на двох теоретичних підходах (течіях) — ринковому (капіталістичному) і планово-соціалістичному (марксистсько-ленінському, маоїстському та ін.). При цьому зазначимо, що кожний з цих теоретичних підходів має певні переваги і недоліки. А тому в економічній практиці відбулася їх конвергенція: ринкова економіка ефективно застосовує різні види планування та програмування, а планово-соціалістична (там, де вона залишилася) використовує ринкові механізми, інтегрується у світовий економічний ринок. Так, економіка Китайської Народної Республіки є конвергентною економічною моделлю, хоча з ідеологічних мотивів керівництво країни не завжди це визнає.

Економічна модернізація на пострадянському просторі здійснюється досить суперечливо, хоча теоретично її метою є саме докорінні реформи. Така суперечливість пов'язана насамперед з тим, що національні економічні й політичні еліти істотно різняться підходами до реформ і способами їх здійснення, що зумовлено різними інтересами груп, еліт, кланів. Крім того, на перебіг економічної модернізації суттєво впливають ідеологічні та політичні суперечності неокомуністичних і ринково орієнтованих партій, груп владної елі-

ти, а також корумпованість влади, криміналізація економіки і політики пострадянських держав.

У вітчизняній літературі із суспільствознавства, особливо в економічній, часто стверджується, що метою економічної модернізації є перехід до ринку. Це в корені неправильно. І річ не в застарілому розумінні сучасного ринку, який навіть у капіталістичних країнах уже давно регулюється державою, міжнародними економічними організаціями. (Як приклад, можна навести виступи у Західній Європі виноробів, виробників продуктів харчування проти надмірної зарегульованості ринків збуту, а отже й виробництва продовольства. Жорстко регулюються ринки металу, автомобілів, хімічної продукції тощо.) Ринок та інші способи господарювання є лише проміжними ланками модернізації як зміни механізмів реалізації основної мети економічних реформ — побудови соціальної держави. Парадигмою економічних реформ є формула: “До соціальної держави через соціально-орієнтовані ринкові перетворення”.

Багато дослідників і політиків вважають, що поняття “соціальна держава” з’явилося у другій половині ХХ ст. Ця думка зустрічається навіть в енциклопедичних виданнях [1, 321], але вона хибна. У науковій літературі країн Західної Європи, сучасних монографічних дослідженнях зазначається, що поняття “соціальна держава” запровадив у науковий вжиток у 1850 р. німецький учений Л. фон Штайн. Проте тривалий час його практично не застосовували. Лише в 1932 р. Ф. Нойман зробив спробу дати глибше його визначення і вписати в понятійну систему суспільних наук [2]. Відтоді поняття “соціальна держава” почали використовувати значно ширше.

У визначення сутності та функцій соціальної держави вагомий внесок зробили німецькі дослідники соціал-демократичної орієнтації, які прагнули теоретично обґрунтувати включення до програми німецьких соціал-демократів завдання побудови соціальної держави. Ідеологічно незаангажовані вчені, вивчаючи проблеми економічної модернізації, також розробляли поняття соціальної держави.

Ф. Нойман, загалом правильно визначаючи суть соціальної держави, надто багато уваги акцентував на правовому аспекті. Він вважав, що соціальна держава є державно-правовим устроєм, створеним на основі правових інститутів свободи і власності, доповнених трудовим і економічним законодавством, мета якого — участь трудових спілок в управлінні економікою і самовизначенні своєї професійної долі [2].

Погоджуючись з підходом Ф. Ноймана до проблеми соціальної держави, Г. фон Хаферкамп визначає це поняття чіткіше, вважаючи, що “соціальна держава, на відміну від адміністративної та ліберальної правової держави, є державою турботливого розподілу” [3, 52]. Г.-Х. Хартвіх істотно уточнює це визначення: “Соціальна держава означає: держава, яка одержала можливість на правовій основі висувати завдання планування, розподілу, організації індивідуального і соціального життя” [4, 347]. Проте, визнаючи ключову роль держави в регулюванні соціальної сфери, прихильники соціал-демократії виокремлюють насамперед проблему підвищення якості життя соціальних аутсайдерів, наголошуючи, що “ідея держави добробуту полягає в тому, щоб зробити це на якомога кращому рівні і, що особливо важливо, — надавати всім громадянам доступ до соціальних виплат” [5, 174].

На відміну від прихильників економічного лібералізму, мета якого — знизити соціальні витрати держави, прихильники соціальної держави наполягають на протилежному. На їхню думку, суть поняття соціальної держави “виявляється у структурі відкритої влади, яка встановлена демократично у високоіндустріальному пізньокапіталістичному суспільстві Західної Європи, Скандинавії та Північної Америки. Воно виявляється у наявності чи становленні державно гарантованої і регульованої системи соціального забезпечення, мета якої — досягти мінімального рівня життя і знизити соціальний ризик працюючих” [6, 86].

Тенденція поєднати політико-правовий аспект з економічним в ідеї функціонування соціальної держави стійка дотепер. Така держава, вважають її прихильники, повинна забезпечити “централізовано регульоване і впорядковане турботливе існування й життя з піклуванням про всіх громадян в усіх життєвих ситуаціях, що стало першою суспільною реальністю сучасної демократії, яка обслуговується перебудованою економічним лібералізмом господарською системою згідно із соціальною справедливістю [7, 152]. Що ж до проблеми зв’язку демократичного політичного устрою з регулятивною функцією соціальної держави, то її сучасні прихильники категоричні: “Немає соціальної держави без свободи — немає свободи без соціальної держави”. Тому основними цілями-принципами соціальної держави вони вважають свободу, солідаризм, справедливість, законність, демократію, соціальну турботу і соціальний мир [8, 17].

Наведені визначення поняття соціальної держави та її функцій свідчать про існування в сучасній науковій літературі (особливо німецькій) розробленої теорії про природу, сутність, принципи функціонування, інститути соціальної держави. Інтенсивно цю проблему досліджують науковці пострадянських країн. Побудова соціальної держави визначена в Конституції України як основна мета, яка може бути реалізована насамперед як масштабний економічний і політичний модернізаційний проект.

Досягти цієї мети можна, лише здійснюючи водночас економічну, політичну і соціальну модернізацію України. При цьому соціальний аспект є поєднанням економічного і політичного, що означає таке:

- соціальна держава формується як результат цілеспрямованої політики економічного реформування;
- необхідною передумовою становлення соціальної держави в будь-якій країні є правове закріплення принципів змішаної економіки (рівність прав державної, колективної і приватної власності), соціальної та політичної свободи і демократії у формі правової держави;
- соціальна держава як мета — це турботлива держава загальноного добробуту;
- соціальна держава є лояльним партнером громадянського суспільства;
- соціальна держава має чіткі кількісно-якісні параметри рівня життя в матеріально-фінансових показниках. Тут ідеться про частку витрат на соціальну сферу у структурі ВВП. Так у 1993 р. вона становила у Фінляндії — 41 %; Норвегії — 52; Данії — 62; Швеції — 70; у середньому в Західній Європі — 50 %.

Економічні проблеми різною мірою пов'язані з політикою, боротьбою за владу, політичною модернізацією суспільства. Наприклад, К. Маркс пов'язував можливість здійснити революцію саме з відносним і абсолютним зубожінням пролетаріату. Він вважав, що чим гірше живе пролетаріат, тим швидше в його свідомості актуалізується потреба в революційних перетвореннях, тим більшою мірою він готовий до практичної участі в революції та боротьбі за політичну владу. Такої ж думки дотримувався і В. Ленін. Тим часом М. Вебер зазначав, що протягом усієї історії людства економічне становище класів, соціальних груп, поділ на багатих і бідних не сприяли формуванню значущої політичної позиції, політичних гасел. Він вважав,

що політичні установки, гасла народжувалися у сфері політики і відбивали передусім політичні інтереси класів, груп, особистостей. Економічні проблеми, безумовно, важливі для населення, але є лише одним з аргументів у боротьбі за владу. І за спробами спекуляції на економічних проблемах часто приховують конкретний політичний, владний інтерес, який легітимує себе через обстоювання загального блага.

Обидві точки зору є крайніми. В одній (К. Маркса) роль економічного чинника переоцінюється, в іншій (М. Вебера) — недооцінюється. Історичний досвід свідчить, що в різних країнах роль економічного чинника виявлялась по-різному. В одних країнах дискусії про ціни, податки, соціальну підтримку бідних не були детонаторами соціальних конфліктів. В інших, наприклад, у Російській імперії початку ХХ ст. і на пострадянському просторі наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., економічні проблеми набували величезного політичного звучання. Іншими словами, взаємодія економіки і політики залежить від історичних умов розвитку та специфіки країни і не може бути абсолютно однаковою за всіх часів і в усіх регіонах.

Політична модернізація як основну в теоретичному аналізі і практичній діяльності визначає проблему підвищення ефективності влади, раціоналізації політичних систем суспільства і забезпечення прав та свобод особистості. У цій сфері, на перший погляд, немає таких істотних відмінностей у теоретичних підходах, як при аналізі економічної модернізації, оскільки мало хто відкрито виступає проти ідеї правової, демократичної, соціальної держави, особливо якщо ці визначення розглядаються в єдності — як соціально-демократична держава, що більше відповідає її сучасному розумінню.

Втім, цю ідею трактують дуже широко — від майже не прикритого демократичною риторикою анархізму до “блискуче запакованого” тією самою риторикою тоталітаризму. Ще більш незадовільним є досвід створення “демократичних суспільств” на пострадянському просторі, де практика створення “хижацького капіталізму” поєднується з практикою створення авторитарних політичних режимів найгіршого зразка, в яких демократія підмінюється всездозволеністю дій влади, причому часто ця політика свавілля скерована проти народу і демократії як політичного інституту.

Модернізаційний аналіз політичних процесів, політичних змін часто замикається на перехідних країнах або тих, що розвиваються, переживають стадії радикальної трансформації політичних струк-

тур, які змінюють тип економічних відносин. При цьому з поля зору часто випадає той факт, що й розвинені держави Заходу проходять модернізаційні періоди, під час яких здійснюються еволюційні та революційні перетворення. Так, перехід Франції до президентської республіки (п'ятої республіки) у другій половині 50–60-х років, політичні зміни у Греції в 70-х роках, в Іспанії та Португалії у 70-80-х роках мали кризовий характер і за більшістю характеристик були модернізаційними процесами.

На цьому наголошують і американські політологи Б. Браун і Р. Макрідіс: “Політичні зміни не обмежуються країнами, що розвиваються. Всі політичні системи зазнають швидкої еволюції, включаючи й ті, які заведено називати розвиненими індустріальними країнами, оскільки будь-який політичний процес тісно пов'язаний зі змінами. Сьогодні ми можемо зазначити, що в багатьох політичних системах є інститути, за допомогою яких потреби і вимоги перетворюються на рішення. Але наявні умови обов'язково змінюються. Нові угруповання захоплюють владні й командні позиції, тоді як їх попередники втрачають владні повноваження. У результаті проголошуються нові права і створюються нові установи, що їх забезпечують” [9, 353–354].

Навіть у стабільно консервативних країнах відбуваються інституційні зміни модернізаційного характеру. Наприклад, у Великобританії в 1999 р. було частково скасоване спадкове входження до вищої палати парламенту — палати лордів, що для цієї країни було глибокою модернізацією політичних інститутів.

Модернізації можуть відбуватись еволюційно і революційно. На відміну від прогресивістського лінійного підходу С. Хантінгтона, ми вважаємо, що модернізації мають як лінійний, так і нелінійний характер і не завжди пов'язані із соціальним прогресом і поступальним рухом суспільства вперед. Демократичні або напівдемократичні режими руйнуються і модернізація припиняється, якщо до влади приходять псевдodemократичні, олігархічні режими. Так, у пострадянських режимах очевидні специфічні комбінації прогресивних і регресивних тенденцій. Тому слід розрізняти поняття “модернізація у країні” і “країна, що модернізується”. У першому випадку ми припускаємо часткову модернізацію в будь-якій країні, у другому — необхідно розглядати країну загалом. Згідно з цим критерієм модернізації в обох випадках різні, і можна говорити про реформи або революцію.

У разі здійснення модернізації всередині країни кардинальні зміни пов'язані з трансформацією інституційних структур (якісно нові функції або процедури) або із заміною їх новими структурами (наприклад, замість авторитарного або тоталітарного політичного режиму встановлюється демократичний), але економічний устрій залишається незмінним. Якщо ж модернізується країна — змінюється економічний і політичний устрій (еволюційно або революційно), ідеологічна система, норми й цінності повсякденного життя, організаційні структури держави і суспільства, зокрема й у міжнародному плані.

Перший варіант був характерний, наприклад, для Іспанії та Португалії, коли там у 70-80-х роках авторитарні політичні режими змінювалися на демократичні. Другий варіант відповідає модернізації в СРСР, яка супроводжувалася кризою комуністичної ідеології, кризою легітимності комуністичного режиму (його цінностей і норм), кардинальними змінами в економічному та політичному устрої, в організаційно-управлінських структурах (фактично створювалася нова система управління), зміною зовнішньополітичних відносин (розпад СРСР і соціалістичної системи), перебудовою всього повсякденного життя. Ця модернізація не відповідає поняттю “революція” або “контрреволюція” — вона стихійніша, масштабніша, суперечливіша, кардинальніша, ніж політичний переворот, здійснюваний якоюсь партією або групою осіб (наприклад, військових) з метою захоплення влади. Вона не відповідає поняттю “прогрес”, особливо за найближчими соціальними наслідками (“шокова терапія”); в ній немає явних “реформістських” або “революційних” сил та організацій.

Політична модернізація може здійснюватися певною мірою автономно від економічних і соціальних умов, так само, як і останні можуть змінюватись незалежно від політичної модернізації (візьмемо для прикладу сучасний Китай). Але це не означає, що в будь-який момент часткову модернізацію можна зупинити, тут надто багато залежить від змін у правлячих елітах, від випадкового збігу обставин. І тоді цілеспрямована модернізація переходить у стихійну, спонтанну, у модернізацію з непередбачуваними наслідками.

Політична модернізація може мати загальносистемний або внутрішньосистемний характер, тобто модернізується політична система загалом або ж окремі її елементи (наприклад, виконавча влада); вона має еволюційний або катастрофічний характер (тобто це модернізація після краху діючої системи, наприклад, радянської). Будь-

яку модернізацію можна верифікувати за іншим критерієм, який може бути якісним і кількісним, просторово-часовим і ціннісним, класовим і прогресивістським тощо. У використанні таких критеріїв, тобто тієї або іншої типології, багато що залежить від вибору точок відліку. Особливу увагу політологів і соціологів привертають аксіологічні критерії позитивних, прогресивних або негативних, регресивних змін у політичному житті.

Модернізаційні зміни — це не безцільний і не нескінченний процес. У стратегічному плані він спрямований на встановлення стійкого і стабільного порядку, регулювання політичної динаміки. Втім, нестабільність — необхідний і не завжди негативний елемент політичного розвитку. Адже часто політична стабільність переростає в застій, стагнацію. І тоді виникає потреба в нестабільності як чиннику переходу до ефективних змін, як стимулюванні громадської згоди на здійснення якісних політичних змін. “Політична нестабільність у соціальному розумінні виробляє дух творчості та інновацій”, — зазначає американський політолог Д. Аптер у книзі “Політичні зміни” [10, 106].

Україна, з одного боку, за твердженнями політиків різного рангу, начебто проголосила курс на політичну й економічну модернізацію реформістським шляхом, але фактично спостерігається перманентна політична і соціальна нестабільність. З іншого боку, на найпохвальніші оцінки з боку тих самих політиків заслуговує “політична стабільність” та “економічна стабілізація”. Тут спостерігаються суперечності. Насправді швидка модернізація не завжди пов’язана з політичною та економічною стабільністю. Необхідно докладніше вирішити, що ставиться за мету — модернізація суспільства чи збереження стабільності на досягнутому рівні.

З понять “стійкість”, “рівновага”, “стабільність”, “криза”, “консолідація”, “поляризація суспільства”, “розкол суспільства”, за допомогою яких описують політичні процеси, необхідно вибрати ті, які якомога точніше відобразили б специфіку становища України і сьогодення. Мабуть, найчастіше у нас застосовують поняття “стійкість” і “стабільність”, коли робляться спроби побудувати теоретичні моделі політичних змін. Тоді опозицією до них стають відповідно категорії “нестійкість” і “нестабільність”. Усі чотири категорії широко застосовуються для дослідження політичної динаміки в рамках структурно-функціонального й системного підходів, теорій катастроф і трансформацій.

Потрібно відповісти насамперед на запитання: “Чи “стійкі” політичні процеси в Україні?” Відповідь однозначна: нестійкі, оскільки країна, на загальну думку, перебуває в перехідному стані.

Політичний процес є стійким, якщо, по-перше, протягом певного періоду має стійкі кількісно-якісні характеристики, а по-друге, зберігається певний рівень підтримки цілісності та системної організованості держави, політичного режиму, системи управління. Ні перша, ні друга умова в Україні не дотримані, оскільки через те, що Конституцію ухвалено лише недавно, багато систем суспільства ще не відповідають їй, проголошено адміністративну реформу на державному і регіональному рівнях, багато державних структур (Кабінет Міністрів, Адміністрація Президента, Генеральна прокуратура, суди, органи місцевого самоврядування) функціонують без достатнього законодавчого забезпечення, існує перманентне протистояння виконавчої та законодавчої влади і т. ін.

Згідно з теоріями трансформації та катастроф, стійкість будь-якої динамічної соціальної системи зумовлена впливом двох тенденцій, одна з яких відтворює і зберігає “старі” системні якості, а інша забезпечує пошук нового, прогресивного, щоб адаптувати політичні структури до нових історичних умов [11, 42]. При цьому динамічна стійкість політичної системи або процесу має відносний характер, оскільки політичний та економічний світ (зовнішнє середовище) породжують конфлікти, змінюються. Отже, йдеться скоріше про якийсь ідеальний тип, еталонну модель, яка дає можливість підготуватися до подолання можливих криз і переходу до стійкого розвитку. Особливо це стосується України, яка ще тільки вибирає еталонну модель.

Стабільність політичної системи і політичного процесу — це стан стійкості, незмінності протягом певного відрізка часу, на певному етапі розвитку. Стабільність співвідносять з оперативними, тактичними параметрами політичної динаміки, а стійкість — зі стратегічними. Стабільність позитивна в певні періоди як результат тактичних угод між основними політичними силами, як баланс, рівновага сил. Після періоду стабільності може бути модернізаційний ривок до нової стратегічної стійкості або ж стагнація і дестабілізація, які призводять до нестійкості політичної системи.

Крайньою формою політичної нестійкості є системна криза політичного режиму або всієї держави. Якщо її не зупинити, то можлива революція, розпад старої політичної системи. Розв’язання кризи є необхідною умовою переходу до стійкого розвитку. “Демократія є

стійкою, — наголошує американський дослідник А. Пржеворські, — коли інституціональна структура сприяє досягненню таких нормативно посадових і політично очікуваних результатів, як, наприклад, запобігання свавільному насильству, забезпечення фізичної безпеки, рівності або справедливості, і при цьому політичні інститути, у свою чергу, адекватно долають кризи в тих випадках, коли такі цілі ще не повністю реалізовані” [12, 107].

Політична модернізація в Україні XXI ст. можлива лише після подолання наявної політичної кризи, коли конструктивна політична еліта дістане “знизу” і “ззовні” підтримку для здійснення кардинальних політичних реформ. При цьому принципово можливі дві моделі реформ і створення політичних систем. Перша, “сакральноколлективістська” (мобілізаційна) модель пов’язана з персоніфікованим лідерством харизматичної особистості або гегемонією масової партії. Такий шлях розвитку України після третіх президентських виборів мало ймовірний. Друга модель реформ — “секулярно-лібертаріанська” (плюралістична) — передбачає, що політична система модернізується на основі компромісу, угод основних політичних сил. Такий шлях для України більш вірогідний. Як зазначає Д. Аптер, “перевагу потрібно віддати саме другій моделі модернізації, яка є перетворенням традиційної, мобілізаційно-автократичної системи на демократичну, “погоджувальну” систему сучасного типу, де починають працювати інші політичні інститути й механізми — плюралістична партійна законодавча і виконавча влади, утворюється нова структура політичної влади” [13, 67].

У цьому разі в Україні можна буде сформувати політичну систему з такими характеристиками:

- посиляться й централізується державна влада на національному рівні;
- регіони не отримають надмірних повноважень, які загрожують розколом країни, але цих повноважень буде достатньо для реалізації демократичних принципів місцевого самоврядування. Тому розмови про другу, “вищу” палату парламенту, де буде представлено керівництво регіонів (яке до того ж призначатиметься “згори”), в унітарній державі нелогічні і суперечать Конституції України;
- посилюватиметься спеціалізація політичних інститутів, їх диференціація в системі “законодавча влада — виконавча влада”;
- підвищиться рівень участі всіх верств населення у політиці.

Розглядаючи модернізаційні коливання України, слід зазначити, що ці самі спроби можна трактувати і в руслі теорій політичної транзитології у разі неприйняття теорії модернізації як засобу осмислення переходу від традиційного суспільства до сучасного. На нашу думку, сучасна Україна частково відповідає характеристикам як країни, що модернізується, так і країни, яка перебуває на стадії політичного переходу (“політичного транзиту”), хоча й досить специфічного.

“Політичний перехід” (центральне поняття політичної транзитології) стосовно України означає процес переходу від автократичних, тоталітарних режимів до демократичних засобів і способів управління. В основу цієї теорії покладено погляди К. Маркса (зокрема тези праці “Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта”, 1852 р.) та А. Токвіля (“Старий порядок і революція”, 1856 р.). К. Маркс конкретніше охарактеризував соціально-економічні детермінанти політичних трансформацій, а А. Токвіль акцентував увагу на інституційних характеристиках переходів.

К. Маркс вважав, що для політичного переходу мають назріти соціально-економічні умови, які детермінують політичні трансформації і революційні зміни. При цьому він блискуче характеризує економічні процеси і політичні переходи у Франції кінця XVIII — середини XIX ст. Можна погодитися з багатьма положеннями К. Маркса, але він так і не пояснив переконливо, чому одні й ті самі економічні умови забезпечували перехід від абсолютизму до республіки і від республіки до монархії й імперії (Реставрації Наполеона I, Бурбонів, Наполеона III), тобто знову до абсолютизму. Справді, економічні процеси значною мірою зумовлюють політичні, але існує і власна логіка розвитку політичних процесів, яка може заперечувати логіку економічних умов.

А. Токвіль звертає увагу на закономірності політичних процесів, на інституційні характеристики політичних переходів. На його думку, при переході від абсолютизму (монархії) до демократичної республіки відбуваються такі процеси:

- спочатку ослаблюються старі державні інститути, які втрачають ефективність і підтримку народу;
- відбувається революційний вибух, що руйнує ці інститути;
- у післяреволюційний період реформаторський порив нової влади і народних мас згасає, багато старих звичаїв і правил повертаються, численні компоненти політичних інститутів поновлюються, що створює ґрунт для реставрацій.

Під час дослідження політичних переходів А. Токвіль особливу увагу приділяє консервативній ролі бюрократії, яка поновлює старі правила гри в нових інституційних формах. Як свідчить десятирічний досвід розвитку пострадянських країн, бюрократія безсмертна. Комуністична номенклатура здійснила блискучий перехід до лав “демократичних управлінців”, а нині відбувається її зворотна трансформація в автократичну бюрократію в багатьох країнах. В Україні вона поступово покидає історичну арену, влада переходить до нової політичної еліти, яка за якістю ще поступається попередній.

Теорію транзитології як спеціальну почали інтенсивно розробляти в 70-х роках ХХ ст., зокрема у вигляді теорій “держави перехідного періоду” і “процесу переходу від капіталізму до соціалізму”.

Теорію держави перехідного періоду активно розробляли західні вчені, теорію процесу переходу від капіталізму до соціалізму — марксистки, які намагалися не лише обґрунтувати закономірність загальної трансформації світу від капіталізму до соціалізму, а й подати комунізм як новий зразок суспільного розвитку, перехід від родоплемінного устрою (в Африці), феодалізму (в Азії й Африці) до соціалізму, минаючи стадію капіталізму, а потім до комунізму.

Марксистки навіть ігнорували класичну марксистську теорію суспільно-економічних формацій або ж висували концепцію якоїсь “азіатської” суспільно-економічної формації, де перехід такого типу цілком припустимий і навіть закономірний. При цьому ігнорувались і всі інші основоположні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса: про економічні передумови політичного перевороту, про роль робітничого класу (пролетаріату) як гегемона соціалістичної революції, про соціалістичну революцію насамперед в технологічно розвинених країнах тощо. Марксистська догма, особливо в ленінсько-сталінському варіанті, підпорядковувалась подіям: йде родоплемінна війна в Африці, де одне плем'я знищує інше, — отже, це “націонал-революційний рух соціалістичної орієнтації”; повалили радянські радники та їхні тимчасові союзники короля або небажаний режим — почалась соціалістична революція (Афганістан, Ангола, Лаос, Камбоджа, Ефіопія, Єгипет, Сирія, Гвінея, Бірма, Лівія, Алжир, Судан, Сомалі, Нікарагуа, Куба, Чилі, Індонезія та ін.). Де тільки не воювали радянські війська, куди тільки не постачалася зброя, техніка, хто тільки не оплачувався за рахунок народів СРСР в ім'я “соціалістичного переходу”.

Однією з найгрунтовніших спроб розробити теорію “політичного транзиту” вважається модель Д. Ростоу, який намагався доповнити, поліпшити теорію політичної модернізації, усунути недоліки за допомогою її ширшого трактування, а не лише як теорії переходу від традиційного суспільства до сучасного. Він розмежовує “генетичний” і “функціональний” підходи до політичної трансформації, акцентуючи увагу на дедалі більшій ролі змінних (нових і тих, що розвиваються) чинників політичної динаміки: “Чинники, які забезпечують стійкість демократії, не обов’язково рівнозначні тим, які породили цю форму устрою політичної системи: у поясненні демократії необхідно розрізняти її функціонування і генезис” [14, 5]. Якщо говорити більш однозначно, то треба розрізняти, які сили забезпечили перехід до демократії, а які використовують демократію як ефективний інструмент влади або ж як ширму для не зовсім демократичних режимів. Д. Ростоу також розмежовує моделі “генезис демократії” під впливом внутрішніх механізмів розвитку держави (більшість країн Західної Європи і США), “поштовху ззовні” (в Німеччині та Японії після Другої світової війни), в результаті імпорту емігрантів (Канада, Нова Зеландія, Австралія та ін.).

Загалом прихильники “політичної транзитології” визначають дві основні передумови переходу до демократії: наявність відповідного рівня національної єдності, волі до демократичного переходу і реальна боротьба за демократію. На основі порівняльного аналізу досвіду переходу до демократії двох досить різних країн — Швеції (1890–1920 рр.) і Туреччини (1940–1960 рр.) Д. Ростоу виокремлює три основні фази перехідної динаміки:

- підготовчу, яка характеризується конфліктом соціальних сил, що визріває;
- фазу прийняття рішень на основі розв’язання конфлікту (мирним або революційним способом), коли виробляються політична формула “великого компромісу між основними акторами” й основні історичні правила демократичної гри;
- фазу утвердження нових форм спілкування людей, нових демократичних інститутів. Інакше кажучи, через соціальне протистояння й історичні компроміси, через досягнення національної єдності — до становлення інститутів демократичної держави й закріплення нових правил гри на загальнонаціональному рівні.

У 80-90-х роках ХХ ст., коли деякі дослідники розроблювали моделі демократичного переходу, пристосовані до нових історичних

умов, стало зрозуміло, що соціалістична система перебуває у стані глибокої кризи і може розпочатися її швидка трансформація.

Відомий як “аналітичний марксист” А. Пржеворський вважає, що перехід до ринку і демократії не суперечить марксизму і залежить від динаміки співвідношення соціальних сил. На першому етапі “лібералізації” відбувається зміна співвідношення сил між правлячим й опозиційним угрупованнями “зверху”. В цій ситуації може посилюватися конфронтація правлячих сил і опозиції. Правлячий режим може вдаватися до репресій і піти на зміцнення авторитаризму або на лібералізацію політичних відносин. Якщо лібералізація здійснюється на основі компромісу між поміркованим прошарком правлячої еліти та опозицією, то можливий динамічний розвиток демократизації за рахунок позицій реформаторів, а потім включення у процес конструювання демократичних інститутів і сил опозиції, яка дістає дедалі потужнішу підтримку “знизу” [15].

Близькі за позиціями відомі транзитологи Ф. Шміттер і Г. О’Доннел велику увагу приділяють інституційним аспектам політичних змін і механізмам залучення громадян до системи нових політичних інститутів і нових політичних цінностей, де авторитарна влада окремих лідерів і груп бюрократів замінюється пануванням надперсональних процедур і конституційних норм.

Згідно з оригінальнішою концепцією С. Хантінгтона, перехідні процеси всередині країн відбуваються внаслідок глобальних політичних змін, світових “хвиль демократизації”. Учений стверджує, що у ХХ ст. було три такі хвилі. Пік першої хвилі припав на кінець Першої світової війни, коли розвалилися численні абсолютистські режими і розпалися Австро-Угорська, Німецька, Російська та Османська імперії. Потім спостерігалось відкочування до авторитаризму (СРСР, Німеччина, Італія, Угорщина та ін.). Після Другої світової війни розпочалася друга “хвиля демократизації”. Але на початку 70-х років ця хвиля “відкочується” і кількість авторитарних режимів збільшується. В середині 70-х років ХХ ст. починається третя “хвиля демократизації”, яка триває у 90-х роках і на початку ХХІ ст. Під її впливом внутрішня демократизація прискорюється. Можливі три шляхи демократизації [16, 124–163]:

- трансформація, коли все ще сильне правляче угруповання диктує опозиції умови пакту про демократизацію країни;
- перегрупування, коли встановлюється паритет сил між правлячим режимом і опозицією, в результаті чого зміна урядів відбувається в результаті переговорів;

- заміна правлячого режиму опозицією, яка спирається на підтримку мас “знизу”.

Концепції “політичного транзиту” в багатьох випадках досить ефективні у разі їх використання для дослідження європейських і північноамериканських країн або країн, близьких до європейської цивілізації (у Латинській Америці, Австралії, Новій Зеландії та ін.). Щодо більшості країн Африки та Азії вони не такі ефективні.

Окремі положення цих концепцій можна використати і стосовно України. Але через специфіку правлячого режиму і опозиційних груп у нашій країні більшість тез концепцій політичної транзитології неідеальні: Україна вже не Схід, але ще й не Захід. Водночас концепція політичної транзитології може служити методологічним інструментом для аналізу перебігу політичного процесу в Україні в оцінюванні динаміки переходу до соціально-демократичної держави.

Отже, не можна стверджувати, що модернізація в Україні не відбувається. Вона є, але частково у вигляді віртуальної реальності, коли політичні реформи підмінюються розмовами про них.

Замість реальних реформ в Україні окремо існують міфи, віртуальні образи, які відіграють роль реальності, переживаються як повноцінна реальність. У світі віртуальної модернізації ведуться дискусії про шляхи і засоби реформ, ухвалюються закони й укази, програми та скориговані програми, а реальність не змінюється, реформи у політичній сфері залишаються міфом, економіка занепадає, демократія й правова держава залишаються мрією.

Останнім часом при аналізі процесів модернізації дослідники щораз частіше закликають у методологічному аспекті спиратися на ідеї або концепції постмодернізму. Проте ці заклики найчастіше є даниною моді, ніж вивіреною позицією.

Ідеї та концепції постмодернізму потрібно оцінювати критично, особливо їх методологічний потенціал, не боячись звинувачень у консерватизмі. Так, постмодернізм привабливий: незаангажованість жодною ідеологією, позапозиційність, уявлення інтелектуальної технологічності, які впливають із стилістичної гри сенсами й інтерпретаціями на основі високої загальної ерудиції, створюють видимість прогресивної аналітики і нової методики творчості. Але в постмодернізмі немає теоретичної фундаментальності і точності, що робить його висновки досить невизначеними і неоднозначними. Однак вивчати постмодернізм корисно, щоб ознайомитися з позитивними зразками неідеологічного мислення; зрозуміти, що поринання

в безідеологічний світ — це утопія; побачити, що нонсенс і абсурд не означають, що “їхній” світ не має сенсу.

Пізнаючи нескінченний світ (природи і суспільства) з певної світоглядної позиції, людина виявляється пов’язаною з вибором цієї позиції. А прийняття такої позиції — це акт свободи і відповідальності. Наукове, технічне, гуманітарне, художнє пізнання і творчість підвищують як ступінь свободи, так і ступінь відповідальності. У людини як розумної істоти безвідповідальність і абсолютна свобода є аномалією. Не випадково існує аксіома: “Кожний за все і всіх відповідає”. Глибина і зміст цієї відповідальності і свідомо вибраний ступінь свободи визначаються і завдяки індивідуальним інтелектуальним зусиллям, і в результаті конкретних умов буття.

Постмодернізм у чистому вигляді лише вказує на хибні погляди. Раціоналізм закликає людину розумну до відповідальної роботи в усіх сферах, до нових постановок проблеми свободи і відповідальності.

* * *

Як попередній підсумок аналізу теорій соціальних змін — теорій трансформації, модернізації та інших — можна зазначити, що дослідження суспільних процесів в Україні змушує критичніше оцінювати все, що називають модернізацією. Мається на увазі псевдомодерністська потужна експансія західних і східних (ісламістських, індуїстських та ін.) політичних і моральних цінностей, норм, організаційних і поведінкових моделей. Було б добре, якби ці цінності та моделі, що змінюють існуючі, мали сучасніший характер, орієнтували на досягнення вищого ступеня політичного розвитку, були кращими за “старі”, “традиційні”. Втім, це відбувається не завжди і не всюди.

У політичному житті еволюціоністська наукова парадигма, особливо ідея прямої однолінійності розвитку — від простого до складного, працює неоднозначно, оскільки якщо й можна простежити послідовність ступенів політичного розвитку в глобальному вимірі, то необхідно вносити поправки плюралістичної парадигми про множинність політичних культур, у рамках кожної з яких проблеми влади, політичної поведінки тощо розв’язуються досить специфічно. Скажімо, те, що традиційно прийняте в Японії, може не одержати масової підтримки у Франції або Італії. Взаємодія традиційних і сучасних ціннісних смислів і змістів у нинішніх політичних вимірах здійснюється досить суперечливо.

Окремі суспільствознавці розглядають модернізаційний процес як певний “міст” від традиційних суспільств до сучасних, від “відсталості” до “сучасності”, хоча такий погляд досить умовний. С. Хантінгтон наводить дев’ять основних характеристик модернізації на основі аналізу різних поглядів на модернізаційні процеси [17].

- Модернізація — революційний процес і передбачає кардинальний характер змін, радикальну зміну всіх інститутів, систем, структур суспільства.
- Модернізація — комплексний процес, який не зводиться до домінуючого аспекту суспільного життя, а охоплює все суспільство.
- Модернізація — системний процес: зміни однієї системної одиниці (фактора, фрагменту, елементу системи) зумовлюють ланцюгову реакцію зміни інших елементів системи, що призводить до загального системного перевороту.
- Модернізація — глобальний процес. Будучи спочатку суто європейським явищем, вона набула глобального розмаху: всі країни йдуть шляхом від традиційного до сучасного суспільства.
- Модернізація — процес довгочасний. Вона революційна за масштабами змін, але попри високі темпи цих змін не може здійснитися надто швидко. Має змінитися кілька поколінь, щоб модернізація відбулася у справах і у свідомості.
- Модернізація — поступовий процес. Усі суспільства, модернізуючись, проходять одні й ті самі стадії, хоча і специфічно. Питання лише в тому, коли почалася модернізація і як відбувається.
- Модернізація — гомогенізуючий процес. Різні традиційні суспільства, модернізуючись, стають схожими у своїх основних структурах і функціях.
- Модернізація — незворотний процес. Модернізація може відбуватися з відхиленнями, затримками, навіть з тимчасовим поверненням назад, але, розпочавшись, завершується успіхом.
- Модернізація — прогресивний процес. Шлях модернізації складний, іноді болісний, спричиняє багато страждань, але в результаті все окупується вищим культурним і матеріальним добробутом людини.

У цих характеристиках простежується прогресистський ухил, переконання, що модернізація неодмінно поліпшує життя. Попри те,

що загалом багато моментів процесу модернізації оцінені правильно, певні положення потребують критичного осмислення.

По-перше, не можна негативно ставитися до традиційних суспільств і традицій. Традиційні суспільства мають чимало цінного, а традиції допоможуть ці цінності перенести на сучасне суспільство, нехай у змінній, але корисній формі. Насильне модернізаційне витіснення традицій може спричинити руйнівні конфлікти. Тим більше, що будь-яке суспільство є поєднанням традиційних і сучасних зразків життя.

По-друге, європейські та північноамериканські суспільствознавці в поняття “сучасне суспільство” вкладають європоцентристське звучання з північноамериканськими аранжуваннями. І тоді постає запитання, чи вважати, наприклад, Японію сучасним суспільством, оскільки сила традицій в японському суспільстві загальновідома. І саме японські традиції сприяли модернізації країни.

По-третє, не всі сучасні норми поведінки є благом для людства, не всяка модернізація відбувається системно (економічна й політична модернізація можуть не збігатися за цілями і темпами), не завжди модернізація приносить культурний і матеріальний добробут усім верствам однаковою мірою.

По-четверте, якщо економічну модернізацію можна більш-менш точно визначити й охарактеризувати, то політичну і культурну — досить складно, вони “випадають” з конструкцій модернізаційних теорій, які застосовуються в економіці.

По-п’яте, надто складно відшукати загальні тенденції в перехідних періодах від традиційних суспільств до сучасних. Колоніальні й антиколоніальні війни, просто війни, революції та контрреволюції, етногеноцид — чи можна вважати їх нормою модернізаційних процесів?

Отже, однозначно назвати модернізаційні процеси вершиною еволюції було б неправильно. Теорія модернізації як у ранніх, так і в сучасних формах підпорядковується загальним вимогам суспільних теорій: критерієм успіху теорії, концепції, парадигми є не так теоретичний успіх (хоч і це важливо), як практичне застосування. Вже зазначалося, що марксизм був грандіозним модернізаційним проектом, який мав теоретичний успіх. А на практиці, якщо говорити про стратегічні цілі, він фактично не реалізувався.

Сьогодні теорії модернізації західного зразка мають “оперативний і стратегічний” простір для реалізації. Та в разі ігнорування індивідуальної й регіональної політичної та культурної специфіки

суспільств, що модернізуються, навіть економічна модернізація відбуватиметься складно, однобоко, як технологічна, мало зачіпаючи політичні і культурні процеси.

Модернізаційні проекти (глобальні і локальні) залишаються предметом дискусій, як і суперечки щодо завершеності і незавершеності модернізаційного проекту євроцентристського плану, щодо завершення епохи модерну і переходу до постмодерну тощо. Для соціального пізнання і практичної діяльності модернізаційні проекти є певними віхами, історичним мірилом, згідно з яким мають відбуватися технологічні й культурні модернізації, реорганізації соціальних сфер, перебудова інститутів “конкурентної демократії”, соціального ринкового господарства, освіти, науки тощо. На рівні індивідів і малих груп реалізація модернізаційних проектів уявляється як виникнення нових шансів, можливостей, які забезпечить модернізоване суспільство. Втім, це не означає, що процес модернізації безконфліктний.

На нашу думку, спрощений дихотомічний підхід до сучасних модернізаційних проектів як протистояння традицій і сучасності, коли традиції сприймаються як непродуктивна, відстала сила і підлягають скасуванню, руйнуванню, щоб утвердити “сучасність”, є надто примітивізованим. У межах такого підходу важко пояснити специфіку перехідних суспільств, притаманну кожному з них внутрішню динаміку, особливо ж той факт, що багато традиційних суспільств легше модернізуються, ніж суспільства з нестійкими історичними традиціями, клановими режимами, еkleктичною культурою і способом життя. Саме в таких країнах модернізація може легко зруйнувати принципи і норми соціальності, які склалися в державі, і призвести до кризи структурного устрою, до дезінтеграції і хаосу. І тоді виникає проблема відродження моделей і принципів соціальності, які існували до модернізації. Це демонструють багато суспільств Азії, Африки і Латинської Америки, де запроваджені десятиліттями й століттями європейські принципи і норми способу життя виявилися нежиттєстійкими, і де довелося здійснювати “модернізацію навпаки”, відроджуючи звичні соціальні інститути і норми, щоб забезпечити життєздатність суспільств.

Моделі модернізації багатомірні і повинні враховувати різні сторони процесу зміни характеру суспільних відносин і соціальних структур. Реалізація цих моделей може породити нові суспільні суперечності, посилити існуючі. Скажімо, модернізаційні процеси в

пострадянських країнах породжують або посилюють суперечності між багатими й бідними, між містом і селом, між молодими людьми і людьми похилого віку (які сформувалися в умовах тоталітаризму). Тому сьогодні ціняться більш гнучкі й багатофакторні моделі модернізації, які враховують і поєднують традиційну специфіку розвитку, насамперед цивілізаційну і національну, і сучасні прогресивні зразки розвитку. Це виявляється в більшій стійкості інституційних і духовних структур, які характеризують суспільство, що модернізується.

Сучасні моделі модернізації конструктивніші в оцінюванні взаємодії еволюційних і революційних чинників розвитку. Справді, дотепер виникають умови для революційних змін і революційної діяльності. Проте взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку на межі третього тисячоліття така сильна, що автономність революцій в окремих країнах видається сумнівною.

Якщо навіть виникає поєднання рухів протесту з назрілими глибокими структурними змінами, що відповідає образу чистої революції, і революція відбувається, то в арсеналі міжнародного співтовариства достатньо економічних, політичних та інформаційних засобів для нейтралізації антицивілізаційної спрямованості таких революцій. Певна річ, міжнародне співтовариство не може постійно застосовувати політичне насильство як універсальний інструмент нейтралізації або ліквідації антицивілізаційних наслідків сучасних революцій — геноциду на релігійному або етнічному ґрунті, масового політичного терору проти народу або заохочення міжнародного тероризму тощо. Дедалі ефективніше застосовуються моделі економічного й фінансового бойкоту так званих революційних режимів, які порушують права націй, народностей, груп віруючих, права особистості. Довели свою ефективність інформаційні технології боротьби з терористичними й тоталітарними режимами. Застосовуються й інші технології протидії таким режимам.

Отже, модернізаційна тенденція трансформації суспільств є більш поширеною на відміну від революційної. Щоправда, це не означає, що в сучасних капіталістичних, постсоціалістичних і соціалістичних країнах не виникають, не визрівають структурні зміни, конфлікти, насильство та антинародні режими, не консолідується рухи протесту. Але в більшості суспільств класичний образ революції надто лякає громадян країни. Частіше вибір робиться на користь політичної та економічної модернізації еволюційним шляхом. Зрозуміло, еволюційна модернізація не дає змоги швидко розхитати основи

терористичних або олігархічних режимів. Проте водночас вона стримує розвиток тенденції до бунтарства, коли бунт веде до руйнування цивілізованих відносин у суспільстві, до суспільного хаосу і страждань усього народу.

Було б помилкою стверджувати, що революції як спосіб розв'язання кардинальних конфліктів у суспільстві вичерпали себе. Революційні рухи і революційна риторика стали частиною сучасної світової цивілізації. Суспільства не можуть уникнути соціальних конфліктів, інакомислення, масових протестів і навіть путчів. Але поєднання цих елементів дедалі рідше спричинює справжню, класичну революцію. Революції перестали бути результатом природного і невідворотного процесу. Це швидше унікальна, мутаційна форма розвитку, яка можлива за дуже специфічних історичних умов. Наприклад, навіть розвал соціалістичної системи й СРСР відбувався еволюційним шляхом, хоч у цьому процесі були присутні революційні, бунтарські і терористичні елементи.

Водночас поняття “революція” не потрібно вилучати із соціологічних, соціально-філософських, політологічних, пізнавальних арсеналів. Революції залишились фактом не тільки історії народів, а й сучасності. З доктринального й гаслового це поняття перетворилося на нормальний змістоутворюючий компонент соціального пізнання, офіційних ідеологій. Без нього неможливо ефективно використовувати значний матеріал, нагромаджений у соціологічних, політологічних і соціально-філософських дослідженнях.

Можливо, потрібно дещо переглянути парадигму революції, не демонізуючи економічного базису і віддаючи належне духовно-політичним детермінантам соціальної регуляції, в тому числі в революційному процесі. Адже залучення широких верств населення в трансформацію соціальних порядків відбувається не лише на основі економічних інтересів, а й під час політичної боротьби за владу, коли застосовуються нові ідеологічні й організаційні форми мобілізації мас. Водночас зростає роль ціннісних і світоглядних чинників в орієнтаціях людей на перебудову політичного, соціального й культурного порядку. Дедалі більшого значення в суспільних взаємодіях набувають проблеми прав людини, свободи поширення й обміну інформацією та ін. Інакше кажучи, комплексний і системний підхід до революцій як засобу модернізації суспільств виявляється ґрунтовнішим, якщо крім політичних та ідеологічних чинників трансформацій розглядати також світоглядні, культурні, релігійні та ін.

Список використаної літератури

1. *Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник.* — К.; Харків, 1997.
2. *Harms I. Sosifllstaat und Marktwirtschaft.* — HAAG+HERCHEN, Verland, 1987. — 1999; Koslowskis. *Lie Gerburt der Sozialstaats aus dem Geist oles deutschen Idealismus. Person und Gemeinschaft bei Lorenz von Stein.* — Veicheim, VCN, 1989.
3. *Haferkamp H. Von. Die Structur elementaren sozialer Prozesse.* — Stuttgart, 1973.
4. *Hartwich H. Y. Sozialstaats-postilaat und gesellschaftlicher Status Quo.* — Koln. Opladen, 1970.
5. *Armut im Modernen Wohlfahrtsstaat.* — West-deutscher Verlag. 1992.
6. *Abendroth W., Lenk R. Einfuhrung in die politische Wissenschaft.* — Munchen, 1971.
7. *Braun H., Niehaus M. Sozialstaat Bundesrepublik Deutschland auf den Weg nach Europa.* — Frankfurt am Mein, 1990.
8. *Ehrenberg H., Fuchs A. Sozialstaat und Freiheit.* — Frankfurt am Mein, 1989.
9. *Comparative Politics: Notes and Reading / Ed. by B. Brown, R. Macridis.* — Belmont, 1966.
10. *Apter D. Political Change.* — Englewood Cliffs, 1973.
11. *Кастю Дж. Большие системы: связность, сложность, катастрофы.* — М., 1987.
12. *Przeworski A. Et al. Sustainable Democracy.* — Cambridge, 1995.
13. *Apter D. Politics of Modernization.* — Chicago, 1965.
14. *Ростюу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Политические исследования.* — 1996. — № 5.
15. *Przeworski A. Democracy and Market: Political and Economical Reforms in Eastern Europe and Latin America.* — Cambridge, 1991. — Ch. 2.
16. *Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.* — Norman London.
17. *Huntington S. The change to change // Comparative politics in the post behavioral era / Ed. by A. Contory and A. Ziegler.* — Boulder, Colorado: Lynne Rinner, 1988.

Розділ 2

Україна в геополітичному контексті

2.1. Геополітика як наука. Наукові школи геополітики

Шведський державознавець і географ Р. Челлен (1864–1922) першим вжив поняття “геополітика”. Він розглядав геополітику як складову політології. За його визначенням, геополітика — “це наука про державу як географічний організм, втілений у просторі” [1, 39]. Так само, як у марксизмі і лібералізмі центральними категоріями, які характеризують людське життя, є гроші і виробничі відносини (хоча К. Маркс стверджував про невідворотність антикапіталістичної революції, а А. Сміт і його послідовники вважали капіталізм найдосконалішою моделлю суспільства), в геополітиці основними категоріями є географія і простір. У середині 70-х років минулого століття американський політолог К. Грей визначив геополітику наукою про “взаємозв’язок фізичного середовища у тому вигляді, як воно сприймається, змінюється і використовується людьми, і світової політики” [2, 15]. К. Хаусхофер (1869–1946) дав таке визначення геополітики: “Геополітика є наукою про відносини Землі і політичних процесів. Геополітика — це географічний розум держави” [3, 17].

Предметом геополітики є простір з позиції політики (держави), глобальні політичні, економічні й інші процеси, механізми державного управління цими процесами.

Основним законом геополітики є утвердження фундаментального дуалізму, відображеного в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій [1, 15]. Цей дуалізм виражається в протиставленні двох його форм — телурократії (сухопутної могутності) і таласократії (морської могутності). Вся історія людських суспільств розглядається як така, що складається з двох стихій — сухопутної і водної.

Телурократія пов’язана з фіксованістю простору і стійкістю його якісних орієнтацій і характеристик. На цивілізаційному рівні це втілюється в осілості, консерватизмі, суворих юридичних нормах,

яким підпорядковуюються великі об'єднання людей — роди, племена, нації, держави, імперії. Для сухопутних (особливо осілих) народів чужі індивідуалізм, дух підприємництва. Їм властиві переважно колективізм та ієрархічність. А от таласократія відповідає типу цивілізації, що ґрунтується на протилежних установах. Цей тип динамічний, рухливий, схильний до технічного розвитку. Його пріоритети — мореплавство, торгівля, дух індивідуального підприємництва. Індивідуалізм як найбільш експансивна ознака колективу стає найвищою цінністю, при цьому етичні та юридичні норми розмиваються, стають відносними і рухомими.

У стародавні часи зона телурократії ототожнювалась із внутрішньоконтинентальними просторами Північно-Східної Євразії (в загальних рисах це територія колишньої царської Росії). Таласократію дедалі однозначніше пов'язували з береговою зоною Євразійського материка. Геополітична картина співвідношення таласократії і телурократії остаточно формується в XIV–XIX ст. у період перетворення Англії на могутню морську державу.

З огляду на зазначене можна сформулювати другий закон геополітики: посилення чинника простору в історії людства. Епоха Великих географічних відкриттів, яка почалась з кінця XV ст., сприяла остаточному становленню таласократії як самостійного планетарного утворення, яке перемістилося з Євразії та її берегів і повністю сконцентрувалося в англосаксонському світі (Англія, Америка та їх колонії). Позиційна боротьба Англії з континентальними державами — Австро-Угорською імперією, Німеччиною і Росією — була геополітичним змістом протистояння XVIII–XIX ст. і першої половини XX ст., а з середини XX ст. основною цитаделлю таласократії стали Сполучені Штати Америки. В “холодній війні” 1946–1991 рр. первісний геополітичний дуалізм досяг максимального розвитку, при цьому таласократія ототожнювалась із США, а телурократія — з СРСР.

На ідеологічному рівні цим остаточно сформованим формам геополітичного дуалізму відповідали дві синтетичні реальності — ідеологія лібералізму (капіталізму) та ідеологія марксизму (соціалізму). Отже, економічний редукаціонізм звівся до протиставлення ідей А. Сміта і К. Маркса, а геополітичний — до поділу планети на зони, підконтрольні таласократії (США) і телурократії (СРСР).

Закони геополітики надзвичайно придатні для аналізу політичної історії, історії дипломатії і стратегічного планування. Застосування

геополітичних понять допомагає зрозуміти зміст щоденних теле- або радіоновин про міжнародні події. “Розширення НАТО на Схід” означає збільшення берегової зони на користь таласократії; “договір між Німеччиною і Францією про створення особливих, суто європейських збройних сил” — крок у бік створення континентальної телурократичної конструкції. Інтеграція Росії з європейськими країнами, особливо з Німеччиною — дія телурократичних сил; зближення Москви з Вашингтоном означає підпорядкування Росії таласократичній лінії.

Геополітика, як і будь-яка інша наука, має свої категорії. Це контроль над простором, баланс сил, політичний простір, інтерес держави або нації, механізм реалізації інтересів.

Геополітика, як і політологія, використовує три групи методів:

- загальнонаукові — системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.;
- логічні — аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання;
- емпіричних досліджень — аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо.

Геополітика як наука відображає об’єктивні зв’язки і закономірності реального життя, що дає їй можливість виконувати відповідні функції:

- пізнавальну — вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій;
- прогностичну — визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини;
- управлінську — збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації;
- ідеологічну — теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості і правильності.

Отже, геополітика є наукою, за допомогою якої владні структури визначають, що належить враховувати при прийнятті глобальних доленосних рішень для своїх народів, таких як укладання союзів, початок війн, здійснення реформ і структурної перебудови суспільства, запровадження масштабних економічних і політичних санкцій. Геополітика — це світогляд влади, наука про владу і для влади, це підручник політичних еліт, нарешті — це наука правити.

Геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири.

Сучасна геополітика спирається на результати досліджень учених різних наукових шкіл, які репрезентують здебільшого великі за планетарним значення держави [1, 33–96].

Родоначальником геополітики по праву вважають німецького дослідника Ф. Ратцеля (1844–1904), хоча вчений не використовував цього терміну у своїх працях. Основна праця Ф. Ратцеля “Політична географія” була надрукована в 1897 р. Після смерті вченого вийшло її друге, значно доповнене видання “Політична географія, або Географія держав, торгова і військова”. Основна ідея геополітичної доктрини Ф. Ратцеля — ставлення до держави як до “живого просторового, укоріненого в ґрунті організму”. Ця об’єктивна даність має бути осмислена народом. Просторова експансія держави є природним процесом, характерним для розвитку живого організму. Великі країни у своєму розвитку виявляють тенденцію до максимальної географічної експансії, яка поступово виходить на планетарний рівень. У цьому контексті Ф. Ратцель бачив Німеччину в майбутньому могутньою світовою континентальною державою з розвиненими військово-морськими силами. У працях Ф. Ратцеля містяться практично всі тези, які лежать в основі геополітики.

Німецький дипломат, професор Мюнхенського університету К. Хаусхофер створив свою теорію, розвинувши погляди Ф. Ратцеля. Планетарний дуалізм — “морські сили” проти “континентальних сил” — був для нього тим ключем, який відкривав усі таємниці міжнародної політики. К. Хаусхофер підтримував дружні стосунки з австрійським письменником Стефаном Цвейгом, якого одним із перших ознайомив зі своєю доктриною “життєвого простору”.

Планетарний дуалізм “морської сили” і “сухопутної сили” ставив перед Німеччиною проблему геополітичної самоідентифікації. Майбутнє великої Німеччини вбачалося в геополітичному протистоянні Заходу й особливо — англосаксонському світу. У своїй доктрині К. Хаусхофер обґрунтував необхідність створення континентального блоку “Берлін — Москва — Токіо”. Він цитував американця Г. Лі: “Останній час англосаксонської політики проб’є тоді, коли німці, росіяни і японці об’єднуються” [1, 72]. І хоча К. Хаусхофер виявляв політичний конформізм (підтримував створення осі Берлін — Рим — Токіо, а також вважав, що Німеччина повинна піти на союз з

Англиєю і США проти СРСР), провідною була його концепція “східної долі” Німеччини, яка ґрунтувалась на міцному і довготривалому європейському союзі.

У своїй основній праці “Держава як форма життя”, яка побачила світ у 1916 р., Р. Челлен розвиває геополітичні принципи Ф. Ратцеля (праця через рік була опублікована німецькою мовою в Німеччині і мала популярність) щодо конкретної історичної ситуації в сучасній йому Європі. Шведський дослідник довів до логічного завершення ідею Ф. Ратцеля про “континентальну державу” стосовно Німеччини, яка, на його думку, є тим простором, що має динамізм і покликаний структурувати навколо себе інші європейські держави. Вісью такого простору будуть, природно, німці. Згідно з Р. Челленом, геополітичне ототожнення Німеччини з Європою є невідворотним. Інтереси Німеччини протилежні інтересам інших західноєвропейських держав (особливо Франції і Англії).

Засновником французької географічної школи вважається П. де ла Блаш (1845–1918), який очолював кафедру географії Сорбонни (Паризький університет). Він створив концепцію, відповідно до якої політична історія має два аспекти — географічний, власне оточуюче середовище, і історичний, сама людина, яка відіграє провідну роль в активізації простору. Учений не погоджувався з Ф. Ратцелем, який, на його думку, абсолютизував роль просторового чинника. Людина не тільки фрагмент декорації, а й головний актор спектаклю. В. де ла Блаш виклав основи “посибілізму” — теорії відбору людиною можливостей природи, які б відповідали її способу життя: “Необхідно виходити з того, що країна — це сховище дрімаючої енергії, яка первісно створена природою, але її використання залежить від людини” [4, 10].

Основним політичним суперником Франції того часу була Німеччина — єдина могутня європейська держава, затиснута з усіх боків, геополітична експансія якої блокувалась розвиненими європейськими державами. У цій ситуації В. де ла Блаш геополітично орієнтував Францію на входження до загального фронту “морської сили”.

Інтелектуальним родоначальником сучасного атлантизму по праву вважається американський адмірал А. Мехен (1840–1914). Свою доктрину “морської сили” А. Мехен виклав у багатьох працях, зокрема в основній з них “Вплив морської сили на історію”, яка вийшла друком у 1890 р., витримала у США і Великобританії 32 ви-

дання і перекладена майже всіма європейськими мовами, включаючи російську.

Згідно з основною тезою А. Мехена, морська могутність значною мірою визначає історичні долі країн і народів. Учений обґрунтував думку про необхідність перетворення США на могутню морську державу. Він вважав, що поняття “морська могутність” ґрунтується на свободі морської торгівлі, а військово-морський флот є лише гарантом забезпечення цієї торгівлі. “Морська сила” є особливим типом цивілізації — найкращим і найефективнішим. А. Мехен вважав, що у США — “морська доля”, яка на першому етапі полягає у стратегічній інтеграції всього Американського континенту, а згодом — у встановленні світового панування. Основну небезпеку для “морської цивілізації” становлять континентальні держави Євразії, насамперед Росія і Китай, а потім Німеччина. Боротьба з континентальною масою Російської імперії визначалась для морської сили основним довгостроковим стратегічним завданням.

Одним із яскравих геополітиків вважається англійський учений і політик Х. Маккіндер (1861–1947). Він здобув освіту в Оксфорді, тривалий час викладав географію в цьому і Лондонському університетах. У 1904 р. у доповіді “Географічна вісь історії” Х. Маккіндер стверджував, що з планетарної позиції в центрі світу лежить Євразійський континент — “географічна вісь історії”. Це геополітичне поняття він ототожнював з Росією, оскільки вона “займає у цьому світі центральне стратегічне становище, яке в Європі належить Німеччині. Вона може завдавати й отримувати удари з усіх напрямків, за винятком Півночі” [1, 504].

Виходячи з цього Х. Маккіндер вважав, що основним завданням англосаксонської геополітики є недопущення утворення стратегічного континентального союзу навколо “географічної осі історії” (Росії). Для цього необхідно відірвати максимальну кількість берегових просторів від євразійського блоку і поставити їх під вплив “острівної цивілізації”. Очевидно, що саме Х. Маккіндер заклав в англосаксонську політику, яка стала через півстоліття геополітикою США і Організації північноатлантичного договору, основну тенденцію: будь-якими засобами перешкоджати можливості утворення євразійського блоку, формуванню стратегічного союзу Росії і Німеччини, його геополітичному зміцненню й експансії.

Американця голландського походження Н. Спайкмена (1893–1943), як і адмірала А. Мехена, можна назвати “батьком атлантизму”

та “ідейним натхненником НАТО”. Н. Спайкмен стверджував: “Географія є найфундаментальнішим чинником у зовнішній політиці держав, тому що цей чинник — найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, а хребти гір залишаються непорушними” [4, 37]. Геополітику він розглядав як найважливіший інструмент конкретної міжнародної політики, ефективної стратегії.

Н. Спайкмен запроваджує надзвичайно важливу геополітичну категорію — “Серединний океан”, маючи на увазі Атлантичний океан, обидва береги якого — американський і європейський — є ареалом найрозвиненішої технологічно й економічно західної цивілізації. Згідно з теорією цього вченого, нервовим центром і двигуном “атлантичного співтовариства” є США, їхній торговий і воєнно-промисловий комплекс. Якщо якась держава не має геополітичної могутності, то вона змушена вступити в той або той стратегічний союз. Європа є розумовим додатком США; поступово повинна зменшуватись і політична суверенність європейських держав, а влада має переходити до особливої інстанції, яка об’єднує представників усіх “атлантичних” просторів і підпорядковується пріоритетному верховенству США. Отже, уже в 1942 р. Н. Спайкмен передбачив важливі політичні процеси і їхні наслідки — створення Організації північноатлантичного договору (НАТО), зменшення суверенітету європейських держав, планетарну гегемонію США.

П. Савицький (1895–1968) — перший і один з небагатьох російських авторів, якого в повному розумінні можна назвати геополітиком. За освітою він економіст, учень В. Вернадського і П. Струве. Основна ідея П. Савицького полягає в тому, що Росія є особливим цивілізаційним утворенням, яке визначається через якість “серединності”. Якщо “серединність” Німеччини обмежується європейським континентом, а сама Європа є лише “західним мисом” Євразії, то Росія посідає центральне місце в межах усього континенту. Росія — не частина Європи і не продовження Азії, вона — самостійний світ, самостійна й особлива духовно-історична геополітична реальність — Євразія.

Геополітична доктрина П. Савицького прямо протилежна поглядам В. де ла Блаша, А. Мехена, Х. Маккіндера, Н. Спайкмена та інших “таласократів”.

Міжнародна політика, яку проводив Радянський Союз, у геополітичному сенсі багато в чому збігалася з концепціями П. Савиць-

кого, хоча про їх безпосередній вплив на владні структури того часу достовірних даних немає. Проте, аналізуючи радянську зовнішню політику, можна дійти висновку, що вона постійно додержувалась саме євразійського курсу, ніколи не заявляючи про це відкрито.

У Радянському Союзі власне термін “геополітика” сприймався негативно [5]. Прийшовши до влади в жовтні 1917 р., радянське керівництво починає відпрацьовувати нову геостратегію, основні орієнтири та характеристики якої зберігалися до початку перебудови у 80-х роках. Стратегічний курс більшовиків на “світову революцію” у просторовому розумінні полягав у тому, щоб дестабілізувати становище на території капіталістичних держав. Збройні сили, які боролись проти рад на території Росії, зазнали поразки, а держави Антанти, Німеччина опинилися в становищі країн, що обороняються.

Характерною особливістю радянської геополітики було постійне прагнення створити “континентальний” блок з Німеччиною. Більшовики запропонували Німеччині укласти мир. Співробітництво між СРСР і Німеччиною, в тому числі й військове, яке почалося в 1922 р. після підписання Рапальського договору, тривало до приходу до влади в Німеччині нацистів у 1933 р. У 1939 р. Гітлер перед початком Другої світової війни був змушений врегулювати відносини з СРСР, а для цього прийняти умови Москви. Сталін домогся повернення більшості територій, що належали Росії до революції. Відповідно до таємних домовленостей були визначені “сфери інтересів” у Східній Європі.

Важливо наголосити, що за збереження основних орієнтирів радянської геостратегії конкретний політичний курс СРСР був досить гнучкий і змінювався відповідно до ситуації.

Уже в 20-х роках стало зрозуміло, що світова революція в найближчому майбутньому неможлива. Сталін оголошує про побудову соціалізму в “одній, окремо взятій країні” і тим самим полегшує розвиток зв'язків із зарубіжними державами.

Під час Другої світової війни (катастрофічні наслідки її початку для СРСР пояснюються в тому числі й ігноруванням геополітичної стратегії), а особливо наприкінці війни Радянський Союз продовжував керуватись геостратегічними принципами, успішними для нього в недалекому минулому: прагнув розширити просторову сферу свого впливу, зокрема за рахунок нових територій. Створення у післявоєнний період дружніх режимів у країнах Центральної і

Східної Європи з об'єднанням їх згодом у рамках таких організацій, як РЕВ, Варшавський договір, поширення радянської сфери впливу до лінії, що розділяла Східну і Західну Німеччину, мало на меті закріпити цей вплив у континентальній частині Європи.

У післявоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема, йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити контроль над морськими просторами.

Втім, у минулому керівництво країни не завжди приймало рішення, погоджуючи їх з рекомендаціями вітчизняних фахівців. Прикладом може бути афганська кампанія. До речі, така сама проблема існує у відносинах між геополітичною наукою і владними структурами за кордоном, скажімо, у Сполучених Штатах Америки. Наприклад, в'єтнамська війна — не найуспішніша сторінка в історії США. Більш ніж серйозні сумніви виникають і з приводу втручання НАТО у справи Боснії і Краю Косово. А це вже теперішній час, що, як справедливо кажуть, “проростає в майбутнє”.

Після зруйнування Берлінської стіни і розпаду СРСР почалися грандіозні геополітичні зрушення з невизначеними наслідками. З'явилися оптимістичні і песимістичні концепції нового світового порядку, в яких пріоритет віддається або ринку і демократії, або посиленню націоналізму і сепаратизму.

У 1989 р. в США було опубліковано статтю професора Ф. Фукуями “Кінець історії?”, а в 1992 р. вийшла книжка “Кінець історії і остання людина”. Згідно з концепцією Ф. Фукуями, настає “кінець історії” і починається планетарне існування людства, коли регіони планети почнуть переструктуровуватися, орієнтуючись на наймогутніші економічні ядра-центри [4, 42]. XX ст. було насичене ідеологічним насильством, коли лібералізм змушений був боротися із залишками абсолютизму, більшовизмом і фашизмом, а також новітнім марксизмом, які загрожували ввергнути світ в апокаліпсис ядерної війни. І тільки наприкінці століття замість конвергенції капіталізму і соціалізму знову настає тріумф західної ліберальної демократії. Із завершенням “холодної війни” настає кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства й утвердження ліберальної демократії західного зразка як остаточної, найрозумнішої форми держави.

З концепцією Ф. Фукуями узгоджується бачення світового розвитку С. Хантінгтона, проте висновки він робить інші [4, 43]. У 1993 р.

цей американський політолог, професор Гарвардського університету і директор Інституту стратегічних досліджень опублікував статтю “Зіткнення цивілізацій”, а в 1996 р. — книжку “Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку”. Лейтмотивом концепції С. Хантінгтона стала теза: якщо ХХ ст. було століттям протистояння ідеологій (це стверджує і Ф. Фукуяма), то ХХІ ст. буде століттям зіткнення цивілізацій і релігій.

Історія людства повертається до історії цивілізацій. Учений підкреслює роль США в новому світовому устрої: “Постійне міжнародне верховенство Сполучених Штатів є важливим для добробуту і безпеки американців і для майбутнього свободи, демократії, відкритих економік і міжнародного порядку землі” [4, 44]. Водночас С. Хантінгтон стверджує: “Захід унікальний, але не універсальний” [4, 45] і закликає Захід відмовитись від ілюзії щодо своєї універсальності. Інтересам Заходу не відповідають безладні втручання у спори інших народів. Основна відповідальність за стримування і розв’язання місцевих конфліктів має лежати на країнах-лідерах цивілізації, яка домінує в цьому регіоні. В епоху поліцентризму відповідальність Заходу полягає у збереженні власних інтересів, а не в розв’язанні між іншими народами конфліктів, які нічого не дають для Заходу. С. Хантінгтон прогнозує, що наступна світова війна, якщо така станеться, буде війною між цивілізаціями. Щоб їй запобігти, необхідно набагато глибше осягнути елементи спільного й відмінного між цивілізаціями, навчитись цивілізаціям співіснувати одна з одною.

Наприкінці ХХ ст. почалася реальна воєнна, економічна і культурна експансія США в Євразії. В книжці “Велика шахівниця. Панування Америки і його геостратегічні імперативи”, виданій в 1997 р., З. Бжезінський моделює можливі варіанти поведінки країн і їх союзів і дає рекомендації щодо збереження єдиної світової наддержави [4, 51]. Після поразки і розпаду Радянського Союзу Євразія, як і раніше, зберігає своє геополітичне становище. Перед Америкою стоїть складне завдання — зберегти глобальні інтереси і світове панування. Мета американської геостратегії — створити по-справжньому готове до співробітництва світове співтовариство і водночас не допустити появи на світовій арені суперника, спроможного панувати в Євразії і кинути виклик Америці. На думку З. Бжезінського, Росія ще не зробила остаточного вибору на користь або демократичного шляху, або, знову ж таки, євразійської імперії. Росія не визначилась у відносинах з Америкою: друг це чи ворог?

На основі стислого викладу ідей основних наукових шкіл геополітики ми можемо зробити певні висновки.

Перший. Найзагальнішою і такою, яку визнають усі наукові школи, методологічною формулою геополітики є утвердження фундаментального історичного дуалізму між Сушею, телурократією, Євразією, “географічною віссю історії”, з одного боку, і Морем, таласократією, Атлантикою, англосаксонським світом — з іншого. Втім, з появою авіації й особливо ядерної зброї і засобів її доставки традиційні моделі, в основі яких лежав географічно-просторовий детермінізм, потребують коригування.

Другий. Офіційно оголошена “фашистською” і “буржуазною псевдонаукою” геополітика як така в СРСР не визнавалась. Її функції виконувало кілька дисциплін — теорія міжнародного права і міжнародних відносин, стратегія, військова географія, етнографія. Водночас загальна геополітична поведінка СРСР на планетарній арені свідчила про наявність доцільно раціональної в геополітичному плані моделі поведінки.

Третій. Саме ті країни, які визнавали геополітиків і дослухалися до їх думки, досягли вражаючих результатів і підійшли впритул до того, щоб остаточно досягти одноособового світового панування. Німеччина заплатила за ігнорування тези К. Хаусхофера про “континентальний блок” (вісь Берлін — Москва — Токіо) тим, що зазнала поразки у Другій світовій війні. СРСР, який не приділяв достатньої уваги працям російських геополітиків, без боротьби й опору опинився в тій самій ситуації, що й Німеччина в результаті Другої світової війни, — глибока економічна і соціальна криза призвели до розпаду колись могутньої держави.

Четвертий. У взаємозв’язку з традицією розвивалась атлантична (таласократична), а в наш час — власне американська лінія в геополітиці. Було створено нову геополітичну модель, яка припускала два варіанти розвитку подій — або остаточно виграв Західом геополітичної дуелі зі Сходом, або конвергенцію двох геополітичних таборів і встановлення світового уряду (цей проект дістав назву “мондалізм” від фр. *mond* — світ). Планетою мали управляти Москва й Вашингтон і дивитись на неї очима “астронавтів на космічній орбіті”.

І нарешті, *п’ятий.* У майбутньому модель двополюсного світу набуває зовсім нового вигляду [6]. Рівень розвитку цивілізації у двополюсному світі буде таким високим, що основними завданнями

землян стануть завдання планетарного й позапланетарного значення, зокрема космічна енергетика, освоєння Місяця і найближчих планет. У цьому разі геополітичний простір, що розглядається, включатиме в себе Землю і навколосемний простір. Тому, додержуючись основного закону геополітики, ми знову матимемо можливість жити у дво полюсному світі в цьому розширеному геополітичному просторі: один полюс — цивілізація землян, другий — узагальнена позаземна цивілізація.

2.2. Геополітичне майбутнє Росії

Розпад Варшавського договору і Радянського Союзу знаменував торжество атлантистської стратегії, яка проводилась у життя США і їхніми союзниками протягом усього ХХ ст. Захід перемагає в “холодній війні” зі Сходом. Морська сила святкує свою перемогу над Сушею. Кінець дво полюсного світу — це стратегічний удар по Євразії, по континенталізму і суверенітету всіх євразійських держав. При цьому створюється враження, що Захід лозунгом “благородної боротьби з радянським комунізмом” насправді прикривав свою споконвічну боротьбу з історичною Росією [7].

Існує три версії майбутнього світового розвитку. Перша — перемога Заходу в “холодній війні” є повною і безповоротною. Друга — протистояння Суші і Моря збережеться, що призведе до створення нових блоків. У центрі одного з них стоятимуть США і їхні союзники, в центрі іншого — Росія, яка має перетворитись на Євразійську імперію. Експерти доходять висновку, що “говорити про єдиний світ передчасно і планетарний дуалізм таласократії (зміцнений аерократією і ефірократією) і телурократії залишається основною політичною схемою і для ХХІ ст.” [1, 120]. І нарешті, третя — багатопольсна модель світового розвитку, яка, на думку її прихильників, найбільшою мірою відповідає інтересам Росії.

Заради справедливості необхідно визнати, що попри розпад СРСР Росія за своєю політичною значущістю і впливом на перебіг подій у світі, в тому числі як постійний член Ради Безпеки ООН, безперечно залишається однією з великих держав [7]. Не випадково Захід, визнаючи політичну вагу і потенційну економічну могутність Росії, включив її до “вісімки” провідних країн світу. Поряд з геополітичним положенням і наявністю ядерних озброєнь до основних

відмінностей, які дають підстави в сучасних умовах вважати Росію великою державою, належать їй потенційні можливості у сфері ресурсного забезпечення, високого науково-технічного потенціалу, демографії та багато інших.

Природно, що Захід загалом і США зокрема не зацікавлені в сильній Росії, оскільки вона є серйозним конкурентом у світових справах, що частково стримує претензії США на світове панування. Водночас Захід не може не усвідомлювати того, що Росія своїм існуванням забезпечує відповідний баланс сил, відіграючи тим самим позитивну геополітичну роль на світовій арені. Збереження цієї ролі Росії є одним з основних засобів відвернення сповзання Європи і світу загалом до геополітичного хаосу. Нині на території Росії відбуваються глибокі політичні та економічні кризи, які загрожують їй розпадом. Якщо це станеться, то світ з невідворотною закономірністю ввійде в період глобальних геополітичних потрясінь. “Ось чому основні промислово розвинені країни Європи і Азії, а також США насправді повинні бути кровно зацікавлені не лише в забезпеченні і зміцненні територіальної цілісності Росії, а й у відродженні сильної Росії, спроможної здійснювати у співробітництві з ними впливову як європейську, так і азіатську політику” [7].

За виваженого реалістичного підходу до регулювання міжнародних відносин рівноправне, партнерське співробітництво може стати становим хребтом спільної глобальної безпеки [8, 158]. Об'єднанню зусиль Росії і США сприятимуть мирне освоєння космосу, захист навколишнього середовища, нерозповсюдження ракетно-ядерної зброї, контроль за розповсюдженням звичайних озброєнь, спільна боротьба з тероризмом і кримінальними структурами, розповсюдженням наркотиків тощо.

Усі ці напрямки були продекларовані керівництвом США. Проте наприкінці 1997 р. президент США підписав секретну директиву, в якій говориться, що зберігається можливість завдання ядерного удару по російських військових і цивільних об'єктах. Основними потенційними супротивниками Америка, як і раніше, вважає Росію і Китай [8, 158–159].

Очевидно, що Росія сама повинна визначити своє місце і роль у світовій політиці, усвідомити свої національні інтереси в зовнішньополітичному вимірі. Експерти поділяють ці інтереси на три основні категорії [7].

1. Найважливіший інтерес Росії на глобальному рівні полягає в її активній і повноправній участі в побудові такої системи міжнарод-

них відносин, в якій Росії відводилось би місце, що відповідало б її політичному, економічному й інтелектуальному потенціалу, військово-політичним і зовнішньоекономічним можливостям і потребам.

2. Інтереси Росії на регіональному рівні зводяться до забезпечення стабільного і безпечного міжнародного оточення, а також до зміцнення її військово-політичних та економічних позицій на світовій арені на основі використання механізмів регіонального співробітництва.

3. Найважливіші національні інтереси Росії на пострадянському просторі полягають у налагодженні всебічних взаємовигідних зв'язків з країнами СНД й участі в розвитку інтеграційних процесів між ними на взаємній основі. Нині об'єднати учасників СНД могла б якась загальна для всіх зовнішня або внутрішня загроза чи ідея, близька всім без винятку учасникам об'єднання. Ще одна обов'язкова умова — реальний центр тяжіння. Таким центром може стати динамічна, процвітаюча держава — регіональний лідер, економічна модель розвитку якого видається сусідам привабливою і вони, природно, починають до нього тяжіти [8, 153–154].

90-ті роки ХХ ст. переконливо підтвердили: “Сьогодні, як і століття тому, міжнародна безпека полягає не в домінуванні однієї наддержави, нехай це й супроводжуватиметься деклараціями про захист демократії та свободи, а в збалансованій силі взаємодії основних суб'єктів геополітики” [7].

У цьому контексті можна по-різному сприймати ідею утворення Євразійської імперії, в центрі якої має стояти Росія, але не можна не визнавати її права на існування. Хоча б з огляду на те, що це своєрідна відповідь на імперську політику, яку після Другою світовою війни здійснюють як наддержава Сполучені Штати Америки.

Якою ж бачать модель нової Євразійської імперії її автори? Така імперія не повинна бути “регіональною державою” або “державою-нацією”. Це скоріше стратегічний і геополітичний блок, який за параметрами більший від звичайної держави, це наддержава. В центрі такого об'єднання неминуче повинна стояти Росія.

Нова Євразійська імперія буде єдиним неподільним організмом у воєнно-стратегічному значенні, а в політичному контексті становитиме “Конфедерацію великих просторів”: Європейської імперії на Заході (об'єднаної навколо Німеччини і Середньої Європи); Тихоокеанської імперії на Півдні (навколо Ірану); Російської імперії в Центрі (навколо Росії). Всередині цих імперій стосовно країн, держав також діятиме конфедеративний принцип.

Ключовою геополітичною проблемою на сучасному етапі є організація простору на Заході Євразії. Планетарний Захід у найширшому значенні розпадається для Росії на дві складові — Захід як Америка і Захід як Європа [1, 365–368].

Захід як Америка є основним геополітичним суперником Росії, штабом і центром атлантизму. Позиційна геополітична війна з Америкою становила і становить сутність євразійської політики починаючи із середини ХХ ст. Позиція Росії тут зрозуміла — необхідно протидіяти атлантистській геополітиці США на всіх рівнях і в усіх регіонах Землі прагнути максимально ослабити супротивника.

Друга реальність, що також визначається терміном “Захід”, має інше значення. Це Європа, яка нині не має власної геополітики і власної географічної волі, її функції обмежуються тим, що вона є допоміжною базою США в Євразії і місцем найвірогіднішого планетарного конфлікту.

Завдання Росії — вирвати Європу з-під контролю США (НАТО), сприяти її об’єднанню, зміцнювати інтеграційні зв’язки з Центральною Європою під знаком основної зовнішньополітичної осі Москва — Берлін. Євразії потрібна союзна дружба Європа ще й тому, що економічна інтеграція з нею дасть можливість розв’язати більшість технологічних проблем Росії і Азії в обмін на ресурси і стратегічне військове партнерство.

Геополітики-атлантисти прекрасно усвідомлюють стратегічну небезпеку союзу Росії з Європою (особливо з Німеччиною) і традиційно прагнуть усіляко завадити цьому. Найефективнішим методом, на їхній погляд, є створення “санітарного кордону”, тобто смуги з кількох прикордонних держав, безпосередньо пов’язаних з атлантистським полюсом [1, 369–371]. Йдеться про появу геополітичної смуги між Балтикою і Чорним морем. Претендентами на роль членів нового “санітарного кордону” є держави Балтії, Польща, Білорусь, Україна, Угорщина, Румунія, Чехія і Словаччина.

Завдання Євразії полягає в зміцненні союзницьких відносин між Росією і Європою, перетворенні простору від “Дубліна до Владивостока” на зону євразійської кооперації, співробітництва і стратегічного партнерства. Бо хоч би що ми говорили, ідея антизахідної, традиційної, імперської Європи стає дедалі актуальнішою сьогодні, коли присутність американських військ на Європейському континенті не виправдовується більше існуванням “радянської загрози” і набуває характеру відкритої американської окупації.

Росія, інші провідні держави не сприймають однополярної моделі світового устрою. Найімовірнішою видається багатополюсна модель світового розвитку. У багатополлярному світопорядку зберігаються окремі “центри тяжіння” [9]. Це Сполучені Штати Америки, які залишаються глобальною наддержавою. Оновлена і зміцнена в політичному й економічному відношенні Росія посяде у світі властиве їй місце, знову відродивши свою традиційно миротворчу, стабілізуючу, стримуючу хаос силу. У Європі такою наддержавою є, зрозуміло, об’єднана Німеччина. Саме навколо німецького ядра (ФРН — Швейцарія — Австрія) створюється справді європейська спільнота, яка може в тісному союзі з Францією створити основну конструкцію нової континентальної Європи. На Середньому Сході це, поза сумнівом, абсолютно самостійний у прийнятті рішень Іран, що простягнувся від Каспію до Індійського океану. На Далекому Сході — Китай, а також Японія, не багата на території та природні ресурси, але могутня у фінансово-економічному плані. У Південно-Східній Азії — насамперед Індія, а потім Індонезія і Малайзія. Якщо в біполярній моделі блоки були стабільними, то багатополярна модель передбачає рухомість її конфігурації.

Нині перед Росією стоїть завдання заново сформулювати свої політичні цілі, адекватні новим реаліям, пов’язаним з кризою в Чечні і загостренням у цьому зв’язку стосунків із Заходом, і насамперед — із Сполученими Штатами Америки.

Останнім часом у російсько-американських відносинах спостерігалися певні труднощі. Разом з тим нагромаджений запас міцності дає змогу впевнено розраховувати на подолання нинішніх проблем. Російсько-американське співробітництво й надалі повинно бути важливим чинником міжнародної стабільності і безпеки.

У Європі Росія послідовно домагається створення системи безпеки і співробітництва, яка б надійно і на тривалий час гарантувала стабільність і процвітання всіх держав континенту [10]. Стержнем і координатором такої системи покликана бути Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Поряд з ОБСЄ інтегративну місію на континенті має виконувати і Рада Європи. Підтвердженням таких намірів є ухвалена в травні 1999 р. на сесії Комітету міністрів Ради Європи політична декларація “За велику Європу без ліній розподілу”. Росія активно розвиває партнерські відносини з Європейським Союзом виходячи з того, що ЄС є великим торгово-економічним та

інвестиційним партнером, який надає підтримку здійсненню російських реформ.

Відносини Росії з Північноатлантичним альянсом визначені в основоположному акті про взаємні відносини, співробітництво і безпеку. Криза на Балканах перервала діалог з НАТО в колишньому обсязі. Нині ці відносини поступово нормалізуються, проте Росія, як і раніше, вважає, що розширення альянсу на Схід є величезною політичною помилкою і не сприяє зміцненню довіри у міжнародних відносинах.

На сучасному етапі російська зовнішньополітична стратегія спрямована на подолання беззастережної проамериканської орієнтації і пошук нових союзників і партнерів. Саме цим пояснюються інтенсивні візити вищого керівництва Росії до провідних країн Західної Європи, а також Китаю, Японії, Індії.

Основним напрямком зовнішньої політики Росії були і залишаються відносини з країнами — членами Співдружності Незалежних Держав, і насамперед — налагодження ефективної взаємодії в економічній сфері. У двосторонньому плані найбільш динамічно складається взаємодія в рамках союзу Росії і Білорусі. У відносинах з Україною Росія послідовно дотримується лінії на поглиблення стратегічного партнерства. Першочергове значення надається повноті реалізації українсько-російського договору. Незмінним залишається курс Росії на розвиток стійких дружніх відносин з Азербайджаном, Вірменією, Грузією. Зміцнюється взаємодія Росії з центрально-азіатськими державами СНД. Спільно з іншими країнами СНД Росія спрямовує зусилля на виконання таких складних і необхідних завдань, як підтримка безпеки державних кордонів, взаємодія в боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою і розповсюдженням наркотиків. Особливе місце належить миротворчій діяльності Росії в СНД.

Б. Гаврилишин, член Російського інституту й іноземний член НАН України, виокремлює три варіанти можливого політико-суспільного порядку Росії та її відносин зі світом [11].

1. *Геополітично-сировинний*. Передумовами його реалізації могли б бути відновлення східнослов'янського союзу (Росія, Білорусь, Україна) з можливим входженням до нього ще кількох країн СНД; встановлення стратегічного партнерства з окремими азійськими країнами; подальше зміцнення владного центру, утвердження авторитарного режиму з ринковою економікою; відбудова і зміцнення

збройних сил; влада на існуючі величезні природні ресурси і можливість фінансувати державу через їх експорт.

2. *Науково-економічний.* Передумовами його реалізації могли б бути трансформація потужного науково-технічного потенціалу, який ще зберігся в Росії, в комерційно корисні продукти і послуги, які можна було б експортувати на світовий ринок (а не лише капіталомісткі товари); розвиток справді ефективної ринкової економічної системи; встановлення демократичніших відносин на всіх рівнях спілкування зі світом, основою яких була б технологічна і економічна могутність, а не сила.

3. *Соціально-орієнтований.* Передумовами його реалізації могли б бути цілковита політична, економічна і соціальна трансформація; забезпечення рівноправності і добробуту людей; зближення з Європою, особливо з Європейським Союзом, але не інтеграція в нього (Росія для цього завелика). Останній варіант був би найвигіднішим для Росії, але й найважчим у реалізації, адже він не впливає з історичної, політичної, соціальної спадщини Росії. Цей вибір можна було б поєднати з науково-економічним, що збільшило б його шанси на успіх.

2.3. Україна в новому геополітичному просторі

Попередні зауваження. На зламі тисячоліть особливо гостро постає потреба звертатися до сакраментальних проблем людського буття, долі країн і світу загалом; необхідність вписатися в цей історичний інтер'єр.

Значення подій і явищ кінця ХХ ст. полягає в тому, що в них відобразилися кардинальні зміни в геополітичній ситуації у світі: розпався Радянський Союз, змінився суспільно-політичний устрій у колишніх соціалістичних державах Центральної та Східної Європи, об'єдналась Східна і Західна Німеччина, активно розширюється Північноатлантичний альянс, економічно і політично посилюється Європейський Союз.

На міжнародній арені з'явилися нові держави, які свого часу входили в зону сухопутної могутності, серед них — незалежна держава — Україна.

Як нова держава Україна прагне знайти свою геополітичну ідентичність, усвідомити себе як у геополітичному контексті, так і в кон-

тексті розвитку світової цивілізації, визначити реальні національні інтереси і виробити стратегію і тактику їх реалізації.

Політична історія переконливо свідчить: спілкування українського народу з іншими було інтенсивнішим у період повної або неповної державності. Світ також виявляв інтерес більше до України в період державності, а в часи бездержавності вона опинялась на периферії міжнародних контактів.

У період найвищого розквіту Київської Русі стольний Київ вважався третім за величиною європейським містом після Константинополя і Кордови. Налагодження економічних і культурних зв'язків з Візантією сприяло входженню давньоруської держави до кола передових євразійських країн. За часів Богдана Хмельницького, коли вирішувалось завдання створення незалежної Української держави, до якої мали ввійти всі етнічні українські землі, Чигирин — столиця гетьманської республіки — став визначним центром міжнародного життя. В Україну прибували посольства з Росії, Польщі, Молдавії, Швеції, Австрії. Натомість до цих країн відряджались українські місії та посольства.

За своїми геополітичними характеристиками (площею, населенням, природними запасами) Україна сьогодні є помітним державним утворенням у світовій розстановці сил [12, 67]. В Україні в Карпатах розміщується географічний центр Європи, в Криму — геополітичний полюс Євразії. Площа нашої держави в її сучасних кордонах становить 603,7 тис. км². За цим показником Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За кількістю населення Україна на шостому місці в Європі (після Росії, Німеччини, Італії, Великобританії та Франції).

У світовій ієрархії країн Україна перебуває у другому ешелоні як середня за величиною і рівнем розвитку держава, якій однаково далеко як до найбагатших і наймогутніших на планеті країн, так і до найбідніших. Україна відчуває гостру потребу в перебудові економіки на основі капіталомісткої структури, у неї слабкі експортні можливості, втрачено традиційні ринки, розірвано зовнішньоекономічні зв'язки. Експерти ще мають визначити причини нинішнього кризового стану економіки держави. Зрозуміло, що Україна не могла не зазнати впливу світової фінансової кризи, фінансово-економічної кризи в Росії. Та все ж основними є внутрішні причини, зокрема імітаційна діяльність владних органів з реформування економіки, що призвела до негативних результатів.

З позиції класичної геополітики українську геостратегію сьогодні характеризують дві основні парадигми: євразійська та євроатлантична, хоча останнім часом дедалі помітніше заявляє про себе третя — чорноморська [13]. Специфіка геополітичних координат України полягає в її належності одночасно до двох регіонів — Європи та Євразії, причому в обох регіонах Україна займає периферійне положення.

У новітній історії Україна стикалась з великим світом здебільшого лише опосередковано, через призму чужих інтересів та іншої, політично розвиненішої свідомості (польської, російської, німецької). Сьогодні Україна стоїть на порозі відкриття світу для себе — Європа через це проходила протягом кількох століть, а також себе для світу, оскільки вона ще залишається для багатьох невідомим геополітичним простором [14, 25].

У теоретичному плані у цьому зв'язку постає необхідність наукових розробок з пошуку відповідного місця держави у світовій глобальній політичній та економічній системах. У практичному — потрібно створити механізм реалізації національних інтересів політичного й економічного характеру на глобальному і регіональному рівнях.

Магістральні вектори сучасної української зовнішньої політики визначено Конституцією України, “Основними напрямками зовнішньої політики України”, затвердженими Верховною Радою України 2 липня 1993 р., концепцією національної безпеки України “Основи державної політики”, іншими законодавчими актами. На практиці це означає стратегічне партнерство з Росією, інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури, співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи.

Європейська парадигма геостратегії України. Характеризуючи відносини *України і Росії*, слід виходити з того, що успішний їх розвиток залежить від переведення цих відносин у русло стабільної системи міжнародного співробітництва, міжнародно-правових актів. Останнім часом цей процес відбувається повільно, суперечливо. І насамперед в економічній сфері. Росія як провідний торговий партнер споживає п'яту частину (20,7 %) українських товарів. Частка російських товарів в імпорті України становить 47,2 %. Україна ще довгий час гостро відчуватиме нестачу енергоресурсів, потребу в ринках збуту своєї продукції. Загострення відносин відбуватиметься здебільшого через проблему заборгованості. Усе частіше звучатиме

думка передати Росії за борги частину державної власності України. Все ще не спрацьовують належно Програма економічного співробітництва України і Російської Федерації на 1998–2007 р., численні угоди з економічних питань, хоча останнім часом спостерігаються конструктивні підходи урядів двох країн до вирішення цих непростих проблем.

Україна є найбільшим споживачем російського газу в Європі. Якщо Європа споживає 110–120 млрд м³ російського газу, то одна лише Україна — 55–60 млрд м³. І хоч би які проекти диверсифікації пропонувались, Росія залишається для України (на одинадцятому році незалежності) єдиним і найпотужнішим постачальником енергії [15]. Труднощі у вирішенні цих питань пояснюються тим, що постачання нафти і газу Україні давно вже стало для Росії не економічною, а політичною проблемою. Не виключено, що Росія дещо пом'якшить свою позицію стосовно українських газових боргів, адже вона сама не зацікавлена укорінювати у свідомості українців образ Росії як непримиренного, ненаситного лихваря. Водночас Росія проникатиме в українську економіку, щоб диктувати Україні свою політику зсередини.

У політичній сфері відносини України і Росії визначатимуться встановленням дружніх, партнерських відносин двох рівноправних суверенних держав, дотриманням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство України і Росії, який, за словами міністра закордонних справ Росії І. Іванова, “не тільки відображає об'єктивні реалії, а й спрямований у майбутнє, націлений на розвиток добросусідського взаємного співробітництва в ХХІ ст.” [16]. На українсько-російські відносини суттєво впливає внутрішньополітична ситуація в самій Росії. Після відставки Б. Єльцина, виборів нової Державної Думи і обрання В. Путіна президентом Російської Федерації Росія вступила в якісно новий етап свого розвитку. Його особливість полягає у прагненні нинішнього президента Росії відновити сильну централізовану державу, яка претендує на роль одного з “полюсів сили” у світовій геополітиці. Можна прогнозувати більш визначений, прагматичний і жорсткий підхід російського керівництва на всіх рівнях виконавчої влади, а також на рівні суб'єктів господарської діяльності у відносинах з Україною.

У психологічному аспекті слід враховувати, що близько 70 відсотків громадян Росії розглядають Україну не як незалежну держа-

ву, а як тимчасове державне утворення, яке рано чи пізно опиниться у складі Російської Федерації. До цього слід додати, що в багатьох виступах російських політиків, у працях, опублікованих останнім часом в Росії (див., наприкл.: *Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России.* — М., 1997), не визнається статус України як незалежної самостійної держави, навіть пропонуються засоби розчинення її в Євразійській (в центрі якої стоїть Росія) імперії.

У зазначеній праці О. Дугін послідовно обстоює думку про те, що суверенітет України є таким негативним явищем для російської геополітики, що легко може спровокувати збройний конфлікт. О. Дугін стверджує: “Україна як самостійна держава з якимись територіальними амбіціями становить велику небезпеку для всієї Євразії, і без вирішення української проблеми взагалі говорити про континентальну геополітику безглуздо” [1, 348]. І далі: “Стратегічно Україна повинна бути винятковою проекцією Москви на Півдні і Заході... Абсолютним імперативом російської геополітики на чорноморському узбережжі є тотальний і нічим не обмежений контроль Москви на всьому його просторі — від українських до абхазьких територій” [1, 348–349]. І як висновок: “Враховуючи те, що проста інтеграція Москви з Києвом не можлива і не дасть стійкої геополітичної системи, навіть якщо це відбудеться всупереч різним об’єктивним перешкодам, Москва повинна активно включатися в перебудову українського простору за єдино логічною і природною геополітичною моделлю” [1, 383]. Інший російський дослідник М. Нартов стверджує, що “без абсолютного контролю Москви над акваторією Чорного моря неможливо говорити про припинення таласократичного впливу, що йде з заходу, атлантистської Туреччини — найдавнішого і найзатятішого недоброзичливця Росії” [8, 389].

Дещо поміркованішою видається концепція К. Гаджієва, який, виходячи із сучасних реалій, робить висновок, що нині Росія є не одним “із двох полюсів у двополюсному світоустрої післявоєнного періоду, а середнім простором між Європою, Далеким Сходом і мусульманським світом” [2, 347]. Водночас Росія є віссю угруповання країн і народів, центром тяжіння на пострадянському просторі, який є “зоною її життєво важливих інтересів у сфері оборони, національної безпеки тощо” [2, 351]. Отже, якщо екстраполювати такі ідеї автора на інші країни, то стає зрозумілим, що Україні відводиться другорядна роль, у своїх діях вона має бути підпорядкована якомусь глобальному центру, а ним, звичайно, має стати колишня наддержава.

Росія бачить Україну в ролі форпосту своїх зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів. Географією та історією Україні відведено роль країни, через яку із Заходу на Схід ітимуть новітні технології, а із Сходу на Захід — стратегічні ресурси. Росія давно зрозуміла, що їй не обійтись без України у реалізації своїх геополітичних завдань, так само як і Україні належить виходити з того, що вона не повинна нехтувати співробітництво з Росією. Саме дефіцит взаєморозуміння є тим негативним чинником, що постійно руйнує українсько-російські будівлі, в яких ще зберігся добротний старий фундамент і великі ресурси для співпраці в майбутньому.

Йдеться, зокрема, про військово-технічне співробітництво. Росія в цій сфері також є основним експортером України. З кожним роком у цій сфері зростають обсяги торгівлі. На початку 2001 р. в Дніпропетровську президенти України і Росії підписали низку угод, спрямованих на розширення співробітництва у сфері ракетно-космічної та авіаційної техніки і відновлення єдиної енергосистеми.

Україна і Білорусь. На півночі поліські землі України межують з територією Республіки Білорусь. Це справді кордон дружби і добросусідства двох братерських народів, яких єднає історія, близькість мови і менталітету.

Як і Україна, нині Республіка Білорусь, долаючи економічні труднощі, поступово реформує свою економіку на шляху до ринку. Проте, на відміну від України, Білорусь не має застарілих галузей важкої індустрії, після війни тут динамічно розвивалась радіоелектроніка, транспортне машинобудування, хімічна промисловість, нафтопереробка тощо. Водночас, практично не маючи завершених виробництв, сусідня держава більше залежить від російського ринку, кооперативних зв'язків, що створює умови для інтеграційних процесів.

Українсько-білоруське співробітництво в різних сферах розвивається без особливих проблем. Підписано Договір про спільний державний кордон між обома країнами. Здебільшого збігаються стратегічні інтереси двох держав, що підтвердили широкомасштабний Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво та кілька десятків двосторонніх угод, які становлять нормативно-правову базу багатосторонніх українсько-білоруських відносин. Зрештою, Україна прагне виробити щодо Білорусі збалансовану стратегію, яка, з одного боку, відповідатиме геополітичним інтересам України, а з іншого — сприятиме розвитку і поглибленню демократії в

сусідній державі. Як відомо, Росія і Білорусь, які найтісніше поєднані одна з одною в рамках СНД, стали на шлях створення союзної держави. Процес цей відбувається складно, суперечливо, потребує продуманих дій. Становлення реального союзу потребуватиме багато часу, оскільки він не може відбутися без уніфікації законодавства та фінансово-економічної системи держав.

До спільного об'єднання Росія і Білорусь спонукають і Україну. Україна ж як пріоритетні висуває економічні зв'язки — основу поглиблення співдружності, союзу трьох братніх слов'янських народів. Конструювання відносин Росії з Україною і Білоруссю є одним з найсерйозніших випробувань російського суспільства на демократизм і спроможність органічно ввійти до світового співтовариства на основі дотримання загальноприйнятих норм міжнародних відносин.

Україна і Молдова багато в чому мають і близькі геополітичні інтереси, і спільні проблеми: Україна — в Криму, а Молдова — у Придністров'ї. Прийнято Конституцію Молдови, держава стала членом Ради Європи. Успішно розвивається на взаємовигідних умовах співробітництво Молдови з Україною. Керівники Молдови неодноразово зазначали, що тісні партнерські зв'язки з Україною мають для країни стратегічне значення.

Україна також зацікавлена в тому, щоб відносини із сусідньою державою розвивалися комплексно, динамічно. Суто економічний інтерес посилюється геополітичним становищем Молдови, існуванням у ній відверто прорумунських настроїв, а також великою українською діаспорою (лише в Придністров'ї живе понад 200 тис. етнічних українців).

Для нормалізації обстановки в регіоні винятково важливого значення набуває Меморандум про врегулювання конфлікту в Придністров'ї, який підписано за активної участі України.

Влітку 2000 р. Молдова стала парламентською республікою, а на початку 2001 р. — першою країною на пострадянському просторі, де за результатами виборів до влади прийшли комуністи. Лідер партії комуністів Республіки Молдова В. Воронін обраний президентом країни. В. Воронін так визначив основні напрямки розвитку Молдови: не змінювати економічної системи, що склалася, не вносити значних змін у зовнішню політику [17]. Йдеться про приєднання до російсько-білоруського союзу, про нормалізацію відносин з Придністров'ям. Поняття про “дві румунські держави”, яке

використовують деякі партійні особи Бухаресту, “неприйнятне для Молдови і не має перспективи у майбутньому”.

Отже, стратегічні інтереси України потребують стабільних дружніх, рівноправних відносин з Росією, Білоруссю, Молдовою. При цьому потрібно виходити з того, що Росія є великим сусідом України, історично так склалося, що Україна покликана співробітничати з Росією. За визначенням експертів, українсько-російські відносини — це відносини “двох рівноправних суверенних держав, які на основі норм міжнародного права намагаються за можливості розширювати сфери співробітництва і звужувати сфери конфронтації” [14, 11]. Найближчими роками українсько-російські відносини стануть одними з найважливіших у Європі і набудуть геополітичного значення, оскільки на їх прикладі відпрацьовуватиметься нова модель відносин незалежних супердержав, їх входження у стабільну, цілісну Європу.

Отже, гармонізація відносин як з Росією, так і з Заходом є жорстким імперативом для України і сьогодні, і на перспективу.

Україна, Європа і Євроатлантика. Будуючи відносини з європейськими та євроатлантичними структурами, Україна прагне інтегруватись у Європейський Союз.

Європейський Союз є одним з потенційних світових лідерів ХХІ ст., який вказує напрям руху для інших держав. П’ятнадцять країн Європи (Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція) досить швидко і послідовно, хоча і не без проблем, прямують до економічного і політичного об’єднання і створюють унікальне міждержавне співтовариство з єдиним громадянством, кордонами, грошовою одиницею, внутрішньою і зовнішньою політикою. Ще одинадцять держав, серед яких і сусіди України, прагнуть здобути повноправне членство в Європейському Союзі. До кордонів України наближається зона стабільності, економічного і соціального добробуту.

Україна як невіддільна частина європейського простору намагається стати повноправним членом Європейського Союзу. 14 червня 1994 р. в Люксембурзі була підписана, а 1 березня 1998 р. після ратифікації всіма державами — членами ЄС набрала чинності Угода про партнерство і співробітництво Європейського Союзу з Україною. У грудні 1999 р. Європейська Рада (найвищий орган ЄС) затвердила спільну стратегію Європейського Союзу щодо України.

Стратегія розрахована на чотири роки і є унікальним спеціальним документом, що закладає засади співпраці з державою, яка не є безпосереднім претендентом на вступ до ЄС. Цей програмний документ, зокрема, передбачає підтримку процесу демократичних і економічних перетворень в Україні, її внутрішньої та зовнішньої політики, правових основ, проте не зазначає, що нашій країні в майбутньому запропонують стати повноправним членом ЄС.

Для вступу до Європейського Союзу одного бажання України чи доброї волі західноєвропейських країн недостатньо (Україні не надано статусу асоційованого члена ЄС, чого наша держава прагне останніми роками), потрібен цивілізований рівень розвитку економіки, інститутів громадянського суспільства, правової і політичної культури всіх верств населення.

Через 10–15 років Україна у своєму розвитку повинна відповідати тим критеріям, за якими визначається готовність країн-кандидатів до членства в ЄС [18]. Йдеться про стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності у державі; наявність ефективної ринкової економіки, її конкурентоспроможність; ухвалення законодавчих документів Союзу — а це майже 80 тис. сторінок, які містять норми європейського права. Європейський Союз приймає країну-кандидата до співтовариства лише за умови, що це не спричинить втрати Союзом уже досягнутого рівня інтеграції. Ось що пише академік Ю. Пахомов: “Не потрібно забувати, що смисл створення ЄС не в благодійності щодо далеких бідних родичів, а в посиленні конкурентоспроможності”. І далі: “Уже сам факт, що досягнення Україною рівня економіки 1990 р. потребує (навіть за 4%-ного щорічного зростання) не менше 20 років, наводить на європартнерів тугу... Україну в її нинішньому стані ЄС просто не витримає” [19].

Отже, відносини України з Європейським Союзом передбачають, з одного боку, всебічне входження України до європейського політичного, правового, економічного простору, а з іншого — визначення політики ЄС щодо України, підтримку державами Європи стратегії інтеграції України до ЄС.

У цьому контексті важливим є співробітництво з Європарламентом та іншими загальноєвропейськими інститутами. Для України важливо відновити репутацію у Раді Європи, повноправним членом якої наша держава стала 9 листопада 1995 р., підписавши Європейську конвенцію з прав людини і Статут Ради Європи. Відносини

України з цією міжнародною організацією перебувають у перманентній напрузі. Рада Європи постійно констатує, і небезпідставно, що Україна зволікає з прийняттям законів, у державі порушуються демократичні свободи і права людини (йдеться, зокрема, про всеукраїнський референдум, “касетний скандал”).

Відносини *України з НАТО* визначені її участю у Програмі “Партнерство заради миру” і Хартією про особливе партнерство, підписаною 9 липня 1997 р. в Мадриді, Державною програмою співробітництва України з НАТО до 2001 р., затвердженою Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. Проте до останнього часу ці відносини розглядалися крізь призму наслідків балканської війни. Поводження НАТО в умовах югославської кризи наочно продемонструвало, що Європа поступилась правовими й етичними нормами на користь застосування сили [20].

Владні структури України, всі політичні сили одностайно засудили військові бомбардування Югославії, хоча виявили різні підходи до відносин з альянсом у майбутньому.

НАТО засновано Північноатлантичним договором, який підписано у Вашингтоні 4 квітня 1949 р. Цей альянс покликаний забезпечити колективну оборону його членів. Державами — членами НАТО є Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Сполучені Штати Америки, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія.

На сучасному етапі відносини України з НАТО повертаються до стану, що існував до початку війни на Балканах. Про це свідчить офіційний візит до Києва в лютому 2000 р. генерального секретаря НАТО Дж. Робертсона та його заява про те, що Україна є стержнем системи безпеки в Європі. Україна прагне взяти безпосередню участь у реалізації Пакту стабільності на Балканах і в Проекті про європейські сили швидкого реагування [21].

Ставлення владних структур і різних верств населення України до відносин нашої держави з Північноатлантичним альянсом неоднозначне, що переконливо підтверджують результати соціологічних досліджень. З 26 травня до 4 червня 2000 р. Український центр економічних і політичних досліджень здійснив опитування громадян в усіх регіонах України. Основною метою дослідження було визначити ставлення населення до НАТО і відносин України з цією організацією [22].

Що таке НАТО в очах українських громадян? Майже половина опитаних (46,2 %) вважає НАТО агресивним військовим блоком. Дії НАТО в Югославії вважають агресією 33,6 %, а воєнним злочином — 19,3 %. Половина респондентів (50,6 %) стверджують, що Україна ніколи не повинна приєднуватися до НАТО, майже чверть (23,4 %) вважають, що повинна приєднатись через 5–10 років, 9,3 % — через 10–15 років.

Провідною організацією, яка має дбати про забезпечення безпеки в Європі, вважають НАТО лише 4,1 % українців. Таку саму роль відводять Організації Об'єднаних Націй 39,3 %, а Організації з безпеки і співробітництва в Європі — 24,8 % наших співвітчизників. Отже, твердження Державної програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на період до 2001 р. про те, що “Україна розглядає НАТО як найефективнішу структуру колективної безпеки в Європі”, населення України все ж таки не поділяє.

Не останню роль у формуванні ставлення українців до НАТО відіграє Росія. 63 % опитаних відповіли, що Україна повинна зважати на позицію Росії стосовно відносин України з НАТО. Сама Росія ставиться до співробітництва України з НАТО відверто недоброзичливо. Звісно, для України було б краще йти в НАТО разом з Росією.

На запитання про бажаний варіант співіснування з НАТО, яке найбільшою мірою відповідало б інтересам України, майже половина опитаних вважає за найкраще для України обрати нейтральний позаблоковий статус. Респонденти однозначно застерігають: щоб з нами рахувались, необхідно продемонструвати спроможність реформувати економіку й оборону. Замало проголосити нейтралітет, його потрібно забезпечити.

Україна і США. Україна послідовно прагне підтримувати цивілізовані відносини із США як могутньою наддержавою, статус якої визначається її економічною і військовою могутністю, впливом на міжнародні фінансові організації, лідерством у розробці і впровадженні новітніх технологій. Об'єктивно Сполучені Штати Америки зацікавлені, і це відповідає їхнім стратегічним інтересам, у тому, щоб Україна розвивалась як демократична країна, ввійшла до європейських структур як держава-партнер, зберігала незалежність [23]. Здебільшого це пояснюється тим, що без України Росія втрачає статус імперії.

З приходом до влади у США Джорджа Буша (молодшого) відкриваються перспективи поглиблення українсько-американських

відносин, які стають прагматичнішими і залежатимуть від успіху реформ в Україні. Ще в період передвиборної президентської кампанії в США Кондоліза Райс, нині новий радник президента США з питань національної безпеки, констатувала: “Розглядати Україну як серйозного актора європейської політики не менш важливо, ніж оцінювати її значення з позиції її спроможності запобігти поверненню Росії до імперських звичок. Хоча про це також слід пам’ятати, адже Україна — велика держава... Через це Україну потрібно розглядати як важливу, ключову державу в Європі” [24]. Що ж до економічних відносин, то український ринок цікавить США тією мірою, якою американський капітал вважає його привабливим. США посідають перше місце за рівнем інвестицій в економіку України, хоча цей рівень є незначним порівняно з американськими капіталовкладеннями в Польщу й Угорщину (в Україну — 500 млн дол., тоді як у Польщу — 6 млрд дол.). Саме США відігравали провідну роль в істотному обмеженні зовнішнього фінансування України, перед цим привчивши її до такої допомоги. Надзвичайно потрібні в умовах гострої фінансової кризи запозичення було одержано з великим запізненням. США гаряче схвалили вихід України з “ядерного клубу”: одним розчерком пера Україну, яка дещо опиралася, викреслили з ядерних держав світу. Бо, як свідчить досвід, особливо з огляду на події останнього часу, сила є остаточним аргументом.

З самого початку незалежного існування Україна орієнтувалася на тісне співробітництво із *західноєвропейськими державами*, насамперед з Німеччиною, яка на той час вирішувала складне завдання — намагалась “прив’язати” до Європи Росію, отож і відносини з Україною (як і США) розглядала крізь призму відносин з Росією. І лише з кінця 1992 р. відносини з Україною розглядаються як окремий і самостійний напрямок німецької зовнішньої політики, про що свідчить ставлення уряду Г. Шрьодера до України, його готовність сприяти розв’язанню проблем нашої держави [25]. Для України це важливо. Адже саме Німеччина як політичний і економічний лідер серед західноєвропейських країн може сприяти нашій державі у прагненні стати повноправним членом Європейського Союзу. Зокрема, недавно група німецьких економічних консультантів завершила програму “Україна: економічні реформи за 1000 днів”. Цей проект схвалений урядом та економічними експертами України [26].

Традиційними стали українсько-німецькі політичні консультації на найвищому рівні. На консультаціях, які відбулися в червні 2000 р.

в Лейпцігу, обговорено широке коло проблем, зокрема з питань зовнішньої політики і культурного співробітництва, економічної та фінансової співпраці, перспективи подальшого співробітництва у сільському господарстві, боротьби з організованою злочинністю, екології та проблеми ядерної енергетики, військового та військово-технічного співробітництва. Німеччина прийняла рішення виділити кошти для компенсації оплати праці тих, кого в роки Другої світової війни використовували на примусових роботах у Німеччині.

У політичній і економічній сфері перспективним вважається співробітництво з Великобританією, Францією, Нідерландами, іншими західноєвропейськими країнами.

Останнім часом після періоду тривалої байдужості позитивні зрушення відбуваються у відносинах України з *державами Центральної і Східної Європи*, зокрема з тими, з якими Україна має спільні кордони.

Динамізмом, інтенсивністю регулярних контактів сповнені українсько-польські відносини, які за прогнозами стануть фундаментом стабільності у цьому регіоні. Народи України і Польщі вважають за краще дивитися не в минуле, в якому українсько-польські відносини характеризувались здебільшого ворожістю та взаємною недовірою і були історією “тяжкого братерства” (таку назву має польський документальний фільм), а в майбутнє, знаходячи там шляхи для цивілізованого співробітництва. Саме на це спрямована Декларація про українсько-польське “примирення”, підписана президентами двох країн. А. Кваснєвський вважає: “Глибоко людська формула “вибачаємо і просимо вибачити” має смисл навіть тоді, коли над будь-ким не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалось у минулому” [27]. За великим рахунком стратегічні інтереси України і Польщі збігаються: обидві держави прагнуть інтегруватись у Європу (проте Польща в цьому процесі значно випереджає Україну: вона є членом НАТО і найближчими роками буде прийнята до ЄС). Вхідження Польщі до Європейського Союзу, як і спорудження газопроводу для транспортування російського газу до країн Західної Європи в обхід України ставить перед українсько-польськими відносинами нові завдання, які потребують вирішення.

Чи не найскладнішими є українсько-румунські відносини [28]. Однак спільне прагнення двох держав до їх нормалізації, а також наміри Румунії інтегруватись в європейські та євроатлантичні структури сприяли підписанню базового політичного Договору про

дружбу і співробітництво України і Румунії, в якому дві держави відмовляються від взаємних територіальних претензій і підтверджують суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність своїх кордонів. Згідно з договором Північна Буковина і острів Зміїний на Чорному морі назавжди залишаються у складі України. Про розмежування континентального шельфу Київ і Бухарест планують домовитись протягом трьох років.

Успішно розвиваються відносини України з Болгарією, Угорщиною, Словаччиною.

Українсько-болгарські відносини не затьмарюють ні територіальні претензії, ні минуле. Хоча політичні кризи, що періодично виникають у Болгарії, особливо затяжний економічний спад кілька років тому, викликають аналогії з нашим повсякденним життям. Проте останні три роки внутрішній валовий продукт Болгарії постійно збільшується на 4–6 % щороку. Якщо в 1996 р. середня заробітна плата становила 20–30 дол., то в 2001 р. — 120 дол. На підвищення економічних показників позитивно впливає політична стабільність, якої досягнуто останнім часом [29].

Відносини України з Угорщиною розвиваються стабільно по висхідній. Саме з Угорщиною (першою з усіх сусідніх держав) у травні 1993 р. було підписано і ратифіковано Договір про основи добросусідства і співробітництва. Угорщина активно сприяла вступу України до Ради Європи. У новому геополітичному становищі Угорщини, зумовленому обмеженою доступністю Австрії після того, як та стала членом Європейського Союзу, а також нестабільною ситуацією в Югославії, Україна стає найбільш вигідним і надійним партнером.

Між Україною і Словаччиною склалося економічне і культурне співробітництво, яке має всі передумови для динамічного розвитку. Два народи близькі за способом життя, менталітетом, фольклором, що сприяє взаємовигідному партнерству і добросусідству. У 1993 р. було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Словацькою Республікою та Україною [30]. Україні відводиться важливе місце у зовнішній політиці Словаччини, для якої Україна стала серйозним партнером у центральноевропейському регіоні. Політична взаємозацікавленість обох держав підкріплюється спільними економічними інтересами.

Як добросусідські і дружні можна оцінити відносини України з Чехією, хоча вона і не має спільних з нашою державою кордонів.

В Україні уважно спостерігають за процесом політичних та економічних перетворень, визначенням стратегічного курсу цієї держави [31]. Україна підтримала прагнення Чехії увійти в НАТО (проте виступила проти розміщення на території цієї та сусідніх центральноєвропейських країн, прийнятих до НАТО, ядерної зброї).

Отже, як бачимо, Україна прагне стати активним суб'єктом, який формує геополітичний простір навколо себе, але при цьому залишається здебільшого пасивним об'єктом масштабних процесів, що розгортаються у новій Європі.

Втім, існує реальна небезпека, що Україна може стати заручником Сходу або Заходу, а ще гірше — розмінною монетою в геополітичних іграх великих держав або їх об'єднань. Тому Україна повинна чітко визначити і настійно впроваджувати в життя цілісну зовнішньополітичну стратегію. З огляду на зазначене потрібно зробити такі зауваження:

1. Перспективи становлення України як активного дієздатного суб'єкта міжнародних відносин визначені її зацікавленістю і прагненням однаковою мірою брати участь у житті євразійського і європейського регіонів і сприяти гармонізації відносин між ними. Без успішного здійснення політичних реформ, помітних ознак економічного піднесення і підвищення життєвого рівня населення неможливі ні повноцінна і довготривала нормалізація відносин України з Росією, ні інтеграція її в європейські і євроатлантичні структури, ні регіональне самоутвердження нашої держави в Центральній і Східній Європі.

2. У довгостроковому плані Україна, підтримуючи стратегічні відносини з Росією, прагне інтегруватись у західноєвропейські структури, що знайшло політико-юридичне обґрунтування в окремих законодавчих актах, затверджених Верховною Радою України. Попри те, що Україна є європейською державою, до такого входження необхідно ретельно підготуватись. Україну ніхто до такої інтеграції активно не запрошує, політично і соціально нестабільна Україна не є привабливим партнером для європейських держав. Водночас Україна має невичерпні надра, найродючіші землі в Європі, потужний виробничий, науковий і кадровий потенціал. Однак у сучасному інформатизованому світі національне багатство пов'язане не з якістю чорноземів, а з засобами організації суспільства. Перед політичною елітою України постало нагальне завдання визначити і реалізувати державну стратегію розвитку країни [32].

Учені запропонували в політичній сфері модель соціально-правової держави, в економічній — модель формування ринкової економіки у вигляді науково-технічної доктрини, що базується на інтелектуальному чинникові, на розвитку науки й технології і відповідає світовим цивілізаційним тенденціям.

Україна має один з найпотужніших у Європі науковий потенціал. Україна — одна з країн-просвітиць, де у вузах може навчатися значна кількість іноземних студентів та аспірантів. Цілком можлива геополітична місія України як країни-університету.

Наголошуємо: обрана стратегія внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватись гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитись самі по собі, потрібні рішучі дії владних структур, спрямовані на те, щоб змінити несприятливий перебіг політичних, економічних і соціальних процесів і не тільки вивести Україну з кризи, а й зробити її політично стабільною, економічно могутньою, незалежною державою, що впевнено торує шлях у XXI ст.

3. У складній геополітичній ситуації незалежна Україна, що лежить на перехресті стратегічних інтересів великих держав, повинна керуватись концепцією “динамічної рівноваги сил”, яка орієнтує на встановлення дружніх відносин як з Росією та іншими державами, що виникли на території колишнього СРСР, так і з європейськими державами, іншими країнами світу.

Якими ж можуть бути *сценарії геополітичного майбутнього України?* [11]

Перший. Включення України до геополітичного процесу співробітництва з Росією і через Росію, а саме: створення союзу держав трьох слов'янських народів; проникнення російського капіталу в галузі української економіки. Цей варіант найпростіший. Проте для України він означає “кінець історії”, втрату своєї специфіки, своєї державності.

Другий. Хитання між Сходом і Заходом. Відсутність справжньої інтеграції з Росією і європейськими та євроатлантичними структурами. Для України це ізоляція від реальних світових інтеграційних процесів. Україна стає розмінною монетою для Сходу і Заходу.

Третій. Інтеграція в Європейський Союз паралельно із зближенням Росії з Європейським Союзом і рівноправним партнерством Росії й України в економічній сфері. Цей сценарій — єдино корисний для України і Росії. Для України найбажаніше майбутнє —

справжнє поєднання суверенності, економічної ефективності і соціальної справедливості. Досягти цього можна лише через інтеграцію в Європейський Союз. При цьому Україні необхідно вибудувати свою, орієнтовану тільки на власні інтереси зовнішню політику (прикладом для України можуть бути Швеція, Фінляндія), а це сприятиме тому, що Україна зможе стати впливовим фактором створення механізму оптимальної моделі безпеки Європи XXI століття, від чого залежить перспектива геополітичного, а отже й міжнародного становища держави.

Сучасна Україна — спадкоємниця Київської Русі, її політична еліта — спадкоємниця правлячої верхівки України-Руси, могутньої, сильної держави. Йдеться про відновлення на якісно новому рівні і в новому часовому вимірі центральноєвропейської держави з організмом нової української політичної нації.

2.4. Відносини України з європейськими та євроатлантичними структурами

Внутрішні передумови реалізації європейського вибору України. Європа є для України простором національної самоідентифікації і геополітичних пріоритетів. Водночас Україна є однією з ключових держав з огляду на консолідацію, безпеку і розвиток Європи. Належність України до Європи визначається не тільки географічними, а й історичними і культурними чинниками. Становлення і поступ України як незалежної держави органічно визначається “поверненням” до Європи.

У постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. “Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин” уряду було доручено “спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах” [33, 34]. У Зверненні Верховної Ради України “До парламентів і народів світу” від 5 грудня 1991 р. у зв’язку з підтвердженням на референдумі Акта проголошення незалежності зазначається: “Україна як європейська держава готова приєднатися до Гельсінського заключного акта, Паризької хартії та інших документів НБСЄ” [34, 15].

Розширення участі в європейському регіональному співробітництві є одним з основних напрямків зовнішньої політики України.

В “Основних напрямках зовнішньої політики України”, схвалених Верховною Радою 2 липня 1993 р., зазначається: “Зовнішньополітичні зусилля України мають бути постійно спрямовані на розвиток європейського регіонального співробітництва в усіх сферах з метою зміцнення своєї державної незалежності та ефективного забезпечення національних інтересів” [35, 44].

Європейський вибір України має не тільки геополітичний, а й суспільний вимір і означає, що наша держава декларує своє прагнення розвиватись на засадах плюралізму, демократії, верховенства права та поважання прав людини, підтверджує відданість принципам ринкової економіки. Президент Л. Кучма в інтерв'ю французькій газеті “Ле Монд” висловив своє бачення майбутнього України: “Ми маємо зробити все можливе для того, щоб остаточно побудувати нормальну ринкову економіку та якомога ближче інтегруватись в Європу, якщо ми бажаємо, щоб наші люди зазнали певного економічного добробуту. Наші успіхи, в свою чергу, зроблять внесок у процвітання Європи та її політичну стабільність” [36, 68].

Ключову роль у зміцненні міжнародних позицій України і забезпеченні сприятливих умов національного поступу відіграє співпраця з найбільш могутніми та перспективними міждержавними об'єднаннями Заходу — Європейським Союзом та Організацією Північноатлантичного договору. Водночас саме цей напрямок зовнішньої політики потребував реальних змін у політичній практиці та масовій свідомості, передбачав швидкий перехід від успадкованої напівізоляваності, замкненості до відкритості і занурення у середовище відкритої конкуренції.

Західний вектор української зовнішньої політики та суспільні настрої. Невизначеність орієнтирів зовнішньої політики України пов'язана з орієнтацією національної еліти та, особливо, масовою свідомістю. Передусім це стосується феномену внутрішньої української двовекторності, яка виявилась практично відразу після проголошення незалежності і стала стабільною ознакою менталітету українських громадян, її регулярно фіксували у соціологічних дослідженнях. В результаті одного із системних опитувань [37] було одержано такий розподіл відповідей на запитання “Якому шляху розвитку України ви віддаєте перевагу?” за різними регіонами України і національним складом (табл. 1, 2)*.

---

* Репрезентативна вибірка — 1809 чол. Кількість анкет за регіонами: Захід — 380; Схід — 664; Південь — 270; Центр — 495.

Таблиця 1

Регіональний вимір

Варіант відповіді	Частка опитаних за регіонами України, %				
	Разом	Захід	Схід	Пів-день	Центр
Розширювати зв'язки у межах СНД	18,46	14,21	21,54	18,15	17,78
Розвивати відносини переважно з Росією	4,81	1,32	6,93	7,04	3,43
Зміцнювати східнослов'янський блок	23,99	7,89	30,72	35,56	21,01
Створювати балто-чорноморський союз	1,05	0,26	1,05	1,11	1,62
Встановлювати відносини з розвиненими країнами Заходу	16,42	26,84	13,70	10,37	15,35
Спіратися на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	19,73	30,00	15,06	12,22	22,22
Різні регіони України мають вибрати власний шлях	4,09	5,79	3,01	5,93	3,23
Інше	1,71	2,89	1,51	0,00	2,02
Важко відповісти	9,73	10,79	6,48	9,63	13,33

Таблиця 2

Етнонаціональний вимір

Варіант відповіді	Частка опитаних за національним складом, %			
	Разом	Українці	Росіяни	Інші національності
Розширювати зв'язки у межах СНД	18,46	16,99	22,33	21,43
Розвивати відносини переважно з Росією	4,81	3,86	8,14	2,38
Зміцнювати східнослов'янський блок	23,99	19,92	34,42	33,33
Створювати балто-чорноморський союз	1,05	1,08	1,16	0,00
Встановлювати відносини з розвиненими країнами Заходу	16,42	18,53	10,93	11,90
Спіратися на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	19,73	22,70	10,93	19,05
Різні регіони України мають вибрати власний шлях	4,09	4,49	2,79	4,76
Інше	1,71	1,47	2,79	0,00
Важко відповісти	9,73	10,79	6,51	7,14

Регіональні відмінності не є значними і мають тенденцію до повільного нівелювання. Відносно стабільними останніми роками залишаються пропорції між прихильниками східної та західної орієнтації. Водночас приблизно вдвічі збільшилася кількість тих, хто вважає перспективним переважне спирання на власні сили [38; 39]. Помітними і характерними є панслов'янські настрої росіян і вдвічі менша підтримка ними як орієнтації на Захід, так і ідеї спирання на власні сили. Цей факт, особливо в його економічному вимірі, був підтверджений відповідними гаслами у програмах кандидатів на посаду президента під час виборів 1999 р. [40, 22–28].

Конкретніше уявлення про геополітичні уподобання населення дає готовність підтримати вступ України до Європейського Союзу і НАТО. У першому питанні українці наближаються до загальнонаціонального консенсусу. 52 % вважають за потрібне якнайшвидше вступити до Союзу, ще 15 % висловлюються за вступ до нього у середньотерміновій перспективі, проти вступу — 18 % і ще 15 % не визначились [41]. Загалом такий рівень підтримки притаманний і країнам — реальним претендентам на вступ до ЄС: Польщі, Чехії, Словаччині. Щодо України важливою є та обставина, що такий самий високий рівень суспільної підтримки має ідея відновлення якнайтісніших відносин з Росією та Білоруссю. В обох випадках спостерігається не більш-менш свідомий вибір моделі суспільного устрою, а лише відірване від реальностей прагнення кращого життя. У разі підтримки вступу до ЄС — абстрактні сподівання на краще майбутнє, у разі підтримки інтеграції з Росією — ностальгія за минулим.

Проголошення беззастережної орієнтації на пострадянський простір або на Захід не мало б у сучасній Україні переважної суспільної підтримки. Та чи є брак суспільного консенсусу нездоланою перешкодою для досягнення більшої визначеності у зовнішньополітичній стратегії? Дані опитувань свідчать швидше не про реальні пріоритети і очікування щодо діяльності держави на міжнародній арені, а про суперечливий вплив зовнішнього середовища на український соціум. Інакше кажучи, переважає пасивний вибір, який значною мірою детермінується інерцією мислення та утриманськими настроями. Значна частина тих, хто віддає перевагу зв'язкам з пострадянськими державами, сподівається уникнути радикальних змін, нових випробувань.

Опитування стосовно співпраці з НАТО дають статистично інші результати. 46,2 % українців вважають, що НАТО є агресивним

військовим блоком, 21,5 % — оборонним союзом, 16,5 % — миротворчою організацією. Закономірно, що при цьому 51 % заперечує доцільність вступу України до альянсу, тоді як 32 % підтримують ідею вступу у перспективі упродовж 5–15 років. Суперечливе ставлення до НАТО значною мірою пов'язане з інерційним впливом радянської пропаганди та браком об'єктивної інформації. Вражає неадекватність масових уявлень про роль і реальне значення альянсу в сучасній політиці, у тому числі з огляду на міжнародне становище України. Наприклад, 39,3 % опитаних вважають провідною організацією у процесі забезпечення безпеки в Європі ООН, 24,8 % — ОБСЄ, 15,2 % — ЄС і лише 4,1 — НАТО [42]. Досить промовистими є позитивне ставлення до розвинених демократичних країн Заходу і негативне сприйняття їх об'єднання. Водночас альянс, який жорстко представляє інтереси наймогутніших держав, став основною мішенню лівої опозиції та проросійських політичних сил. Це особливо виявилось під час сумнівної з правового погляду силової акції альянсу проти Югославії.

Масове засудження в Україні застосування НАТО сили було повною мірою використано для дискредитації декларованої Президентом України Л. Кучмою стратегії інтеграції у європейські та євроатлантичні структури.

Протягом років незалежності ліві у боротьбі за масову свідомість змушені були протистояти ідеї реформ за європейським зразком. Їх основними контраргументами були несумісність “західного способу життя” з народними традиціями та українською ментальністю, необхідність іти “власним шляхом”. Після подій у Косово з'явився зручний привід підживити антизахідні настрої. Засудження силової акції НАТО проти Югославії (за даними опитувань — до 80 % населення), яке значною мірою було свідченням пацифістських переконань, зрештою набуло антизахідницького спрямування [43, 47–49]. Втім, воно не вийшло за межі внутрішньополітичної боротьби і не стало підставою для організації суспільної дискусії щодо геополітичних пріоритетів та оптимізації зовнішньополітичної стратегії.

Загалом міжнародні проблеми дедалі більше відсуваються на периферію суспільної уваги. Ця сфера, особливо розвиток співпраці із західними партнерами, здебільшого залишається об'єктом не так суспільного консенсусу, як політичного вибору вищого керівництва.

На думку експертів*, ієрархія пріоритетів зовнішньої політики на грудень 2000 р. (у дужках — на грудень 1999 р.) є такою: створення умов, за яких Україна могла б зосередитись на внутрішніх проблемах, — 1,41 (1,34); встановлення та розвиток рівноправних партнерських відносин з Росією — 1,41 (1,55); бажання одержати масштабну допомогу та інвестиції з боку Заходу — 1,42 (1,75); поглиблення партнерських відносин з країнами Центральної і Східної Європи та Балтії — 1,53 (1,62); створення спільної системи безпеки — 1,57 (1,66); розвиток співробітництва у рамках ГУУАМ — 1,59 (1,69); забезпечення ролі транспортного коридору Північ — Південь, Схід — Захід — 1,62 (1,63); поглиблення партнерських відносин з країнами СНД — 1,97 (1,91); створення передумов для майбутнього вступу України до НАТО — 2,00 (1,89); утвердження України як регіонального лідера країн Центральної і Східної Європи (коефіцієнти розраховувалися за шкалою: 1 — дуже важливо, 2 — важливо, 3 — другорядне) — 1,96. Інші відповіді за значенням лежать в інтервалі між важливими і другорядними [44, 113; 45, 28].

Більшість експертів у майбутньому бачать Україну серед повноправних членів НАТО. Серед пріоритетних напрямів кооперації з альянсом на нинішньому етапі визначаються такі (наведено дані за грудень 2000 р., у дужках — за грудень 1999 р.): безпосередня допомога у здійсненні військової реформи — 50 % (57,5); надання додаткових гарантій безпеки Україні — 44,1 % (42,5); створення передумов для вступу України до НАТО у перспективі — 41,2 % (47,5); — спільна розробка концептуальних засад воєнної політики — 41,2 % (22,5). Лише 10 % експертів вважають за бажане або можливе вступ України до НАТО найближчим часом і 7,5 % експертів вважають, що співробітництво з НАТО взагалі не потрібне** (див. табл.) [44, 111; 45, 62].

---

* До складу експертів (40–44 особи) входять представники чотирьох груп: службовці МЗС і співробітники дослідних установ, які працюють на замовлення держструктур (Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, Інститут соціології НАН України та ін.); депутати ВР різного політичного спрямування, насамперед члени Комітету у закордонних справах і зв'язках з СНД та Комітету з питань оборони і державної безпеки; військовослужбовці Збройних сил України, у тому числі співробітники Міністерства оборони України, викладачі та фахівці військових вузів і дослідних центрів; провідні журналісти, що спеціалізуються на міжнародній тематиці і репрезентують найавторитетніші ЗМІ.

** Експерти мали змогу зазначити щонайбільше три варіанти.

**Оцінка відповідності пріоритетів зовнішньої політики
національним інтересам України [44; 45]**

Варіант відповіді	Частка опитаних експертів за роками, %			
	Грудень 1997 р.	Грудень 1998 р.	Грудень 1999 р.	Грудень 2000 р.
Вступ до НАТО незалежно від інших країн	51,2	68,6	32,4	44,1
Позаблоковий, нейтральний статус	41,5	25,7	55,9	38,3
Вступ до НАТО разом з країнами СНД	7,3	5,7	11,8	14,7
Вступ до військового союзу країн СНД	0,0	0,0	0,0	0,0

Багато експертів схильні вважати, що вступ до НАТО — бажана, але поки що недосяжна мета для України. Здійснення військової реформи — один з ключових кроків до євроатлантичної системи безпеки, але вона гальмується браком коштів та інерцією мислення вищого політичного та військового керівництва.

Внутрішньополітичні умови розвитку співпраці із західними партнерами. В умовах поглиблення процесів інтернаціоналізації як ніколи важливими для визначення міжнародного становища держави стають її досягнення у демократизації внутрішнього життя, утвердженні верховенства права, створенні ефективної економіки і соціальної сфери. Ці показники виконують роль перепустки до цивілізованої міжнародної спільноти і важать дедалі більше, ніж традиційні геополітичні параметри, при визначенні місця країни у системі міжнародних відносин. У європейській спільноті принципова спорідненість суспільних цінностей та пріоритетів стала нормою. Показово, що й Президент Л. Кучма в інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. зазначив: “На даному етапі результативність зовнішньополітичного курсу України, її міжнародний авторитет та імідж визначатимуть два основні чинники. Перший — як ми розв’язуємо внутрішні проблеми. Другий — наскільки активно й осмислено, з урахуванням національних інтересів адаптуємося до реалій сучасного світу” [46]. Справді, ці показники за кілька останніх місяців внаслідок реалізації “нового курсу реформ” цілком однозначно окреслили, що таке сучасна Україна.

Л. Кучма і після переобрання та обіцянок стати “новим президентом” залишається як для громадян України, так і для міжнародної

спільноти державним керівником без твердих і зрозумілих політичних переконань. Проте в умовах синкретичності українського політикуму невиразність позицій державного керівництва є функціонально прийнятною, оскільки зберігає рівновагу, забезпечує своєрідну стабільність, відкладаючи вирішення принципових питань національного розвитку на далі.

Фронт вірогідного реформування в Україні став набагато вужчим. Фактично втрачено перспективи демократичних перетворень у політичній сфері. Національний політикум, за всієї його специфіки, набув цілком усталеного, завершеного характеру. Насамперед відбулась консолідація влади, відпрацьовані ефективні механізми її самовідтворення та легітимації. Масштаби тіньової політики, її вплив на стан справ у країні постійно збільшуються і дедалі виразніше окреслюють спрямованість політичних перетворень.

Навіть на офіційному рівні завдання широких загальнодемократичних перетворень було відсунуто на другий план ідеєю розбудови держави, а цю ідею зрештою привласнили кланово-бюрократичні сили і перетворили її на найважливішу та найціннішу монополію. Зміст посткомуністичних перетворень, шлях національного розвитку були визначені за результатами змагань окремих елітних груп. Перемогли ті, хто у період здобуття незалежності зберіг контроль над владними механізмами. Специфіка ситуації в тому, що ця перемога фактично припинила відкрите, цивілізоване змагання за владу. І парламентські вибори 1998 року засвідчили брак дієздатної контреліти, яка не знаходила достатньої підтримки знизу. Морально-психологічна пригніченість, політична інфантильність більшості населення, брак громадянських якостей, успадковані від радянських часів, не були подолані в перші роки незалежності у період декомунізації, коли національно-демократичні сили мали значну популярність [47]. Сьогодні ця ситуація свідомо консервується і широко використовується владою.

Українське державотворення повністю підпорядковане зміцненню та легітимації влади і практично цим вичерпується. Влада ж спирається на радянські традиції етатизму і, в такий спосіб використовуючи частину постулатів і аргументів комуністичної ідеології, які панують у масовій свідомості, встановлює, нехай і м'яку, монополію на патріотизм, який стає ще однією формою контролю над елітою і маніпулювання масовою свідомістю. Владі бракує по-справжньому широкого визнання і здатності виконувати мобілізуючу функцію та

виправдовувати (нівелювати) незадовільні наслідки освячених нею практичних дій. Саме це спонукає офіційних ідеологів продовжувати пошуки української національної ідеї, причому в руслі часткової адаптації та часткової підміни загальнодемократичних ідей і забезпечення правлячої еліти від загрози викриття цілковитої невідповідності її дій та самої її природи європейським стандартам.

Нині у країні утворилася хоч і нова, але багато в чому подібна до радянської система ставлення населення до держави. Подібність полягає у загальній орієнтації на пристосування, а не на співучасть чи опір, у свідомій відмові від активної позиції, нездатності до самоорганізації. Все це породжує труднощі становлення громадянського суспільства. Його елементи, що сформувалися, значною мірою курируються владою і фактично не здатні представляти інтереси громадян у відносинах з державою.

Обраний спосіб підвищення ефективності влади полягає у зменшенні протидії суспільно-політичного середовища і загалом рівня самоорганізації суспільства. Дедалі більше позначається брак соціальних і ментальних передумов виникнення реальної опозиції. Такі дії влади можуть призвести до спотворення державності як такої. В умовах пригнічення всіх елементів громадянського суспільства владні структури не можуть визначати і виконувати повноцінної державної (національної) політики, здійснювати державні функції. Дедалі більше виявляється органічна слабкість публічної влади, перетікання потенціалу влади до навколдержавних паразитуючих олігархічних утворень. Усе це надає політичному процесу в Україні ефемерного характеру, створює загрозу дезорганізації та послаблення політичних інститутів, що додатково знижуватиме рейтинг держави на міжнародній арені. У стратегічному плані найнебезпечнішим є дедалі більше відставання в якості організації суспільства і загалом рівня розвитку українського соціуму. На перший план висувуються суто корпоративні інтереси, що негативно впливає і на політичний зміст, і на професійність здійснення зовнішньої політики.

У цьому зв'язку особливо актуальним стає запитання: наскільки ефективним може виявитись (порівняно, наприклад, зі східноазійським, латиноамериканським чи, скажімо, словацьким під час прем'єрства В. Мечіяра) український авторитаризм? На тлі політичного регресу певні шанси на перетворення зберігаються в економічній сфері. Однак економічні реформи сьогодні також значно обмежені, зокрема через їхню декларовану соціальну спрямованість і потребу

у зміцненні економічного суверенітету. Після кількох років коливань обрано таку модель економічних реформ, яка не передбачає глибоких зрушень у соціальній структурі суспільства, становлення економічного базису громадянського суспільства, принципових змін у відносинах суспільства і держави. Симптоматичним є багаторічне гальмування структурних перетворень, збереження непрозорих методів перерозподілу власності. Ліберальна модель економічного розвитку фактично відкинута не так у зв'язку з її невідповідністю згаданим завданням, а передусім тому, що вона потребує суворого дотримання цивілізованих правил фінансово-економічної діяльності, мінімізації державного і загалом чиновницького втручання, розмежування економіки і політики [48, 30–35]. Отже, в Україні збереглися можливості лише таких економічних реформ, які не створюватимуть передумов для оновлення політичного режиму, гарантують збереження або навіть розширення ніші для олігархів і корупціонерів.

За даними експертного опитування, основними перешкодами на шляху інтеграції України в Європу вважаються такі [44, 113]: корупція й організована злочинність — 85,3 %; нездатність державних лідерів сформулювати і дотримуватися стратегічних пріоритетів — 64,7 %; повільність економічних реформ — 61,8 %; успадкований радянський тип мислення й організації суспільства — 26,5 %. Як бачимо, домінування внутрішніх чинників цілком очевидне.

Руйнування нелівої опозиції, а отже — прийнятних альтернатив існуючій владі, спрацьовує і в зовнішньополітичній сфері. Якщо, скажімо, профільні іноземні міжнародні неурядові організації критично оцінюють розвиток демократії в Україні, а ближча до громадських структур представницька влада, як правило, скептично ставиться до перспектив співпраці з Києвом [49, 62–63], то уряди країн Заходу змушені миритись з реальністю. Вони, хоч і чинять певний тиск на українське керівництво, захоплюючи послідовні реформи, фактично підтримують його як єдину силу, здатну забезпечити стабільність.

Специфічна проблема полягає в тому, що Україна, з огляду на європейські норми, у міжнародних відносинах не має повноцінного неурядового представництва: її громадянські інститути надто слабкі і не можуть претендувати на паритетну взаємодію з іноземними партнерами. У країні не сформувалися ні нові ліві, ні самодостатні праві партії європейського зразка. Натомість українські олігархи з

їхнім значним політичним та економічним впливом фактично не лише спотворюють систему урядування і сумнівно характеризують саму владу, а й заміщують верхівку політичної та бізнес-еліти. Вони стали одним із чинників погіршення міжнародного іміджу держави, а деяких з них на Заході фактично оголосили *persona non grata*. Це не позначається на відносинах з Росією, яка має подібну конфігурацію владного істеблїшменту, але загалом призводить до ізоляції України на міжнародній арені.

Ресурси міжнародної співпраці концентруються переважно на Заході, але вони, як і решта традиційніших цінних ресурсів, виборюються у конкурентній боротьбі, інтенсивність якої і сприяла становленню найпривабливішого міжнародного формування — Європейського Союзу та самого явища інтеграції [50]. Саме інтенсивність конкурентної боротьби створює поки що нездоланні перешкоди на шляху України до Європи. Ці перешкоди не обмежуються об'єктивними показниками відставання у розвитку й ускладнюються недостатньо адекватним розумінням проблеми. Серед українських політиків поширений помилковий погляд на умови співпраці, що висувуються високорозвиненими країнами до нових східноєвропейських партнерів, як на штучний витвір урядів, прояв егоїзму багатих, прагнення диктувати власні правила гри і здійснювати експансію. Таке ставлення існує і до процесів глобалізації та інтернаціоналізації, за якими не визнається їх об'єктивна природа — результат розвитку міжнародного співтовариства. Високорозвинені держави уособлюють і щонайповніше використовують ці процеси, бо й вони не в змозі ігнорувати їх. Тісні європейські міждержавні відносини, що склалися за високими стандартами, зумовлюють ситуацію примусу до розвитку, в якій неструктуроване суспільство і неефективна держава почуваються невпевнено [51, 253–260]. В Україні це виявляється, по-перше, у підтриманні антизахідницьких настроїв як серед частини еліти, так і серед широких верств населення, по-друге, у перебільшенні значення політико-дипломатичних зусиль і здатності укладених угод змінити реальне становище держави на міжнародній арені. Досвід відносин України з ЄС наочно демонструє масштаби відмінностей формального і реального в українській зовнішній політиці та невикористаних можливостей міжнародної співпраці.

Розвиток співпраці між Україною та Європейським Союзом. У 1991 р. європейське співтовариство визнало Україну як незалежну державу. Україна відкрила посольство у Брюсселі, а Європейська

Комісія — у Києві. Україна стала правонаступницею Угоди про торгівлю та комерційне й економічне співробітництво, укладеної між СРСР та Європейським Союзом у грудні 1989 р. Протягом кількох років розвиток співпраці гальмувався через невирішеність питання про український ракетно-ядерний потенціал, а також через повільність українських політичних та економічних реформ.

14 червня 1994 р. у Люксембурзі була підписана, а 1 березня 1998 р. набула чинності після ратифікації усіма державами — членами ЄС Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС (далі — УПС). У зв'язку із зволіканням з процесом ратифікації 1 червня 1995 р. сторони уклали Тимчасову угоду, що набула чинності 1 лютого 1996 р. і містила всі положення основної угоди щодо доступу на товарний ринок, правил конкуренції та розв'язання спорів. Уже в листопаді 1994 р. держави — члени ЄС погодили спільну позицію щодо України. Вони зобов'язались підтримувати незалежність, територіальну цілісність і суверенітет України. З березня 1995 р. почав діяти Спільний комітет, утворений сторонами і призначений для моніторингу економічного та торговельного співробітництва. 6 грудня 1996 р. Рада Міністрів ЄС ухвалила План дій щодо України. Цим документом Європейський Союз заявив про свою готовність розвивати і посилювати політичні та економічні відносини з Україною.

Всебічний розвиток відносин з ЄС є для України найперспективнішою стратегією збільшення ресурсів розвитку та оптимізації місця у міжнародному розподілі праці. Мало того, оскільки ЄС перетворюється на базову структуру загальноєвропейської співпраці, невступ до неї загрожує погіршенням зовнішніх умов для розвитку держави.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС. Угода встановила партнерство між Європейським Союзом і його державами-членами, з одного боку, та Україною — з іншого [52; 53]. Угодою визначено такі цілі партнерства:

- забезпечення у відповідних рамках політичного діалогу між сторонами, який сприятиме розвитку тісних політичних відносин;
- сприяння розвитку торгівлі, інвестицій і гармонійних економічних відносин між сторонами і в такий спосіб — прискоренню їх сталого розвитку;
- створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного, науково-технічного та культурного співробітництва;

- підтримання зусиль України із зміцнення демократії і розвитку її економіки та завершення переходу до ринкової економіки.

Відповідно до угоди політичний діалог має зблизити позиції України і ЄС з міжнародних питань, що становлять обопільний інтерес. Передбачено співробітництво у питаннях зміцнення стабільності і безпеки в Європі, додержання принципів демократії, поваги і сприяння правам людини і, зокрема, правам національних меншин. У разі необхідності сторони проводять консультації на найвищому рівні.

Угода регламентує і поліпшує умови торгівлі товарами. Окремі частини присвячені положенням, що впливають на підприємницьку діяльність та інвестиції, зокрема умовам праці, соціальному забезпеченню, створенню та діяльності компаній, взаємним транскордонним послугам, поточним платежам і руху капіталів, конкуренції, захисту інтелектуальної, промислової та комерційної власності, співпраці у сфері законодавства.

Ця угода визначає 28 напрямків розвитку співпраці, серед яких — сприяння інвестиціям та їх захист, державні закупівлі, видобувна промисловість і виробництво сировини, наука та технології, космічна промисловість, ядерна безпека, транспорт, фінансові послуги і грошово-кредитна політика, боротьба з відмиванням грошей, регіональний розвиток, малі та середні підприємства, освіта і професійна підготовка, захист прав споживачів, митна справа.

Україна та ЄС зобов'язались надавати одне одному статус найбільшого сприяння у торгівлі. При цьому Україна зберегла можливість запроваджувати тимчасові кількісні обмеження на імпорт, спрямовані на захист окремих галузей виробництва, які не досягли достатнього рівня конкурентоспроможності чи зазнали серйозних труднощів, що спричиняє соціальні проблеми. Відповідно до угоди було утворено Раду з питань співробітництва. Засідання Ради проводяться на рівні міністрів раз на рік або в разі потреби.

Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Стратегія інтеграції України до ЄС була затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 р. [54]. “Національні інтереси України, — зазначається у стратегії, — потребують утвердження України як впливової європейської держави, повноправного члена ЄС. В результаті очікуваного найближчими роками розширення ЄС — вступу до ЄС Польщі та Угорщини — Україна межуватиме з ЄС, що створить принципово нову геополітичну ситуацію. У зв'язку з цим

необхідно чітко та всебічно визначити зовнішньополітичну стратегію щодо інтеграції України до європейського політичного, економічного та правового простору”.

Стратегія інтеграції України до ЄС визначає основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 р., протягом якого мають бути створені передумови, необхідні для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі. Вона має забезпечити входження держави до європейського політичного, економічного і правового простору і отримання на цій основі статусу асоційованого члена ЄС, що є основним зовнішньополітичним пріоритетом України у середньостроковому вимірі. Стратегія визначає *основні напрямки інтеграційного процесу*.

1. *Адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини.*

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС полягає у зближенні із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави у рамках ЄС і сприятиме поступовому підвищенню добробуту громадян, приведенню його до рівня, що склався у державах — членах ЄС. Цей процес має охопити приватне, митне, трудове, фінансове, податкове законодавство, законодавство про інтелектуальну власність, охорону праці, охорону життя та здоров'я, навколишнє природне середовище, захист прав споживачів, технічні правила і стандарти, транспорт, а також інші галузі, визначені угодою про партнерство та співробітництво. Важливим чинником реформування правової системи України слід вважати участь України у конвенціях Ради Європи, які встановлюють спільні для цієї організації та ЄС стандарти.

2. *Економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною і ЄС.*

Глобалізація світового господарства, уніфікація національних економік на засадах Світової організації торгівлі, економічні тенденції в державах — членах ЄС щодо консолідованого єдиною грошовою одиницею Європейського Союзу, потенційна взаємовигідність вільної торгівлі є важливими чинниками економічної інтеграції та розвитку торгівлі між Україною і ЄС.

Розвиток процесу економічної інтеграції полягає у лібералізації та синхронізованому відкритті ринків ЄС та України, взаємному збалансуванні торгівлі, наданні на засадах взаємності режиму спри-

яння інвестиціям з ЄС в Україну та українським експортерам на ринках ЄС, запровадженні спільного правового поля і єдиних стандартів у сфері конкуренції та державної підтримки виробників. Економічна інтеграція базується на координації, синхронізації та відповідності прийняття рішень у сфері економіки України та ЄС і передбачає ліквідацію обмежень розвитку конкуренції та обмеження застосування засобів протекціонізму, сформування основних економічних передумов для набуття Україною повноправного членства у ЄС.

3. Інтеграція України до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки.

Безпека України у контексті загальноєвропейської безпеки ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення ЄС поглиблюють загальноєвропейську безпеку в усіх її вимірах. Принцип неподільності європейської безпеки однаково важливий як для України, так і для ЄС та його повноправних та асоційованих держав-членів. Кооперативна безпека, пошук підходів до якої поряд з іншими європейськими і трансатлантичними структурами активно здійснює ЄС, має стати для України гарантією власної безпеки. Розширення співпраці між Україною та Західноєвропейським союзом (ЗЄС) — основною структурою оборони та безпеки ЄС — є одним з основних чинників інтеграції України до ЄС.

Визнання Європейським Союзом важливого значення України у формуванні нової архітектури європейської безпеки на третє тисячоліття може і повинно бути використане як суттєвий важіль просування українських інтересів у відносинах з ЄС. Водночас зміцнення безпеки України пов'язане також із забезпеченням економічної безпеки та політичної стабільності у державі.

4. Політична консолідація та зміцнення демократії.

Політична консолідація передбачає неухильне поглиблення політичного діалогу і поліпшення загальної атмосфери відносин між Україною та ЄС. Вона спрямована на гарантування політичної стабільності в Україні і на всьому Європейському континенті; забезпечення мирного розвитку та плідного співробітництва всіх європейських націй; зміцнення демократичних засад в українському суспільстві.

Зовнішньополітична консолідація спрямована, насамперед, на зміцнення європейської безпеки. З одного боку, вона включає всебічне входження України в європейський політичний, правовий, економічний, інформаційний, культурний простір. З іншого — ідентифікацію політики ЄС щодо України, відокремлення її від політики

ЄС щодо Росії та підтримку державами Європи і світовим співтовариством стратегії інтеграції України до ЄС. У цьому контексті важливим є співробітництво з Європейською Комісією, Європарламентом та іншими загальноєвропейськими інституціями, а також поглиблення відносин з окремими державами — членами ЄС. Істотною складовою зовнішньополітичної консолідації слід вважати згоду ЄС на поступове залучення України до міжрегіональних ініціатив Союзу.

Внутрішньополітична консолідація базується на виборі, зробленому українським суспільством на користь інтеграції до ЄС. Вона включає насамперед зміцнення демократії та верховенства права в державі. Європейська інтеграція сприятиме становленню громадянського суспільства в Україні і подальшому формуванню української політичної нації як повноправного члена сім'ї європейських націй. Важливим елементом внутрішньої консолідації є формування у суспільстві прихильності до ідеї набуття в майбутньому членства в ЄС як реальної можливості забезпечити гідне майбутнє для України та її громадян.

Політична консолідація не може відбуватися за рахунок односторонніх кроків. На період до набуття Україною статусу асоційованого члена ЄС слід послідовно дотримуватися принципу паритетності, домагаючись від ЄС рівноцінних зустрічних кроків.

5. Адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС.

Адаптація соціальної політики України полягає у реформуванні систем страхування, охорони праці, здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості та інших сфер соціальної політики відповідно до стандартів ЄС і поступовому досягненні загальноєвропейського рівня соціального забезпечення і захисту населення.

Цей напрямок інтеграційного процесу має здійснюватися у межах загальної програми реформ з активним залученням інститутів і програм ЄС та його держав-членів і першочерговим спрямуванням технічної допомоги ЄС саме на адаптацію соціальної політики. Важливе значення в цьому контексті матиме ратифікація і подальша імплементація Україною Європейської соціальної хартії, а також укладання угод з координації систем соціального забезпечення працівників, які мають українське громадянство і працюють на території держав — членів ЄС.

6. Культурно-освітня і науково-технічна інтеграція.

Поряд із зазначеними напрямками європейської інтеграції культурно-освітній і науково-технічний посідають особливе місце, зу-

мовлене потенційною можливістю досягти вагомих успіхів в інтеграційному процесі саме в цих сферах. Вони охоплюють сфери середньої та вищої освіти, перепідготовки кадрів, науку, культуру, мистецтво, технічну і технологічну сфери. Інтеграційний процес на відповідних напрямках полягає у впровадженні європейських норм і стандартів в освіті, науці і техніці, поширенні власних культурних і науково-технічних здобутків у ЄС. В остаточному підсумку такі кроки сприятимуть закріпленню в Україні європейської культурної ідентичності та інтеграції до загальноєвропейського інтелектуально-освітнього і науково-технічного середовища. Особливо важливим є здійснення спільних наукових, культурних, освітніх та інших проектів, залучення українських учених і фахівців до загальноєвропейських програм наукових досліджень.

7. Регіональна інтеграція України.

Практичне здійснення інтеграційного процесу можливе лише за умови доповнення загальноєвропейського виміру співпраці регіональною інтеграцією та поглибленням галузевого співробітництва України і ЄС. Ураховуючи важливу для ЄС тенденцію, висловлену в гаслі “ЄС: від Союзу країн до Союзу регіонів”, цей напрямок набуває особливого значення. Основою регіональної інтеграції є УПС, Європейська Хартія місцевого самоврядування, інші відповідні правові акти Європейського Союзу та Ради Європи. Регіональна інтеграція передбачає встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами — членами і кандидатами у члени ЄС, їх розвиток за визначеними у цій Стратегії напрямками для поступового перенесення основної ваги інтеграційного процесу з центральних органів виконавчої влади до регіонів, органів місцевого самоврядування, територіальних громад і внаслідок цього — якнайширше залучення громадян України до співпраці.

8. Галузева співпраця.

Галузева співпраця розвивається в результаті координації та взаємодії України і ЄС у конкретних галузях і сферах господарської діяльності. Пріоритет на найближчі роки у галузевій співпраці слід віддати сфері трансєвропейських транспортних, електроенергетичних та інформаційних мереж, співробітництву у галузі юстиції, запобіганню та боротьбі з організованою злочинністю і розповсюдженням наркотиків, митній справі, науково-дослідній сфері, промисловій та сільськогосподарській кооперації тощо.

9. *Співробітництво у галузі охорони навколишнього середовища.*

Охорона довкілля є визнаним пріоритетом державної політики і предметом підвищеної уваги громадськості в європейських державах, одним з основних напрямків діяльності ЄС і актуальною проблемою для України, зумовленою не лише наслідками аварії на ЧАЕС, а й загальним станом навколишнього середовища у країні. Відтак співробітництво в галузі охорони довкілля має спричинитися до створення безпечного і сприятливого для людини загальноєвропейського екологічного простору.

Стратегія передбачає комплекс заходів із забезпечення інтеграційного процесу, розподіл сфер відповідальності, створення відповідних державних структур і механізмів, здійснення галузевих і регіональних програм співробітництва з ЄС, фінансове та інформаційне забезпечення.

Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України*. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України ухвалена Європейською Радою — вищим органом, який визначає основні пріоритети загальної політики ЄС, — під час Гельсінського саміту 11–12 грудня 1999 р. Стратегія розрахована на попередній термін чотири роки і є унікальним спеціальним документом, що закладає засади співпраці з державою, яка не є безпосереднім претендентом на вступ до Союзу [55; 56]. Стратегія базується на досвіді реалізації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС і розвиває її геополітичну складову [57, 15; 58, 399–419]. Наведемо *основні положення стратегії* [59].

Бачення Європейським Союзом шляхів партнерства з Україною.

1. Стратегічне партнерство між ЄС та Україною ґрунтується на спільних цінностях та інтересах і є життєвим чинником зміцнення миру, стабільності та процвітання в Європі. Свобода, незалежність і стабільність України є найбільшими досягненнями нової Європи, що позбулася старих ліній поділу. Географія, розмір, ресурси населення, а також розташування на осях Північ — Південь і Схід — Захід ставлять Україну в унікальне становище в Європі і роблять її визначальним чинником у масштабах регіону.

2. Україна має добрі відносини з усіма сусідами і зробила важливі кроки у сфері державотворення та консолідації своєї демократії.

---

*Аналогічний документ розроблено ЄС щодо Росії.

Той факт, що з часу здобуття незалежності Україна завжди була осередком стабільності в регіоні, попри внутрішні складнощі та суперечності, заслуговує на повагу. Європейський Союз схвалює чільну участь України у стабілізації та підтримує посилення ролі України у форумах регіонального співробітництва, а також підтримує прагнення України до ядерного роззброєння і співпраці із збереження миру й безпеки в Європі та загалом у світі, зокрема в рамках ОБСЄ та Організації Об'єднаних Націй.

3. Стратегічне партнерство між ЄС та Україною постійно зміцнювалося з часу здобуття Україною незалежності.

4. Розширення Союзу ще більше зміцнить економічний динамізм і політичну стабільність у регіоні, розширюючи в такий спосіб можливість співпраці з Україною.

5. Стратегічні цілі Європейського Союзу стосовно України: сприяти формуванню стабільності, відкритої, плюралістичної та правової демократії в Україні й укріпленню стабільно функціонуючої ринкової економіки на користь усього народу України; співпрацювати з Україною у сфері збереження стабільності та безпеки в Європі й усьому світі, ефективно розв'язуючи спільні проблеми, що виникають на Європейському континенті; розширювати економічне, політичне та культурне співробітництво з Україною, а також співпрацю у сфері юстиції та внутрішніх справ.

6. Європейський Союз схвалює європейські прагнення України і підтримує проєвропейський вибір, зроблений Україною. ЄС і надалі твердо прагне до співпраці з Україною на національному, регіональному і місцевому рівнях з метою підтримки успішних політичних та економічних перетворень в Україні, які сприятимуть її подальшому зближенню з ЄС. Союз та його країни-члени пропонують Україні врахувати і використати їхній багатий досвід будівництва сучасних політичних, економічних, соціальних та адміністративних структур, повною мірою визнаючи, що основний тягар відповідальності за майбутнє України лежить на ній самій.

У цьому зв'язку Рада Європи визначила такі основні цілі: підтримка процесу демократичних та економічних перетворень в Україні; вирішення спільних проблем Європейського континенту; підтримка зміцнення співпраці між ЄС та Україною в контексті розширення ЄС.

Європейський Союз підтримує Україну в усіх її зусиллях, спрямованих на зміцнення демократії, поліпшення якості керівництва,

дотримання прав людини та посилення влади закону. Союз вважає, що влада закону є передумовою розвитку працюючої ринкової економіки, яка надає можливості та приносить користь усім громадянам України. ЄС підтримує зусилля України з реформування юридичної системи в рамках УПС. Незалежна судова влада, професійні поліцейські сили, розвиток системи державного управління, що ґрунтується на здібностях і освіті, на національному, обласному та місцевому рівнях, — це ключові елементи ефективного виконання рішень уряду. ЄС підтримує зусилля України, спрямовані на розвиток ефективності, прозорості та демократичності її державних установ, включаючи розвиток засобів масової інформації. Саме вони є передумовами економічного та соціального розвитку, позаяк сприяють створенню сучасного громадянського суспільства.

Євросоюз надає великого значення розвитку громадянського суспільства і конкурентного, сприятливого для інвесторів ділового середовища в Україні та заохочує зміцнення зв'язків між народами і неурядовими організаціями Європейського Союзу й України.

Підтримка процесу економічних перетворень в Україні.

Європейський Союз зобов'язується підтримувати зусилля України зі створення середовища, сприятливого для ділової діяльності, а також підтримуватиме Україну у здійсненні соціально-економічних реформ.

Європейський Союз закликає Україну зміцнювати макроекономічні підходи, спрямовані на забезпечення цінової стабільності, оздоровлення державних фінансів і стану поточного балансу. Для подальшого забезпечення цінової стабільності важливо позбутися політичного втручання у роботу Національного банку України. Необхідно поліпшити збирання податків, уникаючи впровадження надзвичайних податкових амністій і податкових пільг для окремих галузей народного господарства.

Євросоюз настійно закликає Україну посилити дієвість спрямованих на побудову функціонуючої ринкової економіки структурних, економічних та адміністративних реформ у рамках комплексної програми реформування, узгодженої з Міжнародним валютним фондом (МВФ).

Європейський Союз підтримуватиме Україну в розвитку й ухваленні економічних заходів, необхідних для збільшення обсягів внутрішніх та іноземних інвестицій і виконання вимог іноземних кредиторів. Він вважає за необхідне спільними зусиллями вирішити

проблеми України, пов'язані з обслуговуванням зовнішнього боргу. Макрофінансова допомога з боку ЄС надаватиметься в разі необхідності відповідно до певних критеріїв і процедур і буде спрямована на підтримання макроекономічної стабілізації та здійснення комплексного структурного реформування відповідно до програм МВФ та Світового банку. Макрофінансова допомога з боку ЄС допоможе Україні розвинути свою економіку, поліпшити економічні умови, посилити конкуренцію й у подальшому інтегрувати своє народне господарство до європейської та глобальної економіки.

Євросоюз підтримуватиме Україну, заохочуючи зближення її законодавства із законодавством ЄС, зокрема в таких сферах, як конкурентна політика, стандартизація та сертифікація, право інтелектуальної власності, захист інформації, митні процедури та охорона навколишнього середовища.

Вирішення спільних проблем Європейського континенту.

Євросоюз та Україна зацікавлені у збереженні стабільності й безпеки у вільній демократичній Європі. З огляду на це ЄС пропонує посилити співпрацю з Україною, приділяючи особливу увагу питанням ядерної безпеки і поглибленню політичного діалогу.

Європейський Союз прагне у співпраці з Україною знайти ефективні відповіді на спільні виклики, що постають перед континентом, у таких сферах: зміцнення стабільності та безпеки в Європі; охорона навколишнього середовища, енергетика та ядерна безпека. Союз вивчатиме обставини, які разом із вступом України до СОТ могли б забезпечити створення в майбутньому зони вільної торгівлі між ЄС і Україною, як це передбачено УПС. Для створення у країні сприятливого інвестиційного клімату ЄС закликає Україну провести переговори і ратифікувати у подальшому двосторонні угоди про захист інвестицій з країнами — членами ЄС для заохочення прямих іноземних інвестицій.

Євросоюз та Україна зацікавлені у розвитку співробітництва у боротьбі з нелегальною імміграцією та торгівлею людьми, організованою злочинністю, включаючи відмивання грошей, нелегальну торгівлю зброєю і наркотиками. ЄС поглиблюватиме роботу в напрямку об'єднання українських транспортних систем із трансєвропейськими мережами, а також шукатиме прийнятні способи вирішення транспортних питань. Існують конкретні проекти — ІНОГЕЙТ (міждержавний транзит нафти й газу в Європу) і ТРАСЕКА (транспортний

коридор Європа — Кавказ — Центральна Азія). Крім того стратегія містить в окремій частині конкретні ініціативи, реалізація яких узгоджуватиметься з країнами — членами ЄС.

Об'єктивні передумови і проблеми розвитку співпраці України з ЄС. Відповідно до Римського та Маастрихтського договорів членом ЄС може стати будь-яка європейська держава. При цьому держава повинна будуватись на засадах демократії і мати ефективну конкурентоспроможну ринкову економіку [60, 60–61]. Детальніші умови вступу до ЄС містяться в угодах про вільну торгівлю, про асоційоване членство в Європейському Союзі, Білій книзі про підготовку асоційованих членів до приєднання до спільного ринку, а також у критеріях, які затвердила Рада Європи у червні 1993 р. у Копенгагені. Наведемо перелік основних політико-правових критеріїв: зміцнення політичних та економічних свобод; верховенство права; поважання прав людини і прав меншин; встановлення багатопартійної системи з вільними і демократичними виборами; завершення політичних, правових та адміністративних реформ; політична стабільність інститутів, що забезпечують демократичний режим; функціонування адміністративно-правової системи на демократичних засадах. Економічні критерії передбачають завершення економічних реформ (лібералізацію та реструктуризацію економіки); існування функціональної ринкової економіки; лібералізацію зовнішньої торгівлі; поліпшення умов підприємництва, інвестування, створення компаній, праці, надання послуг і руху капіталів; технологічну модернізацію, здатність економіки конкурувати з економікою ЄС. До правових критеріїв належать такі: здатність виконувати законодавство ЄС, а саме норми щодо політичного, економічного та монетарного союзу, а також щодо: поліпшення охорони навколишнього середовища, розширення доступу до інформації [61, 1–5].

Правова і нормативна база, що регулює фінансову, економічну та соціальну сфери України, якісно відрізняється від європейських стандартів. З метою зміни ситуації та виконання зобов'язань, передбачених Угодою про партнерство та співробітництво, 12 червня 1998 р. було ухвалено постанову Кабінету Міністрів “Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” і створено Міжвідомчу координаційну раду та Центр порівняльного аналізу при Міністерстві юстиції України для визначення відповідності проектів законів та інших норматив-

них актів України законодавству ЄС. Проте Україна досі не виявила практичного розуміння завдань реформування законодавства заради інтеграції до ЄС [62; 63]. Гальмується вирішення першочергових завдань реформування політичної та правової сфер, які є умовами членства у Раді Європи, що є передумовою вступу до ЄС. Протягом 1999 р. Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) двічі порушувала питання про припинення членства України в організації через невиконання взятих нею зобов'язань [64, 47]. Президентські вибори в Україні, що відбулися 31 жовтня і 14 листопада 1999 р., не відповідали деяким критеріям і зобов'язанням, взятим країною перед ОБСЄ [65, 29–60]. Квітневий референдум 2000 р. став ще одним приводом для констатації ПАРЄ та Венеціанською комісією факту недотримання Україною демократичних норм [66, 25–26].

Складною є проблема відповідності економічним критеріям вступу до ЄС. В Україні не завершено приватизацію і лише розпочато реструктуризацію економіки, не зменшено податкового тиску на підприємців, не лібералізовано тарифів на комунальні послуги [67, VII–VIII, 2–17]. Серйозно перешкоджають розвитку співпраці з ЄС неефективне адміністрування, бюрократизація та корумпованість органів влади в центрі та на регіональному й місцевому рівнях.

Існують обмеження, пов'язані із загальним низьким рівнем економічного та науково-технічного розвитку України і відсутністю природних ресурсів, що становлять інтерес для імпортерів. По-перше, це додатково знижує зацікавленість більшості країн — членів ЄС у партнерстві з Україною. Частка України у зовнішній торгівлі Європейського Союзу становить лише 0,4 %. На країни ЄС припадає 16,1 % українського експорту і 20,5 % — імпорту [68, 6]. Основні товарні групи експорту — металеві руди і брухт, одяг і текстиль, насіння соняшнику, фураж, шкіра та хутро. По-друге, це ускладнює гармонізацію і збереження стандартів відносин України і Союзу [69]. Крім того, значна відмінність у рівнях розвитку [70, 69–88] спричинює якісні розбіжності, а в окремих випадках — несумісність інтересів і пріоритетів у соціально-економічній сфері, підходів до інтернаціоналізації та делегування суверенітету.

Розвиток співпраці України з НАТО. На відміну від відносин з Європейським Союзом розвиток співпраці з НАТО, відповідно до офіційної позиції Києва, не передбачає інтеграції. Україна ніколи не заявляла про намір стати членом альянсу. Проте у взаємодії з НАТО держава вирішує важливі зовнішньополітичні та окремі внутрішні

проблеми. Як вважає В. Горбулін, який протягом кількох ключових для розвитку відносин з НАТО років очолював Раду національної безпеки і оборони України (РНБО), “встановлення Україною тісних відносин з альянсом підвищило рівень гарантій її суверенітету, незалежності і територіальної цілісності. Україна реально, а не на словах стала дієвим учасником процесів розбудови загальноєвропейської архітектури безпеки, подолання існуючих і запобігання майбутнім конфліктам в Європі” [71, 4].

Відносини України і Північноатлантичного альянсу ґрунтуються на збігу широкого кола довготермінових інтересів. Свого часу генеральний секретар НАТО Х. Солана зазначав: “Незалежна, стабільна й демократична Україна має стратегічне значення для Європи загалом. Тому розвиток Україною міцних і тривалих відносин з НАТО є важливим аспектом нової архітектури безпеки... Міцні відносини між НАТО та Україною сприятимуть її інтеграції до європейських структур” [72, 5]. Україна розглядає НАТО як найефективнішу структуру безпеки, що об’єднує демократичні держави, в тому числі більшість її ключових партнерів [73, 20–56; 74, 10–17; 75, 1–30].

Принципові засади розвитку взаємовідносин НАТО з посткомуністичними країнами були закладені рішеннями Лондонської зустрічі глав держав та урядів країн — членів Північноатлантичного альянсу 6 липня 1990 р., Копенгагенської зустрічі міністрів закордонних справ держав — членів НАТО 6 червня 1991 р., Римського саміту НАТО 8 листопада 1991 р., зустрічі міністрів закордонних справ країн ЦСЄ і НАТО у Брюсселі 20 грудня 1991 р. щодо створення Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС). Відносини Україна — НАТО були започатковані восени 1991 р. Уже в січні 1992 р. представник України вперше взяв участь у засіданні Робочої групи РПАС. 22–23 лютого 1992 р. відбувся перший візит генерального секретаря НАТО М. Вернера до Києва, під час якого Україну було запрошено до участі в РПАС. Відтоді розпочалися активні контакти і співробітництво з НАТО [76, 29–37].

Указом Президента України від 3 квітня 1997 р. було утворено Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва з НАТО. Комісія стала дорадчим органом для підготовки пропозицій з питань співробітництва з керівними та виконавчими структурами НАТО, з державами — членами НАТО і державами — учасницями Програми “Партнерство заради миру” (ПЗМ), а також пропозицій щодо організації, координації і контролю за виконанням прийнятих

з цих питань рішень міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади та державними органами України.

7 травня 1997 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння між урядом України і НАТО щодо заснування Центру інформації та документації НАТО в Україні. 4 грудня 1997 р. Указом Президента України з метою забезпечення постійного співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору й участі в Раді євроатлантичного партнерства (РЄАП, з травня 1997 р. виконує функції Ради Північноатлантичного співробітництва), а також з метою реалізації положень Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО було засновано Місію України при НАТО зі статусом дипломатичного представництва України при міжнародній організації з розташуванням у м. Брюсселі.

Участь України у Програмі “Партнерство заради миру”. Реальним механізмом втілення цілей співробітництва України з НАТО є Програма “Партнерство заради миру”. 8 лютого 1994 р. Україна першою з країн СНД підписала Рамковий документ Програми ПЗМ, а 25 травня передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ [77]. У ньому визначено політичні цілі участі України в програмі, заходи, які планується здійснити для досягнення цих цілей, а також сили і засоби, що надаються для цього Україною. З кінця 1994 р. українські військовослужбовці брали участь у навчаннях та інших заходах, передбачених цією програмою. Першу Індивідуальну програму партнерства (ІПП) між Україною і НАТО було прийнято де-юре у червні-липні 1995 р., коли генеральний секретар НАТО і міністр закордонних справ України обмінялись відповідними листами. 14 вересня того ж року ІПП між Україною і НАТО було офіційно схвалено на спеціальному засіданні Північноатлантичної Ради НАТО. Незважаючи на фінансові обмеження перша ІПП була успішно виконана, у тому числі з використанням зовнішньої фінансової допомоги.

19 липня 1996 р. було схвалено Індивідуальну Програму партнерства України і НАТО на наступні два роки. 6 травня 1996 р. було підписано Угоду між Україною і НАТО про статус збройних сил в рамках ПЗМ. У рамках цієї програми Україна з лютого 1995 р. бере також участь у першому дворічному циклі Процесу планування та оцінки сил, які надаються країнами-партнерами для участі у програмі. У 1995 р. Україна відрядила своїх перших офіцерів зв'язку до штаб-квартири НАТО у Брюсселі та Координаційного центру партнерства

(КЦП) у м. Монс (Бельгія). Навесні того ж року між Україною і НАТО були укладені Адміністративна угода та Угода у сфері безпеки, на основі яких відкрито офіси зв'язку у штаб-квартирі НАТО та КЦП.

Підтримуючи цілі партнерства і відповідно до Презентаційного документа, Україна бере активну участь у Програмі ПЗМ, маючи на меті вивчити і використати досвід країн — членів НАТО для реформування національних Збройних Сил. Це дає змогу підготувати національні сили, які були б здатні краще взаємодіяти зі збройними силами НАТО, у тому числі під час здійснення миротворчих і гуманітарних операцій під егідою ООН або ОБСЄ. При цьому Україна виходить зі своїх фінансових можливостей, а також можливостей фінансової підтримки її участі у Програмі з боку окремих країн — членів НАТО.

Україна надає важливого значення механізму консультацій, передбачених Запрошенням до участі у Програмі “Партнерство заради миру” та восьмим параграфом Рамкового документа Програми, в якому, зокрема, зазначається, що НАТО консультуватиметься з будь-яким активним учасником Програми, якщо цей партнер відчуватиме безпосередню загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці.

Індивідуальною програмою партнерства України і НАТО на 1996–1998 рр. було визначено такі види діяльності: обмін інформацією, розробка концепції планування та проведення спільних навчань, вироблення керівних настанов із зазначенням вимог до військ, розвиток спільної матеріально-технічної бази, спільне планування навчань, спостереження й участь у специфічних фазах навчань НАТО в рамках партнерства, мовна підготовка.

Основна відповідальність за виконання Індивідуальної програми партнерства покладається на Міністерство оборони України. З метою поліпшення виконання заходів Програми в Міністерстві оборони створено Центр координації співробітництва в рамках Програми “Партнерство заради миру”. На центр покладено завдання з добору та підготовки фахівців для участі у миротворчих операціях і заходах у рамках Програми, а також для координації дій збройних сил, військових округів, управлінь центрального апарату з виконання заходів Програми. Планується створити постійно діючі курси з підготовки військових спостерігачів, офіцерів штабів багатонаціональних миротворчих сил.

Особливого значення набуває питання створення системи інформаційного забезпечення виконання Індивідуальної програми партнерства. Ця система має забезпечити оперативний зв'язок між міністерствами і відомствами України, які беруть участь у підготовці, погодженні та виконанні ІПП. Інший принциповий момент — підключення цієї системи до інформаційної мережі НАТО. Реалізація цього завдання сприятиме піднесенню комплексу робіт з інформування на якісно новий рівень. Це, у свою чергу, дасть змогу запобігти значним втратам часу і вдосконалити механізм міжвідомчої координації роботи в Україні та роботи зі штаб-квартирою НАТО і Координаційним центром партнерства.

З цією метою розроблено План заходів щодо розгортання та впровадження на території України національної інформаційної системи забезпечення діяльності країни в рамках Програми “Партнерство заради миру” і в миротворчих операціях.

Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору. Якісно новий етап взаємодії України і НАТО пов'язаний з Хартією про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, підписаною у липні 1997 р. на саміті держав — членів НАТО в Мадриді [78, 5–6]. Особливе партнерство означає розширення співробітництва України з НАТО на всіх рівнях і в усіх аспектах — політичному, військовому, економічному, екологічному, науково-технічному, інформаційному та ін. Україна вважає це гарантією запобігання новому поділу Європи та створення “сірої зони” безпеки в Центральній і Східній Європі.

Хартія визначає цілі, засади, принципи відносин особливого партнерства, сфери співробітництва і механізм його здійснення. Виходячи з ролі, яку відіграють Україна і НАТО у створенні системи євроатлантичної безпеки, сторони визнали за необхідне розвивати відносини “особливого й ефективного” партнерства з метою зміцнення безпеки та співпраці у розбудові стабільної, мирної та неподільної Європи.

У Хартії визнається, що незалежна, демократична і стабільна Україна є одним з ключових чинників забезпечення стабільності в Центральній і Східній Європі. Україна бере на себе зобов'язання розширювати співробітництво з НАТО з метою поглиблення процесу інтеграції до всіх європейських та євроатлантичних структур і розвитку своїх демократичних інститутів. Зазначається, що країни —

члени НАТО й надалі підтримуватимуть суверенітет і незалежність України, її територіальну цілісність, принцип непорушності кордонів, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без'ядерної держави як ключові чинники стабільності й безпеки в Центральній і Східній Європі і на континенті загалом. Сторони зауважили глибоку трансформацію НАТО, що відбулася з кінця “холодної війни”, та адаптацію альянсу до нових реалій євроатлантичної безпеки, включаючи підтримку з його боку в кожному конкретному випадку нових завдань у сфері миротворчих операцій, здійснюваних за повноваженнями Ради Безпеки ООН або під відповідальність ОБСЄ. Сторони підтвердили важливість міцних і сталих відносин між Україною та НАТО, зауважили значний прогрес, досягнутий у різних сферах діяльності, спрямованої на розвиток розширених, поглиблених і тісніших відносин на засадах, проголошених Спільною заявою для преси від 14 вересня 1995 р. Зазначено позитивну роль НАТО у підтриманні миру і стабільності в Європі та у сприянні більшій довірі і транспарентності в євроатлантичному регіоні, а також відкритість організації для співробітництва з новими демократіями Центральної і Східної Європи, невіддільною частиною якої є Україна. Країни — члени НАТО підтримали гарантії безпеки, які отримала Україна від усіх п'яти ядерних держав — учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерна держава — учасниця ДНЯЗ. Сторони підтвердили своє зобов'язання повною мірою розвивати РСАП і розширену Програму “Партнерство заради миру”. Це передбачає участь України в операціях, зокрема миротворчих, у кожному конкретному випадку за повноваженнями Ради Безпеки ООН або під відповідальністю ОБСЄ, а також у разі залучення до таких операцій Об'єднаних загальновійськових тактичних сил (ОЗТС) участь у них України на початковому етапі.

Україна і НАТО підтвердили такі зобов'язання:

- визнавати, що безпека всіх держав у регіоні ОБСЄ є неподільною, жодна країна не може будувати свою безпеку за рахунок безпеки іншої країни, жодна країна не може розглядати жодну частину регіону як сферу свого впливу;
- утримуватися від загрози силою або використання сили проти будь-якої держави у будь-який спосіб, несумісний з принципами Статуту ООН або Гельсінського Заключного акта, якими керуються країни-учасниці;

- визнавати право всіх держав вільно вибирати та застосовувати власні засоби забезпечення безпеки, а також право свободи вибору або зміни засобів забезпечення безпеки, включаючи союзницькі договори, у міру їх еволюції;
- поважати суверенітет, територіальну цілісність і політичну незалежність усіх інших держав, непорушність кордонів і розвиток добросусідських відносин; визнавати верховенство права, зміцнювати демократію, політичний плюралізм і ринкову економіку;
- визнавати права людини та права осіб, що належать до національних меншин;
- запобігати конфліктам і врегульовувати спори мирними засобами відповідно до принципів ООН та ОБСЄ.

Україна підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний і цивільний контроль над Збройними силами і підвищувати їх оперативно-технічну сумісність зі збройними силами НАТО та країн-партнерів. НАТО, зі свого боку, підтверджує підтримку зусиль України у цих сферах.

Україна підтримує НАТО у співпраці з іншими міжнародними організаціями, такими як ОБСЄ, Європейський Союз, Рада Європи і Західноєвропейський союз, у сприянні зміцненню євроатлантичної безпеки та поліпшенню загального клімату довіри в Європі.

Основними сферами співробітництва України і НАТО стали:

- політичні питання та питання безпеки, зокрема питання євроатлантичної безпеки й стабільності і безпеки України;
- запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій з урахуванням ролі ООН та ОБСЄ у цій сфері;
- контроль над озброєннями та роззброєння, включаючи питання, що стосуються Договору про звичайні збройні сили в Європі, Договору про відкрите небо та заходів зміцнення довіри і безпеки за Віденським документом 1994 р. [78].

Сторони визначили форми реалізації співробітництва, сфери та механізми проведення консультацій. Відповідно до положень Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО консультації відбуватимуться на зустрічах України і НАТО на рівні Північноатлантичної ради з періодичністю, яка буде визначена за взаємним погодженням сторін; з відповідними комітетами НАТО; під час взаємних візитів на високому рівні; у разі військового співробітництва

тощо. Військова місія зв'язку України буде заснована як частина місії України при НАТО у Брюсселі. НАТО має право заснувати свою військову місію зв'язку в Києві. Вирішено, що Україна і НАТО розроблять кризовий консультативний механізм для проведення спільних консультацій, якщо Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці.

Сторони погодилися надалі розширювати й інтенсифікувати співробітництво, зокрема в рамках Ради Євроатлантичного партнерства, включаючи розширену Програму “Партнерство заради миру”. Хартія передбачає функціонування Комісії Україна — НАТО, яка має контролювати виконання Хартії та сприяти подальшому розвитку й інтенсифікації співробітництва.

Для України в контексті укладення Хартії винятково важливим є визнання факту готовності НАТО адаптуватись до нових реалій в Європі, враховувати позицію країн-партнерів, зокрема України, у процесі трансформації і розширення альянсу; зменшення загрози поділу Європи на сфери впливу та перебування України у “сірій зоні безпеки”; зменшення для України можливих негативних наслідків розширення альянсу у зв'язку із специфічною позицією Росії та попередніми планами альянсу щодо розташування ядерної зброї у країнах Центральної і Східної Європи; реалізація готовності НАТО створити умови для роботи Комісії Україна — НАТО (Україна є першою країною в ЦСЄ, що має такий механізм консультацій і співробітництва з альянсом); підтримання НАТО стратегічного курсу України на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур.

Прагматичність цих цілей дає підстави сподіватись на їх широку і стабільну підтримку з боку політичних сил і громадськості в Україні.

Державна програма співробітництва України з НАТО. З метою забезпечення реалізації положень Хартії про особливе партнерство між Україною і Організацією Північноатлантичного договору та підвищення ефективності співробітництва відповідно до п. 1, 3 і 17 ст. 106 Конституції України Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. було затверджено Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на період до 2001 р. [79]. У загальних положеннях програми зазначається: “Стратегічною метою України є повномасштабна інтеграція до

європейських та євроатлантичних структур та повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки. Реалізуючи цю мету, наша держава спрямовує свою діяльність на розвиток конструктивного співробітництва з існуючими на Європейському континенті структурами безпеки — Організацією Північноатлантичного договору, Європейським Союзом, Західноєвропейським союзом, Радою Євроатлантичного партнерства, Організацією з питань безпеки та співробітництва в Європі та Радою Європи, на основі яких формується нова архітектура європейської безпеки XXI століття.

Україна розглядає НАТО як найбільш ефективну структуру колективної безпеки в Європі і вагому складову системи загальноєвропейської безпеки. Україна має на меті забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток і територіальну цілісність, зміцнити зовнішні гарантії національної безпеки, протидіяти виникненню нових загроз стабільності та безпеці у регіоні Центральної та Східної Європи, невіддільною частиною якого вона є, а також використати досвід і допомогу країн — членів альянсу у розбудові власних Збройних сил та інших військових формувань”.

Програма передбачає розвиток співпраці у політичній сфері, зокрема створення кризового консультативного механізму, механізму політичних консультацій і регіонального співробітництва, налагодження взаємодії з комітетами та структурами НАТО, координацію співробітництва у сфері цивільно-військових відносин.

Співробітництво у військовій сфері передбачає консультації з воєнно-політичних питань, координацію заходів у сфері наукових досліджень з воєнно-політичних питань, розробку спільних спеціальних програм співробітництва у галузі нерозповсюдження зброї масового знищення та контролю за озброєнням, діяльність спільної робочої групи з питань військової реформи, підвищення рівня взаємосумісності Збройних сил України і НАТО, участь України у Міжнародних оперативних силах, адаптацію системи військової підготовки та навчання відповідно до стандартів НАТО, співробітництво у сфері озброєнь, військових технологій і воєнної економіки.

Програмою передбачено співробітництво у таких питаннях: надзвичайні ситуації цивільного характеру; боротьба з організованою злочинністю, тероризмом, нелегальним переміщенням зброї, технологій подвійного призначення, радіоактивних і наркотичних речовин; наука і технології; охорона навколишнього середовища;

телекомунікаційні та інформаційні системи; стандартизація; управління повітряним рухом; космічна галузь.

Фінансування цієї програми здійснюється за рахунок коштів, визначених Державним бюджетом України для відповідних міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, а також за рахунок фінансової допомоги з боку НАТО та її держав-членів.

24 квітня 1999 р. у Вашингтоні глави держав і урядів — учасників саміту Комісії Україна — НАТО розглянули імплементацію Хартії про особливе партнерство та її роль в євроатлантичній безпеці. Глави держав і урядів НАТО підтвердили свою підтримку суверенітету і незалежності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, демократичного розвитку та економічного добробуту України як ключових чинників стабільності й безпеки в Центральній і Східній Європі та на континенті загалом. Учасники саміту підтвердили історичну важливість рішення України про добровільне виведення ядерної зброї з її території. Президент Л. Кучма підтвердив незмінний намір України і далі спрямовувати зусилля щодо здійснення демократичних політичних, економічних і військових реформ, а також рухатися до мети — інтеграції в європейські і трансатлантичні структури. Він наголосив, що вступ до НАТО Польщі та Угорщини, двох сусідів України, і Чеської Республіки є значним внеском у стабільність в Європі. Були обговорені нові виклики євроатлантичній безпеці, послідовна адаптація альянсу до нових реалій і внесок України в зміцнення стабільності в Європі. Союзники по НАТО переконані, що Україна має відігравати дедалі важливішу роль у зміцненні безпеки в Центральній і Східній Європі та на континенті загалом. Сторони відзначили прогрес, досягнутий в імплементації Робочого плану Україна — НАТО на 1999 р. і значення Державної програми співробітництва України з НАТО на період до 2001 р. [80, 133–137].

Геополітичний вимір відносин Україна — НАТО. Відносини України і Північноатлантичного альянсу не є лише складовою концепції безпеки. Певне зближення з НАТО і декларований курс на інтеграцію до євроатлантичного простору мають спиратись на принципово нову модель суспільно-політичного розвитку, відповідну стратегію внутрішніх перетворень і послідовні зусилля, спрямовані на зміну геополітичної ситуації, передусім характеру відносин з Росією [81, 101–108; 82, 41–56]. Сусідство з новими членами НАТО на західних кордонах відкриває перед Україною нові можливості

інтеграції до європейських структур безпеки. Прагматичність цих цілей дає підстави сподіватись на їх широку підтримку в Україні політичними силами — від лівоцентристських до правих та націоналістичних — і поступове утвердження раціонального сприйняття альянсу найширшими верствами населення [83, 50].

Вступ до НАТО західних сусідів України, який став закономірним результатом геополітичних змін на континенті, робить відносини з цією організацією ще важливішими не лише в межах західного вектора української зовнішньої політики, а й у масштабі субрегіональних відносин. Останніми роками відбулась якісна еволюція фундаментальних засад організації суспільства та зовнішньополітичних орієнтацій країн Центральної і Східної Європи, настійливих співініціаторів розширення Північноатлантичного альянсу [84, 10–13]. Суть передумов просування альянсу на Схід — повернення країн регіону до природного суспільного та міжнародного стану і зближення на цій основі ціннісних і геополітичних орієнтацій, зокрема уявлень про зміст і параметри безпеки у просторі на захід від СНД [85]. Водночас ідеться про готовність НАТО до більш універсальної ролі та гнучкішої політики: розширення альянсу вірогідно стає одним з основних проявів його еволюції, декларованої кілька років тому [86; 87]. Розширення НАТО реально має не тільки військово-політичне значення, природний процес інтегрування містить і вагоміші складові — економічну та культурно-цивілізаційну.

Розширення НАТО відповідно до умов вступу сприяло розв'язанню конфліктів і спорів, усуненню територіальних претензій до сусідів, зміцненню цивільного контролю над збройними силами, дотриманню прав національних меншин і прав людини, демократичному розвитку. Дотримання цих вимог країнами Центральної Європи — новими претендентами на членство сприятиме зміцненню стабільності та безпеки на західних кордонах України і створить додаткові стимули для внутрішніх перетворень у країні.

Відмінність ситуації і позиції України у цьому питанні від ситуації і позиції інших держав СНД полягає передусім у тому, що на її західних кордонах розташовані майбутні члени НАТО, на східних кордонах — Росія, позиція якої стосовно розширення альянсу відрізняється від позиції держав Центральної і Східної Європи, включаючи Україну.

Важливою обставиною співпраці з НАТО є українська позаблоковість. У Декларації про державний суверенітет України, ухваленій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., зазначено: “Українська

РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї” [88]. У ст. 17 Конституції України зафіксовано: “На території України не допускається розташування іноземних військових баз”. Відтак, відносини України з альянсом мають будуватись за формулою “особливого партнерства”. Реалізація цієї формули водночас передбачає трансформацію НАТО в структуру європейської безпеки і поглиблення інтеграційних процесів між НАТО і Україною в розбудові стабільної та неподільної Європи.

Позаблоковість України не є різновидом постійного нейтралітету і не дістала офіційного міжнародно-правового закріплення. Вона не згадується ні в повномасштабному договорі з Росією, ні в Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

Реалією є й те, що Росія не лише беззастережно відкидає навіть гіпотетичну можливість вступу України до НАТО, а й фактично не визнає українську позаблоковість і перешкоджає її утвердженню [89, 111–125]. У найближчій перспективі російська військова присутність в Україні та використання її військової інфраструктури залишатимуться суттєвою ознакою військово-політичних зв'язків Києва. У цьому зв'язку спостерігається еволюція в інтерпретації позаблоковості у Концепції національної безпеки України, затвердженій Верховною Радою України 16 січня 1997 р., серед напрямків державної політики зазначено “входження в існуючі і утворення нових систем безпеки; утворення і участь в роботі двосторонніх і багатосторонніх керівних, виконавчих і забезпечуючих органів (політичних, економічних, воєнних та ін.)” [90, 184–194]. Проте позаблоковість залишається формальною перешкодою або обмежувачем зближення України та НАТО.

Розвиток співпраці України з ЄС і НАТО на сучасному етапі. 15 вересня 2000 р. у Парижі відбувся IV саміт Україна — ЄС. Керівники України та Європейського Союзу обговорили хід реалізації Угоди про партнерство та співробітництво, розвиток політичного діалогу і співпраці у сфері торгівлі, інвестицій, юстиції та внутрішніх справ тощо. Було окреслено коло проблем з реформування української економіки, на вирішення яких спрямовуватиметься допомога Союзу. Сторони погодились з необхідністю активізації співробітництва у контексті розширення ЄС, зокрема якнайскорішої імпле-

ментації УПС, включаючи створення передбаченої угодою зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. У Спільній заяві, підписаній за результатами саміту Ж. Шираком, Х. Соланою, Р. Проді та Л. Кучмою, було зазначено, що “стратегічне партнерство покликане сприяти стабільності та процвітання у Європі і ґрунтується на принципах демократії, поваги до прав людини, верховенства права та ринкової економіки” і “належна імплементація УПС є основою подальшого зближення України з ЄС” [91].

Сторони погодились, що необхідно заохочувати “майбутні кроки, які здійснюватимуться передусім у фіскальній, торговельній, енергетичній та сільськогосподарській політиці, а також у сфері приватизації”. ЄС підтвердив свою готовність підтримати реформи в Україні, зокрема, в рамках нової Індикативної програми ТАСІС і після відновлення кредитування з боку МВФ, надаючи їй макрофінансову допомогу. Було зазначено важливість сприяння “демократичному характеру політичних реформ в Україні та впровадженню результатів референдуму від 16 квітня 2000 р. згідно з Конституцією”, а також розвитку “стабільних інституцій, які гарантують демократію, верховенство права та функціонування ринкової економіки” [91].

Європейський Союз підтвердив свою готовність регулярно обговорювати в рамках органів УПС процес розширення Союзу з метою інформування України про його розвиток на нинішньому етапі. Спільною метою сторін є мобілізація потенціалу, який завдяки розширенню ЄС сприятиме збільшенню обсягів торгівлі між Євросоюзом та Україною. Подальший прогрес у здійсненні структурних економічних реформ і зближенні законодавства, а також вступ до Світової організації торгівлі посилюватимуть спроможність України отримувати переваги від розширення Євросоюзу. Саміт Україна — ЄС зафіксував, що співпраця України з ЄС може набути розвиненіших форм після повної імплементації УПС та вступу країни до СОТ. Керівництво Союзу вважає, що відповідні інститути УПС можуть розпочати розробку заходів, що їх Україна має вжити з метою створення умов, які разом зі вступом до СОТ дадуть змогу провести консультації щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

19 грудня 2000 р. у Брюсселі відбулося третє засідання Комітету з питань співробітництва Україна — ЄС, на якому обговорювались питання залучення інвестицій, вступ України до СОТ, розробки механізмів створення зони вільної торгівлі, боротьби з організованою

злочинністю, нелегальною міграцією і торгівлею живим товаром та ін. Сторони обмінялись думками щодо перспективи укладення угоди з науково-технічного співробітництва. Українська делегація ознайомила партнерів з баченням Україною подальшого співробітництва у сферах спільної оборонної політики та політики безпеки і подала меморандум з цього питання. Під час роботи комітету відбулося підписання Індикативної програми ТАСІС для України на 2000–2003 рр.

6 грудня 2000 р. у Брюсселі відбулося засідання Комісії Україна — НАТО на рівні міністрів оборони. Комісія привітала успіх України у виконанні планів подальшої реструктуризації Збройних сил, зупинившись окремо на Указі Президента України щодо перегляду концепції національної безпеки і оборони та розвитку механізмів встановлення цивільного контролю над оборонною галуззю. Міністри також привітали результати засідання на найвищому рівні Спільної робочої групи з питань оборонної реформи, зокрема рішення щодо ширшого застосування Процесу планування та огляду сил ПЗМ з метою підтримки намірів України реформувати Збройні сили, а також розробку конкретних заходів військової співпраці з такими структурами безпеки, як Прикордонні війська, Міністерство внутрішніх справ і Міністерство з питань надзвичайних ситуацій цивільного характеру.

14 грудня 2000 р. делегація України у Брюсселі взяла участь у черговому засіданні Комісії Україна — НАТО на рівні міністрів закордонних справ. Керівник делегації міністр закордонних справ України А. Зленко зазначив: “Україна налаштована на поглиблення партнерства з НАТО настільки, наскільки це відповідатиме як її національним інтересам, так і інтересам європейської безпеки”. Було наголошено, що така позиція є підтвердженням послідовності зовнішньої політики України, для якої європейський вибір залишається незмінним. Під час засідання його учасники розглянули стан співробітництва України та альянсу в рамках Хартії Україна — НАТО. Зокрема, було затверджено робочий план імплементації Хартії на 2001 р. та обговорено пріоритети двосторонньої співпраці в контексті Державної програми співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр.

Міністри наголосили на важливості відновлення співробітництва Україна — НАТО на рівні парламентів, схвалили ратифікацію Верховною Радою України Договору про всеосяжну заборону ядерних

випробувань 16 листопада 2000 р., розглядаючи це як практичний крок України у напрямку подальшого зміцнення європейської безпеки та стабільності. Було зазначено помітну активізацію спільної діяльності України та НАТО. Про це свідчила робота Спільної робочої групи з планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру; проведення першого навчання Євроатлантичного центру координації реагування на катастрофи та Євроатлантичного загону з реагування на катастрофи — “Транс-Карпати 2000”; реалізація спільного проекту Україна — НАТО з перепідготовки звільнених у запас українських військовослужбовців і організований у Києві для українських посадовців курс з оборонної економіки; створення Спільної робочої групи з питань науки та довкілля. Члени Комісії Україна — НАТО схвалили використання Процесу планування та огляду сил програми “Партнерство заради миру” з метою підтримки Державної Програми реформування та розвитку Збройних сил України на період до 2005 р. У затвердженому Плані дій на 2001 р. особливо наголошувалося на продовженні політичних консультацій і на практичній співпраці, зокрема у сферах військової реформи, економіки, науки і технологій, планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру, військово-технічної співпраці, озброєння та стандартизації.

27 січня 2001 р. Президент України Л. Кучма підписав Указ “Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на 2001–2004 роки”. У програмі заявлено: “Ставлення України до НАТО як до найбільш ефективної структури колективної безпеки в Європі залишається незмінним. Ураховуючи значний внесок Альянсу у підтримання миру, стабільності та загального клімату довіри на євроатлантичному просторі, у створення нової архітектури безпеки в Європі, поглиблення процесів роззброєння, контролю над озброєннями і нерозповсюдження зброї масового знищення, Україна розширює участь у роботі РЄАП та у Програмі “Партнерство заради миру” (ПЗМ). Розвиваючи співробітництво з НАТО, Україна має на меті забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток та територіальну цілісність, зміцнити національну безпеку, запобігти виникненню нових загроз стабільності і безпеці на європейському континенті та використати досвід і допомогу держав — членів альянсу в реформуванні оборонної та інших пов’язаних з нею сфер” [92].

Документ було прийнято з метою подальшої реалізації положень Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, підвищення ефективності співробітництва України з НАТО. Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити виконання цієї державної програми. Наприкінці січня 2001 р. глава держави підписав указ про створення інституту національних координаторів співробітництва України з НАТО. Документом було затверджено положення про цю структуру, а виконання її функцій покладено у відповідних сферах на посадових осіб міністерств, інших центральних органів виконавчої влади.

Протягом 2000 — на початку 2001 р. динаміка відносин між Україною та її західними партнерами помітно знизилася. Реального руху до європейських стандартів організації суспільства і функціонування держави не відбувалося. Діяльність влади, особливо у політичній сфері, свідчила про наявність серйозніших перешкод поглибленню співробітництва із Заходом, ніж повільність у здійсненні політичних і економічних реформ. Очевидно, для розбалансованої української двовекторності своєрідним стабілізатором може бути український ізоляціонізм. Очікування західними партнерами реальних реформ в Україні стало майже демонстративним. Кількість відмов Європейського Союзу занести Україну до “списку очікування” вступу перейшла в якість; на Паризькому саміті сторони домовилися взяти паузу в обговоренні перспектив української інтеграції. Київ був фактично змушений погодитися з необхідністю зосередитися на виконанні “домашнього завдання”, повній реалізації угоди про партнерство і співробітництво. Досить чітко виявилась межа у процесі “зближення” України з НАТО. Колишня геополітична ейфорія, багато в чому обопільна, змінюється реалістичнішим і прагматичнішим підходом. У Брюсселі дедалі більше ставляться до України не як до гіпотетичної противаги Росії, а як до країни, яка ніколи офіційно не заявляла про бажання вступити до альянсу і яка до того ж має дуже обмежені досягнення у проведенні військової реформи, конверсії, у розвитку інститутів цивільного контролю над силовими структурами.

Загальний стан взаємовідносин України та ЄС, України і НАТО свідчить про завершення певного початкового етапу їх розвитку. Сторони після кількарічних спостережень і з'ясування намірів та реальних можливостей наблизились до адекватного оцінювання потенціалу й оптимальних форм партнерства. Наочним результатом

стало розчарування України в альтруїзмі партнерів і розчарування Заходу у здатності України до прискорених перетворень і наближення до стандартів розвинених ринкових демократій. Розпочинається новий етап — етап прагматизму з боку ЄС і НАТО та більш тверезої оцінки ситуації й зниження амбітності планів з боку України.

Починаючи з листопада 2000 р. на розвитку співпраці з європейськими та євроатлантичними структурами суттєво позначається дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в Україні. Загострення політичної боротьби безумовно утруднює вирішення поточних питань співпраці, збільшує недовіру з боку західних партнерів. Водночас у країні виникли додаткові шанси утвердження демократії, що може, вже у найближчій перспективі забезпечити послідовніші та динамічніші дії влади на європейському векторі. Вже в березні 2001 р. у Посланні Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році” було однозначно підтверджено зацікавленість у поглибленні співпраці з ЄС. У спеціальній доповіді “Україна і Європейський Союз”, що є складовою послання, зазначається: “...для України інтеграція в Євросоюз — це рух країни до стандартів реальної, діючої демократії та цивілізованого, соціально орієнтованого ринкового господарства. Саме тому це є стратегічною метою державної політики України. Досі головна увага приділялася переважно розбудові механізмів політичних відносин з Євросоюзом, і цю роботу, безумовно, не можна припиняти. Водночас сьогодні зусилля мають зосередитися на суттєвому поглибленні та розширенні практичного співробітництва між Україною та ЄС за всіма магістральними напрямками — економічному та торговельному; зовнішньополітичному та у сфері безпеки; у галузі юстиції та внутрішніх справ. ...Настав також час для істотної активізації зусиль у підвищенні рівня підготовленості держави, суспільства та національної економіки до входження в структури ЄС. Це визначає напрями перетворень в Україні та пріоритети при формуванні та здійсненні економічної і соціальної політики” [93]. Послання вкотре проголошує курс на європейську інтеграцію. Відкритим залишається питання про здатність керівної еліти реально зосередитись на його здійсненні.

Сьогодні в Україні і на рівні владних структур, і на рівні експертів дедалі більшого поширення набуває ідея перегляду “Основних напрямів зовнішньої політики”, концептуального документа, затвердженого Верховною Радою в липні 1993 р. Основними аргументами

при цьому називають зміну міжнародної ситуації, виконання основних зовнішньополітичних завдань, сформульованих невдовзі після проголошення незалежності. Також висуваються вимоги чіткіше окреслити пріоритети зовнішньої політики, переглянути концепції позаблоковості та багатовекторності. Проте досить очевидно, що ні суспільство, ні політична еліта в Україні ще не готові досягти загальнонаціонального консенсусу щодо національних інтересів та місця і ролі країни в міжнародних справах. З огляду на динамічні процеси, що відбуваються в українському політикумі, європейський вибір держави і суспільства потребує додаткового реального підтвердження. Тільки в такому разі співпраця України з європейськими та євроатлантичними структурами може бути піднесена на якісно новий рівень.

2.5. Зовнішня політика України: інтереси і пріоритети

Зовнішня політика будь-якої держави формується на основі багатьох факторів. Це і географічне розташування, й історично зумовлені зв'язки, менталітет, релігійні і навіть ідеологічні особливості життя народу.

Міжнародні контакти українського народу мають глибокі традиції, які сягають у глибину століть. Навіть за часів Радянського Союзу, коли наша держава була позбавлена можливості проводити власну зовнішню політику, в Україні існувала плеяда дипломатів із світовим ім'ям.

Втім, справжньою датою народження зовнішньої політики України слід вважати 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет. Відтоді зовнішня політика нашої держави розвивалася логічно, послідовно і поступально. Іншими словами, завдання розв'язувалися складніші і масштабніші. Саме цей принцип — від меншого до більшого, рух по висхідній — став визначальною ознакою української дипломатії протягом десяти років її новітньої історії.

Однак за всієї різноманітності зовнішньополітичних завдань, які стояли перед Україною в цей період, незмінними залишалися основи зовнішньої політики, закладені у Декларації про державний суверенітет. У цьому історичному документі нашу державу було прого-

лошено суб'єктом міжнародного права і рівноправним учасником міжнародного спілкування, вперше заявлено про безпосередню участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Прийняття декларації було першим надзвичайно важливим кроком до реального міжнародного визнання України. Важливою для всього подальшого розвитку нашої держави стала проголошена у цьому документі теза про те, що Україна має намір стати “постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів” [88, 598].

Подальший розвиток подій підтвердив правильність і реалістичність положень, записаних у декларації. Реалізуюючи положення цього документа, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України. Отже, саме згадані принципи зовнішньої політики були визнані основоположними для новонародженої незалежної держави.

Період від 16 липня 1990 р. до 1 грудня 1991 р. (проведення референдуму на підтвердження Акта незалежності України) можна назвати першим етапом формування засад зовнішньої політики незалежної України.

У цей період зовнішньою політикою України керувала Верховна Рада України. І в цьому був свій сенс. Адже на той час парламент був фактично єдиним органом державної влади, який виступав і діяв від імені всього народу.

Потрібно визнати, що зовнішньополітичні можливості України на цьому етапі були доволі обмеженими, оскільки де-юре наша держава залишалася союзною республікою у складі СРСР. І все ж навіть у цих непростих умовах вдалося закласти фундамент майбутніх відносин з деякими принципово важливими для нашої держави країнами.

Слід насамперед згадати підписання 19 листопада 1990 р. Договору між Україною (тоді УРСР) і Росією (тоді РРФСР), яким сторони визнавали суверенітет одна одної і який до укладення у 1997 р. українсько-російського широкомасштабного політичного договору був правовою основою двосторонніх відносин між державами.

Справжнім проривом для української дипломатії у 1990 – 1991 рр. став активний розвиток українсько-угорських двосторонніх відносин. 27 вересня 1990 р. відбувся офіційний візит президента Угорської Республіки А. Гьонца до України, під час якого сто-

рони констатували невід'ємне право народів України й Угорщини визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні, а також домовились утримуватись від будь-яких дій, що мають на меті прямими або опосередкованими засобами порушити територіальну цілісність одна одної.

Показовим прикладом у двосторонніх українсько-угорських відносинах на цьому етапі стало підписання восени 1991 р. Декларації про принципи співробітництва між Україною й Угорщиною із забезпечення прав національних меншин.

Важливими подіями у сфері зовнішньої політики України у період до підтвердження незалежності нашої держави на референдумі 1 грудня 1991 р. були початок переговорів з Румунією щодо врегулювання проблем кордонів, візити Голови Верховної Ради насамперед до США і Канади та ін.

Другий етап — етап міжнародного визнання України — розпочався у перші дні після референдуму. Хвиля визнання і встановлення дипломатичних відносин України з іноземними державами була безпрецедентною. Вона засвідчила, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на терені колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Східній Європі. Вагому роль у тому, що незалежна Україна досить швидко і переконливо здобула визнання у світі, відіграв обраний нею цивілізований і мирний шлях побудови суверенної держави.

На цьому етапі керівництво зовнішньою політикою почав здійснювати обраний 1 грудня 1991 р. Президент України — Л. Кравчук. Перехід до президентської системи також був природним кроком молодій державі, для якої першочерговим завданням стало створення ефективної виконавчої вертикалі.

Процес визнання відбувався не лише на двосторонньому рівні. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки і співробітництва в Європі (нині Організація з безпеки і співробітництва в Європі), а дещо пізніше, 10 березня 1992 р. — приєдналася до Ради Північноатлантичного співробітництва (з травня 1997 р. — Рада євроатлантичного партнерства).

Згаданий етап поряд з міжнародним визнанням незалежної України характеризувався також процесом визначення її основних зовнішньополітичних інтересів і пріоритетів. Вони формувалися на засадах основоположних для нашої держави документів — Декларації

про державний суверенітет та Акта незалежності — і мали на меті якнайповніше і якнайефективніше забезпечити національні інтереси України.

Пізніше ці завдання були конкретизовані в ухвалених 2 липня 1993 р. Верховною Радою “Основних напрямках зовнішньої політики” — базовому документі, на якому ґрунтується міжнародна діяльність України [94, 37–53].

Прийняття “Основних напрямів” можна розглядати як початок етапу кристалізації засад зовнішньої політики нашої держави.

Серед завдань, визначених у цьому документі, основними були такі: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; включення національного господарства у світову економічну систему; збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Виходячи з цього були визначені й пріоритети зовнішньої політики України на таких основних напрямках: ядерне роззброєння; розвиток відносин із сусідніми країнами та провідними державами світу; поглиблення європейської та євроатлантичної інтеграції; активізація регіонального співробітництва та участь у діяльності міжнародних організацій.

Одним із перших вагомих зовнішньополітичних кроків України стала практична реалізація курсу на без’ядерний статус.

Постановка цього завдання не в останню чергу була зумовлена трагічним досвідом нашої держави, яка прийняла на себе основний удар найбільшої у світі техногенної катастрофи на Чорнобильській АЕС, і народ якої відчув на собі небезпеку, що несе неконтрольована ядерна енергія.

Проте основний зміст курсу на без’ядерність полягав у необхідності зміцнення міжнародного становища України, підвищенні її авторитету на міжнародній арені, а в ширшому масштабі — у наданні нового імпульсу процесу ядерного роззброєння у світі, сприянні виробленню нових несилових підходів до забезпечення національних інтересів.

Проголошений у Декларації про державний суверенітет намір нашої країни стати у майбутньому без’ядерною недовго залишався на папері. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалює Заяву про без’ядерний статус України [95, 1498], а 9 квітня 1992 р. — постанову “Про

додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу" [96, 977–979].

Було започатковано безпрецедентний в історії процес перетворення країни, що має ядерну зброю, на без'ядерну державу (Україна успадкувала від СРСР 1600 стратегічних боєголовок, ставши третьою за ядерним потенціалом державою світу).

Рішення України про відмову від ядерної зброї позитивно вплинуло на відносини Києва з провідними державами світу і міжнародними організаціями. А головне, воно, хоч як це парадоксально звучить, значно зміцнило безпеку України. Адже в тристоронній заяві, підписаній Україною, США та Росією в січні 1994 р., було не лише визначено механізм виведення ядерної зброї з території нашої держави, а й надано їй надійні гарантії безпеки з боку двох наддержав [97].

Після цього відбулася ратифікація Україною Договору про обмеження стратегічних озброєнь СТАРТ I (лютий 1994 р.) і Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (листопад 1994 р.). До початку червня 1996 р. останню ядерну боєголовку було вивезено з території України.

Отже, перше стратегічне завдання зовнішньої політики України було повністю реалізоване. Цей крок (хоча не всі політичні сили оцінили його однозначно) не лише зміцнив довіру до України у світі та продемонстрував, що вона є послідовним, передбачуваним і надійним партнером, а й значно посилив стабільність і безпеку у світі.

Водночас без'ядерний статус ставить до нашої держави особливі вимоги щодо відповідальності у вирішенні проблем ядерного роззброєння. Саме тому в 1998 р. Україну було залучено до консультацій у рамках Спеціальної групи високих посадових осіб, створеної з метою пошуку шляхів зменшення напруженості у світі після проведених Індією і Пакистаном ядерних випробувань (до групи входять представники "великої сімки", Росії та шести провідних країн світу, компетентні у питаннях ядерного роззброєння).

Значну увагу Україна приділяла й іншим питанням роззброєння. Важливими подіями стали ратифікація Конвенції про заборону хімічної зброї та приєднання нашої держави до Режиму контролю за ракетними технологіями.

Практична реалізація курсу на без'ядерний статус стала безумовно вагомим імпульсом для утвердження української зовнішньої політики як вагомого чинника міжнародних відносин.

Природно, що одне з центральних місць серед пріоритетів України під час згаданого періоду посідали відносини із сусідніми державами. Адже для будь-якої держави, особливо ж для України з її чутливим геостратегічним розташуванням, врегулювання двосторонніх відносин із сусідами є питанням першочерговим. “Прикордонні держави — найближче зовнішнє середовище, від взаємодії з яким безпосередньо залежить мир і стабільність по всій периферії кордонів України, її нормальний внутрішній розвиток, безперешкодне спілкування із зовнішнім світом”, — записано в “Основних напрямках зовнішньої політики України” [94, 41].

У цьому контексті однією з основних цілей зовнішньої політики на найближчу перспективу було визначено “укладання повномасштабних договорів про добросусідство і співробітництво з усіма прикордонними державами з метою остаточного підтвердження існуючих державних кордонів, створення атмосфери довіри і поваги, розбудови дружніх і взаємовигідних партнерських відносин в усіх галузях” [94, 41].

Зрозуміло, що безумовною домінантою тут було врегулювання відносин з Російською Федерацією, від чого значною мірою залежало майбутнє не лише України, а й усієї Європи.

Переговори з Росією проходили важко, іноді драматично. Вони ускладнювалися багатьма чинниками, серед яких найскладнішими були проблеми поділу Чорноморського флоту і його статусу, а також нав’язуване російською стороною так зване кримське питання.

У результаті досягнутого між сторонами компромісу 31 травня 1997 р. під час візиту президента РФ Б. Єльцина до України було підписано українсько-російський політичний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [98].

Одним з найважливіших аспектів цього Договору стало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності одна одної і непорушності існуючих кордонів — питання принципової ваги насамперед для України. Це, а також підписання пакета угод про статус російського Чорноморського флоту дало змогу значною мірою зняти напруженість в українсько-російських відносинах з питань належності Криму та Севастополя. Після ратифікації договору парламентами обох держав 1 квітня 1999 р. він набув чинності, відкривши шлях для подальшої розбудови відносин між Україною і Росією на принципах добросусідства і партнерства.

Після обрання президентом Росії В. Путіна українсько-російські відносини стають більш визначеними і прагматичними, зокрема в економічній сфері.

Серед інших важливих досягнень української зовнішньої політики у відносинах із сусідніми державами слід виокремити врегулювання відносин з Румунією. З підписанням 2 червня 1997 р. базового політичного українсько-румунського договору було вирішено найскладніші спірні питання з цією країною. У цьому документі сторони підтвердили як “непорушний існуючий кордон між Україною і Румунією” і зобов’язалися утримуватись від будь-яких територіальних претензій [99].

Ці дві події стали справжнім історичним проривом для України. Вони підтвердили недоторканність кордонів нашої держави і відкрили шлях для подальшого утвердження її незалежності та суверенітету.

На рівень поглибленого взаєморозуміння й унікального партнерства було виведено українсько-польські відносини. Підписання у 1997 р. президентами України та Республіки Польща Спільної заяви “До розуміння і єднання” можна з повним правом назвати зразком цивілізованого вирішення успадкованих з минулого міждержавних проблем [100]. Інтенсивним відносинам між двома країнами значною мірою сприяв безпрецедентний за активністю двосторонній діалог на найвищому рівні.

У цьому контексті варто також згадати підписання Договору про державний кордон з Білоруссю, розвиток дружніх, партнерських і взаємовигідних відносин із Словаччиною, Угорщиною та Молдовою.

Отже, в середині 1997 р. було в цілому завершено оформлення відносин України з сусідніми державами, створено договірно-правову основу для розвитку з ними дружніх добросусідських відносин, вирішено всі так звані історичні проблеми кордонів.

Серед пріоритетних напрямків двостороннього співробітництва на цьому етапі розбудови зовнішньої політики України було визнано також розвиток відносин з найрозвиненішими країнами Заходу — державами “великої сімки”, яким “належить провідна роль в сучасній міжнародній системі, зокрема у всесвітньому економічному комплексі і в міжнародних інституційних механізмах управління глобальними і регіональними процесами” [94, 42].

Особливого значення для України, яка робила перші незалежні кроки на зовнішній арені, набули відносини із Сполученими Шта-

тами Америки — країною, яка після закінчення періоду “холодної війни” залишилася, по суті, єдиною наддержавою у світі. Проте налагодити тісні партнерські і довірливі відносини із США вдалося не одразу. В перші роки незалежності України давалися взнаки певна настороженість Вашингтона стосовно Києва, домінування в українсько-американських відносинах стереотипів минулого, а можливо, і несприйняття з боку США серйозності намірів України проводити власну і незалежну політику.

Таку ситуацію вдалося переломити лише після того, як Україна на практиці довела, що є передбачуваним і послідовним партнером. Значною мірою цьому сприяли конкретні кроки, здійснені нашою державою з ядерного роззброєння. Саме тоді США почали розглядати Україну як важливий чинник безпеки і стабільності в Європі.

Якісно новий етап в українсько-американських відносинах розпочався після обрання Президентом України Л. Кучми і проголошення ним курсу на радикальні економічні реформи. Особливу роль у формуванні двосторонніх відносин із США відіграв державний візит Президента України до Вашингтона в листопаді 1994 р., результатом якого стало підписання президентами двох держав Хартії українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва, яка й на сьогодні залишається основою двосторонніх відносин [101].

Важливими кроками у процесі зміцнення двосторонніх відносин став перший державний візит до України президента США Б. Клінтона 11–12 травня 1995 р. та підписання президентами Спільної заяви, де зазначено підтримку США демократичних і ринкових перетворень в Україні, її суверенітету і територіальної цілісності, процесу інтеграції України в європейське та світове співтовариство.

Починаючи з 1996 р. українсько-американські відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства, а роль України у зовнішній політиці США постійно підвищується. Це партнерство стало вагомим чинником євроатлантичної стабільності і безпеки, важливим елементом нової архітектури безпеки у XXI ст.

Інтерес Сполучених Штатів Америки до України після приходу в Білий дім нового господаря залишається суто стратегічним. Наша держава розглядається як засіб проти відродження Росії як супердержави. Крім того, посилюється інтерес США до внутрішніх проблем України, перебігу економічних реформ і стану демократії. Можна прогнозувати жорсткішу позицію нової адміністрації США стосовно надання кредитів Україні. В будь-якому разі партнерство із

США — світовим лідером номер один — має і матиме в майбутньому для України виключно стратегічне значення.

Водночас підтримка, що надавалася Україні з боку Сполучених Штатів, у тому числі в наших відносинах з міжнародними фінансовими інститутами, дає важливий імпульс й іншим країнам у сприйнятті нашої держави як демократичного і передбачуваного партнера, повноправного учасника загальносвітових процесів.

Успішний розвиток двосторонніх відносин із сусідніми країнами і провідними державами світу дав змогу Україні зосередитись на більш глобальних завданнях, основним з яких, безумовно, є інтеграція до європейських і євроатлантичних структур.

Європейський вибір України був визначений ще на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави. Він ґрунтувався на її життєво важливих інтересах та історичному прагненні українського народу бути невіддільною частиною єдиної Європи, природно викристалізувався з усієї попередньої історії нашого народу, його менталітету і глибоких демократичних традицій.

Практичну реалізацію європейського курсу в перші роки незалежності ускладнювало багато проблем, зокрема необхідність утвердження молодого держави на міжнародній арені, врегулювання відносин із сусідніми країнами, створення внутрішньої державної та економічної інфраструктури.

На відміну від наших західних сусідів, у яких на рубежі 90-х років уже були сформовані інститути державності, необхідна економічна і соціальна інфраструктура, Україні доводилося все це будувати фактично з нуля. Крім того, Україна, хоч і була визнана незалежною, проте багатьма ще сприймалася через призму колишнього СРСР. Потрібні були час і напружена робота, щоб переконати світ у неправомірності такого підходу.

Так, уже в 1993 р. в “Основних напрямках” перспективною метою української зовнішньої політики було визначено “членство України в Європейському Співтоваристві (Європейському Союзі), а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах” [94, 42]. З цією метою було визначено й перше завдання — укладення Угоди про партнерство і співробітництво України з ЄС.

14 червня 1994 р. Україна першою серед держав СНД підписала угоду з ЄС про співробітництво з широкого кола політичних, економічних і гуманітарних питань, яка є правовою основою для органічного включення нашої держави в європейські інтеграційні процеси.

10 листопада 1994 р. угода була ратифікована Верховною Радою України, а 1 березня 1998 р. після ратифікації всіма країнами — членами ЄС набула чинності.

Угода про партнерство і співробітництво (УПС) України з ЄС стала важливою віхою не лише в еволюції відносин України та ЄС, а й в усій новітній історії України. Адже цим було зроблено вагомий крок на шляху до сприйняття нашої держави як невіддільної частини центрально-східноєвропейського регіону, повноправного члена європейської сім'ї націй, важливої складової європейської архітектури безпеки. Однак підписання УПС було лише початком складного і довготривалого процесу, під час якого перед Україною стояло завдання довести серйозність своїх намірів щодо інтеграції до Євросоюзу в майбутньому.

Усупереч усім труднощам, які виникали на шляху співробітництва України з Євросоюзом, відносини з ЄС загалом розвивалися логічно і поступально.

Перші позитивні зміни у ставленні Європейського Союзу до України були зафіксовані у прийнятих Радою Міністрів ЄС 31 жовтня 1994 р. Спеціальній резолюції і рішенні про спільну позицію щодо України від 28 листопада 1994 р., які започаткували процес реалізації ініційованої Європейською Комісією стратегії ЄС щодо України.

Почалось регулярне обговорення практичних аспектів і форм реалізації співробітництва у рамках самітів Україна — ЄС, консультацій, зустрічей на рівні міністрів, експертів тощо. Активно закладалися основи співробітництва з ЄС і в самій Україні. В надзвичайно стислі строки було створено і введено в дію широку інфраструктуру співробітництва з Євросоюзом. Так, Указом Президента України від 24 лютого 1998 р. створено Українську частину Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС. Згідно з цим указом в усіх органах державної влади було сформовано підрозділи із співробітництва з ЄС. Створено Національне агентство України з питань розвитку та європейської інтеграції, а також Міжвідомчу координаційну раду з адаптації та Центр порівняльного права, метою яких є впровадження механізму адаптації законодавства України до правових актів Європейського Союзу. 11 червня 1998 р. Указом Президента України було затверджено Стратегію інтеграції України до ЄС, в якій визначено основні напрямки роботи органів виконавчої влади з метою набуття нашою державою статусу асоційованого, а в майбутньому — повноправного члена ЄС. Саме набуття асоційованого

членства в ЄС було визначено Президентом нашої держави пріоритетним завданням зовнішньої політики України на найближчу і середньотермінову перспективу.

Досягнення істотного прогресу у співробітництві з ЄС дало можливість Україні наблизитися до вирішення одного з найголовніших питань — розробки спільної стратегії ЄС щодо України. У грудні 1999 р. Рада Європи затвердила Спільну стратегію Європейського Союзу щодо України. Цей програмний документ передбачає підтримку процесу демократичних і економічних перетворень в Україні, створення правових засад її зовнішньої політики, проте не стверджує, що Україна в найближчому майбутньому стане повноправним членом ЄС. Країни Європейського Союзу дотепер дипломатично замовчують питання про європейські перспективи України.

Реалізація основоположних зовнішньополітичних інтересів України потребувала активної роботи у напрямку забезпечення її повноправної участі у побудові загальноєвропейської структури безпеки.

Саме тому цілком природним є бажання України розвивати тісні відносини з НАТО — однією з основних складових такої структури. Ці відносини також ґрунтувалися на принципах зовнішньої політики, визначених в “Основних напрямках”. Так, у розділі “Забезпечення національної безпеки” передбачено “налагодження військово-політичного співробітництва з... міжнародними організаціями, зокрема з НАТО та ЗЄС” [94, 49].

Першим кроком, як уже зазначалося, було приєднання України до Північноатлантичної ради із співробітництва. Однак реально про початок тісного співробітництва України з альянсом можна говорити з часу приєднання нашої держави (першою серед країн СНД) до Програми “Партнерство заради миру” (лютий 1994 р.).

Нову сторінку у розвитку відносин між Україною і НАТО відкрито в 1995 р., після візиту Президента України Л. Кучми до штабквартири цієї організації у Брюсселі.

14 вересня 1995 р. було прийнято Спільну заяву України і НАТО, яка проголосила “розширення і поглиблення” відносин Україна — НАТО. Цим було закладено основу для початку в березні 1997 р. офіційних переговорів щодо формалізації відносин особливого партнерства між Україною і альянсом. У липні 1997 р. у Мадриді було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. Цим документом визнано роль і значення України в Європі, нашій державі надано реальні гарантії її суверенітету, незалежності та те-

риторіальної цілісності, можливість впливати на прийняття рішень у рамках НАТО, що стосуються її національних інтересів. Активно розвивається співпраця на політичному, військовому і військово-технічному рівнях, в тому числі в рамках РСАП і Програми ПЗМ. Створено необхідні для цього внутрішньодержавні механізми: засновано Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва з НАТО. Президент України затвердив Державну програму співробітництва з НАТО на період до 2001 р.

Відносини України з Північноатлантичним альянсом хоча і визначені названими документами, проте до останнього часу розглядались крізь призму наслідків війни на Балканах. Владні структури, політичні сили всіх спрямувань одностайно засудили бомбардування Югославії, хоча виявили різні підходи до відносин з альянсом у майбутньому. Президент України в перші години конфлікту в Косово запропонував план його мирного врегулювання, більшість положень якого пізніше було враховано при вирішенні кризи у Косово.

На сучасному етапі відносини України з НАТО повертаються в колишнє русло. “Україна є стержнем системи безпеки в Європі”, — заявив генеральний секретар НАТО Дж. Робертсон під час офіційного візиту до Києва в лютому 2000 р. Україна прагне взяти участь у реалізації Пакту стабільності на Балканах, у концепції передбачення і розв’язання конфліктних ситуацій.

Паралельно з європейським і євроатлантичним розвивався і регіональний напрямок зовнішньої політики України. Зусилля України як органічної складової Центральної і Східної Європи “мають бути постійно спрямовані на розвиток європейського регіонального співробітництва в усіх сферах з метою зміцнення своєї державної незалежності та ефективного забезпечення національних інтересів” [94, 44–45].

Активізація співробітництва на регіональному рівні була важливою ще й тому, що це для України — один з найреальніших шляхів до нової Європи. З одного боку, тісне співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи, використання їх євроінтеграційного досвіду дуже цінне для нашої держави. З іншого — зміцнення лідируючих позицій України в регіоні дає змогу використовувати співробітництво з європейськими і євроатлантичними структурами для утвердження її в ролі з’єднувальної і синхронізуючої ланки між Сходом і Заходом. Саме тому регіональний вимір

завжди був і залишається одним з пріоритетів зовнішньої політики України.

Наступним завданням у цьому напрямку після вступу України в 1992 р. до ОБСЄ було набуття нашою державою членства в Раді Європи. 9 листопада 1995 р. Україна офіційно приєдналася до цієї організації.

Членство України в Раді Європи дало їй можливість брати безпосередню участь у виробленні спільної політики європейських держав, спрямованої на вирішення проблем, що виникають у розвитку суспільства, сприяти створенню загальноєвропейської правової та культурної єдності. Крім того, вступ до Ради Європи дав змогу нашій державі використовувати досвід європейських держав з демократизації суспільства, реформування правової системи, приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних норм і стандартів.

З набуттям членства в Раді Європи зусилля органів державної влади України були спрямовані на виконання взятих нею зобов'язань. І більшість з них було реалізовано.

Водночас парламент несвоєчасно ухвалював деякі принципово важливі законопроекти, траплялись непоодинокі випадки нехтування демократичних принципів, порушення прав людини, що призвело до напруженості у відносинах нашої держави з Радою Європи.

Ще одним кроком у напрямку розширення регіонального співробітництва України стало її приєднання 1 червня 1996 р. до Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ). Це дало змогу нашій державі брати активну участь у реалізації багатьох важливих для країн регіону проектів, зокрема у побудові трансєвропейської транспортної магістралі Трієст — Любляна — Будапешт — Київ, відбудові Боснії і Герцеговини тощо. Членство України в ЦЄІ також зміцнило взаємодію з країнами Центральної Європи з питання надання ними підтримки районам нашої держави, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС.

Про зміцнення ролі України на центральноевропейському просторі свідчило і її запрошення брати участь у регулярних неформальних зустрічах президентів країн Центральної Європи. Важливою і символічною подією у цьому контексті стало успішне проведення шостої такої зустрічі в травні 1999 р. у Львові.

Геополітичне розташування України зумовлює її об'єднуючу роль у багатьох процесах, що відбуваються у центрально-східно-

європейському, чорноморському і балтійському регіонах. Тому наша держава намагається відігравати активну роль на всіх згаданих напрямках. Так, вона стала однією з провідних країн Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), заснованої під час саміту глав держав Чорноморського регіону в Ялті у червні 1998 р. У вересні 1999 р. в Криму відбувся ініційований Україною Балто-Чорноморський саміт. Його метою було об'єднання зусиль країн Міжмор'я у побудові єдиної Європи без розділювальних ліній.

До досягнень нашої держави на ниві регіонального співробітництва належить також її активна роль у багатосторонній взаємодії в рамках ГУУАМ, “трикутників” співпраці Україна — Польща — Литва та Україна — Румунія — Молдова.

Важливе місце у зовнішньополітичних пріоритетах України з перших років її незалежності посідало питання взаємовідносин з країнами Співдружності Незалежних Держав. Курс на інтеграцію нашої держави до європейських і євроатлантичних структур у жодному разі не означав послаблення її співробітництва на цьому напрямку. Навпаки, ці два вектори зовнішньої політики органічно доповнювали один одного.

Розвиваючи співробітництво в рамках СНД, Україна виходить з того, що ця структура є механізмом розвитку відносин насамперед в економічній сфері. Така наша позиція знаходить дедалі більшу підтримку та розуміння й серед країн — учасниць Співдружності.

У контексті економічного напрямку регіонального співробітництва слід розглядати включення України в реалізацію конкретних економічних проектів, зокрема щодо транспортування каспійської нафти до Європи.

Євроінтеграційний і регіональний вектори зовнішньої політики України тісно взаємопов'язані. Тому завдання, які стоять перед нашою державою на цих напрямках, можна і потрібно вирішувати паралельно. Зокрема, реалізація нашої середньотермінової мети у відносинах з ЄС — набуття статусу асоційованого члена Євросоюзу — дало б Україні можливість забезпечити й свої регіональні інтереси. Йдеться насамперед про уникнення можливих негативних для нашої держави наслідків поширення дії Шенгенської угоди на країни Центральної Європи — учасниці першої хвилі розширення ЄС. Разом з тим зберегти відкритість кордонів з цими країнами можна, лише наполегливо розвиваючи тісне співробітництво з ними в усіх

сферах, розбудовуючи відносини на основі спільних інтересів і спільної євроінтеграційної мети.

Україна робить активні кроки, спрямовані на збереження існуючого рівня відносин з центральноевропейськими державами. Зокрема, було підготовлено Меморандум про шляхи посилення позитивних та уникнення можливих небажаних наслідків розширення ЄС, який передано до зовнішньополітичних відомств країн Центральної Європи та ЄС. Проведено багатосторонні консультації між Міністерством закордонних справ України, Польщі та Угорщини (за участі представників Чехії та Єврокомісії).

Заслуговує також на увагу висловлена під час зустрічі глав держав Центральної Європи у Львові в травні 2000 р. ініціатива Президента Польщі А. Квасневського про створення міжурядової експертної групи для розробки заходів з метою пом'якшення наслідків поширення на регіон дії Шенгенської угоди.

Важливою складовою зовнішньополітичної діяльності України з перших років її незалежності стала участь у всесвітніх міжнародних організаціях. “Членство в них, — говориться в “Основних напрямках зовнішньої політики”, — доповнює і розширює двосторонні та регіональні механізми забезпечення фундаментальних національних інтересів України... сприяє підвищенню ролі і впливу Української держави в світі” [94, 46].

Основні зусилля України на цьому напрямку протягом десяти років її незалежності зосереджувалися, зокрема, на реалізації цілей, що випливають з Конституції нашої держави, програмних зовнішньополітичних документів, завдань, поставлених Президентом України. Це насамперед використання засобів багатосторонньої дипломатії для захисту національних інтересів України, зміцнення гарантій її незалежності та територіальної цілісності, залучення зовнішніх чинників для здійснення ринкових реформ, стабілізації економіки, прискорення її інтеграції у світову господарську систему.

Природно, що як держава — засновник Організації Об'єднаних Націй незалежна Україна розвивала традиції і примножувала досвід, набутий за попередні роки активної участі у діяльності ООН та її спеціалізованих установ. Підтвердженням авторитету України у цій міжнародній організації стало, зокрема, обрання її представника в 1997 р. Головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Крім того, у 2000 р. Україна обрана до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН на 2000–2001 рр., головувала в цій міжнародній установі.

Це свідчить про підвищення ролі нашої держави як активного і впливового учасника глобальних і регіональних процесів сучасності, поліпшення її політичного іміджу та зміцнення міжнародних позицій.

У виступі на саміті тисячоліття в штаб-квартирі ООН Президент України Л. Кучма заявив: “Як і всі люди на планеті, мої співвітчизники прагнуть щастя, миру, достатку, вони хочуть жити в демократичній державі, жити без страху за своє майбутнє, за життя і долю майбутніх поколінь. Саме під таким кутом зору ми розглядаємо роль та місце Організації Об’єднаних Націй у XXI столітті”. І далі: “Вважаю, що сьогодні актуальною як ніколи є потреба вироблення стратегії ООН щодо запобігання конфліктам у світі, в основу якої потрібно покласти широке застосування превентивної дипломатії і превентивний світоустрій. Саме на цьому має будуватись в наступному столітті миротворча філософія ООН і її країн-членів” [102].

Слід зазначити, що реалізація зовнішньополітичних завдань залежить не лише від зовнішніх, а й значною мірою від внутрішніх чинників. Іншими словами, прогрес на найголовнішому векторі зовнішньої політики України — інтеграція держави до європейських і євроатлантичних структур — потребує консолідації всього українського суспільства, об’єднання зусиль усіх політичних сил держави.

У цьому контексті не зайвим буде нагадати, що згідно з Конституцією України зовнішньополітична діяльність нашої держави “спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права” (ст. 18). Згідно зі ст. 106 Основного Закону керівництво зовнішньополітичною діяльністю покладено на Президента України. Глава нашої держави виступає від її імені (ч. 1 ст. 102), наділений широкими повноваженнями представляти Україну у міжнародних відносинах, вести переговори і укладати міжнародні договори України (ст. 106).

Аналіз динаміки розвитку зовнішньої політики України наочно демонструє її послідовний і поступальний характер.

Зауважимо, що всі зовнішньополітичні кроки Україна здійснювала відповідно до основоположних документів і законодавчих актів, які визначають міжнародну діяльність нашої держави, — Конституції України, Декларації про державний суверенітет, Акта про незалежність України, “Основних напрямів зовнішньої політики”,

положень щорічних послань Президента України Верховній Раді, міжнародних договорів і угод тощо.

Водночас зовнішня політика, її пріоритети не є визначеними раз і назавжди. Вони постійно розвиваються, на зміну реалізованим завданням приходять нові, ще масштабніші і важливіші. Тому цілком природно, що й зовнішня політика України у міру виконання тактичних завдань набувала дедалі чіткіше окресленого спрямування, а її цілі трансформувалися у більш прагматичні формулювання.

У результаті цього еволюційного процесу зовнішньополітичний курс нашої держави остаточно сформувався на основі принципу багатовекторності, тобто зосередження дипломатичних зусиль навколо окремих пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва. Багатовекторність характерна для зовнішньої політики багатьох держав. Проте для України з її геополітичним розташуванням вона набула особливого значення і конкретних переваг. Історичні реалії практично виключають орієнтацію України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрямок, відводячи їй роль своєрідного мосту між Заходом і Сходом нашого континенту. Однак багатовекторність не означає рівновекторність. І аж ніяк не означає відсутність основної стратегічної мети.

Таку стратегічну мету визначено — це інтеграція України до Європейського Союзу, стратегічне партнерство з Росією, стратегічне партнерство із Сполученими Штатами Америки. “Всі ці магістральні вектори української зовнішньої політики — самодостатні і взаємодоповнюючі. Ми будемо органічно поєднувати їх з співробітництвом на всіх інших напрямках” [46].

Магістральні вектори зовнішньої політики не виключають, а доповнюють один одного: підтримання добрих відносин зі Сходом є надійною запорукою успішного просування України на євроінтеграційному шляху, а європейський вибір нашої держави, у свою чергу, служить орієнтиром демократичного розвитку для інших держав СНД, а отже — гарантією стабільності на наших східних кордонах.

Час засвідчив, що такий підхід до розвитку зовнішньої політики нашої держави є найбільш виваженим і реалістичним, забезпечує стійкість і збалансованість міжнародного становища України, виключає небезпеку будь-якої монозалежності і водночас дає змогу їй послідовно захищати власні національні інтереси.

Оглядаючись на пройдений шлях, потрібно детально оцінити резерви, які ще є в українській зовнішньої політики. Звичайно, не все,

що планувалося, реалізовано. Вкрай необхідний закон України, який би визначав засади зовнішньої політики. Необхідно визначити, науково обґрунтувати і закріпити у нормативно-правових документах геополітичний вибір України, який відповідав би її сучасним можливостям і місцю у світі.

Україна має беззаперечний авторитет на міжнародній арені, прагне перетворитись на впливовий чинник загальносвітових процесів, утвердитись як частина європейської спільноти. До думки нашої держави щораз більше прислухаються і зважають на неї при вирішенні актуальних питань міжнародного життя. Тому сьогодні ми маємо повне право говорити, що десять років незалежної міжнародної діяльності України загалом підтвердили правильність вибраного нашою державою зовнішньополітичного курсу. Цей курс визначений логікою історії, волею українського народу, його прагненням жити в демократичній, процвітаючій і правовій державі.

Список використаної літератури

1. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1997.
2. *Гаджиев К. С.* Геополитика. — М.: Междунар. отношения, 1997.
3. *Тихонравов Ю. В.* Геополитика: Учеб. пособие. — М., 1998.
4. *Дергачев В. А.* Геополитика. — К., 2000.
5. *Могилевкин И.* Геополитика в СССР // Независимая газета. — 1999. — 5 марта.
6. *Хачагуров В.* Россия и геополитическая стабильность мира // НГ — сценарии. — 1997. — 11 сент.
7. *Картунов С.* Имперские амбиции и национальные интересы. Западу следовало бы не мешать России в самоопределении // Независимая газета. — 1997. — 4 сентяб.
8. *Нартов Н. А.* Геополитика: Учеб. для вузов. — М.: ЮНИТИ, 1999.
9. *Фоменко А.* Контуры новой русской политики // Независимая газета. — 1997. — 8 апр.
10. *Иванов И.* Россия в меняющемся мире // Независимая газета. — 1999. — 25 июня.
11. *Гаврилишин Б.* Время глобализации: сценарии для Украины и России — угрозы и шансы // День. — 2001. — 11 апр.
12. *Врублевський В., Хорошковський В.* Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси. — К., 1997.

13. *Парахонський Б.* Місце та роль України в сучасному геополітичному просторі // Стратегічна панорама. — 1998. — № 1–2.
14. *Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку.* — К., 1999.
15. *Кирюшин І.* Україна — Росія: дефіцит взаємопонимання як крупнейшая ошибка // День. — 2000. — 2 сент.
16. *Іванов І.* Москва и Киев должны быть уверены друг в друге // Независимая газета. — 1999. — 28 янв.
17. *Замятин В.* Молдавские коммунисты декларируют воздержание от резких шагов // День. — 2001. — 1 марта.
18. *Чальї В.* Долгая дорога в ЕС // Зеркало недели. — 2000. — 27 мая.
19. *Пахомов Ю.* “Европейский” комплекс неполноценности // День. — 2000. — 12 авг.
20. *Гуцал А.* На пороге нового тысячелетия: куда дрейфует мир? // Зеркало недели. — 2000. — 15 янв.
21. *Згурець С.* НАТО ще раз визначило геостратегічну роль України // День. — 2000. — 28 січ.
23. *Пайфер. Ст.* Наша главная задача — подтолкнуть Украину, чтобы она пошла вверх // День. — 1998. — 28 октяб.
24. *Куделя С.* США должны рассматривать Украину как ключевое государство в Европе: Беседа с Кондолизой Райс, главным внешнеполитическим советником кандидата в президенты США от Республиканской партии Джорджа Буша младшего // Зеркало недели. — 2000. — 5 авг.
25. *Хайкен Э.* Украина — один из важнейших партнеров Евросоюза // День. — 1999. — 14 янв.
26. *Хайкен Э.* Украина еще должна много сделать, чтобы “дозреть” до членства в Евросоюзе // День. — 2000. — 19 янв.
27. *Шконда І.* Україна і Польща: крок до злагоди та примирення // Україна. Європа. Світ. — 1997. — 24–30 трав.
28. *Замятин В.* Украинцу с румыном делить нечего // День. — 1997. — 3 июня.
29. *Клименко І.* Уроки болгарської кризи, або Україна готується до іспиту // День. — 1998. — 24 січ.
30. *Мовчан Ю.* Наш сусід — Словаччина: п’ять років незалежності // Україна. Європа. Світ. — 1997. — 27 груд.
31. *Дорожжовец О.* В Чехии левые и правые разделили власть // День. — 1998. — 15 июля.
32. *Дацюк С., Грановский В.* Что будет делать Украина в XXI веке? Способна ли отечественная элита сформулировать государственную стратегию? // День. — 1999. — 11 февр.
33. *Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин: Постанова Верховної Ради Української РСР від 25.12.90 // Україна на міжнародній арені: Зб. докум. і матеріалів 1986–1990 рр.* — К., 1993.

34. *До парламентів і народів світу: Звернення Верховної Ради України від 5.12.91 // Україна на міжнародній арені: Зб. докум. і матеріалів 1991–1995 рр. — К., 1998. — Кн. I.*
35. *Основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України від 2.07.93 // Україна на міжнародній арені: Зб. докум. і матеріалів 1991–1995 рр. — К., 1998. — Кн. I.*
36. *Дергачов О. Розвиток договірно-правових та політичних засад відносин між Україною та ЄС. Розвиток та розширення Європейського Союзу під час головування Франції. Перспективи для України // Матеріали зустрічі експертів. — К., 2000.*
37. *Україна на порозі ХХІ століття: Результати опитування. — К.: Ін-т соціології НАН України. — К., 1999.*
38. *Зовнішня політика України і громадська думка. Україна і НАТО. Політичний портрет України // Бюл. Фонду “Демократичні ініціативи”. — 1997. — № 18.*
39. *Україна між Сходом і Заходом: погляд з України: Аналіт. доп. № 4 — К.: Центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій, 1994.*
40. *Дергачов О. Вибори в Україні: зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії // Політична думка. — 1999. — № 3.*
41. *Україна на шляху європейської інтеграції: Соціологічне опитування УЦЕПД // Нац. безпека і оборона. — 2000. — № 9.*
42. *Биченко А., Поляков Л. Скільки НАТО потрібно українцям? // Дзеркало тижня. — 2000. — 1 лип.*
43. *Dergachov O. Kosovo — Probe fur ukrainische Neutralitat // Wostok. Informationen aus dem Osten fur den Westen. — 1999. — № 3.*
44. *Monitoring foreign and security policy of Ukraine, October, November, December, 2000. — К.: Ukrainian Center for Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine, 2000.*
45. *Зовнішня політика України та політика в галузі безпеки в 1999 році: Результати опитування експертів. — К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 1999.*
46. *Інавгураційна промова Президента України Л. Д. Кучми // Уряд. кур'єр. — 1999. — 1 груд.*
47. *Дергачов О. Україна в європейському і євразійському інтер'єрі // Політична думка. — 2000. — № 4.*
48. *Dergachov O. Ukrainian co-operation with EU: domestic possibilities and limitations. EU common strategy on Ukraine in the context of the Finland presidency in EU (selected documents and materials). — К.: Atlantic Council of Ukraine, 2000.*
49. *Україна-2000: підсумки року: Інформаційно-аналітичний огляд. — К.: Ін-т політики, 2001.*
50. *Бураковський І., Немиря Г., Павлюк О. Україна і європейська інтеграція. Дорога в майбутнє — дорога в Європу. — К., 2000.*

51. *Новітній* проект “Великої Європи” і перспективи України / Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ялта-2000. Роль Європи у ХХІ столітті”, Ялта 7–9 травня 2000 р. — Ялта, 2000.
52. *Угода* про партнерство та співробітництво: підписана між Європейським Союзом та Україною в Люксембурзі 16 червня 1994 р. — Представництво Європейської Комісії в Україні, 1994.
53. *Що таке Угода* про партнерство та співробітництво? Короткий довідник з Угоди, підписаної в Люксембурзі 16 червня 1994 р. між ЄС та Україною. — Комісія Європейських Співтовариств, лютий 1998.
54. *Стратегія* інтеграції України до Європейського Союзу: Затверджена Указом Президента України від 11.06.98 № 615/98 // Уряд. кур’єр; Орієнтир. Інформ. дод. — 1998. — 18 черв.
55. *ХХІ век*: Европейский Союз и Содружество независимых государств. — М: Ин-т Европы РАН, 1998.
56. *Трансформація* та інтеграція. Формування майбутнього Центральної та Східної Європи / Дж. Ітвелл, М. Еллмен та ін. — Лондон: Ін-т досліджень публічної політики “Київське братство”, 1998.
57. *Emerson Michael*. Europe: the Cosmos and the Chaos. Center for European Polity Studies. Ref. 23.11.98.
58. *Hillion Christophe*. Partnership and Cooperation Agreements between the European Union and the New Independent States of the Ex-Soviet Union // European Foreign Affairs Review. — 1998. — № 3.
59. *Presidency Conclusions Helsinki* European Council 10 and 11 December 1999; Annex V. European Council common strategy 1999 // CFSP of on Ukraine // Press Release: Brussels, 1999. — Nr: 00300/99.
60. *Европа*: новое начало. Декларация Шумана 1950–1990 гг. Европа и проблема расширения. — М., 1994.
61. *Agenda-2000* — Summary and conclusions of the opinions of Commission concerning the Applications for Membership to the European Union presented by the candidates Countries (Bulgaria, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Czech Republic, Romania, Slovenia, Slovakia). — Strasbourg; Brussels, July 15, 1997.
62. *Європейський Союз і Україна*: через зміцнення зв’язків до інтеграції. / Матеріали Конференції, Київ 1–2 жовтня 1999 року. — К.: Ін-т Схід — Захід (Київський центр), 1999.
63. *Не просто* ще один вступ. Політична економія розширення ЄС на Схід / Дж. Ітвелл, М. Еллмен та ін. — Лондон: Ін-т досліджень публічної політики “Київське братство”, 1998.
64. *Україна-1999*. Підсумки року: Інформ.-аналіт. доп. — К.: Ін-т політики, 2000.
65. *Президентські вибори* в Україні 31 жовтня та 14 листопада 1999 року: Висновок ОБСЄ: Підсумковий звіт, Варшава, 2 березня 2000 року //

- Політичний календар. Інформ.-аналіт. огляд (Ін-т політики). — 2000. — № 4(29).
66. *Парламентська Асамблея Ради Європи. Рекомендація № 1451 (2000) щодо реформи інститутів влади в Україні: Страсбург, 4 квітня 2000 року // Політичний календар. Інформ.-аналіт. огляд (Ін-т політики) — 2000. — № 3(28).*
  67. *Україна на роздоріжжі. Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ / За ред. А. Зіденберга, Л. Хоффманна. — К.: Фенікс, 1998.*
  68. *Бураковський І., Білецький В. Шлях України до Європейського Союзу. Погляд з України: Аналіт. доп. № 12. — К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 1999.*
  69. *Welfens Paul J. J. Economic Aspects of the Eastern Enlargement of the European Union // Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien — Köln. — Januar, 1999.*
  70. *Примара Європи: Аналіт. доп. — К.: Агентство гуманітарних технологій, 1999.*
  71. *Україна — НАТО: здобутки, проблеми, перспективи: Заочний круглий стіл // Нац. безпека і оборона. — 2000 — № 8.*
  72. *NATO Review. — 1997. — № 2.*
  73. *Зовнішня політика України та політика в галузі безпеки: 1998/1999. — К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 1999.*
  74. *Валевський О. Л., Гончар М. М. Структура геополітичних інтересів України. // Нац. ін-т стратегічних досліджень. Наук. доп. — 1995. — Вип. 45.*
  75. *Kuzio Taras. Ukraine and NATO: The Evolving Strategic Partnership // The Journal of Strategic Studies. — 1998. — Vol. 21, № 2.*
  76. *Перепелиця Г., Дергачов О. Україна у сучасній архітектоніці європейської безпеки. — К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 1998.*
  77. *Partnership for Peace Invitation: Issued by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council held at NATO Headquarters, Brussels on 10–11 January 1994. — Brussels, 1994.*
  78. *Charter on distinctive partnership between the North Atlantic Treaty Organization and Ukraine: Issued in Madrid, Spain, on 9 July 1997 // NATO Review. — 1997. — № 4 (July — August).*
  79. *Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року: Затв. Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. № 1209/98.*
  80. *Ukraine — NATO: scientific and technological cooperation and conversion // Monitoring. Foreign and security policy of Ukraine. July, August, September. — Kiev: Center for Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine, 1999.*
  81. *Dergachov O. Problems in the Development of Ukrainian-Russian Relations In: European Conflicts and International Institutions Cooperation with*

- Ukraine. — Hamburg: Institute for Peace Research and Security Policy, 1997.
82. *Sherman G., Keystone W.* Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe. Carnegie endowment for international peace. — Washington, 1997.
83. *Кульми Д.* Строительство Европы в сфере обороны // Современная Европа, Институт Европы РАН. — 2000. — № 3.
84. *Kukan E.* Slovakia and its Integration into the EU and NATO // Slovak foreign policy affairs, Review for international politics, security and integration. — 2000.
85. *Dergachov O.* EU and NATO Expansion and the Position of Ukraine: Cicero Paper 96/2. — Maastricht; Paris: The Cicero Foundation, 1996.
86. *The Alliance's Strategic Concept.* NATO: Press Release NAC-S(99)65. — 1999. — 25 April.
87. *New Transatlantic Agenda for the Next Century.* — Berlin: Aspen Institute, 1998.
88. *Декларація про державний суверенітет України: Ухвалена Верховною Радою Української РСР 16.07.90 // Відомості Верховної Ради УРСР.* — 1990. — № 31. — Ст. 429.
89. *Dergatchov O.* L'Ukraine entre L'Europe et L'Eurasie, une voie semee d'embuches. L'Ukraine, nouvel acteur du jeu international / Sous la direction de Anne de Tinguy. — Bruxelles: Biruylant; Paris: L. G. D. J., 2000.
90. *Концепція (основи державної політики) національної безпеки України: Схвалена Верховною Радою України 16 січня 1997 р. // Національна безпека України, 1994–1996 рр.: Наук. доп. нац. Ін-ту стратегічних досліджень.* — К., 1997.
91. *Моніторинг зовнішньої політики України та політики в галузі безпеки. Зовнішня політика України. Хроніка подій 09.09.2000 — 15.09.2000 / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України // www.cpsfri.org.ua.*
92. *Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на 2001–2004 роки: Затв. Указом Президента України від 28.01.01 № 58/2001.*
93. *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році: Послання Президента України до Верховної Ради України / Доповідь “Україна і Європейський Союз” від 06.03.01 // www.kuchma.gov.ua.*
94. *Про основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України // ВВРУ. — 1993. — № 37. — Ст. 379.*
95. *Про без'ядерний статус України: Заява // ВВРУ — 1991. — № 51.*
96. *Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу: Постанова Верховної Ради України // ВВРУ — 1992. — № 29.*
97. *Тристороння заява Президентів України, США та Росії // Уряд. кур'єр. — 1994. — 18 січ.*

98. *Договір* про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // *Голос України*. — 1999. — 13 січ.
99. *Договір* про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією // *Уряд. кур'єр*. — 1997. — 5 черв.
100. *Спільна заява* президентів України і Республіки Польща “До розуміння і єднання” // <http://www1.rada.kiev.ua/laws/pravo/all/maindocu.htm>.
101. *Хартія* українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва // *Голос України*. — 1994. — 29 листоп.
102. *Кучма Л.* Мої співвітчизники хочуть жити в демократичній державі, без страху за своє майбутнє // *Уряд. кур'єр*. — 2000. — 9 верес.

Розділ 3

Держави Центральної та Східної Європи — Україна: аспекти політичних відносин

3.1. Україна — Росія — Білорусь: варіанти політичної модернізації

Попередні зауваження. Провідною тенденцією другої половини ХХ ст. є перехід від тоталітарних й авторитарних систем влади до демократії. Цей процес відбувається складно, суперечливо, з відпливами і припливами, характеризується багатоваріантністю шляхів до демократичного устрою людського суспільства.

На міжнародній арені внаслідок кардинальних геополітичних змін (розпався Радянський Союз, змінився суспільно-політичний устрій у соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи, активно розширюється НАТО, економічно зміцнюється Європейський Союз) з'явилися нові незалежні держави, серед яких — Росія, Україна, Білорусь.

Сьогодні на всьому просторі колишнього Радянського Союзу — Росія, Україна, Білорусь не є винятком — відбувається інтенсивний процес становлення політичних структур і формування нових економічних відносин незалежних держав, які вступили у тривалий перехідний період, що характеризується глибокою економічною кризою і складною політичною модернізацією.

Практично в усіх державах зроблено спробу створити модель суспільного устрою на зразок західного парламентаризму. Проте процес становлення владних структур переконливо засвідчив, що жодній країні (за винятком держав Балтії) не вдалося в повному обсязі запозичити західноєвропейський досвід. Успіху досягали в тому разі, коли при формуванні правової держави враховували соціально-політичні та економічні реалії, культурні й історичні традиції. При цьому в розвитку держав спостерігалися як спільні, так і спе-

цифічні ознаки, зумовлені історією, національним самоутвердженням того чи того народу.

У цьому контексті доцільно зробити порівняльний аналіз, виявити подібність і відмінність політичної модернізації в Україні, Росії та Білорусі.

Паралелі завжди умовні, тим більше, коли йдеться про порівняння хоча й сусідніх, але все-таки відмінних за територією, природними багатствами, чисельністю населення, науково-технічним й інтелектуальним потенціалом держав*.

Відносини України, Росії та Білорусі мають складну, часом драматичну багатовікову історію. Але визначальним фактом є етнічна, культурна й духовна спорідненість українського, російського і білоруського народів, які перебували в одній союзній державі і в тяжку годину виступали разом проти загарбників, відстоювали свою незалежність. Усе це, зрештою, визначає сучасне й майбутнє цих держав.

Варіанти політичної модернізації. В Україні, так само як у Росії і Білорусі, перехід від авторитарно-тоталітарного суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави почався зі становлення нової політичної системи.

Важливо те, що на початковому етапі Україна прагнула створити соціально-політичні інститути за європейським цивілізаційним зразком. Наблизилася до рівня професійного парламенту Верховна Рада України, впроваджено інститут президентства, змінено статус уряду, затверджено концепцію судової влади. Проте відсутність системного підходу до формування політичних структур призвела до протистояння різних гілок влади і до кризи загалом. Кризовий стан, в якому перебуває Україна, значною мірою пояснюється браком професійно підготовлених до управлінської діяльності політичних

---

* *Україна.* Площа — 603,7 тис. км² (друга за величиною в Європі після Росії). Чисельність населення — близько 50 млн чол. В Україні проживають представники 110 національностей; українці становлять 72,6 %, або 37,2 млн чол. (1994 р.), росіяни — 11,4 млн чол. (21,9 %), а також білоруси, молдавани, євреї, болгари, поляки, румуни, кримські татари та ін.

Росія. Площа — 17 млн км². Чисельність населення — 147,9 млн чол., росіяни становлять 82,6 %. Довжина кордонів Росії з Україною становить 2484 км.

Білорусь. Площа — 207,6 тис. км². Чисельність населення — 10,3 млн чол., білоруси становлять 79,4 %. Довжина кордонів Білорусі з Україною становить 952 км.

лідерів. Більшість з тих, хто зробив кар'єру на руйнуванні тоталітарної системи Радянського Союзу, відстоюванні незалежності, не маючи навичок управління, виявилися нездатними до конструктивної діяльності, і в умовах правового нігілізму дбають переважно про вирішення власних проблем.

Надто складною виявилася проблема становлення державних структур. Колишня державність зруйнована, нова формується, причому ефективність її діяльності надзвичайно низька. Україна серед колишніх радянських республік останньою прийняла Основний Закон країни. Конституційний процес мав затяжний характер і відбувався за кілька етапів — від внесення змін до чинної Конституції Української РСР, підписання Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України до ухвалення 28 червня 1996 р. нової Конституції України.

Основою політико-ідеологічної доктрини державотворення в Україні є громадянсько-правовий принцип [1, 40–41]. За цим принципом суб'єктом права на самовизначення проголошується не нація, яка дала назву країні, а народ, тобто не етнічна спільність, а політична нація, яка в Україні складається з українців, росіян, білорусів, румунів, угорців, євреїв, кримських татар та представників інших національностей. Українці як титульна нація дають назву країні, українська мова визнається державною; створюється основа для розвитку мов усіх національних груп, що живуть на території держави. Така нація може і повинна сформуватися лише на основі загальноцивілізаційних принципів громадянського суспільства.

Відповідно до нової Конституції Україна є суверенною, незалежно демократичною, соціальною, правовою державою [2]. За формою правління Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ. Державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. В Україні визначається і гарантується самоврядування.

Органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. До її складу входять 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного й прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на чотири роки. Народні депутати виконують свої функції на постійній основі. Верховна Рада України працює сесійно, її сесії проводяться у формі пленарних засідань, а також засідань комітетів Верховної Ради, тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій.

До повноважень Верховної Ради України, зокрема, належить: внесення змін до Конституції України; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; призначення виборів Президента України; усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпичменту); надання згоди на призначення Президентом України прем'єр-міністра України; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів України. Верховна Рада України здійснює й інші повноваження, які відповідно до Конституції України належать до її компетенції.

В Україні інститут президентства запроваджений Законом України "Про створення посади Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР" від 5 липня 1991 р. Президент України обирається громадянами держави на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на п'ять років. Він має бути громадянином України, жити в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років, мати право голосу, володіти державною мовою.

Президент України є главою держави і виступає від імені держави. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, призначає чергові вибори до Верховної Ради України і припиняє повноваження парламенту, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Президент призначає за згодою Верховної Ради України прем'єр-міністра України, призначає за поданням прем'єр-міністра членів Кабінету Міністрів. Він є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, а також здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

У жовтні 1999 р. Президентом України на другий термін обрано Л. Кучму.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Він відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів

Президента України, розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою Державного бюджету. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві й Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Новим соціальним інститутом для України є органи місцевого самоврядування. Відповідно до законодавства України місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села або добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища і міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [3].

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Судочинство здійснюється Конституційним судом України та судами загальної юрисдикції. Конституційний суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні; складається з 18 суддів Конституційного суду України.

До повноважень Конституційного суду України належить:

- вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- офіційне тлумачення Конституції України і законів України. Рішення Конституційного суду України є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Отже, коли говорять про модель державно-політичного устрою в сучасній Україні, то йдеться про устрій, де парламент ухвалює закони, Президент є главою держави, прем'єр-міністр і Кабінет Міністрів здійснюють виконавчу владу, владні структури, насамперед законодавчі органи, формуються за участі політичних партій. Інакше кажучи, в державі чітко розподілені завдання, функції і повноваження законодавчої, виконавчої та судової влади. Основним у такій державі є верховенство закону в усіх сферах суспільного життя і підпорядкованість владних органів законам. Йдеться про правову демократичну державу і громадянське суспільство. Однак Україна поки що не відповідає такій моделі.

Росія і на сучасному етапі прагне залишитись євразійською державою, якою свого часу була Золота Орда і традиції якої успадку-

вала Російська імперія. Цим пояснюється прагнення владних структур до централізації управління, що дало б змогу тримати у покорі області, автономії і республіки, розташовані на території Росії.

Нині можна говорити про відносну завершеність конституційного процесу в Росії. Нову Конституцію Російської Федерації прийнято на загальноросійському референдумі 12 травня 1993 р. у складній політичній і економічній ситуації.

Згідно з новою Конституцією Російської Федерації Росія є демократичною федеративною правовою державою з республіканською формою правління [4, 356]. Російська Федерація — світська держава. Державна влада в Росії здійснюється на основі поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Визначено механізм відносин суб'єктів федерації з федеративними органами влади.

Федеральні Збори — парламент Російської Федерації — є представницьким і законодавчим органом; складається з двох палат — Ради Федерації і Державної Думи, які ухвалюють постанови з питань, що згідно з Конституцією Російської Федерації належать до їх компетенції. До Ради Федерації входять по два представники від кожного суб'єкта (їх 89) Російської Федерації — загалом 178 осіб. Державна Дума складається з 450 депутатів, які обираються на чотири роки і працюють на професійній основі.

Президент Росії обирається її громадянами на чотири роки. Як глава держави президент представляє Росію всередині країни і в міжнародних відносинах. Президент призначає за згодою Державної Думи голову уряду Росії і за його пропозицією призначає і звільняє з посади заступників голови уряду, федеральних міністрів. І хоча президент Росії де-юре не має повноважень голови виконавчої влади, проте де-факто його повноваження значно ширші, ніж у більшості президентів демократичних країн, де за ними закріплено статус глави держави і голови виконавчої влади. Російський політолог П. Волобуєв пише: “За формою нам дарована президентська республіка. Фактично ми одержали напівмонархію, а точніше — імперське президентство. Відкинуто фундаментальний принцип поділу влади. Президент зосередив у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої і, по суті, судової влади, маючи одноособову монополію на визначення головних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики” [5, 38], тобто стоїть практично над усіма гілками влади.

У березні 2000 р. президентом Російської Федерації замість Б. Єльцина, який подав у відставку, було обрано В. Путіна.

Виконавчу владу в Російській Федерації здійснює уряд Російської Федерації. Уряд Росії розробляє федеральний бюджет і забезпечує його виконання, подає Державній Думі звіт про його виконання, забезпечує проведення єдиної фінансової, кредитної і грошової політики, управляє федеральною власністю, здійснює заходи щодо забезпечення оборони країни, державної безпеки, реалізації зовнішньої політики Російської Федерації. Здійснює інші повноваження, покладені на нього Конституцією Російської Федерації, федеральними законами, указами президента Російської Федерації.

Систему органів державної влади на регіональному рівні в Росії визначають суб'єкти федерації самостійно відповідно до указу президента Росії про засади конституційного устрою Росії та загальні принципи організації представницьких і виконавчих органів державної влади, визначені федеральним законом. Цим указом створено сім федеральних округів, які очолюють генерал-губернатори.

Згідно з Конституцією місцеве самоврядування в Росії забезпечує самостійне вирішення населенням питань місцевого значення, зокрема володіння, використання і розпорядження муніципальною власністю. Місцеве самоврядування здійснюється в містах, селищах і на інших територіях з урахуванням історичних та інших місцевих традицій. Структуру органів місцевого самоврядування жителі визначають самостійно.

Правосуддя в Росії здійснюється виключно судами за допомогою конституційного, адміністративного й кримінального судочинства. Судді незалежні і підпорядковуються лише Конституції і федеральному закону. В Конституції Російської Федерації детально розроблено механізм взаємодії різних гілок судової влади, чітко визначено роль конституційного суду. Конституційний суд Російської Федерації вирішує питання про відповідність Конституції Росії федеральних законів, нормативних актів вищих органів державної влади, конституцій республік, договорів між органами державної влади Російської Федерації й органами державної влади її суб'єктів. Конституційний суд Російської Федерації складається з 19 суддів.

Отже, конституційний процес у Росії відбувається інтенсивно, але з істотними порушеннями демократичних принципів. Приклади — збройний розгром парламенту восени 1993 р., затяжна війна в Чечні з численними людськими жертвами.

Перед новообраним президентом Росії гостро постало багато питань, які потребують нагального вирішення: посилення влади центральних органів і обмеження повноважень регіонів, створення жорсткої вертикалі виконавчої влади і на цій основі — консолідація політичної влади загалом, визначення ключових параметрів і активізація зовнішньої політики держави.

Білорусь, як і інші республіки колишнього Радянського Союзу, в 1990 р. проголосила незалежність. У березні 1994 р. прийнято нову Конституцію Республіки Білорусь, відповідно до якої були сформовані владні органи, обрано президента країни. В листопаді 1996 р. на референдумі було затверджено в новій редакції Конституцію Білорусі. Політичним завершенням цього процесу став перехід від парламентської до президентської республіки.

Відповідно до нової Конституції Республіка Білорусь — унітарна демократична соціальна правова держава [6, 134]. Єдиним джерелом державної влади і носієм суверенітету в Республіці Білорусь є народ. Державна влада в Республіці Білорусь здійснюється на основі поділу її на законодавчу, виконавчу та судову. Державні органи в межах своїх повноважень самостійні: вони взаємодіють між собою, стримують і врівноважують один одного.

Нова Конституція значно розширює повноваження глави держави. Так, президентські повноваження О. Лукашенка, обраного на цю посаду в липні 1994 р., було продовжено до листопада 2001 р.

Президент Республіки Білорусь є главою держави, гарантом Конституції Республіки Білорусь, прав і свобод людини і громадянина. Президент уособлює єдність народу, гарантує реалізацію основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики, представляє Республіку Білорусь у відносинах з іншими державами й міжнародними організаціями. Президент здійснює заходи щодо захисту суверенітету Республіки Білорусь, її національної безпеки й територіальної цілісності, забезпечує політичну та економічну стабільність, наступність і взаємодію органів державної влади, здійснює посередництво між органами державної влади, державою та суспільством. Білоруські політологи зазначають, що хоча президент формально не є главою виконавчої влади, багато його повноважень настільки активно впливають на формування і діяльність уряду та інших органів державного управління, що “мимоволі робиться висновок про домінуюче становище Президента у структурі державної влади,

яке характерне для президентських і “суперпрезидентських” республік [7, 262].

Представницьким і законодавчим органом Республіки Білорусь є парламент — Національні збори. Парламент складається з двох палат — Палати представників і Сенату. Палата представників складається із 110 депутатів, до Сенату входять по дев'ять senatorів від кожної області та міста Мінська.

Конституція Республіки Білорусь чітко визначає регламент роботи і повноваження Палати представників і Сенату.

Виконавчу владу в Республіці Білорусь здійснює уряд — кабінет міністрів — центральний орган державного управління. Уряд у своїй діяльності підзвітний президенту Республіки Білорусь і відповідальний перед парламентом Республіки Білорусь. Уряд Республіки Білорусь керує системою підпорядкованих йому органів державного управління, розробляє основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики і вживає заходів щодо їх реалізації, здійснює інші повноваження, покладені на нього Конституцією, законами й актами президента.

Місцеве управління та самоврядування здійснюються громадянами через місцеві ради депутатів, виконавчі та розпорядчі органи, органи територіального громадського самоврядування, місцеві референдуми, збори та інші форми прямої участі в державних і громадських справах.

Судова влада в Республіці Білорусь належить судам. Контроль за конституційністю нормативних актів у державі здійснює конституційний суд Республіки Білорусь. Конституційний суд складається з 12 суддів — висококваліфікованих фахівців у галузі права, які мають науковий ступінь.

У Республіці Білорусь державною є білоруська мова. Російська мова має однаковий з білоруською статус.

Конституційний процес у Білорусі оцінений усередині країни та за її межами як такий, що відбувався з суттєвими порушеннями демократичних принципів. Внаслідок цього створилися передумови для концентрації “усієї влади в руках президента й перетворення парламенту, Конституційного суду, місцевих органів влади на суто декларативні інституції без реальної влади... Президент став на шлях фактичної ліквідації політичної системи країни, зведення її лише до двох суб'єктів: вождь і народ” [8, 43].

Аналізуючи відносини Білорусі із зовнішнім світом, її спроби вписатись у нову систему міжнародних відносин, можна констатувати, що білоруське суспільство й еліта країни продемонстрували нездатність адаптуватись до нових історичних і геополітичних умов. Войовниче заперечення західних цінностей, неприйняття європейських стандартів демократії призвели, по суті, до міжнародної ізоляції Білорусі. Президент Білоруської асоціації політологів В. Бобков зазначає: “Країна опинилася в міжнародній ізоляції, залишилася без економічної та політичної підтримки міжнародного та європейського співтовариств, судячи з економічних показників, усе більше і більше втрачає позиції” [9, 75].

Як свідчить аналіз, політичні структури, сформовані в Україні, Росії і Білорусі, за певних відмінностей мають виразні ознаки авторитарних режимів. Владних повноважень більше у глав держав, занижено роль законодавчих органів, виконавча гілка влади монополізувала засоби масової інформації. Владні органи спираються на силу і в разі необхідності можуть продемонструвати її.

Діючі політичні режими цих держав здійснюють домінуючий вплив на політичний і соціально-економічний процеси у своїх країнах, на їх відносини. Політична історія переконливо доводить: авторитарний режим, як правило, виникає тоді, коли на порядок денний виносяться завдання розв’язати проблему модернізації економіки, прискорити темпи розвитку країни.

На сучасному етапі Україна, Росія та Білорусь мають вирішити два основні стратегічні завдання: побудувати правову демократичну державу і здійснити структурну перебудову економіки.

Нинішній етап розвитку держав характеризується низьким авторитетом політичних структур серед населення, відсутністю науково обґрунтованої економічної стратегії.

Це однаково стосується України, Росії та Білорусі, хоча кожна держава має свої особливості.

В Україні посилюється недовіра населення до владних структур: сподівання на підвищення рівня життя після проголошення незалежності, останніх парламентських 1998 р. і президентських 1999 р. виборів, Всеукраїнського референдуму 2000 р. не виправдалися. Це ще не спричинило соціального вибуху, але й не сприяє співробітництву і підриває довіру. Країна переживає синдром політичної перевтоми. Політичні скандали (зникнення журналіста Г. Гонгадзе, арешт віцепрем’єра Ю. Тимошенко) компрометують не тільки високих посадовців, а й державу загалом.

За результатами соціологічних опитувань, громадяни України не задоволені владою загалом, у більш ніж 70 відсотків опитуваних сформувався переконання, що основні інститути суспільства “діють не на користь народу, їх очолюють корумповані й професійно не підготовлені лідери, яким не можна довіряти, тому що вони живуть тільки власними інтересами” [10]. Україна за роки незалежності втратила понад половину свого промислового й сільськогосподарського потенціалу, систематично зменшується виробництво товарів, національний дохід. Зовнішній борг України у 2000 р. досяг близько 13,5 млрд дол. На його обслуговування у 2001 р. необхідно було витратити понад 3 млрд дол. [11]. У соціальній сфері спостерігається поглиблення майнової нерівності, зубожіння переважної частини населення.

На запитання “Хто виведе Україну з кризи?” кожен четвертий опитаний відповів, що Україну з кризи може вивести лише “сам народ, трудящі, якщо візьмуть владу в свої руки” [10].

Згідно із соціологічними дослідженнями, у Росії останнім часом найпоширеніші такі настрої: понад 50 відсотків росіян відчувають сором за нинішній стан країни, несправедливість у зв’язку з тим, що їх оточує, страх перед необмеженістю і розгулом злочинності, почуття самотності, розуміння того, що їхня доля “мало кого цікавить”, а четверта частина опитаних нерідко має бажання взяти зброю і перестріляти всіх спекулянтів і хабарників. Відбувається масове розширення суспільства. Численні опитування свідчать: 5–7 % росіян вважають себе забезпеченими, 30 % вистачає тільки на одяг і харчі, 45 % — лише на харчування, 20 % взагалі не можуть себе прогодувати.

Перед політичною елітою Росії постала нагальна потреба створити системну модель реформування, яка дала б змогу запобігти вибуховій конфліктній ситуації в суспільстві. Близько 70 % опитаних вважають, що “Росії потрібна сильна особистість, яка зуміє навести порядок у країні”. Революційні роки (1917–1924) позитивно оцінюють 6,4 % респондентів, епоху Сталіна — 7,9 %, “хрущовську відлигу” (початок 60-х років) — 10,4 %, період “застою” (70 — початку 80-х років) — 17 %, роки горбачовської перебудови (1985–1990 рр.) — 4 %, роки ельцинських реформ (з 1991 р. аж до його виходу у відставку) — 3,2 %. Єдиний період російської історії, яким пишаються 54 % опитаних — це епоха Петра I (XVIII ст.).

Останні роки правління Б. Єльцина, що характеризувалися наростанням хаосу, розвалу й анархії, породили в російському суспільстві стомленість і апатію, викликали ностальгію за радянським минулим. Згідно із соціологічними даними (грудень 2000 р.), 75 % опитуваних зауважили, що в історичній перспективі епоха Єльцина принесла Росії більше поганого, ніж доброго, і що порядок для Росії важливіший за демократію.

Дж. Сорос у статті “Хто втратив Росію?” так прогнозує дії нового російського президента: “Путін прагнучиме відбудувати міцну державу і може мати успіх у цьому. У багатьох аспектах такий розвиток подій буде бажаним. Як навчив досвід Росії, слабка держава може становити загрозу для свободи. Сильна держава необхідна для функціонування ринкової економіки, якій потрібна сила, що встановлює правила гри. Здійснивши перехід від грабіжницького до законного капіталізму, Путін може стати автором економічного відродження” [12].

Соціологічний моніторинг, здійснений у Республіці Білорусь, свідчить, що в країні виникла складна економічна, політична й соціальна ситуація (підвищення цін, безробіття, посилення злочинності). Населення країни досить критично ставиться до владних структур: 18,6 % опитаних заявили, що влада належить корумпованим структурам (мафії), 6 % — народу, 11 % — парламенту, 9,3 % — уряду, 47,6 % — президенту країни [13, 69]. “Нині в білоруському суспільстві не виявлено готовності до активного захисту конституційних засад державності, а отже і громадянського суспільства, що свідчить про значну проблематичність формування і розвитку останнього як найважливішого гаранта прав і свобод людини, конституційного порядку” [7, 263].

В економічній сфері відбувається згортання ринкових реформ, відновлення колишньої системи управління виробництвом [8]. Президент, владні структури Білорусі на словах не проти ринкової економіки, але сприймають тільки її позитивні сторони (високу продуктивність праці, товарний достаток) і не сприймають негативних сторін (соціальна диференціація, безробіття). Таке уявлення типове і для масової свідомості. Білоруська модель мобілізаційної економіки має всі ознаки соціалістичної економіки: зрівнялівка, завдяки якій регулярно виплачується заробітна плата, призвела до того, що в Білорусі найвища серед країн СНД емісія, неухильно знижується рівень життя населення.

Говорячи про авторитарні методи управління, потрібно наголосити, що за відповідних умов авторитарний режим може вивести суспільство з кризи, створити передумови для розвитку демократії, становлення інститутів правової держави і громадянського суспільства. Але авторитарні методи керівництва, як правило, приносять тимчасовий успіх. Важливо пам'ятати, що “на багнети можна спертися, але на них незручно сидіти”. Тому перевагу в суспільно-політичному устрої слід віддавати демократичній правовій державі.

Прогноз відносин України, Росії і Білорусі.

Глибина, масштабність і послідовність демократичних перетворень матимуть вирішальний вплив на подальші відносини України, Росії і Білорусі. У процесі розвитку суспільства цих держав демонструють дедалі більше спільних ознак. Ця подібність виявляється, по-перше, в спільній кризі ідей парламентаризму. За десять років парламенти країн дискредитували себе в суспільній свідомості. По-друге, відбулося істотне віддалення влади від основної маси населення. Суть проблеми полягає у практичній реалізації демократичних принципів суспільного устрою. В життя має бути втілений відомий принцип: “Демократія — це влада народу, влада, здійснювана народом, влада для народу” [14, 81]. Владні органи мають перебувати під реальним контролем народу і спиратися у своїй діяльності на його довіру і підтримку.

Прогнозуючи відносини України та Росії, слід виходити з того, що їх успішний розвиток залежить від переведення цих відносин у площину стабільної системи міжнародного співробітництва, дотримання міжнародних актів, насамперед Договору про дружбу, співробітництво і партнерство України й Росії, формування стабільних економічних відносин. Суттєво впливає на українсько-російські відносини внутрішньополітична ситуація в самій Росії. Росія після відставки Б. Єльцина, обрання нової Державної Думи й обрання В. Путіна новим президентом Російської Федерації вступила в якісно новий етап внутрішнього й геополітичного розвитку. “Пішов у ностальгічний туман, важко поскрипуючи, царський човен. На зміну з морських глибин вплив підводний човен. Відкрився люк рубки і з'явилася людина із “заниженим почуттям небезпеки”. “Хелло, геноссе!” — долинуло привітання. Геносси на пострадянських берегах у задумливому привітанні підкинули в повітря чепчики.

Прибалти, міцно взявшись за руки, зробили крок убік. Грузини й азербайджанці — примружились на Захід. Молдавани заговорили

про осудження будь-якого сепаратизму. Білоруси невпевнено розкрили обійми. А в херсонських степах України прошелестіло: “Ой, лишенько, що ж тепер буде? Він такий конкретний, прагматичний...” [15] — так українські публіцисти змалювали прихід до влади нового президента Росії.

У відносинах Росії з Україною можна прогнозувати більш визначений, прагматичний і жорсткий підхід російського керівництва. Ситуація загостриться здебільшого у сфері економічних питань. Відвертіше лунатиме тема передачі Росії державної власності України в рахунок боргів за енергоносії.

Стратегічні інтереси України потребують стабільних, дружніх, рівноправних відносин як з Росією, так і з Білоруссю.

Як відомо, Росія і Білорусь, найтісніше поєднані одна з одною в рамках СНД, стали на шлях створення союзної держави. Цей процес відбувається складно, суперечливо, потребує продуманих дій. В. Путін зазначав: “Створення реального Союзу потребуватиме багато часу, оскільки він не може виникнути без уніфікації законодавства й фінансово-економічної системи держав”. І далі: “Побудова союзної держави — це справа грандіозних масштабів, і тут неприпустима поквапливість. Тому ми просуваємося обережно й без поспіху” [16]. Шеф-редактор журналу “Деловые люди” О. Медведєв зазначив: “Усі п’ять років Росія і Білорусь будують, граючись, союз, дрейфують у протилежних напрямках. Лукашенко — назад. Росія, принаймні, — крок назад, але два вперед. Економічне провалля між ними за ці роки стало ще ширшим”. І далі: “У політичному плані об’єднуючу тенденцію змінити майже неможливо. В економічному ж — а він основний — усе навпаки: союз нетривкий і основна перешкода для його зміцнення — Лукашенко” [17]. Білоруський політолог В. Бобков зауважує: “Дехто з політиків і вчених тлумачить “інтеграцію” як “єдину державу”, не враховуючи, що реальними суб’єктами органічної інтеграції можуть бути тільки самостійні й тільки дієздатні члени. За таких умов заклики до “возз’єднання єдиної країни”, з якими виступають численні політики і вчені Росії та Білорусі, об’єктивно перешкоджають інтеграції, оскільки породжують у Білорусі серйозні побоювання за свій незміцнілий суверенітет” [9, 81].

До об’єднання в єдину союзню державу Росія та Білорусь спонукують і Україну. За союз трьох слов’янських держав виступає створене в Києві Міжнародне депутатське об’єднання “За Союз України,

Білорусі і Росії” (ЗУБР) [18]. Україна ж пріоритетними вважає економічні зв'язки — основу поглиблення співдружності, союзу трьох братніх слов'янських народів. Україна прагне виробити стосовно Білорусі збалансовану стратегію, яка, з одного боку, відповідатиме геополітичним інтересам України, а з іншого — сприятиме розвитку й поглибленню демократії у братній державі. Конструювання відносин Росії з Україною і Білоруссю є одним з найсерйозніших випробувань російського суспільства на демократизм і спроможність органічно ввійти до світового співтовариства на засадах розвитку правової держави й інститутів громадянського суспільства, дотримання загальноприйнятих норм міжнародних відносин.

За визначенням експертів, найближчими роками українсько-російсько-білоруські відносини стануть найважливішими в Європі й набудуть геополітичного значення, оскільки на їх прикладі відпрацьовуватиметься модель відносин суверенних незалежних держав.

Отже, гармонізація відносин з Росією, Білоруссю і Заходом є жорстким імперативом для України сьогодні і на перспективу.

У стратегічному плані Україна прагне інтегруватися до західно-європейських структур. І хоч Україна — європейська держава, до такої інтеграції необхідно підготуватися. Україну ніхто до Європи активно не запрошує; політично й соціально нестабільна Україна не є привабливим партнером для європейських держав.

Перед політичною елітою України постало нагальне завдання: визначити і реалізувати державну стратегію розвитку країни.

У політичній сфері учені запропонували модель соціальної правової держави, а в економічній — модель формування під патронатом держави ринкової економіки, яка базується на інтелектуальному чинникові, на розвитку науки й техніки і відповідає світовим цивілізаційним тенденціям на межі ХХІ ст.

Україна покликана чітко визначити і наполегливо втілювати в життя цілісну, орієнтовану на національні інтереси зовнішньополітичну стратегію, основним напрямком якої має бути не балансування між партнерами, а мінімізація суперечностей між ними, налагодження конструктивних відносин. Це сприятиме тому, що Україна стане впливовим чинником створення механізму оптимальної моделі безпеки в Європі у ХХІ ст., від чого залежить перспектива геополітичного, а отже й міжнародного становища держави.

3.2. Україна — Молдова: політичне співробітництво

Здобувши незалежність і суверенітет, Україна зробила свій вибір на користь демократичного шляху розвитку, це сприяло визначенню відповідних орієнтирів і пріоритетів власної зовнішньої політики. Ці стратегічні пріоритети сформульовані в головних державних документах і Конституції держави. В рамках багатовекторної зовнішньої політики України особливого значення набувають двосторонні відносини з державами-сусідами, серед яких Республіка Молдова визначається як один з найважливіших партнерів. “Відносини Молдови і України оцінюються аналітиками як добрі. Суперечливих точок дотику небагато. Молдова — серед небагатьох країн СНД, які з більшості питань Співтовариства підтримують Україну” [19, 242]. Проте в українсько-молдавських відносинах є невирішені проблеми: не ратифікований договір про добросусідство, дружбу і співробітництво, потребує правового оформлення державний кордон України і Молдови (його довжина 1200 км), не визначені умови роботи митниць, а також статус власності деяких об’єктів Молдови, які розміщуються на території України. Над вирішенням цих питань працює міжурядова молдавсько-українська комісія [1, 73].

27 серпня 1991 р. Молдова проголосила незалежність і стала суверенною державою на південному сході Європейського континенту. Загальна площа республіки — 33,7 тис. км², чисельність населення — близько 4,5 млн чол. Столиця держави — Кишинів (населення — 820 тис. чол.). Довжина кордонів республіки — 1883 км. Молдова на півночі, сході та півдні межує з Україною, на заході — з Румунією. Національний склад населення Молдови: молдавани — 64,5 %, українці — близько 14 %, росіяни — 13 %, гагаузи — 3,5 %, болгари — 2 %, євреї — 1,5 %, а загалом у державі живуть представники 60 національностей.

У 1998 р. в Молдові було прийнято новий закон про адміністративно-територіальний устрій, згідно з яким розпочався поділ території на повіти, муніципії, міста і комуни. Створено 9 повітів, 36 міст і 15 комун. Крім цього, до складу Молдови входить територіально-автономне утворення з особливим статусом Гагауз Ері (закон про нього парламент Молдови прийняв 8 грудня 1994 р.), а також Придністровський регіон, в якому реформу не здійснено.

За роки незалежності у Молдові сформувалися органи державного управління. Верховна влада належить президенту республіки, якого обирають всенародним голосуванням терміном на 4 роки. Першим президентом був Мірча Снегур, а з 1 грудня 1996 р. на цю посаду обрано колишнього лідера Компартії Молдови, потім голову парламенту Петру Лучинські. Після обрання президентом Молдови П. Лучинські зробив заяву, що держава розвиватиме нормальні відносини з сусідами — Україною і Румунією. Він наголосив: “У нас немає — як це було раніше — будь-яких заяв, що викликають нерозуміння” [20]. У 1999 р. П. Лучинські здійснив певні кроки з перетворення Молдови на президентську республіку. У травні було проведено референдум з цього питання, опубліковано проекти щодо змін деяких статей Конституції, але опозиційні сили, очолювані більшістю парламенту, не дали втілити цю ідею, назвавши її політичною авантюрою, яка матиме небезпечні наслідки для майбутнього Молдови. Кінець 1999 р. означився гострою урядовою кризою, в якій провідні політичні сили держави звинуватили президента [21–23].

Парламент республіки є вищим органом законодавчої влади, до його складу входить 101 депутат. Термін повноважень депутатів становить чотири роки. Головою парламенту обрано Думітру Дякова, лідера християнських демократів. У парламенті створено 11 постійних комісій. За результатами парламентських виборів, які відбулися 22 березня 1998 р., найбільше депутатських мандатів дістала Комуністична партія Молдови — 30 %. Демократичній конвенції Молдови належить 19,4 % мандатів, блоку “За демократичну і процвітаючу Молдову” — 18,6 %, Партії демократичних сил — близько 9 %.

У Молдові сформувалася багатопартійність. Нині тут налічується понад 50 політичних партій і рухів, але щонайбільше десять з них відіграють помітну роль і впливають на політичне життя суспільства, що цілком природно для більшості нових незалежних держав пострадянської доби.

За роки демократичних перетворень у Молдові відбулося чимало подій. Ось основні з них: ухвалення законів “Про статус державної мови Молдавської РСР” і “Про функціонування мов на території Молдавської РСР”, згідно з якими молдавська мова переводиться на латинську шрифтову основу (серпень 1989 р.); прийняття парламентом Декларації про суверенітет Молдови (червень 1990 р.); прийняття нової назви “Республіка Молдова” (травень 1991 р.); проголошення незалежності і утворення нового державного прапора — три-

колору (серпень 1991 р.). “Активно діяв Народний Фронт Молдови, який безперечно активізував державотворчі процеси в республіці, підняв рівень свідомості пересічних молдаван. Та не обійшлося без перегинів. В умовах, що склалися, ключові фігури політичної та інтелектуальної еліти НФ стали відкрито говорити про об’єднання з Румунією. І хоча підтримка румунського уряду щодо об’єднання була перебільшена, політичні та етнічні конфлікти між західним і східним берегами Дністра почали загострюватися... Все це призвело до придністровського сепаратизму” [24, 23–24].

Придністровський конфлікт: перспективи врегулювання.

Гострі етнічні та політичні розбіжності між Молдовою західного берега Дністра та Придністров’ям стали основною причиною конфлікту, проте водночас вони сприяли визначенню Придністров’я як окремого політичного, економічного та культурного утворення, що ставало усе неспокійнішим у міру розпаду Радянського Союзу. Відверта позиція Народного Фронт Молдови про об’єднання з Румунією ще більше підштовхувала до конфлікту слов’янське населення Придністровського регіону, де росіяни і українці становлять більшість. Розташована у Придністров’ї частина Чотирнадцятої російської армії на чолі з генерал-лейтенантом Олександром Лебедем стала на бік придністровців. Невелика молдавська армія була неспроможна протистояти російським військовикам. Основний тягар воєнної боротьби у 1992 р. несли на собі поліція та внутрішні сили Молдови.

Вибух насильства стався у перші місяці 1992 р. і тривав до середини липня. У квітні віце-президент Росії Олександр Руцкой відвідав Придністров’я і висловив йому підтримку. В липні 1992 р. президенти Росії і Молдови Б. Єльцин та М. Снегур підписали угоду про припинення вогню. І хоч ситуація поліпшилася, окремі збройні сутички тривали аж поки об’єднані миротворчі сили, що склалися з військових Росії, Придністров’я і Молдови, зайняли свої позиції. Було створено зону безпеки на обох берегах Дністра. Цей план, розроблений за домінуючої ролі Росії, закріплював існуючі кордони [25, 52–53].

Конфлікт у Придністров’ї став загрозою на південно-західних кордонах України. Ситуація ще більше погіршувалась у зв’язку з позицією командування Чорноморського флоту Російської Федерації, яке не визнавало юрисдикції України над містом Севастополем, а також через посилення сепаратистського руху в Криму. Адміністрація

Президента Л. Кравчука різко негативно висловилося про перспективи виходу Придністров'я зі складу Молдови і приєднання цієї території до України. Внаслідок цього офіційний Київ фактично до 1995 р. уникав діалогу з лідерами Придністров'я, позбавляючи Україну можливості брати участь у врегулюванні конфлікту. Через таку позицію українського керівництва ініціатива перейшла до Росії, яка залишилася єдиним потенційним захисником інтересів слов'янського населення та єдиним арбітром у відносинах між керівниками Молдови і Придністров'я.

Перші спроби посередництва у переговорах між лідерами Молдови і Придністров'я були зроблені Україною у 1995–1996 рр. Було утворено офіційну посаду повноважного представника Президента України на переговорах з політичного врегулювання придністровського конфлікту в Республіці Молдова. Відносна стабілізація становища в Криму, нормалізація відносин України з Росією та Румунією створили передумови для активної участі України в урегулюванні придністровського конфлікту [26, 325–331].

Міжнародна практика має досить багатий досвід цивілізованого розв'язання локальних конфліктів, але завдання посередників полягає не в тому, щоб чинити політичний тиск, а в знаходженні виваженого підходу до вирішення найгостріших суперечок. Саме з таких позицій підходить до розв'язання придністровського конфлікту українське керівництво. В Україні сформувалася система органів і структур, а також державних підходів до участі в миротворчих діях під егідою ООН та ОБСЄ, зокрема, в Югославії, Боснії та Герцеговині, Косово, Анголі та інших регіонах.

Поступово проблему Придністров'я почали розв'язувати цивілізовано. На зустрічі лідерів Молдови, Росії та України, а також міністрів закордонних справ цих держав (у тому числі на переговорах у Стамбулі, Дагомисі та ін.) було дійдено згоди, що Придністров'ю має бути наданий статус автономії у складі Республіки Молдова. Втручання в конфлікт деяких закордонних політичних діячів, яке інколи видавали за позицію тієї або тієї держави, ускладнювало врегулювання проблеми. Йдеться, зокрема, про заяву сенатора США Ларрі Пресслера, а також про заяву російського віце-президента О. Руцкого. Втім, керівники Молдови і Придністров'я зрозуміли, що вирішити проблему можна лише за допомогою компромісу між сторонами конфлікту.

Одним з наслідків конфлікту стала втрата правими ключових позицій у керівництві Молдови. Спочатку праві змушені були поступитися керівництвом в уряді, а потім і місцем голови парламенту, коли прорумунськи настроєного О. Мошану замінив на цій посаді П. Лучинські.

Різняться й підходи конфліктуючих сторін до можливих посередників на переговорах. Влада Молдови більше сподівається на ОБСЄ і загалом на Захід, передусім — на Сполучені Штати Америки, а також на Україну, використовуючи суперечності у її відносинах з Російською Федерацією. Керівники Тирасполя орієнтуються на Росію, а також на Україну, вважаючи її союзником у боротьбі проти румунського впливу. Отже, можна стверджувати, що Україна як посередник за певних розумних дипломатичних зусиль влаштовує обидві конфліктуючі сторони [27, 260–265].

Активізація української зовнішньої політики в зоні конфлікту з 1996 р. певною мірою зумовила зміни зовнішньополітичної орієнтації керівництва Придністров'я. Сьогодні лідери Тирасполя щораз частіше заявляють про виважений підхід до справ урегулювання конфлікту як з боку Росії, так і з боку України, а навесні 1997 р. президент Придністровської Республіки Ігор Смирнов зробив заяву про можливість входження цього регіону до складу України [27, 266–267].

Враховуючи перспективу політичного вирішення конфлікту, президент Республіки Молдова П. Лучинські висунув концепцію розвитку відносин як зі Сходом, так і з Заходом. Після перемоги П. Лучинські на президентських виборах ця концепція набула характеру офіційної доктрини і дає змогу зберегти свободу маневру на міжнародній арені, в тому числі і щодо питання впливу на придністровську проблему.

Роль посередництва для остаточного вирішення проблеми набула більшої ваги, коли до переговорного процесу приєдналась Україна. Важливе значення у розв'язанні конфлікту між Молдовою і Придністров'ям мала ініціатива Києва про скликання в Одесі в березні 1998 р. широкомасштабних переговорів на найвищому рівні представників усіх сторін: Республіки Молдова, Придністров'я, України, Росії та місії ОБСЄ в Республіці Молдова. Підписані в Одесі документи передбачають скорочення чисельності об'єднаних миротворчих сил у зоні безпеки до 500 військових, зменшення кількості стаціонарних контрольно-пропускних пунктів і прикордонних постів з метою послаблення протистояння в зоні безпеки і створення

сприятливого режиму для пересування людей, переміщення товарів і послуг. Визначено статус українських миротворців. З ініціативи України влітку 1998 р. в Києві і Москві відбулися консультації зовнішньополітичних установ Молдови, Росії, України, ОБСЄ і Придністров'я. У червні 1998 р. Президент України Л. Кучма на прохання президента Молдови П. Лучинські зустрівся з лідером Придністров'я І. Смирновим, що сприяло зустрічі керівників двох конфліктуючих сторін у Кишиневі в липні цього ж року [28].

З 1998 р. українські військові спостерігачі були направлені до нейтральної зони, що відділяє військові сили Придністров'я від військових і паравійськових частин Молдови. Президент України Л. Кучма і президент Придністровської Республіки І. Смирнов домовилися на зустрічі в Києві про відкомандирування миротворців України до Придністров'я. Президент Молдови П. Лучинські схвалив посилення миротворчих зусиль України. Проте, хоча сьогодні розв'язання придністровської кризи перебуває у процесі розвитку, попри певний позитивний вплив участі України в миротворчому процесі існує велика ймовірність невдачі на цьому шляху. Так, придністровці скептично ставляться до прагнення України зміцнити переговornі позиції Молдови. Водночас впертість Тирасполя може зіпсувати й наполегливіші переговornі зусилля. Росія теж хоче бачити Україну в ролі молодшого партнера. Сама ж Україна дедалі більше переймається своїми проблемами. Потрібно також врахувати посилення впливу зовнішнього світу на території колишнього Радянського Союзу, насамперед Сполучених Штатів Америки, НАТО і Європейського Союзу [29, 60–61].

Позиція України щодо придністровської проблеми залишається незмінною. Вона ґрунтується на таких принципах: невтручання у внутрішні справи Республіки Молдова; безумовне поважання територіальної цілісності й суверенітету Молдови; дотримання основних прав і свобод людини; незастосування сили; врегулювання конфлікту винятково мирними, політичними засобами.

Україна — Молдова: параметри політичного співробітництва.

Республіка Молдова посідає важливе місце у зовнішньополітичних інтересах України, що зумовлено багатьма факторами. Спільні кордони відкривають шлях до налагодження всебічного взаємовигідного співробітництва. Суттєвим чинником розвитку двосторонніх відносин є те, що в Молдові, за офіційними даними, живе

близько 600 тис. українців, а в Україні — переважно в Одеській, Кіровоградській і Чернівецькій областях понад 250 тис. молдаван.

Дипломатичні відносини між Україною і Республікою Молдова встановлені 10 березня 1992 р. Посольство України в Республіці Молдова розпочало свою діяльність у березні 1993 р. У квітні 1996 р. Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Молдова призначений Іван Гнатишин, колишній голова Чернівецької обласної держадміністрації. Посольство Молдови в Україні почало працювати в липні 1993 р.

У політичних системах України і Молдови багато спільного. Проголошення незалежності в 1991 р. в обох державах сприяло формуванню в складних умовах нових внутрішньополітичних відносин. Україна і Молдова ухвалили нові конституції, в обох країнах сформувався парламентаризм та інститут президентства. У політичному житті суспільства впроваджено багатопартійність як фактор демократії та плюралізму. Хоча, безумовно, у внутрішньополітичних справах кожної держави багато відмінностей.

Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво, підписаний у Кишиневі президентами обох країн 23 жовтня 1992 р., ратифікований Верховною Радою України 1 листопада 1996 р., а парламентом Молдови — 3 грудня 1996 р. Відносини між Україною і Молдовою розвиваються на основі двосторонніх та міжнародних угод і протоколів. Станом на червень 1999 р. діють 70 двосторонніх документів. Не набули чинності 5 українсько-молдавських угод. Під час офіційного візиту в Україну президента Молдови П. Лучинські в серпні 1999 р. підписано Договір про державний кордон між Україною та Республікою Молдова. Згідно з цим документом у власність України передаються ділянки автомобільної дороги Одеса — Рені в районі населеного пункту Паланка (Республіка Молдова), що сприятиме зміцненню українсько-молдавських відносин.

Під час згаданого візиту були підписані міжурядові угоди про єдиний порядок регулювання зовнішньоекономічної діяльності, виробничу кооперацію, співробітництво та взаємодопомогу в митних справах, а також міжвідомча Угода про співробітництво в галузі фармацевтичної промисловості. У 1999 р. було завершено шестирічний процес врегулювання питання власності на об'єкти залізничного транспорту. Нині залишається невирішеним питання власності на об'єкти соціально-культурної сфери та житлово-комунального господарства, які розташовані на території України.

Близькі позиції України і Молдови з питань інтеграції до європейських структур, співпраці в рамках СНД, перспектив цього міждержавного механізму, а також співпраці в Раді Європи та консультативному об'єднанні Грузія — Узбекистан — Україна — Азербайджан — Молдова (ГУУАМ). Українсько-молдавські відносини зміцнилися в 1997 р., що зумовлено активнішою позицією України в регіоні та в межах колишнього Радянського Союзу. Такій активізації сприяли дипломатичні успіхи України у встановленні зв'язків із Сполученими Штатами Америки, Польщею та НАТО, що свідчить про іншу закономірність — посилення впливу зовнішнього світу на республіки колишнього СРСР.

Поступово Україна і Молдова вступили в нову фазу двосторонніх відносин. У вересні 1997 р. проведено переговори з питань митного союзу. В липні 1998 р. відбулися перші українсько-молдавські військові тренування “Південь-98” на узбережжі Чорного моря за участі 100 піхотинців від кожної сторони. У серпні 1998 р. Україна і Молдова досягли домовленості щодо невеликої спірної частини території, де зближуються річки Прут і Дністер, яку Україна тепер визнає молдавською, що дало змогу поновити розпочате у 1997 р. будівництво нафтового терміналу. Перед тим Україна намагалась залучати молдавські інвестиції, але для молдавської сторони проблемою залишається плата за транзит. Дешевий імпорт може зменшити поки що значну залежність Молдови від російських енергоносіїв [29, 60–61].

У Молдови й України дуже схожі позиції у ставленні до СНД, де наявні елементи як сумніву, так і недовіри. Як і Україна, Молдова підписала документи в Алма-Аті у 1991 р., але постійно була проти глибшого залучення до організації. Молдавський та український підходи до СНД враховують значення цієї організації для розв'язання проблем, які виникли після розвалу Радянського Союзу, і посилення економічного співробітництва. Обидві країни досить обережно сприймають усі пропозиції щодо створення наднаціональних структур з проблем політики, економіки та безпеки. Вони залишились осторонь Ташкентської угоди з колективної безпеки, укладеної в 1992 р., відмовилися підписати хартію СНД у січні 1993 р. Після відмови молдавського парламенту в серпні 1993 р. ратифікувати угоду про членство в СНД Росія встановила митні збори та податки на продукти сільського господарства Молдови, через що вони стали неконкурентоспроможними на російських ринках. Внаслідок цьо-

го можливості Молдови отримувати сировину та пальне з Росії значно зменшилися, що істотно збільшило енергетичний борг. Уже через місяць парламент Молдови змінив свою позицію, проголосувавши за приєднання до СНД, а в квітні 1994 р. ратифікував договір про вступ країни до Співдружності.

Українсько-молдавські політичні відносини будуються, як зазначалося, на досить близьких поглядах на СНД. Обидві країни навряд чи є великими прихильниками цієї Співдружності. Вони дотримуються вимог Росії — виведення частини Чотирнадцятої російської армії, що залишалася в Придністров'ї. Україна і Молдова проти приєднання до наддержавних структур, які мають невелику практичну цінність. І хоча серед політичних еліт обох держав досить помітна група підтримки СНД та об'єднання взагалі, дедалі частіше висловлюються сумніви з приводу високої ціни за скромні досягнення такого співробітництва. Така позиція підтверджується реальним фактом: Україна, а після подолання відкритого придністровського конфлікту й Молдова залишаються внутрішньо стабільними країнами, а їхні зовнішньополітичні можливості помітно збільшуються.

Україна розглядає СНД як механізм переговорів і консультацій, що доповнюють процес формування якісно нових дво- та багатосторонніх відносин між пострадянськими країнами на основі міжнародного права. Універсальним об'єднуючим напрямком співробітництва має бути побудова і забезпечення функціонування зони вільної торгівлі. Молдова також дотримується такої позиції.

Україна та Республіка Молдова уклали міжурядову Угоду про співробітництво прикордонних областей, при цьому перевага віддається взаємодії в гуманітарній і соціальній сферах. Найбільш активно й плідно співпрацюють Вінницька та Одеська області України з Придністровським регіоном Молдови. У грудні 1999 р. київський міський голова О. Омельченко і генеральний пріор (мер) Кишинєва С. Урекяну підписали угоду про поріднення столиць Молдови та України. Угода зміцнить економічне й культурне співробітництво між обома столицями і дасть змогу брати спільну участь у різних міжнародних організаціях.

Українська діаспора, яка проживає на території Молдови, підтримує тісні відносини із своєю етнічною батьківщиною. Українська сторона зацікавлена в якомога швидшому підписанні угоди з Республікою Молдова про спрощення порядку зміни громадянства осіб, які постійно живуть в Молдові, а також громадян Молдови, що

постійно живуть в Україні. Експертні групи вже працюють над проектом цієї угоди. Відмінність поглядів на цю проблему експертів двох країн має економічні передумови. Україна вважає, що процедура зміни громадянства повинна бути безплатною, а молдавські колеги наполягають на тому, щоб плата за неї становила близько 200 дол.

В українсько-молдавських відносинах посилюється зацікавленість у поглибленні багатостороннього співробітництва в рамках ГУУАМ. За порівняно короткий час цей альянс виборів певний авторитет на міжнародній арені, його дедалі частіше сприймають як вагомий геополітичний фактор, який суттєво впливає на баланс сил у регіоні. Між країнами цього угруповання склалися відносини на досить високому рівні. Зокрема, узгоджено позицію держав у питаннях інституалізації цього форуму, активізується економічне співробітництво між країнами-учасницями, визначено національні координати у питаннях ГУУАМ, а в липні 1999 р. в Києві відбулася перша зустріч держав об'єднання, на якій було намічено план періодичних консультацій. Розвивається взаємодія у військово-технічній сфері, про що свідчить зустріч міністрів оборони держав ГУУАМ, яка відбулася в липні 1999 р. в Україні. Українській державі належить провідне становище в цьому альянсі. Президент Молдови В. Воронін на мінському саміті у травні 2001 р., а також на зустрічі лідерів ГУУАМ у Криму в червні 2001 р. висловився за подальше зміцнення і розвиток альянсу.

Україна активно провадить політику розвитку і поглиблення відносин з європейськими та євроатлантичними структурами — ЄС, НАТО, ОБСЄ, Радою Європи, а також з регіональними об'єднаннями — Організацією Чорноморського економічного співробітництва, Радою держав Балтійського моря, Центральноевропейською ініціативою, СНД. Сьогодні потрібно активізувати співробітництво України з Молдовою в рамках європейської інтеграції, міжнародних організацій, і насамперед потрібна взаємна підтримка ініціативи обох держав у цьому процесі. Нові можливості відкриває розвиток співробітництва між країнами Балто-Чорноморського регіону. Існує перспектива реалізації документів міжнародної конференції “Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи XXI століття без розділювальних ліній”.

Свідченням динамічного розвитку партнерських взаємовідносин України і Молдови є регулярні зустрічі президентів Л. Кучми та

П. Лучинські на рівні офіційних і робочих візитів, а також систематичні ділові контакти прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ та інших державних діячів. Міцні міждержавні зв'язки ґрунтуються не лише на спільних політичних заявах і гаслах — фундаментом будь-якої політики є соціально-економічні відносини, торгово-економічні інтереси, технологічний обмін, інвестиційна політика тощо. Тому в українсько-молдавських міждержавних відносинах значну увагу приділяють економічному блоку питань.

Соціально-економічні відносини України і Молдови.

У Республіці Молдова спостерігається глибока економічна криза. Як зазначається у програмі діяльності молдавського уряду, розрахованій на 1999–2002 рр., “останні роки соціально-економічного розвитку республіки характеризуються глибоким спадом в усіх галузях, подальшим зниженням життєвого рівня населення і, як наслідок, загальним несприятливим соціальним кліматом”. Після свого обрання на посаду президента П. Лучинські заявив: “Ми маємо внаслідок цього велику заборгованість за зарплатами і пенсіями — близько півмільярда леїв (1 дол. дорівнює 4,6 молдавського лея)” [20]. Посилюється розшарування населення на бідних і багатих. Так, у 1996 р. середній прибуток заможного жителя Молдови перевищував аналогічні показники найбідніших людей в 10 разів, а в 1999 р. прибутки відрізнялись уже більше як у 15 разів [30].

Рівень життя населення Молдови дуже низький. Середньомісячна заробітна плата працівників становить 260 леїв (22 дол.) і покриває лише 40 % вартості споживчого кошика. Розмір мінімальної пенсії становить 60,3 лея (5 дол.), середньої — 84 леї, максимальної — близько 145 леїв.

За останні сім років внутрішній валовий продукт (ВВП) Республіки Молдова скоротився більш як на 60 %. За цей період Молдова стала однією з найбідніших країн; за рівнем доходів на душу населення вона посідає 94-те місце серед 133 країн світу і входить до групи країн з найнижчими доходами. Щорічно показники ВВП знижуються. Ситуація у промисловому секторі Молдови визначається переважно результатами діяльності підприємств, які підпорядковані міністерству сільського господарства і переробної промисловості та міністерству промисловості й торгівлі. В загальному обсязі виробництва країни частка продукції цих міністерств становить відповідно 39 і 10 %. Більшість підприємств зазначених відомств переживає період значного падіння обсягів виробництва.

Зовнішній борг Республіки Молдова на початок 1999 р. перевищував 800 млн дол., внутрішній — 1,3 млрд дол. Сума обслуговування зовнішнього боргу на 20 млн дол. більша за прибуткову частину бюджету держави. Щорічно зменшується обсяг зовнішньої торгівлі. Особливо знизився товарооборот з країнами СНД.

За статистичними даними, у Молдові спостерігається найбільший серед країн СНД спад виробництва, щорічно він перевищує 26 %. Триває знецінення національної валюти. Інфляційні та девальваційні процеси зумовлені передусім відсутністю позитивних змін в економіці країни.

У республіці невпинно підвищується безробіття, серед безробітних жінки становлять 57 %.

Владні структури, особливо служба президента та уряд, прагнуть подолати гостру соціально-економічну кризу. З цією метою у програмі розвитку на 1999–2002 рр. передбачено структурні зміни в економіці країни, вирішення проблеми неплатоспроможності, здійснення конкретних заходів із соціального захисту населення.

Економічні зв'язки України і Молдови розвиваються на основі міждержавних політичних угод. Підписання митного договору, розширення співробітництва між прикордонними областями обох держав, підготовка міждержавного довгострокового проекту (на 10 років) торгово-економічного співробітництва, активізація та впровадження у практику нових форм і методів торгово-економічних зв'язків, що відповідають принципам ринкової економіки, — ось далеко не повний перелік вузлових проблем співробітництва. У 1998 р. було завершено формування нормативної бази економічного співробітництва обох держав. Нині існує близько 30 міждержавних і 20 міжвідомчих угод з економічних питань, але українська сторона зацікавлена у збільшенні ефективності і розширенні українсько-молдавського торгово-економічного співробітництва [28].

Динаміка експортно-імпортних поставок продукції між Україною та Молдовою така: у 1992 р. їх обсяг становив 175 млн дол., у 1997 р. — 368 млн дол., у 1998 р. знизився до 232 млн дол., а в 1999 р. обсяг поставок зменшився ще на 41 %. Основними позиціями українського експорту в Молдову є продукція металургійної, хімічної, машинобудівної, агропромислової галузей, а також електроенергія. Основними статтями молдавського експорту в Україну є сільськогосподарська, машинобудівна та металургійна продукція. У 1998 р. між Україною і Республікою Молдова підписано Договір про еко-

номічне співробітництво на 1998–2007 рр. і низку інших українсько-молдовських угод у цій сфері [28].

Програма довгострокового економічного співробітництва України з Молдовою передбачає такі основні напрямки двосторонньої взаємодії: спільний пошук шляхів економічного співробітництва, спрямованого на піднесення економік обох країн з метою підвищення рівня життя населення; стимулювання розвитку виробництва та вкладання інвестицій, підвищення якості та конкурентоспроможності продукції; співробітництво у сфері ефективного вирішення економічних і науково-технічних завдань із застосуванням сучасних технологій та ін. Формуючи цю програму, посадовці України і Молдови врахували той факт, що потенційні можливості економічного співробітництва обох країн використовуються не повністю.

В економічних відносинах велике значення має проблема інвестицій. Між державами в цьому питанні намітився певний прогрес. Так, у 1995 р. інвестиції суб'єктів господарювання Молдови в Україні становили 76 тис. дол., а вже у 1997 р.— 2,5 млн дол. Триває активний пошук шляхів залучення в Україну інвестицій з Молдови. З початком будівництва Молдовою нафтотерміналу в районі населеного пункту Джурджулешти до завершення делімітації спільного кордону в українсько-молдавських відносинах виникло певне напруження, оскільки проектом спорудження нафтотерміналу передбачається ведення будівельних робіт на території України. Влітку 1998 р. відбулися зустрічі міністрів закордонних справ і прем'єр-міністрів обох країн, під час яких було погоджено проект лінії українсько-молдавського кордону в районі населених пунктів Басараб'яска, Паланка та Джурджулешти [28].

Поширюються контакти науковців України та Молдови. Вироблено нові принципи спільного наукового співробітництва. Сучасні українсько-молдавські дослідження у сфері історико-політичних і культурних відносин ґрунтуються на таких методологічних засадах: події повинні оцінюватись з наукового підходу, бути логічним підсумком конкретних, перевірених, достовірних даних незалежно від політичних пристрастей і користі; потрібно враховувати конкретні реалії (політичні, етнічні й територіальні), які склалися на нинішній історичний момент у відносинах між Україною та Молдовою на державному рівні і які юридично закріплені міжнародно-правовою системою договорів; дослідження й аналіз питань з конкретних проблем повинні мати суто науковий характер, ці питання

мають вирішуватися на високому професійному рівні історичного та політологічного наукового пошуку за допомогою толерантних наукових дискусій і діалогів, їх не можна використовувати для політичних спекуляцій, довільно й тенденційно переносити на ґрунт повсякденного буття й буденної свідомості [41, 222–223].

З огляду на викладене можна зробити такі висновки. Торгово-економічні та науково-технічні зв'язки не лише відіграють важливу роль у соціально-економічному зростанні України та Молдови, вони є чинниками зміцнення політичного співробітництва, взаємної підтримки та узгоджених дій на міжнародній арені. Як молоді держави Україна і Молдова докладають багато зусиль для формування цивілізованого законодавства у сфері економічних відносин як між собою, так і з усіма державами світу. Обом державам потрібні надійні юридичні гарантії для іноземних інвестицій, на які не повинні впливати зміни у законодавстві. На жаль, Республіка Молдова — єдина країна СНД, яка не прийняла закон про Міжнародний комерційний арбітражний суд, що суттєво перешкоджає гарантуванню цивілізованої процедури захисту прав та інтересів іноземних фірм і власників на території республіки.

Україна і Республіка Молдова у регіональних міжнародних альянсах.

Основні напрямки зовнішньополітичного курсу обох країн визначено в державних документах, у конституціях, а також у багатьох міждержавних договорах, які були підписані після здобуття незалежності. Відповідно до цих документів основними зовнішньополітичними пріоритетами України і Молдови є співробітництво з сусідніми країнами та інтеграція до європейських структур. У цьому контексті слід зазначити активізацію тристороннього співробітництва України, Молдови та Румунії, а також участь України і Молдови в альянсі з Азербайджаном, Грузією та Узбекистаном (ГУУАМ).

Втім, нині основні торгово-економічні зв'язки України і Молдови встановлено з країнами СНД, а інтеграція до Європейського Союзу є тривалим процесом. Разом з тим відносини обох країн з СНД обмежуються здебільшого сферою економіки та комерційними інтересами, Україна і Молдова не мають наміру брати активної участі у політичних і військових структурах Співдружності.

Певні надії Україна і Молдова покладають на співробітництво в рамках ГУУАМ. Метою такого співробітництва є проведення консультацій для узгодження позицій цих країн в СНД і світі, зокрема

з транспортування енергоносіїв. Україна і Молдова досягли певних успіхів у поглибленні співробітництва в межах ГУУАМ. Обидві країни задоволені досить високим рівнем взаєморозуміння, досягнутим між державами — учасницями ГУУАМ. Втім, певний спад у відносинах між державами цього альянсу робить не дуже ясною перспективу його розвитку.

Нові можливості відкриваються для держав у рамках тристороннього співробітництва Україна — Молдова — Румунія, яке почалося в серпні 1998 р., коли на зустрічі керівників прикордонних регіонів у румунському місті Галац було підписано установчі документи про створення єврорегіону “Нижній Дунай”. Завершено також роботу з підготовки до підписання базових документів щодо створення другого єврорегіону “Верхній Прут”. Виконано важливу роботу з організації зони вільної торгівлі “Рені — Джурджулешти — Галац”.

Багато політичних аналітиків вважають, що відносини між Україною, Молдовою та Румунією за умови їх ефективного конструктивного розвитку можуть відіграти важливу роль у забезпеченні якісних зрушень у процесі їх інтеграції до Європи, а також підвищити їх готовність до повномасштабної участі в кавказько-каспійських економічних проектах. Це сприятиме створенню нової системи безпеки в Чорноморському регіоні [32, 62–65].

Регіональне співробітництво Румунії, України та Молдови має особливе значення, оскільки різні терміни входження до європейського простору можуть змінити статус західних кордонів України та Молдови, перетворивши їх на рубіж поділу Європи. Тому політичним елітам трьох держав потрібно не лише підтримувати, а й поглиблювати політичний інтерес одне до одного і на рівні громадської думки робити все, щоб розв’язати “невирішені” проблеми історії. Зустріч президентів трьох країн у 1998 р. виявила багато схожих позицій щодо регіональної політики в цій частині Європейського континенту. Президент Молдови П. Лучинські може бути політичним посередником у деяких питаннях між Україною і Румунією, спираючись на довіру лідерів обох держав. Україна і Румунія не хочуть мати між собою незрозумілу “сіру” зону з небезпечним Придністров’ям. Ця проблема може значно загостритися, коли реально вималюється транспортний коридор для каспійської нафти [33, 22–23].

Нині Україна, Республіка Молдова і Румунія активно шукають власне місце в системі загальноєвропейського господарювання.

І можна сподіватися, що євро регіони та вільні торговельні зони сприятимуть тіснішим відносинам між сусідами, а також відродженню економічних зв'язків на ринках сусідніх країн, розвитку зовнішньоекономічних відносин на вищому рівні. Встановлення такого типу співробітництва забезпечує постійне співвіднесення із сучасними європейськими стандартами. Крім того, кожен євро регіон на рівні місцевих органів влади та суспільств, які розміщуються по різні боки кордону, спираються на принцип добросусідства, що є цінним внеском у розбудову нової Європи на засадах демократії та децентралізації влади [34, 87–89].

Отже, поглиблення українсько-молдавських зовнішньополітичних і соціально-економічних зв'язків відбувається на фоні зусиль з нормалізації відносин обох держав з Румунією. Українсько-молдавське співробітництво надає підтримку Молдові також у її відносинах з Росією. Очевидно, така структура відносин у південно-східній частині Європейського континенту збігається з інтересами Заходу. З розширенням НАТО і Європейського Союзу до меж колишнього Радянського Союзу Захід прагнучим стабільності на нових кордонах. Нинішня політика Заходу щодо своїх східних кордонів ґрунтується на підтримці позитивних для Заходу тенденцій, які оформлюються на теренах колишнього Радянського Союзу. Серед цих тенденцій — внутрішнє спрямування й обмеження російського впливу, збільшення можливостей для маневру між новими державами, нові зв'язки із зовнішнім світом. Така політика дає можливість західним лідерам мати реальні важелі впливу.

У результаті гострої внутрішньополітичної боротьби у Молдові між парламентом і президентом П. Лучинські у 2000 р. переміг парламент. Молдова стала парламентською республікою. За зміненою Конституцією президента нині обирає парламент, якому повністю підпорядковується уряд. Парламентські вибори 2001 р. завершилися переконливою перемогою комуністів, які одержали 71 із 101 депутатського мандата. 4 квітня 2001 р. парламент обрав президентом Республіки Молдова лідера Компартії Володимира Вороніна. Отже, Молдова стала першою пострадянською республікою, в якій демократичним шляхом до влади прийшли комуністи. Політичні зміни в Молдові навряд чи матимуть негативні наслідки для стану українсько-молдавських відносин, бо виходячи із соціально-економічних чинників такі відносини необхідно розвивати і зміцнювати [35; 36].

3.3. Україна — держави Балтії: розвиток політичних відносин

Геополітичний вибір країн Балтії. На відміну від України, що протягом останнього десятиріччя дотримувалась доктрини багатовекторної зовнішньої політики і статусу “самопроголошеного нейтралітету та позаблоковості”, країни Балтії (Латвія, Литва та Естонія), які є складовою Балтійського єврорегіону, взявши за основу західноєвропейську модель соціально-економічного розвитку, визначившись з перших днів незалежності із зовнішніми пріоритетами, розпочали інтеграційний рух до трансатлантичних структур безпеки і загальноєвропейських організацій економічного співробітництва.

Відкинувши протягом другої половини 90-х років неодноразові пропозиції Російської Федерації ухвалити Угоду з проблем безпеки у Балтійському регіоні, Латвія, Литва і Естонія подали офіційні заяви на вступ до НАТО. З 1992 р. країни Балтії беруть участь у роботі консультативного форуму Західноєвропейського союзу, а з 1994 р. стають його асоційованими членами. Всі країни Балтійського регіону є активними учасницями програми “Партнерство заради миру”.

Латвії, Литві та Естонії не вдалось вступити до альянсу на першому етапі його розширення (1997–1999 рр.). У січні 1998 р. між державами Балтії — єдиними з пострадянських країн — і США, які є прихильником інтеграції Балтійських країн до трансатлантичних структур, було підписано Хартію про партнерство, в якій Вашингтон взяв на себе зобов'язання допомогти Латвії, Литві та Естонії підготуватись до вступу до Організації Північноатлантичного договору. Офіційні Вільнюс, Рига і Таллінн, наголосивши, що розглядають підписання цього документа як додаткову можливість стати повноправними членами альянсу, водночас зазначили, що підписання Хартії не замінить їм членства у трансатлантичній структурі безпеки [37; 38].

Водночас із підписанням Хартії про партнерство між США і Латвією, Литвою та Естонією керівництво альянсу (через відсутність спільних підходів до майбутнього НАТО серед його членів, а саме — через стримане ставлення Франції та Німеччини) відмовляється від варіанта, що передбачав одночасний вступ до НАТО трьох Балтійських країн (так звана інтеграційна модель “3+1”).

Крім того, важливу роль у блокуванні цієї моделі відіграла Росія, яка категорично виступала і виступає проти приєднання до НАТО країн Балтійського регіону. Так, у травні 1998 р. пролунала публічна заява тоді ще Генерального секретаря НАТО Хав'єра Солани про те, що альянс має зважати на позицію Росії, яка негативно ставиться до входу Балтійського регіону до сфери діяльності НАТО.

Відкинувши модель одночасного вступу до НАТО всіх країн Балтії, певні політичні кола на Заході починають розробляти варіант можливого приєднання однієї з країн регіону до другої хвилі розширення альянсу. Керівництво альянсу неодноразово наголошувало, що переваги щодо якнайшвидшого членства в НАТО віддаються Литві. Як аргументи на користь Литовської Республіки лобісти її інтересів в альянсі (США, Данія, Норвегія) використовували оцінки Пентагону, згідно з якими саме литовська армія, що характеризується якіснішим плануванням оборонних сил і бюджету, вищим рівнем парламентського контролю та добре відпрацьованою законодавчою базою, визнана найкраще підготовленою до членства в НАТО.

Проте невизначеність у питанні подальшого розширення альянсу ще рельєфніше виявилась на Вашингтонському саміті НАТО (квітень 1999 р.), що відбувався водночас з воєнними діями альянсу на Балканах. Крім ухвалення нової стратегічної концепції альянсу від саміту очікували запрошення основних претендентів до вступу у другу хвилю розширення НАТО. Попри очікування жодна з країн, у тому числі Балтійських, не отримала запрошення на вступ до альянсу. Офіційні Вільнюс, Рига і Таллінн змушені були публічно висловити задоволення тим, що у підсумковому комюніке саміту 2002 р. згадується як термін прийняття до альянсу чергових претендентів. Водночас незапрошення на Вашингтонському саміті НАТО чергової групи претендентів на вступ до альянсу спричинило серед певних політичних кіл країн Балтії розчарування і навіть побоювання щодо подальших перспектив. Зокрема, викликає занепокоєння варіант можливого використання Латвії, Литви та Естонії у великій європейській грі та залишення цього регіону у сфері геополітичних інтересів Росії. Прихильники такої позиції посилялися на запропонований Балтійським країнам керівництвом НАТО план дій з підготовки країн до вступу до альянсу (Membership Action Plan), який, на їх думку, містить великий обсяг вимог до країни-кандидата, виконання яких ще не гарантує їй вступу до альянсу [39].

Проте на початку 2000 р., зазначають аналітики, керівництво НАТО, емоційно та фінансово відійшовши від війни на Балканах та переживши першу антинатовську хвилю у пострадянській Росії, відновило планомірну та широкомасштабну кампанію з розширення свого впливу на Сході. Напрямами для завдання “головних ударів” було обрано Південь (Україну) і Північ (країни Балтії), які офіційна Москва розглядає “останніми плацдармами перед наступом альянсу” [40].

Про активізацію НАТО на східному (балтійському) напрямі свідчать такі факти. Наприкінці січня 2000 р. заступник держсекретаря США Струоб Телбот публічно висловився за вступ до НАТО Латвії, Литви та Естонії. На початку 2000 р. між Вашингтоном і Таллінном ухвалено рішення про відкриття аерокосмічного центру. За неофіційною інформацією, НАТО здійснює заходи з приведення латвійських, литовських та естонських військ у відповідність до стандартів альянсу у сферах управління, розвідки, зв'язку і тилового забезпечення. Фактично Балтійські країни вже дістали доступ до натовської розвідувальної інформації, можливостей альянсу з модернізації військової техніки та перекваліфікації особового складу.

Втім, активізацію альянсу у Балтійському регіоні експерти не схильні пов'язувати з прагненням Північноатлантичного блоку захистити незалежність країн регіону, приєднавши їх до другого кола розширення НАТО. Хоча вони і не заперечують того факту, що саме сьогодні Північноатлантичний альянс розробляє нову модель відносин з Балтійськими країнами, специфіка якої визначається багатьма чинниками [40]. По-перше, не виключається можливість того, що протягом найближчих десяти років другої хвилі розширення НАТО може й не бути. Насамперед — з економічних причин, оскільки саме такий час потрібен Заходу для адаптації нових членів альянсу (Польщі, Угорщини та Чехії). По-друге, для НАТО розширення присутності альянсу у Балтійському регіоні без інституалізації відносин з Латвією, Литвою та Естонією — найдешевший шлях посилення свого впливу на Сході і водночас демонстрації Росії наслідків поглиблення її конфронтації з альянсом [40]. Крім того, тактика, яку протягом останнього часу застосовує НАТО щодо країн Балтії, надає в умовах нинішнього геополітичного порядку певні гарантії безпеки самому альянсу, оскільки політикум Російської Федерації, яка зберегла потужний ядерний потенціал, розглядає швидке розширення НАТО на країни Балтії як нарощування прямої воєнної загрози

Росії [41]. По-третє, процес розширення НАТО на Схід гальмуватиметься суперечностями (які активно окреслюються сьогодні) між керівництвом альянсу (насамперед США) і Європейським Союзом у питаннях щодо майбутнього Європи загалом та євробезпеки зокрема. Так, ще у 1999 р. французький президент Жак Ширак, критикуючи американський гегемонізм, підкреслював, що нове ХХІ ст. ніколи не стане американським століттям. Оскільки, прогнозував Ж. Ширак, Китай, Індія, Європа і Росія будуть великими державами в новому столітті [42, 4].

20 листопада 2000 р. військові міністри країн — членів ЄС проголосували за створення до 2003 р. європейського військового об'єднання — Європейського корпусу — у складі 60 тис. солдатів. Нагадаємо, що ще в жовтні 1999 р. заступник держсекретаря США С. Телбот (один з ідеологів теорії “глобальної демократії”) висловлював занепокоєння з приводу перспективи створення європейської армії. С. Телбот прогнозував, що така армія певний час дублюватиме функції НАТО в Європі, а потім почне конкурувати з альянсом. Коли рішення про створення європейського військового контингенту стало фактом, президент США Джорж Буш (під час зустрічі з прем'єр-міністром Великобританії Тоні Блером) категорично наголосив на тому, що США підтримуватимуть оборонну ініціативу ЄС (Єврокорпус. — *Авт.*) доти, доки НАТО залишатиметься стержнем трансатлантичної безпеки [43, 4-5]. Отже, хоча Єврокорпус і залишається дуже віддаленою перспективою, реакція політичної еліти США на рішення про його заснування свідчить про те, що Америка стурбована появою конкурента НАТО в Європі. І стурбована небезпідставно. Так, прем'єр-міністр Голландії Вім Кок наприкінці 2000 р. зазначив, що європейські сили стануть у Європі противагою США. Міністр оборони Франції Ален Рішар зауважив, що Єврокорпус має зберегти незалежність і самостійність (щодо НАТО. — *Авт.*) [42, 4]. Крім того, оборонна ініціатива Європи (на відміну від НАТО) аполітична, а тому передбачає участь блокових і позаблокових країн (у тому числі України, Росії і країн Балтії), тобто країн, що входять до ЄС, і тих, які сподіваються з часом приєднатись до Євросоюзу.

Отже, і країни Балтії, що взяли курс на вступ до НАТО, і Україна, яка протягом останніх десяти років дотримувалась доктрини багатовекторної зовнішньої політики, перебувають сьогодні в зоні “надзвичайних інтересів” двох, за класифікацією З. Бжезінського,

“геостратегічно діючих” суб’єктів геополітики — США та Російської Федерації [44, 54–64; 45, 70]. Через це геополітичне майбутнє України, Латвії, Литви та Естонії залежатиме від того, яку модель подальшого розвитку європейського регіону буде обрано основними суб’єктами світового політичного процесу, точніше, яка модель сформується в потоці геополітичних напруг. Щоправда, багато залежить і від політичної волі державотворчих сил та орієнтирів, які залежать від темпераменту існуючих політичних сил. У разі реалізації оптимістичного для України та Балтійських країн сценарію (дуже спрощено: з одного боку — керівництво альянсу визначає для себе найважливішим завданням недопущення подальшої конфронтації з Москвою, з іншого — у Росії бере гору прагнення рухатись до Європи і прагматично будувати цивілізовані відносини з Північноатлантичним альянсом), що не передбачає нового поділу Європи на зони впливу, саме країни Балтії та Україна виконуватимуть місію поступового “введення” Росії до Європи і трансатлантичних структур безпеки.

У разі реалізації песимістичного сценарію (дуже спрощено: поглиблення конфронтації між Росією та НАТО, поділ Східної Європи на зони впливу РФ і Заходу тощо) Росія, поставлена перед вибором між Балтійським регіоном і Україною, зробить вибір на користь останньої, оскільки без України Росія втрачає статус євразійської імперії. “Навіть без Балтійських республік і Польщі, — вважає З. Бжезінський, — Росія, зберігаючи контроль над Україною, мала б можливість не втратити своє місце лідера... в євразійській імперії, в межах якої Москва мала б підкорити собі неслов’янські народи північного та північно-східного регіонів колишнього Радянського Союзу” [44, 114–115]. На жаль, про початок реалізації саме такої геополітичної схеми свідчить активне зближення ЄС з Російською Федерацією. Підтвердженням цього зближення можна вважати початок переговорів (29 серпня 2000 р.) між наймогутнішими європейськими газорозподільними компаніями та РАО “Газпром” щодо побудови нового газопроводу, який проходить поза межами України. Мало того, на думку експертів аналітичного інтернет-видання STRATFOR, під час саміту ЄС — Росія (30–31 жовтня 2000 р.) було укладено неофіційну (“джентльменську”) угоду щодо поділу Центральної та Східної Європи на зони впливу. Як зазначають аналітики STRATFOR, у межах досягнутих домовленостей Росія погоджується, що зона впливу ЄС поширюється на окремі Центрально-

європейські країни (від Польщі до Болгарії), ЄС, у свою чергу, погодився на те, що за Росією визнається право домінувати в Білорусі, Молдові та Україні. Єдиним невирішеним питанням залишається подальша доля країн Балтії — Латвії, Литви та Естонії, оскільки сьогодні вони стоять майже першими в черзі на членство до НАТО та ЄС. Водночас такі сусідні країни, як Данія, Швеція, Фінляндія, Польща та Німеччина, не збираються відмовлятися від спроб приєднати країни Балтії до своїх рядів [46, 2–4].

Розвиток відносин України з державами Балтії відповідає принципам основних складових західного вектора, який в інавгураційній промові 31 листопада 1999 р. Президент Л. Кучма визнав пріоритетним напрямком вітчизняної зовнішньої політики [47, 26]. Для країн Балтії, які проводять відверто прозахідну зовнішню політику і намагаються отримати гарантії безпеки від НАТО, багатовекторна Україна, враховуючи її геополітичне становище, є важливим чинником їх зовнішньополітичних концепцій. Офіційні Вільнюс, Рига і Таллінн чудово розуміють, що від того, яке місце в новому геополітичному порядку посідатиме Україна, залежить не лише нове обличчя Росії (імперське чи демократичне, європейське чи євразійське), а й, відповідно, політична доля країн Балтійського регіону. Виходячи з ідеологеми, сутність якої полягає в тому, що Росія не може бути в Європі без України, тоді як Україна може стати складовою Європи і без РФ, країни Балтії роблять чимало для того, щоб, розвиваючи регіональну співпрацю з Україною, наблизити останню до Європи.

У цьому контексті варто згадати намагання Литви надати динаміки співпраці в межах трикутника Вільнюс — Варшава — Київ. Не заперечують важливості регіонального партнерства з Україною по осі Північ — Південь Латвія й Естонія. Країни Балтії неодноразово наголошували на зацікавленості у наданні Україні статусу “постійного спостерігача” в Раді держав Балтійського моря, що значно спростило б політичний діалог України з країнами Скандинавії та Північної Європи.

Прагнення вдосконалити відносини з Україною залишаються важливим пріоритетом латвійського, литовського та естонського керівництва, про це свідчить політична активність офіційних Вільнюса, Риги і Таллінна у налагодженні двосторонніх контактів з Києвом. Так, під час зустрічі президентів України і Литовської Республіки — Леоніда Кучми та Гунтіса Улманіса, що відбулась у Криму в серпні 1998 р., було обговорено шляхи поглиблення Чорноморсь-

ко-Балтійського міжрегіонального співробітництва. Не менш важливою була зустріч глав двох країн, яка відбулась 10 листопада 1998 р. у Варшаві під час святкування 80-річчя від дня незалежності Польської держави. У процесі цієї зустрічі Л. Кучма та Г. Улманіс обговорювали перспективи подальшого поглиблення українсько-литовського співробітництва в контексті уникнення можливих негативних наслідків майбутнього розширення ЄС. Відбувається співпраця і на рівні виконавчої влади. Так, у жовтні 1996 р. було створено Міжурядову українсько-литовську комісію з питань торговельно-економічного співробітництва. Встановлено й міжпарламентські зв'язки. Так, 12–14 листопада 1996 р. відбувся візит в Україну делегації Сейму Латвії на чолі із заступником голови Сейму, керівником депутатської групи з міжпарламентських зв'язків з Верховною Радою Андрісом Америксом.

З серпня 1992 р. в Києві функціонує Посольство Литовської Республіки в Україні. Протягом 1993–1996 рр. відбулися офіційні та робочі візити прем'єр-міністра України Л. Кучми до Литви (7 липня 1993 р.), прем'єр-міністра Литви А. Шлежявічюса в Україну (4–5 серпня 1993 р.), Президента України Л. Кравчука до Литви (8 лютого 1994 р.), голови Сейму Литви Чесловаса Юршенаса в Україну (27–28 жовтня 1994 р.), державний візит президента Литви А. Бразаускаса в Україну (28–29 березня 1995 р.), візит Голови Верховної Ради України О. Мороза до Литви (24–26 січня 1996 р.). У вересні 1996 р. відбувся візит Президента Л. Кучми до Литви. Наступним етапом діалогу на найвищому рівні стала зустріч президентів країн Балтії, Польщі та України, яка відбулася 27 травня 1997 р. в Таллінні. Під час зустрічі було обговорено широке коло питань з політичного та економічного співробітництва, які лежать у площині процесу інтеграції до європейських структур у сферах економіки, політики і безпеки, що відповідає національним інтересам України та інших держав — учасниць цієї зустрічі. 4–5 вересня 1997 р. відбувся робочий візит Президента України Л. Кучми до Литви для участі у міжнародній конференції “Співіснування народів і добросусідські відносини — гарант безпеки і стабільності в регіоні”, що проходила у Вільнюсі 5–6 вересня. У листопаді 1998 р. відбувся державний візит президента Литовської Республіки В. Адамкуса до України. Під час переговорів президентів Л. Кучми та В. Адамкуса було підтверджено розуміння і підтримку України як важливої складової європейської спільноти, ключового елемента стабільності

в Європі. Литовська сторона також наголосила на тому, що Україна може розраховувати на її підтримку на шляху інтеграції до євроатлантичних структур. За підтримки президентів Л. Кучми та В. Адамкуса створено Фонд імені Т. Шевченка, мета якого — поглиблювати зв'язки у сфері культури і науки між Україною та Литовською Республікою. У 1996 р. створено українсько-литовську міжурядову Комісію з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва. Започатковано практику проведення політичних консультацій між міністерствами закордонних справ України і Литовської Республіки з актуальних питань двостороннього співробітництва і міжнародного життя. Закладено основи для розвитку міжпарламентських зв'язків. 27–28 жовтня 1994 р. в Україні перебувала з офіційним візитом делегація Сейму Литовської Республіки на чолі з його головою Ч. Юршенасом. У січні 1996 р. Литву відвідав Голова Верховної Ради О. Мороз. Естонія, так само як Литва і Латвія, активно підтримала ініціативу Президента України Л. Кучми провести міжнародну конференцію на найвищому рівні “Балто-Чорноморське співробітництво: у XXI століття без розподільних ліній в Європі”, що відбулась 10–11 вересня 1999 р. в Україні.

Проте геополітична співпраця нових пострадянських держав дещо ускладнюється відмінностями в темпах соціально-економічних перетворень і баченням власного геополітичного майбутнього Україною, Латвією, Литвою і Естонією. Нагадаємо, що протягом минулих п'яти років офіційний Київ дотримувався так званої багатовекторної зовнішньополітичної доктрини. Не аналізуватимемо причин саме такої парадигми вітчизняної зовнішньої політики і наслідків її реалізації для України. А лише погодимося з думкою, що в геополітичному розумінні багатовекторність — це не що інше, як невизначеність національних інтересів, внутрішніх і зовнішніх пріоритетів держави або невдала спроба приховати справжні зовнішньополітичні цілі [47, 26]. Пасивність України у просуванні своїх інтересів на політичній карті можна пояснити й тим, що політична еліта не була готова діяти на макрорівні, який потребує масштабного мислення і оперування геополітичними категоріями та світовою проблематикою. Вона переживає (можливо, вже пережила) “містечковий” етап сприйняття політичної кон'юнктури. Досить пригадати, що на початку 90-х років XX ст. для народних депутатів Укра-

їни було типовим відстоювати державне дотування навіть не регіону, а конкретних міст і селищ свого виборчого округу, що ілюструє “містечкову” свідомість, якою потрібно було перехворіти. Причиною геополітичної пасивності України було й те, що молода держава не мала потужного класу приватного бізнесу, якому потрібно було б просуватись на світовий ринок, а відповідно — мати в першому ешелоні такого просування вітчизняних політиків, що могло б забезпечити потенціал і рушійну силу у відстоюванні національних інтересів, адже зрозуміло, що геополітична карта не формується світовими “колосами” заради самої себе. Натомість в Україні протокласом приватного бізнесу були так звані човники, з відповідними масштабами інтересів, що не спонукало політичну еліту до рішучих кроків у геополітичному просторі.

На відміну від України орієнтація країн Балтії на Захід була і є чітко визначеною, як зазначила президент Латвії Вайре Віке-Фрейберга, і залишається твердою та незмінною [48, 68]. Мало того, зробивши свій геополітичний вибір, Балтійські країни вже досягли певних успіхів в економічній і військово-політичній інтеграції з Заходом, що створює передумови для переходу до етапу інституалізації відносин із структурами трансатлантичної безпеки та європейської економічної співпраці.

Інтеграція до європейських структур економічної співпраці — надмета країн Балтійського регіону. Тоді як країни Балтії активно шукають варіантів приєднання до Європейського Союзу і працюють над скороченням перехідного періоду зближення з ЄС, Європа — під впливом багатьох факторів — замислюється над успішністю європейського експерименту інтеграції. На думку європейських політиків і науковців, протягом найближчих десяти років Європа має визначитись з відповіддю на питання щодо сенсу існування такої структури, як Європейський Союз, і створити умови для того, щоб найвпливовіші його члени (наприклад, Німеччина) не вийшли з Союзу на початку ХХІ ст. Підґрунтя для таких побоювань створює економіка Європи, а точніше — десинхронізація економік країн — членів ЄС, що зумовлює глобальну відмінність у геополітичній поведінці членів Союзу (Франції, Великобританії, Німеччини та ін.) [49]. Фактично нова хвиля реформ Європейського Союзу свідчить, що керівництво об’єднаної Європи шукає шляхів запобігання виникненню інтеграційної кризи. Так, у грудні 1999 р.

новий керівник Європейської Комісії Романо Проді, який наполягає на здійсненні реформ, які можуть “модернізувати” Європейський Союз, запропонував, по-перше, ухвалювати найважливіші європейські рішення простою більшістю і, відповідно, відмовитись від діючого принципу консенсусу при ухваленні рішень. По-друге, обмежити кількість комісарів ЄС (європейських міністрів) квотою 20 одиниць. Враховуючи те, що після розширення ЄС членів Союзу буде 27, а міністрів — 20, деякі аналітики доходять висновку, що запропоновані Р. Проді реформи “беруть курс на диктат найвпливовіших європейських країн-зубрів, які примушуватимуть і в економічному, і в геополітичному аспекті йти слідом за собою решту партнерів” [50, 5].

Усе більше питань викликає майбутнє Європейського монетарного союзу (ЄМС), до якого також прагнуть приєднатись країни Балтії. А Естонія навіть повідомила про бажання приєднатись до ЄМС, не чекаючи на вступ до ЄС. Пояснюючи труднощі, що виникли в ЄМС, економісти посилаються на його природу, яка передбачає високий рівень монетарної синхронізації всіх економік країн — членів ЄС. Водночас синхронізація неоднозначно впливає на національні економіки країн — членів Союзу, не кажучи вже про кандидатів на вступ до ЄС і ЄМС, які перебувають на різних рівнях економічного розвитку [49].

Отже, основною проблемою, яку Європа має розв’язати протягом найближчих десяти років, якщо вона прагне підтвердити успішність інтеграції, є запобігання десинхронізації економічного розвитку країн, що вже входять до ЄС. Втім, цілком зрозуміло, що процес розширення ЄС за рахунок постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи лише загострить основну проблему сучасної Європи. Так, відмінність у темпах збільшення ВВП і доходів на душу населення серед постсоціалістичних країн змусила німецького професора Герберта Брюкера порушити питання про вірогідність другого (після Другої світової війни) поділу Європи на країни з низьким і середнім рівнем зростання ВВП [51, 49–75]. Крім того, сама процедура прийняття до ЄС країн Центральної і Східної Європи вже має на Заході репутацію “надзвичайно дорогого проекту”. Для надання фінансової підтримки слаборозвиненим порівняно з економіками держав Західної Європи країнам Центральної і Східної Європи бюджет ЄС, за підрахунками спеціалістів Лондонського цен-

тру досліджень економічної політики, потрібно збільшувати на 10–11 млрд дол., за даними російських дослідників — на 55–65 млрд дол. [52; 53, 18–34]. Під впливом зазначених чинників ЄС у 1999 р. кардинально переглянув принципи свого розширення і фактично відмовився від зобов'язань прийняти в 2003 р. шість країн ЦСЄ до Союзу. Фактично, нове керівництво ЄС заявило про те, що прийом до Євросоюзу відбуватиметься для кандидатів “люксембурзької групи” (Угорщина, Польща, Чехія, Словенія, Естонія та Кіпр) і “гельсінської групи” (Болгарія, Литва, Латвія, Румунія, Мальта, Словаччина) не за чергою у списку, а в міру виконання цими країнами взятих зобов'язань [52]. Напередодні чергового саміту ЄС (7 грудня 2000 р.), де керівники держав — членів ЄС мали розглянути не лише питання, пов'язані з внутрішніми реформами ЄС, а й визначитись з темпами розширення Євросоюзу, Європейська Комісія опублікувала черговий щорічний доклад про економічну і політичну готовність країн-кандидатів до їх інтеграції до структур ЄС. За основні критерії оцінювання готовності країн-кандидатів взято існування ринкової економіки, а також готовність протистояти конкурентному впливу з боку ЄС [54, 5–7]. За оцінками європейських експертів, Естонію визнано країною з ринковою економікою, що здатна протистояти конкурентному впливу з боку ЄС вже в найближчій перспективі. На думку аналітиків, до позитивів трансформаційних процесів в Естонії належать поліпшення ставлення до національних меншин, зменшення кількості і підвищення кваліфікації суддів, досягнення макроекономічної стабільності і реструктуризація промислового і фінансового секторів економіки. Недоліками трансформаційних процесів фахівці вважають незавершену інтеграцію негромадян Естонії, необхідність прискорення економічних реформ та їх незавершений характер. Стриманішими були оцінки перетворень у Литві та Латвії. Литовську і латвійську економіки було визнано ринковими і здатними протистояти конкурентному впливу з боку ЄС лише в середньотерміновій перспективі. Недоліки трансформаційних процесів у Литві — слабкість фінансового сектору, незавершений характер економічної реструктуризації та відсутність реформ у сільському господарстві, у Латвії — проблеми з інтеграцією російськомовного населення, незавершена приватизація промислових підприємств, відсутність умов для іноземних інвестицій, непідготовленість робочої сили до ринкової економіки.

Про своє бажання вступити до ЄС Латвія, Литва та Естонія заявили ще 1993 р. Тоді питання про докорінне реформування Союзу було актуальне. У 1995 р. країни Балтії стали асоційованими членами ЄС. Найбільших успіхів з входження до західних структур економічної співпраці серед Балтійських країн досягла Естонія. 13 грудня 1997 р. на Люксембурзькому саміті ЄС було ухвалено рішення про початок переговорів щодо вступу до ЄС з шістьма країнами-кандидатами, серед яких була й Естонія. У вересні 1998 р. Естонія передала до Єврокомісії документ, де було викладено її позиції на переговорах щодо вступу до ЄС. Восени 1999 р. офіційний Таллінн дещо шокував Європу своїм прагненням приєднатись до зони євро, не чекаючи прийняття Естонії до ЄС. Наприкінці 1999 р. Європейська Комісія затвердила програму економічного розвитку Естонії на 2000–2003 рр., якою передбачається здійснення урядом цієї країни жорсткої монетарної політики і скорочення бюджетного дефіциту. На думку уповноваженого Єврокомісії з питань економіки та фінансів Педро Солбеса, якщо Естонія виконає всі показники, зафіксовані ухваленою програмою, то вона не матиме проблем при розширенні Євросоюзу.

У резолюції “Про єдину координацію роботи з питань інтеграції Литви у Європейський Союз”, ухваленій Сеймом Литви, зафіксовано, що інтеграція до ЄС та інших західних структур є найважливішим напрямком зовнішньої політики цієї країни. У середині 1998 р. було проведено перше засідання Комітету з питань асоціації Литва — ЄС. Та, на превеликий жаль литовського політичного істеблішменту, сподівання Вільнюса на запрошення Литви до переговорів щодо вступу до ЄС не виправдались. Високо оцінивши політичні та економічні реформи у Литві, експерти Євросоюзу визначили коло проблем, не вирішивши яких Литва не може розраховувати на членство в ЄС. Йдеться про встановлення повноцінного прикордонного контролю, прискорення темпів приватизації, ухвалення закону про банкрутство, закриття Ігналінської АЕС, де експлуатуються реактори чорнобильського типу (РБМК) [47, 25]. На думку литовських аналітиків, невдоволення керівництва ЄС (насамперед Німеччини, яка відмовилась від активної підтримки інтеграційних прагнень Вільнюса) зумовлене діями уряду Литви, який віддав перевагу американському капіталу (а не європейському) при приватизації стратегічних об’єктів литовської економіки. Мається на увазі підписання

президентом Литви В. Адамкусом у жовтні 1999 р. закону про умови надання 51 % акцій Мажейкяйського НПЗ та його дочірні підприємства в управління американській компанії Williams International Company. Водночас Литва активно шукає практичних шляхів прискорення свого членства в Євросоюзі. Так, зусиллями законодавців було впроваджено близько 400 правових актів, які відповідають нормам ЄС, що за рівнем їх гармонізації з внутрішнім законодавством вивело Литву на 5–6 місце серед інших країн — кандидатів на вступ до ЄС.

Латвія, як і Литва, не дістала запрошення брати участь у переговорах щодо вступу до ЄС. За офіційною версією, серйозною перешкодою на шляху Латвії до ЄС є питання соціальної сфери, а саме — складна ситуація із статусом некорінного населення республіки та ухваленням м'якого імміграційного законодавства. Незважаючи на певні труднощі на шляху до європейської інтеграції Латвія першою з країн Балтії 14 жовтня 1998 р. вступила до Світової організації торгівлі.

Для порівняння зазначимо, що розвиток економічних взаємовідносин ЄС та України визначається лише Угодою про партнерство та співробітництво (УПС), яка була підписана у 1994 р. і передбачала створення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною, якщо остання продемонструє достатній прогрес у формуванні стабільної економіки. Проте на відміну від угод про асоційоване членство, підписаних з країнами Центральної Європи та Балтії, угода з Україною не передбачала можливого вступу її до ЄС [55, 37–42]. Щоправда, на думку Клауса Шнайдера, колишнього працівника відділу зовнішніх відносин Європейської Комісії, УПС є цінним інструментом для підтримки з боку ЄС переходу України до ринкової економіки. “Демонстрація виконання умов УПС, — зазначає Шнайдер, — була б доказом серйозності намірів України в її рухові до Європи”. Водночас, вважає К. Шнайдер, ЄС не може дозволити собі “рятувати” Україну, як це він робить з маленькими країнами. Оскільки Україна надто велика, населення її численне, а економіка дуже значна за масштабами, вона має рятувати себе сама [56, 79–105].

Україна — країни Балтії: вектори співпраці. Розпочавши на початку 90-х років ХХ ст. трансформаційні перетворення, Латвія, Литва та Естонія досягли на шляху реформування певних успіхів, які вже визнали європейське співтовариство.

Наприклад, естонський досвід доводить, що в умовах існування суспільного консенсусу, взаємодії між владними гілками та політичної волі у керівництва країни до здійснення перетворень вже на четвертий рік економічних реформ (для Естонії — 1996 р.), навіть після важкого періоду “шокової терапії” (1992–1995 рр.), може розпочатись етап економічного зростання. Так, якщо у 1996 р. збільшення ВВП становило 4 %, то вже в 1997 р. ВВП Естонії збільшився майже на 11 %, у 1998 — на 4 %. Лише у 1999 р., протягом якого економіка всіх країн Балтії долала наслідки російської кризи, в Естонії спостерігався спад ВВП (–1,5 %). Країна досягла найбільшого серед пострадянських держав ВВП на душу населення: у 1999 р. він становив 3520 дол. [57, 22]. Естонія належить до найблагополучніших європейських країн у плані зайнятості населення. Рівень безробіття у грудні 1999 р. не перевищував 3,3 %. Середня пенсія в Естонії становить 104 дол., кризовий прожитковий рівень — 35,64 дол., мінімальна заробітна плата — 80,82 дол. Припинено збільшення інфляції. Внаслідок успішної грошової реформи Естонія отримала стабільну валюту — крону, прив’язану до німецької марки [58, 382–400]. Завдяки динамічному розвитку банківського сектору Естонію називають “Швейцарією колишнього СРСР”. На відміну від України Естонія відмовилась від практики запозичень у міжнародних фінансових інституцій. Брак вітчизняних інвестицій, необхідних для структурної перебудови економіки, країна долала, створюючи ліберальне податкове законодавство, що сприяло залученню прямих закордонних інвестицій в естонську економіку. Так, на перший квартал 1999 р., за даними естонського агентства з інвестицій, загальна сума інвестицій, що надійшли в економіку країни з 1995 р., становила 2,24 млрд крон. За інформацією канадського Milken Institute, у рейтингу інвестиційної привабливості Естонія посідає восьму позицію у світі (для порівняння: Латвія — 39, Литва — 45), пропустивши вперед такі країни, як США, Гонконг, Швейцарія, Люксембург, Великобританія, Сінгапур і Нідерланди. У 1997 р. в Естонії розпочалась велика приватизація у таких галузях, як енергетика, зв’язок, транспорт, що стало додатковим фактором для залучення інвесторів. Вайно Сарнет, колишній керівник Естонського агентства приватизації, так визначив стратегію роздержавлення власності, яка була реалізована в його країні: швидка приватизація, перевага грошової приватизації перед ваучерною, здійснення приватизації через аукціони та конкуруючі тендери [59, 10–11]. Внаслідок реалізації та-

кої приватизаційної стратегії Eesti Telekom (аналог українського “Укртелекому”) експерти вважають єдиним великим промисловим підприємством, законність приватизації якого розглядалась судом, оскільки відкритий продаж акцій компанії приватним особам супроводжувався “тіньовою” реалізацією 49 % акцій фінським телекомунікаційним фірмам Telia і Sonera.

Втім, попри загалом успішну приватизацію, в Естонії є приклади непродуманого продажу підприємств що, до речі, спостерігається і в Україні. Так, Eesti Tubakas було продано шведському концерну Swedish Match з умовою, що естонський уряд не збільшуватиме акцизного збору на тютюнові вироби місцевого виробництва. Через рік домовленість було порушено, і шведський концерн повністю зупинив єдине в Естонії тютюнове виробництво. Проте такі прикрі випадки поодинокі, вони не відштовхнули інвесторів від Естонії. Навпаки, у другій половині 90-х років процес приватизації в Балтії був спрямований передусім на Естонію (оскільки приватизаційні процеси в Латвії та Литві розпочалися на кілька років пізніше). Найбільшими інвесторами естонської нафтохімії, транспорту, легкої та харчової промисловості, зв'язку та банківського сектору є транснаціональні компанії Фінляндії, Швеції, США та Німеччини.

Збільшення зовнішньоекономічного балансу Естонії відбувалось до 1999 р. і було припинено внаслідок впливу на естонську економіку російської кризи 1998 р. Цікаво, що саме в результаті російської кризи Естонія дистанцювалась від впливу східного сусіда і, на відміну від України, їй вдалося переорієнтувати свій експорт на ринки ЄС. У 1999 р. частка ЄС в експорті Естонії становила 63,3 %, в імпорті — 56,3 %.

Хоча політична система і механізм здійснення влади в Естонії і в Україні істотно різняться, формування політичної еліти в обох країнах відбувається шляхом, характерним для всіх пострадянських країн. Так, до кола найвпливовіших естонських політиків належить экс-прем'єр Естонії Тийта Вяхі, один з власників Silmet Group — унікального заводу з переробки рідкісноземельних металів. Так само, як і впливові українські бізнесмени, які керують великими фінансово-політичними групами і мають вплив на депутатську групу або партійну фракцію Верховної Ради, Т. Вяхі спонсорує Коаліційну партію Естонії. Естонський бізнесмен Ааду Лукас, який керує найбільшою в Естонії нафтотранспортною компанією, фінансово

підтримує дві партії — Реформістську партію та партію “Отечество” [60, 12–13].

Істотні зміни відбулися протягом останнього десятиріччя і в економіці Латвії: економічну реформу 1991–1995 рр. тут було здійснено за чотири етапи. Перший етап (1991–1992 рр.) супроводжувався лібералізацією усіх галузей народного господарства. На другому етапі (1992–1994 рр.) зупинено падіння обсягів ВВП. Протягом 1994–1995 рр. (третій етап) спостерігалось певне економічне зростання. З 1996 р. (початок четвертого етапу, що триває нині) на фоні стабілізації та економічного зростання латвійський уряд почав здійснювати структурну перебудову, внаслідок якої приватний сектор за підсумками 1998 р. дав 60 % усього ВВП і забезпечив роботою дві третини населення країни [47, 297–300]. Внутрішній валовий продукт Латвії на душу населення у 1999 р. становив 2580 дол. [57, 22]. Середня пенсія становить 77 дол., мінімальна заробітна плата — 85,79 дол., мінімальний прожитковий рівень — 32,67 дол.

На думку латвійських аналітиків, Латвія — єдина з країн Балтії після розвалу СРСР практично повністю втратила такі “дорогі” галузі промисловості, як електроніка, машинобудування, автоматика, а відповідно і такі підприємства, як VEF, Alfa, Radiotehnika, Raf, Ризький машинобудівний завод. На початку 2000 р. міністр фінансів Латвії Айгарас Калвітас — вперше на рівні керівництва країни — змушений був визнати, що потрібно було зберегти великі підприємства через їх продаж або приватизацію за невисоку вартість (“бодай за один лат”!) західними компаніями, які були б здатні переобладнати підприємства, створити робочі місця і давати щонайменше 14 % ВВП [64, 8–10].

Сьогодні для Латвії актуальні питання приватизації таких стратегічних об’єктів, як Морське пароплавство та Latvenergo (державний виробник та експортер енергії). Попри те, що Латвія випередила інші пострадянські країни за темпами та глибиною структурних перетворень, методи й атмосфера, в якій відбувається приватизація латвійських стратегічних компаній, є типовими для приватизаційних процесів більшості пострадянських країн. Так, приватизація згаданих об’єктів супроводжувалась гучними скандалами. Західні компанії звинуватили зацікавлених у приватизації зазначених об’єктів прем’єр-міністра Латвії А. Шкеле, міністра юстиції В. Бірковса і голову служби державних надходжень А. Сончика у педофільстві.

Прем'єр А. Шкеле, у свою чергу, повідомив про можливість оприлюднення картотеки КДБ СРСР, що зберігається в литовському бюро документації наслідків тоталітаризму. В остаточному підсумку приватизація коштувала прем'єр-міністру А. Шкеле відставки на початку квітня 2000 р.

Серед країн Балтійського регіону найбільших труднощів на шляху до ринкової економіки зазнала економіка Литви через згортання енерго- та ресурсозатратних підприємств з металообробки та верстатобудування, які до 1989 р. були основою промислового виробництва республіки. З 1995 р. в цій країні починає збільшуватись ВВП. Але зростання економіки було припинено у другій половині 1998 р., оскільки, на відміну від Латвії та Естонії, наслідки російської фінансової кризи найбільше позначилися на економіці Литви у зв'язку з її експортною залежністю від РФ та інших країн СНД. Різке скорочення обсягів експорту протягом 1998–1999 рр. спричинилося до зменшення обсягів виробництва і податкових надходжень та розбалансування державного бюджету. І лише в січні 2000 р. з'явилися перші ознаки того, що економіка Литви, яка повністю залежала від сприятливої зовнішньої кон'юнктури, почала нарощувати обсяги експорту. Подальший розвиток економіки Литви пов'язаний з розвитком економіки країн ЄС і Росії. Найважливішим торговельним партнером Литви є Німеччина, на другому місці — Латвія, на третьому — Росія. Найближчим часом Литва має здійснити приватизацію великих енергетичних компаній та ощадбанку країни. Керівник фонду державного майна Литви Стасіс Вайткявічус змушений був визнати, що хоча загалом результати приватизації задовільні, інтерес світового бізнесу до державних підприємств Литви був значно меншим, ніж сподівався уряд на початку приватизації [59, 10–11]. Типовими для Литви, як і для більшості пострадянських країн, є процес формування політичної та бізнес-еліти і налагодження відносин між бізнесом і владою. Яскраво ілюструє останнє скандальна приватизація экс-прем'єром, а сьогодні — президентом конфедерації промисловців Броніславом Лубісом клайпедської портової компанії — KLASCO, що можна розглядати як своєрідну данину уряду Гедемінаса Вагнорюса Б. Лубісу, який підтримав на виборах до Сейму партію консерваторів, очолювану тоді Г. Вагнорюсом.

Суть зовнішньоекономічної стратегії Балтійських країн, що визначається політичною парадигмою Балтії, полягає в максимальному

обмеженні економічної залежності від Росії (через диверсифікацію імпорту енергоносіїв) і “прив’язуванні” до себе західних країн, передусім — членів ЄС (завдяки переорієнтації свого експорту на Європу та продажу членам ЄС у власність стратегічних об’єктів) [62, 15–16]. Зазначимо, що Балтійським країнам вдалося частково реалізувати поставлені завдання. Так, країни ЄС вже стали основними торговельними партнерами Латвії та Естонії. А російський капітал практично не був допущений до участі у приватизації стратегічних об’єктів на території цих країн. Яніс Нагліс, гендиректор Латвійського агентства приватизації, пояснив таку ситуацію тим, що “сама вільна конкуренція не дала змоги росіянам вільно стартувати в балтійській приватизації” [59, 11].

Що ж до реалій економічного сьогодення, то країни Балтії, пов’язані з Росією ще з часів СРСР спеціалізованою транспортною інфраструктурою (порти, залізниці, автомагістралі, НПЗ тощо), при формуванні ВВП змушені робити акцент на використанні можливостей власного транзитного потенціалу, розрахованого на проходження 20 млн т російської нафти на рік. Латвійський порт Вентспілс щорічно може обробляти 14–15 млн т сирової нафти. На російській нафті працюють термінали у Литві — порти Клайпеда і Бутінга (ще 4 млн т). Приблизно 2 млн т обробляється в естонському порту Мууга. Слід зазначити, що країни Балтії протягом 90-х років ХХ ст. робили реальні кроки для зменшення енергетичної залежності від РФ, на жаль, поки що це не принесло принципових змін у режим постачання енергоресурсів до країн регіону. Отже, збігання економічних інтересів (з одного боку, РФ зацікавлена у балтійському транзитному напрямі, з іншого — Балтійські країни зацікавлені у транзиті та переробці російської нафти) змушує Балтійські країни шукати певних компромісів з Росією в зовнішній політиці. Саме цей чинник, який офіційна Москва трактує як “реалістичну співпрацю на основі економічних інтересів”, впливає на економіки Латвії, Литви та Естонії і робить їх певною мірою залежними від Росії, а точніше — від російських транснаціональних компаній (“ЛУКОЙЛ” “Тюменської нафтової компанії”, “Татнафти”, ЮКОСа та ін.).

Україна є п’ятим за обсягами експорту та імпорту зовнішньоекономічним партнером Литовської Республіки і входить до першої десятки торговельних партнерів Латвії. Співпраця з Україною ви-

знана пріоритетним напрямком зовнішньоекономічної політики Естонії. Проте більш рішуче порівняно з Україною реформування країнами Балтії економіки та досягнення певних успіхів у створенні ринкової інфраструктури накладає специфічний відбиток на економічні відносини України, з одного боку, та Латвії, Литви й Естонії — з іншого. Наприклад, негативне — для України — сальдо торговельного балансу з Литвою та Естонією є вже практично традиційною ознакою українсько-литовських та українсько-естонських відносин. За останнє десятиріччя лише один раз Україна вийшла на позитивний торговельний баланс із Латвією, коли у 1998 р. фінансова криза у Росії підштовхнула українців до термінового пошуку нових ринків збуту. Аналіз структури українського експорту до Балтійських країн свідчить про підвищення темпів вивезення з України сировини та напівфабрикатів і скорочення експорту окремих видів продукції технологічно-кінцевого циклу. Так, експорт кукурудзи до Латвії у 1998 р. порівняно з 1997 р. збільшився у 8,3 разу, паперу і картону — у 2,8 разу, чорних металів — на 65 %, казеїну — на 47 %, олії — на 21 %.

Наведені факти дають можливість визначити певні тенденції, що характеризують економічні взаємовідносини України та країн Балтії. По-перше, реальні показники торговельно-економічних балансів між Україною та Балтійськими країнами дають підстави зробити висновок, що український уряд і вітчизняні ділові кола вважають балтійський ринок вузьким і неперспективним. При цьому не враховується факт (яким мала б скористатись Україна, що прагне вийти на західноєвропейські ринки), що Балтійський ринок тісно пов'язаний з ринками Скандинавії та Північної Європи. Тоді як український капітал з року в рік втрачає для себе цей регіон, державні та приватні компанії Білорусі, Чехії, Угорщини і Польщі здійснюють активну маркетингову політику щодо балтійського ринку. Як наслідок, товарооборот, наприклад, Латвії з Чехією та Польщею збільшився протягом 1998 р. на 35 %.

По-друге, Латвія, Литва і Естонія, які під час великої приватизації залучили у стратегічні галузі економіки європейський та північноамериканський капітал, тепер розглядають Україну, враховуючи її геополітичне становище, обсяги внутрішнього ринку і транзитний потенціал, як привабливий об'єкт для інвестування власного капіталу. Так, Естонія повідомила про готовність інвестувати в українську економіку 300 млн дол., реалізуючи інвестиційні проекти,

зокрема, в готельному та житловому будівництві, будівництві АЗС. Естонська сторона також готова взяти участь у фінансуванні завершення будівництва одеського нафтотерміналу “Південний”. Латвійсько-українська урядова комісія вивчає питання про перспективи створення транспортного коридору між портами Балтійського (Латвія) і Чорного морів (Україна) та його приєднання до міжнародного транспортного коридору “Європа — Кавказ — Азія”. А приватизовані латвійські банки (“Парексбанк”, “Айзкрауклесбанк” та ін.) брали активну участь у фінансуванні нашої держави, закупивши облігацій внутрішньої державної позики на суму 70 млн дол.

По-третє, активна позиція латвійських, литовських та естонських ділових кіл у пошуках ринків збуту для вироблених у країнах Балтії товарів пояснюється тривалішим досвідом роботи в умовах ринку і державною підтримкою експортерів. У цьому контексті слід зазначити, що недосконалість вітчизняного податкового законодавства і протекціоністської політики українського уряду щодо експортерів готової продукції зумовлюють цінову неконкурентоспроможність українських виробників навіть на ринках Естонії та Литви, де створено рівні умови як для місцевих підприємців, так і для українських суб’єктів зовнішньоекономічної діяльності. Що стосується ринку Латвії, то він практично заблокований у зв’язку із запровадженням 75 % ввізного мита для українських виробників сільськогосподарської продукції — цукру, зерна та ін. Потрібно також зазначити однозначну геополітичну орієнтацію Естонії, Литви і Латвії на співпрацю та входження до ЄС і НАТО і дистанціювання від Російської Федерації. Разом з тим Балтійські країни не відмовляються від партнерства і передусім власної економічної експансії на ринки країн світу, включаючи Росію, Білорусь і особливо Україну. Зокрема, Литва у програмі-концепції міжнародної політики “Action programme of the government of the Republic of Lithuania for 1999–2000” окрім стратегічної співпраці з ЄС та НАТО чітко зазначає такі пріоритети: партнерські відносини з майбутніми членами ЄС; співпраця з прикордонними країнами, зокрема з Польщею; відносини з Латвією і Білоруссю; “формальна готовність до міжнародної співпраці, про яку свідчить формула про “впровадження політичних діалогів”; традиційно активна торгівля [63]. Аналогічну геополітичну стратегію сформулювала Латвія: стратегічна співпраця з ЄС; повноцінне членство в НАТО; регіональне партнерство [64]. Офіційна Естонія

також сформулювала тверду позицію щодо входження в ЄС та НАТО, відмовившись від неодноразових пропозицій гарантії безпеки з боку Росії, але заявивши про прагнення зберегти з нею добросусідські відносини [65].

По-четверте, використання можливостей розширення взаємного торговельного обороту між Україною та країнами Балтії, залучення інвестицій в економіку України дедалі більшою мірою визначається напрямками і темпами економічної трансформації та інтеграції Латвії, Литви й Естонії до ЄС. Характерною ознакою нинішнього етапу інтеграційної взаємодії країн Балтії та ЄС є те, що внаслідок розширення торговельно-економічних зв'язків з країнами ЄС і широкої участі західного капіталу в приватизаційних процесах у цих країнах внутрішня нормативно-технічна і технологічна документація на підприємствах різних галузей активно узгоджується з вимогами ЄС. Зазначена тенденція особливо посилюється в тих галузях, де підприємці прагнуть одержати квоти для експорту продукції до країн ЄС. Це, у свою чергу, потребує дотримання великого комплексу вимог до сертифікації продукції. Так, при виробництві харчових продуктів за європейськими вимогами потрібно сертифікувати всі компоненти. Така тенденція може призвести до скорочення імпорту з України в разі невжиття урядом конкретних заходів із сертифікації української продукції відповідно до стандартів ЄС.

І нарешті, здійснення планів керівництва російського паливно-енергетичного комплексу щодо диверсифікації шляхів експорту російської нафти в Європу — заплановане на 2009 р. закінчення будівництва росіянами власної балтійської трубопровідної системи і створення російського портового комплексу на Балтиці — дасть змогу транспортувати нафту до кордону із Західною Європою виключно територією РФ. При цьому зниження (через дефіцит інвестицій у нафтовидобувну галузь) обсягів видобутку нафти російськими нафтовими компаніями зумовить значне зменшення обсягів російського експорту нафти, що транспортується до Європи через інфраструктуру країн-транзитників (якими є Україна і країни Балтії) [66, 16–17]. Внаслідок цього загостриться конкурентна боротьба за транзит російської нафти до Європи між країнами-транзитниками (у тому числі між Україною та державами Балтії).

3.4. Трансформація парламентаризму в Україні і державах Центральної і Східної Європи

По-різному характеризуються процеси, що відбуваються у Східній Європі починаючи з 1989 р. Це пояснюється багатьма причинами і факторами, які їх зумовили, і різноманітними суспільними наслідками перетворень. Тлумачення політичних явищ і тенденцій не в останню чергу залежить від громадянських позицій дослідників, розуміння ними рушійних сил політичних трансформацій.

З одного боку, вважають, що після 1989 р. у постсоціалістичних країнах відбуваються плюралізація і глибока демократична революція. В основі такої оцінки лежить уявлення, що країни Центральної і Східної Європи (ЦСЕ) рухаються в напрямі запровадження моделі демократії, яка існує в розвинених капіталістичних суспільствах. Демократизація розглядається як визнання політичних прав громадян, відновлення громадянського суспільства, формування основних демократичних інститутів і процедур, наприклад, таких, як партійні системи, електоральні закони, правові відносини між законодавчою та виконавчою гілками державної влади. З іншого — вважають, що більшість східноєвропейських країн перебувають у незадовільному, навіть жалюгідному становищі. Внаслідок глобалізації або вестернізації переходу до ринкових відносин різко знизилися статус цих країн, якість життя більшості їх населення. Ці потрясіння відбулися з вини Заходу, який з огляду на свою силу вважає, що йому належить право змінювати світ відповідно до своїх інтересів. Наслідки такої політики катастрофічні не лише для східноєвропейських країн нині, а й для Заходу у майбутньому.

Ми виходимо з того, що вирішальними чинниками політичних процесів є об'єктивні тенденції розвитку економічних засад, які усвідомлюються людьми, суб'єктами політики як їхні інтереси. Ці інтереси визначають спрямованість політичних дій, а їх рішучість і послідовність забезпечуються політичною волею.

На кожному історичному етапі в суспільстві існують різноманітні інтереси, що впливають на прийняття політичних рішень. Це національні інтереси або інтереси народу; інтереси класів, соціальних груп, партій, інших організацій; особисті інтереси та інтереси різних

сил поза межами країни. В суспільстві, яке перебуває на етапі піднесення й розвитку, де визначено загальнонародні цілі, до яких прагне більшість громадян, домінуючий вплив на політичні дії мають загальнонаціональні інтереси. І якщо в більшості країн ЦСЄ національні інтереси переважають у діяльності політичних структур, то в західних країнах СНД, зокрема в Україні, багато політичних діячів дбають лише про партикулярні інтереси політичної, державно-адміністративної, господарської, інтелектуальної еліт. Неузгоджені інтереси спричиняють хаотичний стан руху суспільства, політичну метушню, що істотно гальмує економічні, соціальні, культурні процеси, заважає зміцненню демократії, становленню у країні парламентарного режиму.

* * *

Важливою подією другої половини ХХ ст. стали демократичні трансформації в країнах Центральної і Східної Європи. Внаслідок таких трансформацій відбулися не лише внутрішні зміни в цих країнах, а й зміни геополітичної ситуації. Саме вони визначили новий тип політичних та економічних відносин у Європі.

Соціально-економічне тло політичних процесів країн Центральної та Східної Європи. Відомо, що у 1989 р. східноєвропейські країни, а в 1991 р. — республіки колишнього Радянського Союзу рушили до Заходу. Упродовж кількох попередніх років унаслідок непродуманої внутрішньої та зовнішньої політики керівництва КПРС соціалістична система поступово втрачала імпульси прогресивного розвитку і привабливість в очах і серцях громадян соціалістичного табору. Вважалося, що подолати застійність, відставання від Заходу за рівнем життя, задовольнити споживчі потреби можна лише лібералізацією економіки і політики. Майже ніхто не сумнівався, що саме цим шляхом країни прийдуть до швидкого процвітання.

За десять років після падіння Берлінської стіни Східна Європа відмовилася від комуністичного минулого, приватизувала державні підприємства, створила власну фінансову олігархію... Проте, всупереч сподіванням, усі країни сходу Європейського континенту зазнали чи не найбільшої в історії кризи. Рівень життя двох частин Європи не зблизився, навпаки, розрив за цим параметром збільшився. Деякі країни не тільки не скоротили свого відставання від Заходу, а навіть не змогли досягти рівня докризового періоду кінця 80-х років. Якщо відоме зауваження К. Маркса про існування абсолютного та

відносного зuboжіння трудящих нині лише наполовину справедливе на Заході, то населення країн Східної Європи стало сьогодні біднішим, ніж у минулому, і набагато біднішим за населення Західної та Центральної Європи, тобто зuboжило абсолютно і відносно.

У країнах Центральної і Східної Європи, як і в країнах “третього світу”, відбувається технологічне розшарування економіки. З одного боку, існують невеликі групи розвинених підприємств, які належать іноземному капіталу або компраторськи орієнтованим господарям, що обслуговують його інтереси, а з іншого — існують решта підприємств, які працюють на місцевий ринок і ледь животіють. Вибраний шлях визначив залучення країн Східної Європи до світової економіки як периферійних [68, 65]. Всі ознаки економіки “країн, що розвиваються” наявні на Сході Європи. У 90-х роках різко збільшилися борги; посилилась залежність від іноземних ринків і технологій; практично в усіх країнах, де здійснюється лібералізація, зміцніла тіньова економіка. Раніше переважна більшість людей вважали, що “чорний ринок” і нелегальна економіка можливі лише в умовах централізованого планування та жорсткого державного регулювання як природна реакція на обмеження вільного підприємництва. Практика останніх років виявила, що усунення держави від функції управління економікою веде не до ринкової самоорганізації та конкуренції, а до хаосу, безладдя і беззаконня. Спільною проблемою став дефіцит інвестиційних капіталів для задоволення потреб у модернізації виробничої інфраструктури. Україна і держави ЦСЄ успадкували значний промисловий потенціал, що й було джерелом багатьох ілюзій стосовно майбутнього розвитку цих країн. Але будь-яке джерело замулюється, якщо його не чистити, не оновлювати. Тим часом, незначні наявні інвестиції обминають промисловість. Дещо вкладається у розвиток імпорту до країн “ нової демократії”, щось розбазарюється, використовується на споживання частиною населення, на придбання нерухомості. “Економіка країн, вийшовши зі стану державного соціалізму, не набула ознак сучасного ринкового господарства. Виник якийсь мутант, що зберігає залишки соціалізму, паростки ринкових структур, корпоративізму, великий масив приватноринкового господарства та примітивного підприємництва. І все це густо обплутано павутинням тіньових і кримінально-мафіозних відносин, переплетено з корумпованим державним апаратом” (див. табл.) [93, 118].

Динаміка промислового виробництва за роками, % [67, 10]

Країна	1990 р.	1992 р.	1994 р.	1996 р.	1998 р.	1999 р.	1999 р. до 2000 р.
Чехія	-3,3	-7,9	-2,1	-2,0	2,2	0	80,4
Угорщина	-10,2	-9,7	9,6	3,4	13,0	10	104,7
Польща	-24,2	2,8	12,1	8,3	4,8	6	118,7
Словаччина	-4,0	-9,3	4,8	2,5	5,0	2	84,6
Словенія	-10,5	-13,3	6,4	1,0	3,7	2,5	76,0
Хорватія	-11,3	-14,6	-2,7	3,1	3,7	2	56,8
Болгарія	-16,7	-18,4	10,6	3,8	-8,0	0	49,3
Румунія	-19,0	-21,9	3,3	9,9	-17,3	-6	47,8
Росія	-0,1	-16,0	-20,9	-4,0	-5,5	7	45,8
Україна	-0,1	6,4	-27,3	-5,1	-1,5	3	48,3

Держави і приватний бізнес виявилися неспроможними забезпечити баланс пропозиції робочих місць і попиту робочої сили. Мільйони людей перетворилися на люмпен-бізнесменів. Вони стихійно залучені до дрібного приватного бізнесу у сфері перерозподілу на вкрай низькому технологічному та організаційному рівні. Такі “підприємці” фактично випали з середовища трудових колективів, втрачають здобуті в минулому знання і набуті вміння виробничників, що свідчить про занепад найважливішої складової національних продуктивних сил. Цей дрібний бізнес є швидше гальмом, ніж рушієм економічних перетворень. Уявлення про приватну власність, що здатна сама по собі створити клас незалежних господарів, підприємців, які забезпечуватимуть ефективне господарювання у найближчий термін, були спростовані самим життям. Дрібний бізнес нестабільний, непередбачуваний, має багато підводних каменів.

Дрібні підприємці мали стати основою так званого середнього класу, а перетворилися на клас маргіналів. Інша частина в минулому самодіяльного населення, яка не знайшла себе в бізнесі, наймається у гайдуки та челядинці нуворишів або перетворюється на професійних жебраків.

Критики досвіду соціалістичної економіки багато говорили про зрівнялівку в доходах громадян як про фактор, що гальмує розвиток продуктивних сил. Це, безумовно, справедливо. Але від зрівнялівки деякі країни Східної Європи кинулися в інші крайнощі. Так, у Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині та Словенії середньодушовий

дохід 10 % найзаможніших сімей перевищує доходи 10 % найбідніших сімей у 4,5–5,5 разу. Водночас у Болгарії та Румунії цей показник дорівнює 10, а в Росії — 15. “На одному полюсі в Україні — дуже заможні “нові українці”, 5000 з них у 1999 р. купили престижні “Мерседес-600”, виплативши за одне авто від 100 до 300 тис. дол. На іншому — понад 1 млн сімей з доходом 10 доларів на особу на місяць. У більш як 100 тис. сімей він не перевищує 4 долари” [70]. Аналізуючи динаміку економічного життя, можна взяти під сумнів уявлення про позитивний вплив істотної нерівності доходів на посилення господарської активності в умовах переходу до ринкової економіки. Швидше підтверджується гіпотеза про надполяризацію доходів як гальмо економічного зростання, джерело соціальної і політичної нестабільності, можливих деструктивних зворушень.

Можна стверджувати, що більшість людей країн Східної Європи виявилися ошуканими у своїх сподіваннях на ринкові відносини. Втім, маємо чимало аргументів на користь того, що народи отримали те, чого прагнули: з’явилася широка пропозиція різноманітних споживчих товарів і послуг з усього світу, зникли дефіцит і черги у магазинах, існує реальна можливість задовольняти будь-який попит.

Десятиріччя з 1989 до 1999 р. було часом глобального ренесансу ідей і практики лібералізму. Однак залучення Сходу до світової економіки призвело до повного домінування Заходу в економічній і політичній сферах. Знизилися темпи розвитку економіки, а дедалі більше технологічне відставання від Заходу стало нормою. В період “застою” таке відставання інтерпретувалося тільки як криза соціалістичної економіки, принципова неспроможність соціалістичного способу виробництва конкурувати із Заходом.

Тепер, коли Європа об’єдналася в єдину капіталістичну систему, відставання Сходу вважається цілком нормальним, об’єктивним і необхідним. У межах цієї системи лише окремі країни мають розвиватися, а відсталість периферії є умовою процвітання центру. Проте для більшості населення країн Східної Європи і особливо колишніх республік СРСР, які очікували на споживчий рай, таке становище виявилось неприємною несподіванкою, хоча ідеологи неолібералізму це передбачали. Є. Гайдар ще у 1992 р. заявив, що оплатити майбутні реформи мають більшість росіян.

У неоліберальній ідеології немає шансів стати переконанням мас, тому потрібна була додаткова ідея, здатна забезпечити більш-менш широку підтримку ринкових реформ. Такою ідеологією є націо-

налізм. Націоналістична ідеологія існує на теренах країн Східної Європи вже тривалий час. Політичні виступи під націоналістичними гаслами виявлялися в різних формах: від латентних гуртків, товариств творчої інтелігенції до збройної боротьби — наприклад, Українська повстанська армія (УПА). В радянських республіках і країнах соціалістичного табору націоналізм був спрямований проти комуністичного режиму Москви. У пошуках альтернативи радянській практиці й теорії марксизму ідеологи націоналізму звертаються до досвіду і зразків минулого. В Україні — це доба Центральної Ради, Директорії і навіть Гетьманщини. В Росії — часи царату або Тимчасового уряду. У Польщі, Угорщині, Чехії — період між двома світовими війнами. Повернутися в минуле прагнуть націоналістично орієнтовані політичні організації, їхні лідери та ідеологи. Реставраційні ідеї завжди утопічні, бо їх ніколи неможливо реалізувати. За сімдесят років історії радянської влади в Україні, Білорусі, за сорок років комуністичного режиму в країнах соціалістичного табору відбулися радикальні економічні, соціальні, культурні, демографічні зміни і суспільства цих країн перебувають вже в зовсім іншому стані, для якого форми минулих часів непридатні. Проте інколи історія повторюється. Націоналістична ностальгія за минулим безпосередньо пов'язана з прозахідною орієнтацією в політиці й економіці. Річ у тім, що докомуністичні режими більшості країн Східної Європи беззастережно залежали від Заходу. Так, Центральна Рада, гетьман П. Скоропадський, Директорія прагнули протекторату Німеччини або Антанти. Отже, повернення до минулого є тією ідеологією, за допомогою якої в країнах Східної Європи намагаються запровадити відносини периферійного, провінційного капіталізму, тобто перетворити їх на території, куди транснаціональні корпорації можуть перенести шкідливі виробництва і такі, що не загрожуватимуть конкуренцією.

Країни Східної Європи втратили або значно послабили регіональні зв'язки, що формувалися впродовж століть у Білорусі, Молдові, Україні, а також відносини, які були притаманні країнам соціалістичного блоку. Водночас між ними поглибилися суперечності. Сподіваючись на допомогу Заходу, країни опиняються в дедалі більшій залежності від нього — технологічній, фінансовій, інформаційній. І сьогодні, переконавшись у нереальності сподівань на західних благодійників національного розвитку нейтральних країн, президенти, уряди, владна еліта майже всіх країн Східної Європи прагнуть

інтегруватись у політичні структури Заходу. Єдиним винятком є орієнтація Білорусі. А в Росії за останні рік-два прозахідні симпатії керівництва держави дещо послабшали, але серед московської еліти існує сильне компрадорське лобі.

Еліти, державні діячі мають свій інтерес. Цікаво, що населення або певна його частина також полюбляє двічі наступати на одні й ті самі граблі. Як на початку 90-х років вірили у чудодійну силу ринку, приватної власності, у спадщину гетьмана Полуботка, так і нині сподіваються, що вступ до Північноатлантичного альянсу, до Європейського Союзу дасть змогу вийти з глухого кута, що політична інтеграція начебто сприятиме економічному вступу до “золотого мільярда населення” найбагатших країн. Виникає думка, що через тисячу років ми знову звертаємося до варягів: “Земля наша велика і багата, але порядку в ній немає. Прийдіть володіти нами і княжити”.

Надії ці марні. Членство в НАТО не зробило багатшим населення Португалії, Греції чи Туреччини. Вступ до Європейського Союзу застережений небаченими бюрократичними перепонами, які нав'язуються країнам-кандидатам і називаються європейськими стандартами. Це безліч різних економічних і політичних показників з усіх сфер суспільного життя — від нормативів комунальних платежів до структури адміністративного управління.

Основне ж полягає в тому, що Захід не може інтегрувати Східну Європу навіть за великого бажання. Пиріг, який ділять між собою багаті країни, має певний розмір. Допустити до нього якусь нову країну можна, лише зменшивши свій кусень. Хто ж має віддати свою частину? Німеччина, Великобританія? Європейський Союз — це організація, за допомогою якої найбагатші і наймогутніші нав'язують свої правила поведінки бідним і слабким для збереження власного домінування. Ввійти до цієї структури можна лише завдяки жорсткій конкуренції, витіснивши когось із членів Європейського Союзу. Щоб стати такою країною, як члени Європейського Союзу, Україна має зайняти місце Франції, а Молдова — Бельгії або Нідерландів. А це неможливо. Інтеграція в економічний союз не виправдає очікувань країн. Ця інтеграція — остання надія східноєвропейського споживацького загалу. Реальним може бути лише перевтілення споживача у громадянина і патріота.

Патріотичні сили в країнах Східної Європи зобов'язані запропонувати і реалізувати свою програму подолання кризового стану. Ця програма має бути національною, спрямованою на подолання залеж-

ності від Заходу, на переорієнтацію економіки і задоволення потреб населення своїх країн. Втім, патріотична програма не повинна бути націоналістичною, бо націоналізм є ідеологією місцевих компрадорських течій, які за націоналістичною риторикою приховують звичайнісіньке пограбування більшості населення своїх країн. Вони уникають інвестування національного господарства, а вкладають гроші в іноземні банки.

Патріотична програма має спиратися на широкий блок різних верств найманих працівників, усіх тих, хто потребує зміни економічного та соціального розвитку, зміцнення ролі держави в суспільстві. Іноземний і місцевий приватний капітал не здатні вирішити завдання соціальної і технологічної модернізації у країнах Східної Європи. Такі завдання суперечать їх інтересам. Визначити і, головне, використати необхідні для радикальної модернізації наявні ресурси здатна лише держава, народно-патріотична політична влада. Проект національного розвитку повинен істотно посилити роль держави як визначального інвестора перетворень.

В нинішніх умовах у сучасному світі окремі країни не можуть обстоювати національну незалежність. Без регіональної інтеграції сподівання на самостійний розвиток ілюзорні. Країни Східної Європи, західні республіки СРСП виявили певну солідарність, відстоюючи перед Москвою свої національні інтереси. Мабуть, ще більша солідарність потрібна для захисту власних інтересів від зазіхань могутнішого, багатшого і досвідченішого у політичній грі Вашингтона або Брюсселя.

Поглиблення процесів глобалізації економічного, політичного, культурного життя людей на планеті не заперечує ролі національних держав, їхньої здатності відповідати реаліям сьогодення. У ХХ ст. національна держава пройшла великий шлях від “нічного сторожа” до ефективного регулятора важливих сфер життя суспільства. До її традиційних функцій — забезпечення внутрішнього порядку та зовнішньої безпеки — додалися нові: стимулювання економіки, створення соціальної інфраструктури, розвиток науки і культури. Гіперболізація функцій держави іноді призводила до тоталітарних режимів, але то були патологічні методи вирішення реальних проблем. Демократичні парламентські держави здатні цивілізованими методами розв’язувати свої економічні, соціальні й культурні завдання. Саме регіоналізація — і це підтверджує досвід європейської

інтеграції — здатна посилити роль національних держав у таких питаннях, як інвестиційна політика, експорт та імпорт, міграція робочої сили.

Країни Східної Європи звільнялися від московської залежності під гаслом боротьби за демократію. Досягнення демократії сприятимуть подальшому розвитку незалежності країн Східної Європи. Перспективи патріотичних сил вирішальною мірою залежатимуть від того, чи будуть вони провідною, новаторською, демократичною силою, від їх здатності забезпечити рівноправну, вільну від імперської залежності інтеграцію демократичних, керованих представницькими структурами держав.

Конституційні засади парламентаризму в Україні й державах Центральної і Східної Європи. Останніми роками посилюється увага українських науковців, зокрема політологів, до сучасних соціально-економічних і політичних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи. Якщо на початку 90-х років об'єктом суспільного інтересу були переважно економіка і політика США та деяких держав “великої сімки”, то сьогодні збільшується кількість наукових публікацій про країни ЦСЄ [1, 99–148]. Це зрозуміло, бо великі держави функціонують в іншій системі координат і намагання досягти їх рівня не мають в Україні жодного підґрунтя, принаймні сьогодні. Можна лише дещо запозичити з їхнього досвіду.

Водночас країни ЦСЄ перебувають приблизно на одному рівні історичного розвитку — у перехідному періоді, переживають і здійснюють схожі трансформації. Крім того, долі народів цих країн багато в чому подібні. Їхня історія, трагічна й героїчна, тісно пов'язана. Значно впливали на перебіг подій у цих країнах зовнішньополітичні чинники, зокрема геополітичні інтереси великих держав. Протягом багатьох років вони ефективно, різними методами і засобами використовують на своє благо національне багатство народів країн ЦСЄ. Але за всієї подібності долі народів країн ЦСЄ між ними існують значні відмінності.

Найбільший інтерес становить порівняння політико-правових процесів в Україні та державах-сусідах. Порівняння з Білоруссю та Молдовою, що починали свою історію як незалежні держави у політичному стані, тотожному українському; з Польщею та Угорщиною, які найбільше просунулися на шляху соціально-економічного відродження; з Болгарією, що не є безпосередньою сусідкою України, але близька за своїм менталітетом.

У динаміці суспільних перетворень важливе місце посідає створення ефективної національної правової системи кожної держави ЦСЄ. Ядром, несучою конструкцією цієї системи має бути конституція. Через конституцію оформлюється правова природа держави, форми правління, державного устрою, досягається організаційна єдність держави як цілісності регіонів і територіальних самоврядних спільностей; регулюються відносини особи, суспільства і держави. За допомогою конституцій у країнах ЦСЄ формується новий суспільний лад. Масштабність конституційних процесів на сучасному етапі визначається переходом країн ЦСЄ до формування ринкової економіки, відновлення або початку становлення парламентаризму. Конституційні реформи охоплюють основні сфери суспільно-політичного життя країн.

У більшості країн світу існує основний закон держави — конституція, що є основним джерелом державного права. Конституція — одне з досягнень світової цивілізації, історично, еволюційно сформоване явище культури, насамперед правової. Зміст її визначається не задумом кількох авторів-юристів, а виконанням державою та суспільством заданих конституційних принципів, одним з яких є поділ функцій влади.

Система державної влади, за якої чітко розподілено функції її владних гілок — законодавчої, виконавчої і судової, є синонімом парламентаризму як політичного режиму, де вищий представницький орган законодавчої влади відіграє істотну роль у внутрішній і зовнішній політиці держави незалежно від форми правління — парламентської, президентської республіки чи конституційної монархії. Формування та зміцнення засад конституціоналізму є умовою і водночас процесом утвердження парламентаризму.

Разом з тим не завжди і не кожен економічний і суспільний лад, не будь-яка національна культура сумісні з конституційними принципами. Протягом століть у різних регіонах Землі формувалися неоднакові принципи соціального життя. Конфуціанський світ як союз батька-правителя та дітей-підданих, ісламський світ, тибетський панчаят та інші традиції мають свої моделі суспільної злагоди. Їх не можна вважати гіршими або кращими за конституції. Якщо заперечувати ці факти або вважати їх помилкою, аномалією і розглядати лише конституції як абсолютний ідеал, то можна дійти до євроцентристської вивіщеності над іншими народами.

Країни ЦСЄ як європейські намагаються дотримуватись європейських конституційних традицій, які в різних країнах формувалися досить своєрідно, в різні часи та під впливом специфічних обставин.

Конституції, за якими живе сучасний світ, мають різний вік. Історичні умови прийняття конституцій, державно-правовий досвід, набутий на певний час, позначилися на кожному поколінні конституцій. Дотепер діють деякі конституції, що з'явилися в Західній Європі та США в період з кінця XVIII до початку XX ст. Брак теоретичного матеріалу на той час зумовив лаконічність конституцій, стислість документів залишала простір для розвитку конституційної практики і не обмежувала жорстко маневрів політичних сил. Усе це не спричиняло сильних антиконституційних рухів і стало чинником довготривалості конституцій, окремі з них пережили значні соціально-економічні і політичні зміни у своїх країнах.

Наступне покоління конституцій формувалося в період між двома світовими війнами. Конституції другого покоління були розгорнутішими, докладнішими. Конституційною інновацією було закріплення деяких соціально-економічних прав громадян. Це відбулося під впливом світового соціалістичного руху і як реакція на перемогу більшовиків у Росії. Найвидатнішими зразками стали Веймарська Конституція 1919 р. і Конституція Австрії 1920 р., які були підготовлені відповідно професорами Г. Пройсом та Г. Кельзенем.

Третє покоління — це конституції післявоєнного часу, які стають досить великими за обсягом. Розширився склад і урізноманітнилися політичні інтереси, узгодження яких ускладнює конституційне регулювання, збільшує конституційні тексти. З'явилася можливість оцінити ефективність випробуваних часом інститутів і норм на досвіді тих країн, де вони застосовувалися. Зокрема, більш детальними, виваженими й обережними стають положення соціальної спрямованості. Конституції декларують соціально-економічні права і програми, але не формулюють конкретних, юридично визначених обов'язків держав. Наприклад, у статтях про право на працю йдеться скоріше про свободу пошуку роботи, вибору професії та певне сприяння держави, ніж про гарантію зайнятості та зарплати [71, 117].

Окрему групу становили так звані конституції нового типу. Вони приймалися після Першої, а потім Другої світових війн у соціалістичних країнах. Соціалістичні конституції закріплювали народний суверенітет, що здійснюється під керівництвом комуністичної партії,

монопольне лідерство якої фіксувалося в державному праві. У цих конституціях визнавалися права і свободи особи. Пріоритет надавався не політичним, а соціально-економічним правам, крім, зрозуміло, права приватної власності. Соціалістичні конституції істотно відрізняються від ліберально-демократичних, хоча мають певні спільні ознаки. Це природно, оскільки соціалістичні і ліберально-демократичні конституції другого і третього покоління створювалися в одну епоху, але з протилежних позицій відображали соціально-економічні і політичні тенденції у своїх країнах.

Деякі державознавці заперечують існування соціалістичних конституцій на тій підставі, що в них не визнається поділ функцій гілок влади. Такі документи називають основними законами, а не конституціями [71, 123]. Справді, в цих конституціях не декларується існування гілок влади, але формально закріплено процедуру утворення урядів на сесіях вищих органів законодавчої влади, що іноді визнавалося як становлення “радянського парламентаризму” [72, 129]. Однак фактично, на практиці поділу функцій влади не існувало. Владу здійснювали вищі органи правлячих комуністичних партій в усіх соціалістичних країнах.

Порівнюючи конституції багатьох країнах світу, можна визначити деякі спільні їх ознаки. Насамперед — це визнання народу володарем установчої влади, яка нікому не передається. Державна влада встановлюється народом, діє від його імені, ним уповноважена. Народ є суб’єктом конституційних правовідносин, а зобов’язаною стороною — держава, її органи, посадові особи та всі інші суб’єкти права [73, 25]. Так має бути в ідеалі, часто тексти конституцій і реальні правовідносини не збігаються. “Юридична конституція” відрізняється від “конституції фактичної”, коли держава, її установи, юридичні та фізичні особи діють усупереч конституції, неконституційними методами.

Аналізуючи конституційні процеси у країнах, що утворилися після руйнування соціалістичного світу, ми повертаємося до давньої дискусії в політології і теорії державного права: який стан суспільства уможлиблює прийняття основного закону, сприяє його збереженню та функціонуванню? Більшість фахівців основою конституційного ладу вважають суспільну злагоду, тому що процедури прийняття та зміни конституції досить складні і можливі лише за умови злагоди політичних та суспільних верств, громадянського миру.

За іншою концепцією, конституція визначається істинним співвідношенням політичних сил у суспільстві. “Конституція країни — це існуюче в країні реальне співвідношення сил, зафіксоване в документах права” [74, 17; 75, 325].

Ці дві точки зору на суспільну природу конституції мають право на існування в єдності. В історії існують приклади, коли влада, певні політичні сили нав’язують конституцію суспільству. Конституція не виключає можливості конфліктів. Але вона визначає засоби мирного вирішення суперечностей. Це парламент, де можуть бути прийняті компромісні закони та рішення. Це свобода слова, що дає змогу людям висловлювати свою незгоду. Це суди, які вирішують спори. Нарешті, суспільна злагода і громадянська конфліктність зумовлюють здатність конституції залишатися стабільною, а також доповнюватися, розвиватися.

Здатність конституцій змінюватися відповідно до суспільно-історичних перетворень відображена державно-правовою теорією і політологією у так званій концепції “живої конституції” [76, 51–53, 83–85]. Основні моменти цієї концепції ґрунтуються на думці, що конституцію приймають у розрахунку на подальші політичні перспективи, на кілька поколінь громадян. Зрозуміло, автори не можуть передбачити всіх проблем, що виникатимуть у майбутньому. Отже, на перший погляд, “старіння” конституції неминуче. Концепція “живої конституції” теоретично усуває цю небезпеку. У структурі конституції мають бути два контури, кожен з яких виконує свою функцію. Насамперед — це стратегічна складова конституції, її принципи. Вони незмінні, що дає змогу залишати незмінною основу конституції, створює умови наступності, передачі конституційного устрою прийдешнім поколінням. Натомість динамічна складова конституції, її норми мають бути здатними до актуалізації, адаптації до зміни дійсності. Цим забезпечується постійна регенерація, відродження конституції в нових суспільних відносинах. Так, за двісті років у Франції було п’ять республік і сім конституцій — 1791, 1793, 1795, 1852, 1875, 1946 і 1958 р. Та обов’язково незмінним їх змістом залишається Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

Конституції в Україні й державах Центральної і Східної Європи приймалися в різні часи і по кілька разів. Так, в Україні, Білорусі і Молдові конституції з’явилися лише за радянської доби. Всі вони до перебудовного періоду копіювали Конституцію СРСР і були схожі між собою. Конституційні процеси в Україні, Білорусі та Мол-

дові як незалежних державах відрізнялися змістом дискусій у парламентах, напруженням політичної боротьби і термінами підготовки конституцій.

Білорусь першою з цих трьох країн прийняла Конституцію 15 березня 1994 р. В ній моделювалась парламентська республіка з порівняно слабкою президентською владою. 24 листопада 1996 р. в Білорусі було прийнято другу Конституцію, в якій закріплювалась сильна президентська влада. Для конституційного процесу в Білорусі характерно те, що перша Конституція була підготовлена під сильним впливом офіційного проекту Конституції Російської Федерації, який існував до жовтня 1993 р., тобто до розгрому Білого дому в Москві. А друга Конституція Білорусі подібна до діючої Конституції Росії [77].

У Молдові Конституцію було прийнято 29 липня 1994 р., а 19 липня 1996 р. до неї було внесено певні зміни, зокрема про інститути публічного управління [78, 517]. Конституційний процес тривав, коли в лютому 1999 р. президент Молдови П. Лучинські виступив з пропозицією змінити систему управління в країні. Сутність її полягала у намаганні перетворити Молдову на президентську республіку. Після дискусій у суспільстві, що тривали понад рік, своє категоричне неприйняття ініціатив П. Лучинські висловив парламент Молдови. 15 липня 2000 р. 87 депутатів (зі 101) проголосували за те, що президента країни обиратиме парламент, а не весь народ, як це було закріплено в Конституції 1994 р. [79]. Згідно з цією реформою уряд Молдови формуватиметься парламентом, а не президентом. Отже, Молдова першою з країн СНД стає парламентською республікою.

Конституційний процес у новітній історії України започаткований ухваленням Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Робота тривала у трьох напрямках: внесення змін і доповнень до Конституції УРСР 1978 р., прийняття окремих законів у галузі конституційного законодавства і, головне, підготовка проекту Конституції України.

До Конституційної комісії входили найкваліфікованіші юристи країни, хоча, на жаль, видатних авторитетних фахівців з державного права (таких, як автори Конституції США) у нас не було. Втім, робота над проектом була плідною, творчою. Проголошення незалежності України відкрило перед авторами проекту широкі евристичні, не обмежені жодними ідеологемами можливості. Було підготовлено кілька проектів Конституції і один з них навіть опубліковано

у 1993 р. Робота над проектом Конституції загальмувалася під час політичної кризи, дострокових виборів до Верховної Ради і президента в 1994 р.

Потім був оновлений склад Конституційної комісії, на діяльності якої позначалось протистояння, що виникло між Президентом і Верховною Радою України. Новообраний Президент Л. Кучма вимагав розширення своїх повноважень і, відповідно, обмеження владних прерогатив парламенту. Ці прагнення Президента відображено у підготовленому адміністрацією проекті Закону “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні” від 2 грудня 1994 р. Проект істотно розширював компетенцію президентських структур і мав стати стислим варіантом майбутньої Конституції.

Півроку точилися дискусії навколо закону про державну владу, зрештою Л. Кучма, загрожуючи провести референдум з цього закону, примусив Верховну Раду укласти 8 червня 1995 р. Конституційний договір “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”. Президент за договором одержав широкі повноваження, що дає підстави припустити про початок встановлення президентської форми правління в Україні. Цим документом також було встановлено однорічний термін для завершення підготовки проекту Конституції.

Після прийняття договору підготовка проекту Конституції продовжувалась в атмосфері конфлікту між Президентом і Верховною Радою. Президент і його прихильники обстоювали розширення повноважень Президента, досягнутих у Конституційному договорі, і під тиском європейських політичних структур наполягали на прийнятті Конституції в обумовлений термін. Верховна Рада стояла на тому, щоб розширити її повноваження і дотримуватися виваженості у темпах роботи.

Після того, як 20 березня 1996 р. проект Конституції було передано до Верховної Ради, напруження між гілками влади посилилося. 26 червня 1996 р. Л. Кучма не витримав парламентської процедурної неквапливості постатейного обговорення проекту і призначив референдум з проекту Конституції без урахування доповнень народних депутатів. Це була вже друга спроба Президента провести референдум. Верховна Рада змушена була терміново за одну добу завершити роботу над проектом, і 28 червня 1996 р. Конституцію

України було прийнято. Президент Л. Кучма високо оцінив зміст і можливості Основного Закону України [80, 22].

У Конституції України зафіксовано основні демократичні принципи парламентаризму: народовладдя; поділ влади за функціями на законодавчу, виконавчу та судову; верховенство права; права і свободи громадян. Разом з тим текст Конституції України містить норми, які відобразили фактичне співвідношення і компроміс політичних сил, що існували на час прийняття Конституції. Це, зокрема, перелік повноважень гілок влади і Президента; деякі субординаційні відносини; структура органів державної влади.

Ейфорія з приводу прийняття Конституції у виступах державних діячів і засобах масової інформації тривала недовго. Одним з перших критиків Конституції став Л. Кучма. Він докоряв Верховній Раді, її колишньому керівництву за поспішність у прийнятті Основного Закону, вказував на нечіткість визначення функцій гілок влади, на безвідповідальність парламенту тощо.

Другий термін на посаді Президента України Л. Кучма розпочав так само, як і перший: намагався обмежити повноваження Верховної Ради України. В 1995 р. він вимагав укласти Конституційний договір, а 15 січня 2000 р. видав указ № 65/2000 про всеукраїнський референдум, на який було винесено шість питань [81]:

- про недовіру Верховній Раді України XIV скликання;
- про право Президента достроково припиняти повноваження Верховної Ради, якщо вона протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість, або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого Кабінетом Міністрів бюджету;
- про обмеження депутатської недоторканності;
- про зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300;
- про необхідність формування двопалатного парламенту;
- про доцільність приймати Конституцію України всеукраїнським референдумом.

Конституційний суд України 27 березня 2000 р. визнав конституційними лише 2, 3, 4 і 5 питання указу Президента.

Електорат України на референдумі 16 квітня 2000 р. підтримав усі пропозиції Президента. Після цього Л. Кучма запропонував Верховній Раді внести зміни до 76, 80 і 106 статей Конституції України відповідно до результатів голосування на 2, 3 та 4 питання. Президент Л. Кучма залишив поза увагою згоду виборців на утворення

двопалатного парламенту, хоча результати референдуму мають імперативний характер. “Справді, Конституція України в ст. 69 визначає: “Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії”. Зміст поняття “референдум” у його класичному значенні передбачає, як правило, прийняття на всенародному голосуванні рішення імперативного характеру” [82, 153].

У липні 2000 р. Верховна Рада України 251 голосом “за” попередньо ухвалила внесення змін до Конституції. Для остаточного рішення необхідно 300 голосів, тобто конституційна більшість. Таку більшість можна сформувати зусиллями пропрезидентськи налаштованих депутатів, через тиск засобів масової інформації. Президент матиме практично повний контроль над парламентом, через який можна буде проводити будь-який закон і бюджет [83].

Парламент, який з 1990 р. був основним ініціатором і рушієм процесів демократизації держави, поступово втрачає свої владні позиції, інноваційні потенції, авторитет у суспільстві, антиавторитарну спрямованість. Складається враження, що владні структури в Україні переймають досвід більшовиків, які свого часу звели роль представницької влади до формально-декоративного рівня. У русі до зміцнення одноособової влади, підтримки переважно президентських структур Україна поступово повторює шлях більшості пострадянських держав, насамперед Росії. Використовувати цей досвід було б доцільно, якби у Росії, де влада фактично зосереджена в руках президента, були бодай якісь успіхи в економічній, соціальній, регіональній, внутрішній чи зовнішній політиці.

Конституційний розвиток у країнах ЦСЄ має певну, іноді значну своєрідність, що зумовлено національною специфікою і геополітичними факторами. Конституційний розвиток у Польщі розпочався 3 травня 1791 р., коли була прийнята перша в Європі конституція — Закон правління (*Ustawa Rządowa*). Ліквідація польської держави у 1795 р. перервала конституційну історію країни майже на 125 років. Лише після відновлення Польщі у 1918 р. було створено демократичну Конституцію 1921 р. і авторитарну Конституцію 1935 р. Як відомо, процес економічних і політичних реформ у сучасній Польщі розпочався ще на початку 80-х років ХХ ст. В останні роки “холодної війни” Польща була плацдармом наступу Заходу на країни соціалістичної співдружності. Саме події в Польщі були початком руйну-

вання берлінської стіни. Соціально-економічні реформи в Польщі здійснювалися при Конституції Польської Народної Республіки 1952 р. з деякими доповненнями 1976 р. У 1989–1992 рр. почалися докорінні політичні перетворення, які знайшли відображення у поступовому конституційному розвитку цього періоду, впродовж якого було здійснено п'ять значних конституційних реформ.

Перша реформа у квітні 1989 р. внесла принципові зміни у структуру і функціонування вищих установ державної влади. Було відроджено верхню палату парламенту — Сенат — і відновлено посаду президента, якого обирали обидві законодавчі палати — Сейм і Сенат.

Країна не може бути демократичною без розвиненого громадянського суспільства. Перша і найголовніша ознака демократії — громадянське суспільство, що обмежує державу і взаємодіє з нею. Тому друга конституційна реформа у грудні 1989 р. гарантувала економічний і політичний плюралізм суспільства, скасувавши економічну монополію держави і політичну монополію Польської об'єднаної робочої партії (ПОРП). Восени 1990 р. до Конституції було внесено зміни щодо виборів президента — відтепер його мали обирати безпосередньо громадяни.

23 квітня 1992 р. Конституційним законом про порядок підготовки та прийняття Конституції було визначено, що Конституцію приймуть Сейм і Сенат за процедурою у трьох читаннях, після цього вона має бути остаточно схвалена на конституційному референдумі.

Значною подією у конституційному процесі в Польщі було прийняття 17 жовтня 1992 р. Конституційного закону про відносини між законодавчою та виконавчою владами Республіки Польща, а також про територіальне самоврядування. Цей закон назвали “малою конституцією”. Вона мала велике значення для підготовки нової Конституції Польщі, оскільки давала можливість визначити ефективні моделі організації державної влади, підтвердити або спростувати життєздатність рішень закону. На відміну від українського Конституційного договору в Польщі до “малої конституції” було внесено певні зміни у березні та листопаді 1995 р. Після редагування у червні 1996 р. було внесено нові зміни щодо статусу уряду.

Усі ці заходи сприяли виваженій, неквапливій підготовці Конституції у процесі дискусій правників і на досвіді практичного державного будівництва. Впродовж трьох років відбувалися парламентські обговорення семи проектів Конституції. 2 квітня 1997 р. Національні

збори прийняли необхідною більшістю проект Конституції. 25 травня 1997 р. проект було схвалено на референдумі, і через 60 днів Конституцію Польщі підписав президент республіки [84, 480–484].

Українські політики, посилаючись на успіхи економічних і політичних реформ у Польщі, часто скаржаться на наш національний менталітет, вважаючи його не таким патріотичним, як у поляків. Та найімовірніше, нашим політикам не вистачає мудрості, впевненості, виваженості.

В Угорщині до 1918 р. діяла Конституція Австро-Угорщини 1867 р. Коли в 1919 р. Угорщина кілька місяців була радянською республікою, то в цей період були прийняті тимчасова і постійна Конституції, які зазнали сильного впливу Конституції РРФСР 1918 р. У період регентства М. Хорти в країні діяла неписана, змішана Конституція, що являла собою сукупність різних законів і звичаїв. Отже, першу Конституцію в Угорщині було прийнято в 1949 р., коли до влади прийшли комуністи. Вона діє донині, хоча зміст її істотно змінився.

У 1989 р. Угорщина почала перехід до сучасного суспільного ладу, що потребувало внесення значних змін до Конституції. У жовтні 1989 р. на “круглому столі” різних політичних сил було досягнуто домовленості щодо нової редакції Конституції. Державні збори Угорщини (парламент) прийняли пропозиції “круглого столу” і внесли значні корективи до Основного Закону країни. Угорщина визначалась як незалежна, правова, демократична держава, у якій однаковою мірою реалізуються цінності ліберальної демократії і демократичного соціалізму. В системі державної влади провідна роль відводилася парламенту. Були створені нові конституційні інститути парламентського контролю — уповноважений державних зборів з громадянських прав і державна рахункова палата.

У червні 1990 р. новий склад парламенту виключив з Конституції Угорщини положення про рівність реалізації цінностей демократичного соціалізму та буржуазної демократії. До розділів, присвячених організації влади, було внесено зміни, спрямовані на подальше вдосконалення форми правління — парламентської республіки. Упродовж останніх років до Конституції вносилися нові доповнення, використовуючи деякі положення Конституції ФРН.

Угорщина залишається єдиною з постсоціалістичних країн, яка ще не прийняла нової Конституції, і водночас однією з країн, де економічні зрушення найефективніші.

Своєрідною є конституційна історія в Болгарії, яка розпочалася після звільнення країни внаслідок поразки Туреччини у російсько-турецькій війні у другій половині XIX ст. Перша Конституція 1879 р. дістала назву Тирновської за місцем засідання Великих народних зборів у давній столиці. Проект Конституції був підготовлений російським юристом С. Лук'яновим. Депутати зборів доопрацювали проект, збагатили його низкою важливих демократичних положень. Тирновська конституція була одним з найпрогресивніших актів того часу: вона встановлювала конституційну монархію, декларувала перелік прав і свобод громадян. Історичний парадокс: самодержавна Росія, яка не мала своєї конституції, ініціювала болгарський конституціоналізм. Після Другої світової війни в Болгарії була встановлена держава народної демократії. Конституція 1947 р. створювалась за зразком Конституції СРСР 1936 р. і була покликана створити правову основу для соціалістичних перетворень. Конституція 1971 р. була певною мірою формальною модернізацією попередньої.

Діюча Конституція Болгарії була прийнята VII Великими народними зборами 12 липня 1991 р. і є результатом перебудовних процесів у країні і типовим актом постсоціалістичної держави. У Конституції намагалися врахувати власний конституційний досвід і парламентські традиції Тирновської конституції 1879 р. До речі, VII Великі народні збори також відбулися у давній столиці, а не в Софії. Разом з тим нова Конституція Болгарії здебільшого спирається на післявоєнні конституційні надбання: проголошує право на працю, соціальне забезпечення у разі безробіття та у зв'язку з непрацездатністю, забороняє дитячу працю, нічну роботу жінок. Вплив соціалістичного конституціоналізму виявився, зокрема, у ст. 18, присвяченій об'єктам виключно державної власності. Болгарія — одна з небагатьох постсоціалістичних країн, що зберегла таку норму, хоч і дещо змінену.

Народні збори Болгарії можуть доповнювати і змінювати норми Конституції, але найважливіші конституційні реформи здійснюються Великими народними зборами, які спеціально обираються та збираються з цього приводу [84, 552–554].

* * *

На основі стислого аналізу конституційних процесів в окремих постсоціалістичних державах ЦСЄ можна зробити попередній ви-

сновок. Основний політичний зміст конституційних реформ у цьому регіоні полягав у створенні правових засад парламентаризму:

- країни відмовилися від монопольного статусу комуністичних партій, визнали ідеологію плюралізму, легальне існування опозиційних партій;
- у цих країнах конституційовано концепцію поділу функцій влади, оновлено виборчу систему, запроваджено посаду президента — одноособового глави держави, сформовано вищий орган конституційної юстиції;
- загальним для всіх конституцій став принцип верховенства закону і права. Разом з тим конституційний процес у країнах ЦСЄ виявив певну різноманітність конституційних норм, бо не існує ідеальної конституції, придатної для всіх країн і на всі часи.

Демократизація життя суспільства в країнах ЦСЄ не може здійснюватися без руйнування колишньої системи. Втім, у деяких країнах більшої уваги надають елімінації принципів соціалізму, ніж конституційному закріпленню основних елементів ліберальної демократії.

Політичні системи у розглянутих країнах конституційно оформлені відповідно до моделей парламентарних принципів державного права. Проте у практиці деяких країн існують значні відхилення від проголошених конституційних засад, наявні тенденції до персоналізації влади.

Нарешті, слід зауважити, що немає безпосереднього зв'язку між наявністю нових конституцій та економічними успіхами в країнах. Польща, де Конституцію прийнято лише в 1997 р., та Угорщина, де ще немає нової Конституції, були єдиними з постсоціалістичних країн, економіка яких розвивалася найстабільніше і в 1999 р. промислове виробництво в них перевищило рівень 1989 р. Болгарія, яка досить оперативно в 1991 р. прийняла нову Конституцію, і Україна більш ніж наполовину знизили промислове виробництво. Конституції — це документи стратегічного напрямку розвитку суспільства і держави, а в оперативно-тактичних завданнях вирішальна роль належить іншим чинником.

Тенденції розвитку парламентаризму в Україні, державах Центральної та Східної Європи.

За десять років реформ політична трансформація у більшості країн ЦСЄ стала реальністю. Насамперед — стабілізувався склад де-

мократичних інститутів, притаманних демократичним державам. Ідеться передусім про парламенти. Кожні чотири-п'ять років відбуваються демократичні парламентські та президентські вибори. Так, в Угорщині вони відбулися тричі (всі були черговими), у Польщі — двічі, у Болгарії — п'ять разів, з них двічі достроково.

У країнах ЦСЄ, як і в західних країнах, існують дві системи влади — парламентська і президентська. В більшості цих країн сформувалася парламентська система. Це зумовлено побоюваннями, що після періоду автократизму через слабкість демократії сильне президентство може призвести до нової диктатури. Парламентаризм у чистому вигляді утвердився в Угорщині, президент якої має великі повноваження. До парламентської республіки наближаються Словаччина, Болгарія та Словенія, а після прийняття Конституції 1987 р. — Польща. У цих країнах центром виконавчої влади є уряд, який формується парламентською більшістю і відповідальний перед парламентом.

Напівпрезидентські республіки існують у Румунії та Хорватії, а також де-факто — в Сербії. Для них властивий дуалізм виконавчої влади, яка поділена між президентом і урядом.

У Болгарії, Угорщині, Словаччині — однопалатні парламенти, в Польщі, Румунії, Словенії, Хорватії, Чехії — двопалатні.

Інститути, подібні до інститутів західної ліберальної демократії, виникли в усіх країнах регіону. Але це стосується насамперед державних структур. Демократичні засади ще не визначають життя суспільства загалом. Всупереч гаслам демократичних політичних сил про необхідність формування громадянського суспільства таке суспільство, принаймні у країнах СНД, ще не сформувалося. А ліберальна демократія не може існувати лише на рівні державних систем без громадянського суспільства. За таких умов демократія залишається формальною. Процеси прийняття рішень і демократичні процедури слабо пов'язані між собою, участь населення у політичному житті мінімальна, роль політичних партій ефемерна, засоби масової інформації здебільшого заангажовані виконавчою владою. Зрозуміло, становище різних країн відрізняється. Чехія, Угорщина, Польща, Словаччина внаслідок різних причин більше просунулися на шляху до суспільств на взірець західних, ніж Румунія чи Болгарія, не кажучи вже про Україну, Білорусь або Молдову.

Аналізуючи історію країн Центральної і Східної Європи в останнє десятиріччя, можна побачити спільні ознаки трансформаційних про-

цесів. Разом з тим кожна країна намагається спиратися на власний історичний досвід, сучасні внутрішні специфічні суспільні відносини, на співвідношення політичних сил і, враховуючи геополітичні виміри, відшукати свій шлях вирішення проблем. Особливо це виявляється в державному будівництві, формуванні певних політичних інститутів, зокрема таких, як вищі представницькі органи законодавчої влади.

Дослідження й порівняльний аналіз політико-правових тенденцій в Україні, деяких державах СНД і ЦСЄ не лише становить теоретичний інтерес, а й має неабияке практичне значення. Результати досліджень стають у пригоді політикам, можуть сприяти оптимізації вибору варіантів політичних рішень. При порівняльному аналізі досліджуються та зіставляються однорідні об'єкти, скажімо, форми правління або місцевого самоврядування, партійні системи тощо. Об'єкт аналізу цього підрозділу — законодавчі органи влади України та окремих держав ЦСЄ та СНД.

Більшість країн Центральної і Східної Європи перебувають у складному, досі не визначеному у своїй перспективі, суперечливому за характером становищі. Потрібно зауважити, що постсоціалістичний перехідний період став інтегруючою темою світового суспільствознавства, а коло обговорюваних питань можна узагальнити терміном “транзитологія” [85, 46–57].

Досвід функціонування країн нової демократії у 90-х роках ХХ ст. дає підстави зазначити, що сподівання неолібералів на чудодійні сили ринкових товарно-грошових відносин або на благодійницькі обійми Заходу не справджуються. Найефективнішим знаряддям забезпечення розвитку цих країн можуть бути лише їх держави — сильні й демократичні.

Як свідчить історія десятків країн, що стали незалежними протягом ХХ ст., у багатьох з них держави здебільшого є лише уповноваженими органами могутніх міжнародних економічних, фінансових, військових і політичних організацій. Тільки в деяких країнах держави — це суверенні організації, які наділені владою і здійснюють власну політику, здатну спрямовувати суспільство і вирішувати національні проблеми. Якими є держави ЦСЄ та СНД? Мабуть, в умовах процесів глобалізації неможлива абсолютна незалежність національних держав. Разом з тим без певної самостійності держава не буде сильною. Рациональне співвідношення залежності та незалеж-

ності держави визначається місцем країни у регіональному розподілі праці.

Провідна роль в утвердженні авторитету держави, її сили належить законодавчому органу. Парламент за своєю місією є втіленням демократії, гарантом її дієвості у визначенні цілей суспільства та ефективності їх досягнення. Він має бути найважливішим інститутом, що представляє народ країни.

На початковому етапі незалежності саме парламенти країн ЦСЄ та України, Білорусі і Молдови були інституціональними виявленнями політичних змін. На відміну від деяких постсоціалістичних країн ЦСЄ та Балтії, де парламенти відстояли своє законне місце в механізмі державної влади, обмежили намагання виконавчих структур гіперболізувати свої повноваження, в Україні та Білорусі сфера компетенції президентів розширюється [1, 65–73, 102–113].

Можливо, це є одним з чинників відносних (порівняно з країнами СНД) успіхів країн Східної Європи та Балтії в економічній і соціальній політиці.

Вищим представницьким законодавчим органом в Україні є Верховна Рада, в Білорусі — парламент — Національні збори, в Молдові — парламент, в Угорщині — Державні збори, в Болгарії — Народні збори. У польській Конституції не визначено єдиної назви парламенту, використовується тільки вираз “Сейм і Сенат”, а у певних випадках спільне засідання палат називають Національними зборами (ст. 114 Конституції). Їх проводять, коли президент Польщі складає присягу перед парламентом, для визнання факту втрати президентом здатності виконувати свої обов’язки за станом здоров’я, коли пред’являються обвинувачення на адресу президента, а також для прийняття конституції [86, 708].

Правовий статус вищих законодавчих органів державної влади, їх внутрішня структура, організаційні питання діяльності та компетенція визначаються національними конституціями та спеціальними нормативними актами — регламентами. Це, зокрема, розд. IV Конституції України — “Верховна Рада України”; гл. 4 розд. IV Конституції Білорусі — “Парламент — Національні Збори Республіки Білорусь”; гл. IV Конституції Молдови — “Парламент”; ст. 19 Конституції Угорщини — “Державні збори”; розд. IV Конституції Польщі — “Сейм і Сенат”. Статус Народних зборів Болгарії визначено у багатьох статтях Конституції, основні повноваження — у ст. 84 і 85.

Парламенти країн регіону формуються на демократичних засадах. До кола суб'єктів, які мають право висувати кандидатів, входять політичні партії, масові громадські рухи, виборці, що об'єднуються за громадянською ініціативою. У Білорусі, крім того, таке право мають трудові колективи. В Україні в 1998 р. вибори до Верховної Ради вперше відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою: 225 парламентаріїв обиралися в одномандатних округах, 225 — за партійними списками. У Молдові депутатів до парламенту обирають за мажоритарною системою абсолютної більшості. Кандидат вважається обраним, якщо набере понад 50 % голосів виборців. У разі невизначення переможця проводиться повторне голосування за мажоритарною системою відносної більшості [87, 78].

Парламент Білорусі — Національні Збори — складається з двох палат. Палата представників у складі 110 депутатів обирається на основі загального, рівного, вільного, прямого виборчого права таємним голосуванням і втілює ідею народного суверенітету. Сенат — верхня палата — виражає інтереси адміністративно-територіальних утворень. До Сенату входять по дев'ять senatorів від кожної області та від столиці Мінська. Шість з дев'яти senatorів обираються таємним голосуванням на засіданнях обласних рад депутатів і міськради Мінська. Три senatorи призначаються президентом Республіки Білорусь [88, 282]. Депутати Палати представників на відміну від senatorів можуть бути членами уряду.

Закон ХХХІV 1989 р. про вибори депутатів Державних зборів Угорщини встановлює, що з 386 парламентаріїв за одномандатними округами обираються 176, за багатомандатними територіальними округами — 152 і за партійними списками в загальнонаціональному масштабі — 58 депутатів.

Вибори до Великих народних зборів Болгарії проводяться за змішаною системою: 200 народних представників обираються за мажоритарною системою в одномандатних виборчих районах (так називаються виборчі округи в Болгарії), а решта 200 — за пропорційною системою. Відповідно кожен виборець має два голоси. Народні збори обирають за пропорційною системою.

До Сейму Польщі обирають 460 депутатів, з них 391 — за окружними списками у багатомандатних виборчих округах, а 69 — за загальнопольським списком кандидатів у депутати. Виборчими округами для обрання 100 членів Сенату є воєводства, в кожному з яких залежно від кількості населення обирають по два або три senatorи.

Вибори здійснюються за мажоритарною системою відносної більшості. Виборець голосує за кількість кандидатів, що дорівнює квоті сенаторів від певного воєводства. Якщо два чи більше кандидати набрали однакову кількість голосів, то обраним вважається той, хто одержав підтримку у більшості виборчих дільниць. Якщо і цей показник буде однаковим, то виборча комісія у присутності спостерігачів громадськості проводить жеребкування [84, 505–507].

Норми роботи парламентів визначають їх регламенти. Регламент — це нормативний акт, який встановлює процедуру діяльності вищого представницького органу держави, засоби здійснення ним своїх конституційних повноважень. Кожна з країн нагромаджує власний досвід регулювання діяльності парламентів, який враховує світові парламентські традиції та звичаї, відображає специфічні умови розвитку кожної країни, а також намагається творчо підходити до практики державного будівництва. В регламентах містяться окремі норми морально-процесуального характеру, організаційно-технічні правила, які не встановлюють правовідносин. Це регламент про порядок ведення протоколів, способи підрахунку голосів, внесення депутатських запитів тощо. У нормах регламентів відбувається правова фіксація деяких звичаїв. Наприклад, поширена в менталітеті народу повага до людей похилого віку виявляється в наданні найстаршому депутатові права відкривати першу сесію нового складу парламенту.

Крім регулювання внутрішнього життя законодавчого органу та його підрозділів регламент визначає характер відносин парламенту з іншими державними установами, закладами управління, а також зовнішні відносини парламенту, зокрема, з Парламентською Асамблеєю Ради Європи та з Міжпарламентською асамблеєю СНД. Певні відмінності в парламентських процедурах східноєвропейських держав і країн СНД несуттєві порівняно з тим спільним, що значною мірою запозичено із світового парламентського досвіду і цілком відповідає принципам функціонування демократичних органів законодавчої влади.

Для успішної реалізації повноважень парламентів національні конституції визначають їх компетенцію, яка є реальним індикатором справжньої ваги парламентів у політичному житті відповідних країн. Залежно від обсягу розрізняють три варіанти компетенції. Необмежену компетенцію мають лише деякі представницькі органи в країнах з парламентською формою правління. Класичний приклад —

британський парламент, який не має конкуруючих закладів влади. У Конституції Японії також немає переліку повноважень парламенту, з чого випливає необмеженість його компетенції.

Більшість парламентів мають абсолютно обмежену компетенцію. Інакше кажучи, конституції чітко визначають перелік питань, з яких парламенти мають право приймати закони і рішення. Інші питання належать до прерогатив виконавчих центральних органів влади. Існують також парламенти з відносно обмеженою компетенцією, коли влада парламентів обмежена правами суб'єктів федерації та інших територіальних утворень.

Повноваження парламентів у державах ЦСЄ і західних країнах СНД абсолютно обмежені. У Польщі предметні сфери діяльності Сейму і Сенату в основному збігаються, але повноваження цих палат відрізняються. Обидві палати беруть участь у законодавчому процесі, у формуванні таких конституційних органів, як верховна палата контролю, уповноважений з прав людини, всепольська рада з радіомовлення та телебачення. Водночас компетенція Сейму ширша, ніж Сенату. Тільки Сейм має право делегувати уряду законодавчі повноваження, бере участь у формуванні уряду, конституційного та державного трибуналів. Сейм здійснює політичний та юридичний контроль за урядовою діяльністю (ст. 109–116 Конституції Польщі). Він може скоротити термін своїх повноважень. Президент Польщі також може, після консультацій з маршалами Сейму і Сенату, скоротити строк повноважень Сейму. Розпуск Сейму означає припинення повноважень Сенату.

Державні збори Угорщини як верховний орган державної влади і народного представництва забезпечують конституційний устрій суспільства, визначають організацію, напрямок та умови управління. Державні збори розробляють Конституцію Угорської республіки, ухвалюють закони. Вони визначають соціально-економічний розвиток країни, приймають бюджет і контролюють його виконання, обирають президента республіки, міністра-головуючого, приймають рішення про програму уряду, створюють раду оборони. Державні збори укладають найважливіші міжнародні договори, оголошують стан війни, особливий стан та амністію. Державні збори можуть припинити свої повноваження. Крім того, президент Угорщини може розпустити парламент, якщо він упродовж року не менш як чотири рази проголосує за недовіру уряду або впродовж 40 днів не

обере міністра-головуючого. Але президент зобов'язаний провести перед цим консультації з головою парламенту і лідерами депутатських груп (ст. 19, 20 Конституції Угорщини) [89].

Найважливішими повноваженнями Національних зборів Болгарії є прийняття, зміна, доповнення законів республіки. У сфері фінансів парламент приймає державний бюджет, звіт про його виконання, встановлює податки, визначає їх розмір, дає згоду на договори про державні позики. У сфері відносин з урядом Народні збори обирають і звільняють з посади міністра-головуючого і, за його пропозицією, раду міністрів, здійснюють зміни у складі ради міністрів, створюють, ліквідують міністерства, призначають вибори президента республіки, обирають і звільняють з посади керівників болгарського народного банку, інших центральних органів. Парламент має також зовнішньополітичні повноваження: ратифікує і денонсує договори, вирішує питання оголошення війни, воєнного та надзвичайного стану країни або певних територій.

До компетенції парламентів західних країн СНД (Білорусі, України і Молдови) належить, згідно з принципами парламентаризму, переважно законодавча діяльність, а також участь у формуванні інших державних інститутів. Парламенти цих країн мають право ухвалювати конституцію, конституційні (органічні) та поточні (ординарні) закони. Конституційні закони переглядають статті конституцій або регламентують безпосередньо певні положення конституцій: проблеми виборчої системи, статус конституційних судів, організацію діяльності уряду, компетенцію місцевих органів влади та органів самоуправління, статус політичних партій, релігійних організацій тощо. Ординарні закони діють в усіх сферах суспільних відносин за винятком тих, що регулюються органічними законами.

Право законодавчої ініціативи в Україні належить Президенту, народним депутатам, Кабінету Міністрів і Національному банку, в Молдові — президенту та уряду, у Білорусі — президенту, депутатам Палати представників, Сенату, постійним комітетам Національних Зборів, уряду. У Білорусі передбачено народну законодавчу ініціативу, яка належить групі громадян, що подає заяву з підписами 50 тис. виборців. Президенти цих країн мають право визначати пріоритети розгляду законопроектів, а також оголошувати окремі законопроекти терміновими, що зобов'язує парламенти розглянути їх упродовж місячного терміну. В Білорусі законопроекти спочатку

розглядаються у Палаті представників, а потім у Сенаті. Законопроект стає законом після схвалення його більшістю від повного складу депутатів кожної палати. Проекти законів, що передбачають скорочення державних доходів або збільшення витрат, можуть бути внесені лише за наявності згоди президента або, за його дорученням, уряду (ст. 99 Конституції Білорусі).

Істотно впливає на діяльність і характеристику парламентів *статус членів-парламентаріїв*. У різних країнах їх називають відповідно до традиції. Наприклад, у Великобританії членами парламенту називають лише членів нижньої палати громад. У США конгресмени — це взагалі не члени Конгресу, а тільки члени палати представників. Члени верхніх палат у більшості бікамеральних парламентів — сенатори. В Україні, Молдові і Білорусі членів парламентів називають депутатами, народними депутатами, в Болгарії — народними представниками.

Депутатом є обраний народом представник, уповноважений здійснювати владні та інші функції відповідно до конституції, чинного законодавства та регламенту парламенту у представницькому законодавчому органі державної влади.

Політико-правовий статус депутата визначається насамперед його відносинами з виборцями. Існують два типи таких відносин, що виявляється у наданні депутатові імперативного або вільного мандата. Кожен мандат характеризує певний режим відповідальності депутата перед корпусом виборців.

Імперативний мандат — це система відносин, що зобов'язує депутата виконувати інструкції, накази виборців. За імперативним мандатом депутат відповідальний перед своїм електоратом за виконання власних зобов'язань, обіцянок. Сутність відповідальності може виявлятися у відмові виборців підтримати депутата на чергових виборах і навіть у відкликанні парламентарія достроково. Імперативний мандат має давню історію. У минулому, коли функції перших парламентаріїв обмежувалися переважно захистом виборців від занадто обтяжливих податків, а кількість виборців за цензами була невеликою, такий мандат міг бути реальним та ефективним. Пізніше, з розширенням електорату, збільшенням повноважень парламенту ускладнюється можливість узгодити вимоги виборців, передбачити зміст парламентської роботи, отже, втілити вимоги виборців в актах законодавства. Крім того, дія імперативного мандата обме-

жується колегіальним устроєм парламенту. Депутат з таким мандатом завжди конфліктуватиме з колегами, які мають протилежні інструкції, або змушений буде йти на компроміси, тобто частково відмовлятися від своїх обіцянок. Усе це визначає фактичну нежиттєздатність імперативного мандата незважаючи на його демократичну привабливість, зв'язок з виборцями, залежність від них тощо.

Принципи імперативного мандата були формально враховані в соціалістичних конституціях, але з певною корекцією. Так, у частині третій ст. 103 Конституції СРСР 1977 р. зазначено, що “у своїй діяльності депутат керується загальнодержавними інтересами, враховує запити населення, виборчого округу”. Отже, керуватись депутат повинен загальними інтересами, а вимоги своїх виборців — лише враховувати.

Відповідно до конституцій більшості ліберально-демократичних держав члени парламентів є представниками всієї нації, і ніхто не має права наказувати їм. Вони мають керуватись лише конституцією та своїм сумлінням, що повинно допомагати у вирішенні певних національних і регіональних проблем. Депутати “не зв'язані наказами та дорученнями і підпорядковуються лише своєму сумлінню”, — зазначається у ст. 38 Основного Закону ФРН. Це так званий принцип вільного мандата.

Конституція України не визначає характеру мандата народного депутата безпосередньо. Тільки в тексті присяги, яку складають перед Верховною Радою народні депутати перед вступом на посаду, йдеться про виконання обов'язків “в інтересах усіх співвітчизників” (ст. 79). Насправді депутати, обрані за мажоритарними округами, досить часто, аргументуючи свої позиції, посилаються на вимоги виборців. У Білорусі статус мандата депутата також не визначено чітко. Конституція Молдови рішуче перейшла до визнання вільного мандата депутата: “При виконанні мандата депутати перебувають на службі у народу. Всякий імперативний мандат є недійсним” (ст. 68).

Правовий статус депутатів у конституціях Угорщини (ст. 20), Болгарії (ст. 67) та Польщі визначається майже однаково: “Депутати є представниками нації. Інструкції виборців їх не зв'язують” (ст. 104 Конституції Республіки Польща).

Практика парламентської діяльності в усіх країнах свідчить, що дії депутатів залежать від обставин. За певних випадків вони діють

як державні діячі, за інших — як захисники місцевих інтересів, а найчастіше — як члени певних партійних парламентських фракцій. Більшість депутатів у всіх парламентах пов'язані партійною дисципліною, рішеннями фракцій, які визначають позицію парламентарія з обговорюваних у парламенті питань. Дисциплінованість і стабільність парламентських фракцій полегшує роботу палати, робить її передбачуваною, але система фракційного примусу іноді змушує депутата голосувати всупереч своїм переконанням і навіть може призвести до невідповідності рішення парламенту позиції його більшості. Наприклад, у палаті 100 депутатів, 60 з них належать до фракції А, 40 — до фракції Б. На засіданні фракції А певний законопроект підтримали 32 депутати, а 28 були проти. У фракції Б цей проект підтримали 10 депутатів, а 30 були проти. Фракція А прийняла рішення підтримати проект, і всі 60 депутатів дисципліновано проголосували і перемогли фракцію Б, яка також дисципліновано голосувала проти проекту. Отже, проект закону було затверджено парламентом, хоча фактична більшість — 58 депутатів в обох фракціях — була проти. Виходить, меншість за допомогою фракційного примусу нав'язала свою волю більшості [90, 154].

Статус депутата парламенту визначає певні його права та обов'язки. Серед них — участь у парламентських слуханнях, у діяльності комітетів, комісій і фракцій, право законодавчої ініціативи, інтерпеляції (письмовий запит депутата уряду) тощо. Перелік прав і обов'язків депутатів у конституціях і регламентах країн ЦСЄ та СНД майже не відрізняється. Певний інтерес для вітчизняного читача може становити порядок, що існує у Сеймі Польщі, коли маршал може зменшувати винагороду депутата, коли той без поважних причин не бере участі в засіданнях палати, роботі комітетів, голосуванні.

Однією з гарантій депутата є режим його недоторканності, або парламентський імунітет, мета якого — захистити парламентарія від кримінального переслідування з боку виконавчої влади без попередньої згоди представницького органу (парламенту), членом якого він є. Саме тому парламенти ще за часів боротьби з королівською владою домоглися імунітету для своїх членів. Імунітет встановлено в інтересах суспільства і держави, він має публічний, державно-правовий характер, тобто виключає можливість одноосібної відмови від нього з боку депутата.

Парламентський імунітет як одна з найефективніших гарантій незалежності депутата та поваги до парламенту зафіксований у конституціях практично всіх країн світу. Насамперед імунітет стосується здійснення депутатом своїх обов'язків. Все сказане, написане або здійснене ним під час виконання офіційних функцій — виступи, репліки, пропозиції, запитання на засіданнях палат, комітетів, комісій — підлягає абсолютній недоторканності. За ці дії проти члена парламенту не можна порушувати кримінальної або цивільної справи навіть після того, коли він перестає бути парламентарієм. Отже, депутата не можна переслідувати в судовому порядку за його висловлювання в парламенті, комітетах, комісіях парламенту, а також за парламентські документи, які підготував депутат. Втім, це не звільняє депутатів від додержання етичних норм і виконання вимог регламенту палати.

Окремі конституції надають депутатам також імунітет від судового переслідування за здійснене не тільки у зв'язку з виконанням депутатських обов'язків. Імунітет цього типу за певних соціальних умов дає деяким депутатам правовий захист від намірів порушити проти них кримінальну справу. А іноді для кандидатів у депутати отримання парламентського імунітету може бути найважливішою метою у боротьбі за депутатський мандат. Застосування принципу імунітету пов'язане з намаганням захистити депутатів від зазіхань на їх свободу та з небезпекою надати їм надмірно великі привілеї.

Гарантії діяльності депутатів, як і інших вищих посадових осіб держави — президента, суддів конституційного суду, верховного суду, вищого арбітражного суду, народних суддів, працівників прокуратури, безумовно, є винятком із загального принципу рівності всіх громадян перед законом. Але ці гарантії не порушують прав, свобод і обов'язків громадян, а створюють умови для виконання депутатами своїх повноважень, захисту ними інтересів народу в законодавчому органі, для досягнення ідеї правової держави.

В усіх країнах ЦСЄ та СНД члена парламенту, який скоїв злочин, не можна переслідувати, затримувати або заарештовувати, якщо парламент, комітет чи комісія не дали на це згоду.

Конституція Польщі (ст. 105) гарантує імунітет депутатам Сейму і сенаторам. Вони не можуть бути притягнені до кримінальної та адміністративної відповідальності без попередньої згоди Сейму або Сенату більшістю не менше двох третин голосів членів відповідних палат. Імунітет поширений на дії, вчинені до отримання депутатського

мандата. Розпочате кримінальне переслідування припиняється на період користування мандатом. Притягнення парламентарія до відповідальності можливе за порушення правил складання декларації про майновий стан. Приховування майна призводить до дисциплінарної відповідальності парламентарія, а неправдива інформація — до кримінальної відповідальності.

Депутати Державних зборів Угорщини, як і народні представники Болгарії, користуються правом недоторканності. Крім того, болгарського парламентарія можна затримати і переслідувати з дозволу Народних зборів або їх голови лише за тяжкий злочин.

Парламентський імунітет у Білорусі, Молдові та Україні дотепер не мав істотних відмінностей. Винесене на всеукраїнський референдум питання про скасування парламентського імунітету дістало позитивну відповідь. Ініційовані у засобах масової інформації дискусії щодо підозри у зловживаннях породили в електорату переконання у широкій корумпованості депутатського корпусу, недовіру до чеснот депутатів. Більшість виборців із задоволенням позбавили депутатів їх імунітету. Це буде черговою перемогою президентських структур у протистоянні з Верховною Радою, ще одним кроком до авторитаризму в Україні.

Порівняння парламентських трансформацій в Україні та державах ЦСЄ свідчить про існування багатьох спільних ознак у конституційних статусах парламентів цих країн. Разом з тим є істотні відмінності у фактичній ролі парламентаріїв. Питома вага парламентів у практично-політичній діяльності, ефективність їх роботи, ставлення суспільства до них у різних країнах свідчать про різноспрямованість тенденцій парламентаризму в західних державах СНД і країнах ЦСЄ.

У політологічних публікаціях, присвячених дослідженню процесів, що відбуваються в країнах СНД, Балтії та східноєвропейських країнах, виокремлюються три типові парламентські ситуації. Вважають, що країни Східної Європи перебувають у ситуації достатньої парламентаризації, деякі Балканські країни — в ситуації недостатньої парламентаризації, а для пострадянських країн характерна псевдопарламентаризація [91, 40].

До країн першої групи безумовно слід зарахувати держави ЦСЄ, зокрема, згадувані Угорщину, Польщу і, з певним застереженням, Болгарію.

Було б помилкою вважати, що в усіх пострадянських країнах існують псевдопарламентські режими, оскільки не можна ототожнювати пострадянські країни та країни СНД. Країни Балтії — пострадянські, але там парламенти досить авторитетні у владній системі. Водночас визначення “недостатній парламентаризм” і “псевдопарламентаризація” значною мірою відповідають стану парламентів у країнах СНД, зокрема в Україні та Білорусі.

Недостатній парламентаризм властивий досить слабким, не повністю політично структурованим, малоавторитетним, дещо маргіналізованим, безвідповідальним, неефективним законодавчим органам держави. В таких парламентах не визначені або нестабільні правлячі та опозиційні групи, партійні фракції не довіряють одна одній, їхні позиції під час голосувань мають ситуативний характер. Жодна з партій у парламенті не задоволена підсумками чергових виборів. Нормальну роботу парламентів часто саботують або гальмують у такий спосіб: фракції залишають засідання, відмовляються брати участь у голосуванні, затягують дискусії, вносять величезну кількість несуттєвих пропозицій. Парламентську трибуну депутати досить часто використовують для реклами власної персони і популістських пропозицій, а не для відстоювання політичних рішень. Такий парламентаризм, зрештою, виявляється у великому динамізмі внутрішньопарламентської діяльності без адекватного втілення парламентських рішень у практичну діяльність суспільства.

Серед причин неповноцінного становища і ролі парламентів виокремлюють політичну неструктурованість електорату, скептицизм виборців стосовно можливостей поліпшити економічний та соціальний стан суспільства внаслідок діяльності влади, брак політичної та правової культури народу й депутатів, недовіру до політичної еліти, слабкість політичних партій, їх неадаптованість до демократичних і парламентських процедур, систематичні звинувачення парламентів в усіх гріхах з боку президентських структур, виконавчої влади та залежних від неї засобів масової інформації. Визначення “недостатній парламентаризм” повністю відповідає правовому і фактичному стану Верховної Ради України сьогодні і ще більше відповідатиме завтра, коли будуть імplementовані в Конституцію України підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. Тоді Верховна Рада виконуватиме лише одну функцію — голосуватиме за ті закони і бюджети, які готуватимуть Президент і Кабінет Міністрів.

Псевдопарламентаризм властивий політичному режиму, за якого парламент не може бути ареною міжпартійної боротьби та діяльності опозиційних партій, що обстоюють цілі, яких не можна досягти у стінах парламенту. Ці партії та політичні сили використовують насамперед позапарламентські форми політичної боротьби. Це свідчення, показник надзвичайної слабкості парламенту у структурі влади та політичній системі суспільства. Показовим прикладом такої ситуації є Національні Збори Білорусі.

Постає запитання: сильна президентська влада є наслідком слабкості парламенту чи, навпаки, слабкий парламент — наслідок сильного президентства? Однозначної відповіді на це запитання немає. Все залежить від конкретних умов і ролі особистостей. Мабуть, в Україні перевага президентської влади була зумовлена слабким, політично неструктурованим парламентом, обраним у 1994 р., і певною мірою — непослідовним, схильним до компромісів керівництвом парламенту. Його непослідовна діяльність у Верховній Раді XIII скликання призвела до виникнення конституційних передумов напівпрезидентської системи в Україні, а потім, уже під час роботи Верховної Ради XIV скликання, було створено парламентську більшість, позбавлену права формувати уряд, тобто тієї найважливішої функції, для якої саме і створюється більшість.

У Білорусі через слабкість парламенту режим псевдопарламентаризму виник під впливом сильної особистості президента. У Молдові, як зазначалось, конституційована парламентська форма правління у 2000 р. і майбутнє країни залежатимуть від чеснот депутатів.

Загалом в усіх трьох країнах парламенти ще недостатньо інституціалізовані відповідно до потреб функціональної спеціалізації вищого представницького законодавчого органу держави. Найглибиннішою причиною цього феномену, безперечно, слід вважати відсутність громадянського суспільства. Якщо на початку 90-х років всі демократичні партії та політичні рухи висували як першочергове завдання побудову громадянського суспільства, то останнім часом партії, їх лідери вже не згадують про нього. Основне їх прагнення — прийти до влади, одержати принаймні депутатський мандат, а ще краще — міністерський портфель. Якщо в перших проектах Конституції України були спеціальні розділи про громадянське суспільство, то в чинній Конституції про нього взагалі не йдеться. Ця ситуація не дає змоги сподіватися на справжню інституціаліза-

цію парламентів найближчим часом, принаймні в Україні та Білорусі.

Сучасний стан суспільства в західних країнах СНД, поза всяким сумнівом, впливає на ставлення населення цих країн до подій, що відбувалися і відбуваються. Ейфорія частини населення у 1991 р., надія на краще змінилися відчуттям того, що життя стає гіршим, ніж було до початку трансформацій. Негативні наслідки змін у соціо-економічній сфері безумовно ускладнили процеси демократизації, поглибили недовіру до політичних інститутів, які були ініціаторами реформ, зокрема до парламентів.

Процес розвитку політичних режимів у деяких країнах ЦСЄ і, особливо, в Україні, Білорусі протягом останнього десятиріччя не сприяв становленню інститутів демократії. Якщо влада, що називає себе демократичною, виявилась нездатною забезпечити абсолютній більшості громадян гідні умови існування, забезпечити певний порядок у країні, відстояти загальнонаціональні інтереси, то, прагнучи ефективно управляти суспільними процесами, вибирають авторитарну орієнтацію. Дедалі більша частина населення сподівається на “міцну руку”, здатну та готову вирішити всі наявні проблеми. Існує реальна небезпека посилення в суспільстві уявлень про несумісність демократії з сильною державою (і тому начебто гарантом прогресу може бути лише авторитарний режим). Таке припущення підтверджується в Білорусі, а в Україні існують і посилюються авторитарні домінанти в політичних заходах держави. Йдеться, зокрема, про подальше фактичне обмеження компетенції Верховної Ради України.

Може виникнути небезпека перетворення парламентської більшості на додаток виконавчої влади, коли певна незгода депутатів з думкою уряду сприйматиметься як неконструктивізм або саботаж. Парламент повинен мати власну позицію з основних проблем життя країни. Критика парламентом уряду має сприйматися не як початок ворожих дій. Навпаки, на критику потрібно відповідати ефективнішими пропозиціями. Для цього уряд також повинен бути відкритим для роботи з парламентом. Але спроба жорстко прив'язати партійно-парламентську більшість Верховної Ради до позицій Президента та уряду мало ймовірна. Жодні спеціальні домовленості про співробітництво або додаткові координаційні ради не здатні ліквідувати принципову відмінність законодавчих і виконавчих органів, які мають різні засади формування, логіку та технологію функціонування.

Моменти напруження виникатимуть обов'язково і застрахуватись від них раз і назавжди неможливо і не потрібно [92].

Україна має вирішити завдання соціально-економічного розвитку, які ще більше ускладнилися внаслідок фінансової кризи, що охопила Росію та вплинула на Україну, Білорусь і Молдову. Однозначно вказати шлях у майбутнє для цих країн неможливо. Автор переконаний: без становлення демократичних режимів правління неможливий прогрес суспільства в усіх вимірах!

З огляду на це слід зауважити, що сьогодні всі проголошують демократію, всі присягають демократії, покладаючи на неї надії. І по-різному розуміють і тлумачать її: влада вважає демократією існуючий режим; опозиція проголошує, що коли вона прийде до влади, тоді і буде демократія; праві політики ототожнюють демократію з лібералізмом, а ліві — з радянським режимом. Сьогодні поширюються уявлення про демократію як про відстоювання прав і свобод людини і водночас формуються переконання про США як основного захисника демократичних засад у світі. Отже, виходить, що сьогодні демократією слід вважати діяльність, спрямовану на відстоювання прав і свобод людини в інтересах США, інших західних структур, НАТО, транснаціональних корпорацій. За цією ознакою Україна — найдемократичніша країна СНД.

На думку автора, необхідною (але недостатньою) умовою демократизації суспільства має бути протидія тенденціям авторитаризму, подолання існуючих можливостей встановлення диктатури всупереч поширюваним уявленням, що лише персоніфікована влада може бути сильною, здатною долати негаразди.

Сучасний історичний експеримент конструювання демократії та незалежності в Україні триває значно більше часу, ніж попередні спроби. Функціонують, хоч і малоефективно, основні демократичні інститути. Разом з тим дотепер серед різних реалістичних сценаріїв подальшого розвитку подій усе ще можливі принципово відмінні моделі політичного режиму в Україні. Важливим напрямком демократизації має бути рокування владних повноважень президента і парламенту. Адже майже всі розвинені країни мають владні парламенти. В усіх європейських державах — республіках і монархіях — повновладдя мають саме парламенти. Проголошуючи необхідність інтеграції України до європейського співтовариства, влада віддаляє країну від Європи, обмежуючи повноваження парламенту, всіляю

підтримуючи зневажливе ставлення до парламентаризму — цього видатного явища європейської політичної культури. Тоді як майже всі країни, що розвиваються, залишаючись так чи інакше залежними, мають президентські та напівпрезидентські режими. Парламентське правління, безумовно, не є єдиним чинником високого економічного рівня та політичної стабільності країн, але воно дуже важливе для суспільства. З огляду на світовий досвід можна зробити висновок про доцільність руху в напрямку державного парламентського правління.

3.5. Політичне лідерство і політичні еліти в Україні та державах Центральної і Східної Європи: тенденції формування

Попередні зауваження. Політична діяльність — окремий вид діяльності людей. Як свідчить суспільно-політична практика виникнення й функціонування політичних еліт і політичного лідерства, ці феномени політичної діяльності є найвагомішими реаліями сучасного суспільства. Відомо, що в житті будь-якого суспільства політична взаємодія держави, партій, еліт, лідерів і виборців здійснюється на основі політичних ролей і функцій. Різні суб'єкти політики відіграють різні ролі й виконують різні політичні функції. Тому й значущість кожного з цих суб'єктів по-різному оцінюється в суспільстві. Політичні еліти і лідери викликають досить великий інтерес у громадській думці будь-якої політичної формації, особливо в умовах формування й становлення її політичної системи.

Політичне лідерство має давню історію. Вже на світанку людської цивілізації політичну владу починає очолювати конкретна людина, яка має видатні особисті здібності, сильну волю для об'єднання навколо себе однодумців, щоб володарювати. З'являються особистості, які не тільки приймають важливі політичні рішення, а й більше за інших впливають на суспільство завдяки реальній владі. Отже, можна зробити попередній висновок, що особа, наділена управлінським статусом і владною посадою, називається політичним лідером.

У сучасній політичній науці лідерство не має однозначного тлумачення. “В різних підходах воно тлумачиться по-різному: як вплив,

авторитет, влада і контроль над іншими; своєрідне підприємництво, що здійснюється на політичному ринку, де “підприємці” в конкурентній боротьбі обмінюють свої соціальні програми і способи вирішення суспільних завдань на керівні посади; символ спільності й зразок політичної поведінки групи, здатний реалізувати її інтереси за допомогою влади; набір особистісних соціально-психологічних якостей лідера; функція певної ситуації та інше” [93, 186].

Політичне лідерство є всюди, де є влада та політична організація. Слово “лідер” англійського походження й означає “вождь”, “керівник”. Проблема лідерства цікавила багатьох давніх мислителів — Геродота, Плутарха, Светонія, а також Н. Макіавеллі, французьких просвітителів, теоретиків марксизму та ін. Новітня історія політичної думки представлена когортою відомих політологів, які зробили значний внесок у розробку теорії політичного лідерства. Серед них М. Вебер, Г. Лебон, Р. Мілс, Г. Тард, М. Херманн, Ж. Блондель та ін.

Світова політологія досить ґрунтовно дослідила характерні риси політичного лідера, серед яких — гострий розум, тверда воля та цілеспрямованість, бурхлива енергія, надзвичайні організаторські здібності, компетентність і готовність брати на себе відповідальність, зовнішня привабливість тощо. Як писав Г. Лебон: “Натовп завжди готовий слухати людину, яка обдарована могутньою волею і значною мірою вміє впливати на нього” [94, 235]. А М. Вебер наголошує: “Можна сказати, що переважно три якості є для політика вирішальними: пристрасть, почуття відповідальності, окомір” [95, 690]. Але політичному лідеру, безумовно, повинні бути притаманні й такі особисті риси характеру, як велика працездатність, пошук нового, оптимізм, увага до людини, уміння переконувати і вести за собою людей та сприймати альтернативу.

Поняття “політична еліта”, як і поняття “політичне лідерство”, має давню історію, хоча теоретичні основи цієї проблеми розроблялись у ХХ ст. Найпоширеніше тлумачення політичного елітаризму пов’язане з діяльністю меншості суспільства, що “являє собою досить самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов’язаних з використанням державної влади або впливом на неї” [93, 117].

Слово “еліта” в перекладі з французької означає “найкращий”, “добірний”, “вибраний”. У політичній науці теорія еліт намагається

уникнути нівелювання, усереднення в оцінці впливу людей на владу, відображає нерівномірність поділу влади в суспільстві, змагальність і конкуренцію у сфері політичного життя, її ієрархічність і динамізм. Ідеї політичного елітизму висловлювали видатні мислителі минулого Конфуцій, Платон, а також Н. Макіавеллі, Дж. Карлейль, Ф. Ніцше та ін. Перші сучасні класичні концепції еліт були розроблені Г. Москою, В. Парето Р. Мікелсом. Американський політолог Ф. Хантер об'єднав ці концепції єдиним терміном “макіавеллізм”.

Відомий італійський соціолог і політолог Г. Моска намагався довести неминучий поділ будь-якого суспільства на дві нерівні за соціальним станом і роллю групи. Його концепція ґрунтується на таких положеннях:

- будь-якою державою, будь-яким режимом керує панівний клас, який прагне узаконити й раціоналізувати своє панування;
- поділ на еліту та маси характерний для будь-якого суспільства незалежно від політичного режиму; владу завжди утримує панівна верхівка;
- існує два типи панівної верхівки: еліта “аристократична” (закрита) і “демократична” (відкрита, яка допускає мінімальне розширення своїх лав за рахунок вихідців з мас).

Співвітчизник Моски В. Парето стверджує, що панівна верхівка однорідна. Вона усвідомлює, що є відокремленим прошарком суспільства, об'єднана спільністю соціального походження та досвіду, володіє всіма важелями впливу (економічними, політичними, ідеологічними), щоб захистити свої інтереси. Розвиток суспільства, вважає В. Парето, відбувається за допомогою періодичних змін, циркуляції двох основних типів еліт — “лісів” (гнучких керівників) і “левів” (жорстоких і рішучих правителів). Р. Мікелс поєднав проблему виникнення і функціонування політичних еліт з діяльністю політичних партій, якими керує меншість [96, 119–121].

Американський учений Ф. Ландберг визначає сучасну політичну еліту Сполучених Штатів як фінансово-політичну імперію закритого типу, яка повністю контролює всі владні структури держави з єдиною метою — утримати й збільшити свої багатства [97, 393–394]. А відомий американський політолог М. Паренті вважає: “Насправді влада в Америці розподілена між стійко укріпленими, міцно організованими й добре забезпеченими політико-економічними конгломератами, які здатні відтворювати соціальні умови, необхідні для

збереження елітарної гегемонії”. У полеміці з апологетами американської політичної системи вчений переконливо нагадує: “Плюралістам немає що сказати про всеохоплюючу роль політичних репресій в американському суспільстві, про чистку та вигнання антикапіталістично налаштованих інакодумців з державних установ, профспілок, засобів масової інформації, науки й мистецтва, про стеження за угрупованнями, що виступають з протестом, і часто навіть поміркованими критиками та переслідування їх” [98, 403–404].

Отже, на основі аналізу багатьох політологічних досліджень з проблеми політичних еліт сучасного суспільства можна зробити висновок, що елітарна керівна верхівка є закритим прошарком, члени якого посідають ключові панівні позиції і передають своє панівне становище з покоління в покоління. Більшість західних теоретиків проблеми політичних еліт “з великою часткою песимізму розглядають можливість реалізації демократичних принципів державного управління, вважаючи, що ці принципи будуть безнадійно перекручені” [96, 127].

Сучасна політична еліта України: проблеми формування.

Внаслідок серпневих подій 1991 р. відбулися глобальні зміни світового рівня: розвал Радянського Союзу, утворення на теренах великої держави 15 нових незалежних країн. Україна, як і інші колишні радянські республіки, проголосивши незалежність, почала формувати свою політичну систему, в якій елітотворенню належить незвичайне місце. Сучасний перехідний період характеризується становищем, за якого ще не сформувалася політична система держави, багатопартійність поки що не спирається на сталу суспільну структуру, а правляча верхівка почувається невпевнено. Крім того, відомо, що процес формування політичних еліт досить тривалий — навіть за сприятливих умов він може тривати багато десятиліть. В умовах жорсткої соціально-економічної кризи, політичної нестабільності та духовної строкатості цей процес значно ускладнюється. Крім того, відмітною ознакою сучасної української системи елітної організації є її дисперсний характер, з яким пов’язана множинність центрів влади.

У сучасній політичній науці існує дві концепції визначення політичної еліти. Розглянемо тенденції формування сучасної української політичної еліти.

Зміст першої концепції полягає в тому, що політична еліта — це досить велика верства суспільства, в руках якої сконцентровані ве-

ликі економічні, фінансові, військові, наукові, інформаційні, політичні, ідеологічні, культурні та інші важелі, за допомогою яких ця частина суспільства впливає на владні структури, важливі політичні рішення, на політичну ситуацію в державі загалом. Такій політичній еліті притаманні характерні ознаки: особливе становище у суспільстві з правом висування основних політичних лідерів країни; право на привілеї; закритість або напівзакритість для інших соціальних верств; психологія вищості, а також тверді переконання; власна ідеологія; доступ до закритої інформації; здатність до самопожертви заради збереження влади.

Згідно з другою концепцією, до політичної еліти суспільства належать лише владні структури загальнодержавного рівня і місцеві органи управління. У цьому разі політичну еліту становлять чиновники президентської адміністрації, члени уряду та всі його служби, парламентарії з усіма своїми радниками, вищі чини військових і каральних органів, чиновницька бюрократія на місцях. Такий підхід характерніший для новостворених держав, для перехідних політичних періодів, для країн з нестійкою та несформованою політичною системою. Політологи називають таку еліту “формальною”. Політичний досвід останнього десятиліття свідчить, що панування формальної політичної еліти наявне в сучасній Україні, державах СНД і східноєвропейського регіону.

На основі аналізу сучасних теорій політичних еліт можна визначити цей феномен як добірну частину класу, прошарку, партії, громадського руху тощо, яка згуртована на основі соціально-економічних інтересів та ідеологій, для якої властивий високий рівень професіоналізму, освіти, інформованості, що забезпечує прихід до політичної влади та її утримання.

Відомо, що для успішного формування політичних еліт потрібні певні умови. Серед них варто зазначити стабільну політичну обстановку, сформовані політичні традиції, відповідне соціальне середовище, матеріальні й інформаційні засоби, високий рівень освіти та виховання, політичної культури, а також спеціальну підготовку.

Тенденція формування політичної еліти в сучасній Україні має кілька аспектів. Деякі політологи вважають, що в державах перехідного періоду, до яких належить Україна, політичної еліти немає, оскільки ще не сформувалися соціально-економічні умови та класи, які змогли б стати підґрунтям і опорою нової еліти, а також на це бракувало часу. Мабуть, така точка зору має право на існування.

Втім, ким же тоді вважати багатотисячну армію управлінської бюрократії всіх гілок влади? Відомо, що ця чиновницька армія має величезні соціально-економічні та політичні пільги і привілеї, завдяки яким вона піднялась над усім українським суспільством. Чиновництво має всі важелі влади, відкритий доступ до всіх джерел інформації, панує в засобах масової інформації, на його боці армія та каральні органи. Отже, можна зробити висновок, що ця формальна політична еліта має основні ознаки панівного класу, крім хіба що перспективної надійності та респектабельної ґрунтовності. Ця елітарна частина сучасного українського суспільства нагадує більше каліфів на час. Але, вочевидь, значна частина цієї поки що тимчасової формальної еліти з часом може стати основою справжньої політичної еліти або відіграє певну роль у її становленні в українському суспільстві.

Сучасна українська політична еліта складається з неоднакових, іноді різнополюсних політичних сил. Це швидше якийсь політичний конгломерат учорашніх партійних і радянських керівників, націонал-радикалів і так званих нових українців. Більшість цієї еліти або зовсім не має будь-якої ідеології і відверто на цьому наголошує, або недавно відкинула ідеологеми минулого у процесі докорінних політичних змін після 1991 р.

Першою складовою сучасної політичної еліти України є значна частина сучасних українських управлінців від загальнодержавних органів до місцевої влади — вчорашні партійні, радянські, комсомольські працівники, керівники народногосподарського комплексу. В умовах розвалу Радянського Союзу вони своєчасно вийшли з лав КПРС, засудили тоталітаризм та об'єдналися з новими демократичними рухами. Така політична метаморфоза, а точніше, мімікрія має досить аргументовані об'єктивні та суб'єктивні підстави, серед яких можна назвати й гостру боротьбу за владу різних політичних угруповань усередині радянської правлячої верхівки, і зростання управлінського бюрократизму та ідейно-теоретичного догматизму. Конформізм, політична безхребетність, ідеологічна всеїдність стали дедалі більше поширюватися серед правлячих радянських кіл. Щораз глибшим ставало провалля між номенклатурою і пересічними комуністами. У державі сформувалася своєрідна каста, яка була непідвладна нікому, але назвати її політичною елітою радянського зразка навряд чи правомірно. Відомий політолог-дисидент А. Авторханов у своїй праці “Технологія влади” робить такий висновок:

“Вчорашня партія робітничого класу перетворилася на партію бюрократичної еліти... Увесь політично мислячий і державно амбіційний прошарок радянського суспільства об’єднався в партії” [99, 99]. Частка істини є і в роздумах радянського партійного діяча Є. Разумова про номенклатуру: “Багато з них чимало досягли в апаратних іграх, уміли вихвалити шефів, проголошувати штамповані промови, давати загальні вказівки. Але вони не пройшли справжньої школи подолання труднощів, не були готові до самостійних та активних дій” [100, 44]. Зруйнування радянської держави — яскраве підтвердження відсутності справжньої радянської еліти, адже справжня еліта не поступається владою без боротьби. Проте втрата колишнього радянського ладу не стала для цієї частини керівного прошарку втраченою влади. Радикально змінивши своє політичне обличчя та прилюдно засудивши своє комуністичне минуле, ця генерація знову опинилася в елітарно-політичному стані, а її політичний досвід виявився затребуваним у новій політичній ситуації.

Друга складова сучасної політичної еліти України формувалася з представників політичних сил і рухів, опозиційних радянській політичній системі та комуністичній ідеології. Політична еліта цієї формації виникла з “колишніх підпільних та напівпідпільних опозиційних сил, які в умовах демократизації суспільства та поширення гласності отримали реальну можливість не тільки легалізуватися, а й оформлятися в політичні організації та об’єднання” [19, 144].

Можна сказати без перебільшення, що формування політичних еліт в Україні тісно пов’язане з певною еволюцією та змінами вітчизняної багатопартійності. На світанку державної незалежності здавалося, що політичне панування назавжди або на вельми тривалий час перейде до правих політичних сил суто національної орієнтації. А це означало, що українська політична еліта матиме національний або націоналістичний вигляд. Після серпневих подій 1991 р. політична перевага національних сил була набагато більшою, фактично тотальною. Політичні партії націонал-ліберального, консервативного, демократичного, радикального напрямків активно діяли не тільки на мітингах і маніфестаціях, а й на урядово-державному рівні, у Верховній Раді, засобах масової інформації. Представники правих повністю контролюють місцеву владу в більшості областей західного регіону, мають певну перевагу в місцевих структурах влади Києва. Втім, у країні політичний вплив правих незначний. Він фактично

відсутній у промислових центрах і регіонах Сходу республіки, вкрай незначний на Півдні та в більшості центральних областей України, що видно з результатів парламентських виборів 1994 і 1998 років, а також президентських виборів 1991, 1994 і 1999 років [19, 155–160]. За результатами виборів більшість населення України втратило політичну довіру і не підтримує націонал-радикальних гасел та їх речників.

Третя складова української політичної еліти, яка після здобуття незалежності була фактично відсутня, нині все активніше проявляється на політичній авансцені. Це представники сучасного українського бізнесу, власники банківського капіталу і підприємці всіх напрямків. У перші роки незалежності під гаслом реформації потрібно було здійснити перерозподіл державного майна, а потім домагатися впливу в політичних структурах країни. Завершення розвитку інноваційного типу потребувало приходу до влади представників провідних політико-фінансових корпорацій і кланів. Умовно цю модель елітоформування можна назвати “олігархічною”. Ось чому правомірним є твердження, що сучасна політична еліта формується за “номенклатурним принципом”, а також має великою мірою “клановий характер поведінки” [101, 12].

Більшість учених-політологів України вважають, що “правомірніше говорити про суперечливий процес становлення нової еліти”. Зазначаючи неоднорідність, строкатість і не завжди компетентність української правлячої верхівки, вчені виокремлюють основні соціальні групи, які її очолюють. Найчисленніша група — колишні партійні та радянські чиновники. Це також вихідці з мистецько-наукових та інших інтелігентських кіл. Це відкриті ідейні супротивники комуністичного ладу. І останнім часом — представники нового соціального прошарку вітчизняних підприємців, банкірів, комерсантів та їхніх прихильників. А ще кар’єристи й авантюристи різних мастей, які впливають на поверхню суспільного життя за допомогою соціальної, політичної та націоналістичної демагогії [102, 84–85].

Жорстку оцінку сучасній українській еліті дають відомі вітчизняні політологи Д. Видрін і Д. Табачник: “Молода Україна — держава без політичної еліти. Здобувши державні незалежність і суверенітет 1991 року, Україна виявилась, напевне, найбільшою у світі країною, яка не мала політичної еліти. Владний конгломерат з колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів

можна було б назвати переделітою. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професійного і життєвого досвіду і т. д. не дозволяють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти” [103, 21].

Нині в Україні немає єдиної політичної еліти, яка могла б повністю відповідати за економічний, політичний, соціальний, духовний і правовий стан держави. Існує безліч еліт, які можна поділити за владно-державною, регіональною, партійною, корпоративно-економічною, військовою, профспівковою, науково-мистецькою, інформаційно-пропагандистською та іншими ознаками. В парламентських та урядових структурах утворюються лобістські угруповання, які визначають інтереси тієї чи іншої еліти. Характер ставлення галузевих лобі до держави очевидний: усі вони розглядають державні інститути як важелі для реалізації власних інтересів. Отже, інтереси держави багато в чому стають похідними від кланово-корпоративних. Але, як показує світовий досвід, кланово-олігархічна модель еліт має два шляхи розвитку: може бути націлена на швидке економічне зростання держави і всього суспільства; може бути спрямована на подальше збагачення самої еліти. На жаль, нині виявляється лише друга тенденція.

На завершення можна зробити такі висновки:

- сучасна українська правляча верхівка є формальною політичною елітою і відповідає лише окремим якісним ознакам цього поняття;
- у державі, яка перебуває в жорсткій кризовій ситуації, та ще й у перехідний період, немає необхідних умов для формування стабільної політичної еліти;
- політична реальність перехідного періоду така, що в Україні формується кілька політичних еліт у надрах політичних партій, рухів і блоків;
- політичні цілі та програмні положення найвпливовіших партійних структур радикально відрізняються, навіть діаметрально протилежні;
- у досить строкатому політичному калейдоскопі України чітко простежуються основні напрямки утворення майбутніх еліт: за партійно-політичним принципом формування (ліві, соціал-демократи, ліберали, праві) і за професійно-корпоративним (бізнесмени, фінансові олігархи, верхівка армії та каральних органів, профспівкова верхівка, представники науки і культури).

Прихід до влади однієї з цих еліт може схилити декого до опозиції, хоча можливі певні, інколи тимчасові політичні компроміси та альянси. Однак можна досить впевнено припустити, що такі тимчасові союзи будуть нежиттєздатними, а отже, нетривалими.

Безперечно, українська політична еліта майбутнього, яка буде при владі, має вирізнитися єдністю політичної, економічної та військової верхівки; соціальною однорідністю, певним аристократизмом; політичною культурою; професійною компетентністю та освіченістю; динамічністю і плюралізмом. Відомий політолог Р. Арон вважає плюралістичну модель управління найдемократичнішою. Демократію ж він розглядає як своєрідний результат суперництва і впливу різних керівних категорій, які утворюють представницькі органи: “Демократія є регулятором влади, не даючи змоги окремій правлячій групі тривалий час єдиновладно управляти державою” [96, 132].

Втім, сьогодні простежується інша політична реальність, яку більшість політологів оцінюють досить негативно: “Процес формування правлячої еліти України характеризується зіткненням різних тенденцій, часто далеких від тенденцій цивілізованого світу... Лідери як правляча еліта до цього часу не довели, що їх лідерство міцне за рахунок їхньої підготовки, майстерної стратегії й тактики. В нестабільному суспільстві не може бути стабільної еліти...” [104, 177]. Автори праці, присвяченої проблемі формування української політичної еліти сучасності, роблять такий аналітично-прогностичний висновок: “Оцінюючи минуле й сучасне України, можна висунути гіпотезу, що головною суперечністю політичного розвитку досі є розбіжність інтересів народу, зацікавленого в демократизації суспільного життя, з інтересами частини управлінсько-бюрократичних кіл, що узурпують владу, реалізують волюнтаристські моделі політичного розвитку і тим самим гальмують політичні та економічні реформи в Україні. Розв’язання цієї суперечності можливе лише на шляхах реальної демократизації політичного життя, коли по-новому, цивілізовано буде вирішено питання про політичну владу, про функції держави, партій, громадських організацій, коли еліта і народ будуть діяти як єдине ціле, коли народ довіряє своїй еліті, а еліта працює в інтересах народу” [104, 45]. Красиві думки, але наскрізь утопічні, оскільки людська політична історія ще не дала жодного прикладу єдності політичних еліт зі своїми народами, хоча тимчасові та випадкові ознаки певної єдності виявлялися.

Українські лідери політики: закономірність чи випадковість.

Становлення політичного лідерства в Україні в пострадянську добу проходить певний еволюційний шлях. Тут, як і в багатьох інших країнах СНД, було чимало висуванців демократичної хвилі, що було зумовлено ейфорією через здобуття незалежності та самостійності. Після серпневих подій 1991 р. здавалося, що нові політичні лідери (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський та ін.) легко займуть найвищі державні посади в Україні, тобто стануть президентами, головами урядів, очолять ключові міністерства, матимуть переважну кількість депутатських місць у Верховній Раді республіки. І це було б природно, адже ідейно-політична перевага була, безумовно, на боці націонал-демократичних і націонал-радикальних сил. Але таке становище тривало недовго, а політична ейфорія початкового етапу незалежності поступово змінювалась політичною пасивністю і політичним розчаруванням більшості громадян країни. Люди дедалі більше розуміли, що за яскравими гаслами й блискучими виступами на мітингах і численних маніфестаціях не стоять серйозні соціально-економічні програми, що більшість мітингових лідерів не мають елементарних навичок управління суспільством. Таке ставлення громадян до лідерів правої орієнтації пов'язано ще і з тим, що їхні сподівання на краще життя не виправдалися, очікуваний матеріальний достаток, який пов'язувався з незалежністю і міг бути бажаним підкріпленням ідеї незалежності, не настав.

Сучасний етап соціально-політичних та економічних змін в Україні потребує переосмислити питання про роль лідера в загальнодержавному житті, його внесок у політичний процес перехідного періоду розвитку суспільства. Сьогодні більшість політичних діячів найвищого рівня зрозуміли, що здійснення реальної влади можливе лише в точці поєднання лідера і організації, яка його підтримує. Ось чому в Україні йде процес формування "партії влади" з усіма потрібними ознаками в політичному статусі, який активно пов'язаний з особами, здатними стати політичними лідерами загальноукраїнського масштабу. Навколо цих проблем триває інтенсивна (інколи запекла) ідейно-пропагандистська боротьба, особливо в засобах масової інформації.

Процес підготовки і прийняття нового закону про вибори до Верховної Ради, в якому політична вага партій значно збільшилася, супроводжувався прагненням учорашніх позапартійних лідерів

“придбати” будь-яку партійність або заручитися підтримкою якоїсь партії та партійного блоку. У заяві тодішнього голови Адміністрації Президента Євгена Кушнарєва були поставлені конкретні завдання перед провідними діячами “партії влади”: перемогти на парламентських виборах 1998 р. і президентських виборах 1999 р.: “Тоді у нас буде партійний Президент, партійний прем’єр, партійний парламент” [105, 100].

Результати виборів народних депутатів України у 1998 р. не виправдали сподівань Адміністрації. За загальнодержавним виборчим округом (225 депутатських мандатів) тільки 9 політичних партій подолали чотиривідсотковий бар’єр (при цьому Соціалістична і Селянська партії України у блоці). Депутатські місця за партійними списками розподілилися у такому порядку: Комуністична партія України — 84 мандати, Народний рух України — 32, виборчий блок СПУ та СелПУ — 29 мандатів, Партія зелених України — 19, Народно-демократична партія України — 17 мандатів, “Громада” — 16 мандатів, Прогресивна соціалістична партія України — 14 і Соціал-демократична партія України (об’єднана) — 14 [106, 18–25].

За одномандатними округами представники 23 політичних партій завоювали ще 108 депутатських мандатів, позапартійні одержали 111 мандатів і в шести округах були призначені повторні вибори. Серед народних депутатів-одномандатників за партійною належністю найбільшу кількість депутатських місць завоювали комуністи (38), НРУ (13), НДП (11), Аграрна партія (8), “Громада” (7). Інші політичні партії провели до Верховної Ради України від одного до трьох своїх представників [106, 10–17].

Отже, початковий поділ парламенту за політичною належністю партій мав таку картину: лівий блок — 174 депутати, партії центру — 108 депутатів, правий блок — 51 депутат. Більшість позапартійних депутатів за своїм соціальним статусом — підприємці, державні чиновники, банкіри — прихильники існуючого адміністративно-політичного ладу. Фактично політичний склад українського парламенту після виборів не лише вирізнявся строкатістю, а й створював відверто патову реальність. Щоб подолати таку ситуацію, лідерам партій і фракцій потрібно було проявити максимум волі і розуму, здатності до політичних компромісів у пошуках бодай тимчасових союзників для коаліційних об’єднань. Це було очевидно після першого місяця роботи Верховної Ради України, коли виникли труд-

нощі з обранням спікера, його заступників і голів парламентських комітетів.

З початку функціонування нового складу парламенту лідери лівого блоку реально могли сформувати більшість із своїх прихильників або нейтралів, які пішли б на компроміс з лівими. Для цього потрібно було виконати дві умови: згуртувати всіх депутатів лівих партій в єдиний і міцний блок; привернути на свій бік представників лівоцентристських сил і деяких народних обранців з позапартійних. Як засвідчили подальші внутрішньопарламентські події, цього не сталося. Мало того, між комуністами і соціалістами розгорнулася гостра полеміка, яка велася на грані ворожої пропаганди. Розпався альянс соціалістів із Селянською партією, а прогресивні соціалісти організували активну пропаганду проти КПУ і СПУ, які, у свою чергу, критикували ПСПУ.

Центристські сили, навпаки, провели потужну роботу з об'єднання з нечисленних фракцій центристських партій, скористалися навіть розколом РУХу і залучили у такий спосіб більшість правих, а також позапартійних до свого альянсу. Нова більшість, яка сформувалася на початку 2000 р., нагадувала тимчасовий політичний конгломерат. Цей конгломерат виступив єдиним фронтом проти лівих фракцій, а його згуртованість сприяла не тільки поразці лівих, а й переобранню практично всіх керівних парламентських посад на його користь.

Існують різні підходи до проблеми політичного лідерства в сучасній Україні. Окремі політологи вважають, що до політичних лідерів варто зараховувати тільки найвищих керівних осіб держави, які очолюють верховну владу, — Президента, прем'єр-міністра, Голову Верховної Ради. Інші вчені додають до цієї когорти лідерів великих політичних партій і рухів, найвідоміших і найвпливовіших міністрів, державних діячів регіонального рангу, представників вітчизняного бізнесу. Інколи до списку провідних політичних лідерів включають чиновників Адміністрації Президента (це зустрічаємо на сторінках республіканських газет), хоча всім відомо, що “лідерство” цих осіб обмежується їхніми службовими кабінетами та кріслами, з втратою яких зникає і їхнє політичне лідерство.

Тому є сенс обмежити перелік політичних лідерів сучасної України трьома групами осіб, враховуючи їх реальну політичну вагу в українському суспільстві або помітний вплив на важливі верстви, класи чи регіони країни.

До першої групи можна зарахувати політичних діячів, які обіймали чи обіймають високі державні посади, відомі українському народу, мають певну соціально-політичну базу та підтримку певних кіл громадськості. До цієї групи належать Л. Кравчук, Л. Кучма, І. Плющ, О. Мороз, О. Ткаченко, Є. Марчук, В. Пустовойтенко, В. Ющенко, Ю. Єхануров, С. Тигипко, Л. Грач, В. Рибак та ін.

До другої групи можна зарахувати лідерів найвідоміших і найвпливовіших політичних партій і рухів, профспілок, суспільно-політичних об'єднань та організацій, які належать до сучасного українського істеблішменту. В складі цієї групи П. Симоненко (КПУ), В. Медведчук (СДПУ (О)), С. Довгань (СелПУ), А. Матвієнко (НДПУ), Н. Вітренко (ПСПУ), В. Кононов (ПЗУ), Ю. Костенко (НРУ), В. Журавський (ХДПУ), В. Щербань (ЛПУ), К. Ващук (АПУ), О. Стоян (голова Федерації профспілок України), О. Бондарчук (голова Всеукраїнської спілки робітників), П. Мовчан (товариство "Просвіта"), І. Драч (Конгрес української інтелігенції) та ін.

Нині значно підвищилася політична активність представників українського бізнесу, які відкрито домагаються статусу провідних політичних діячів держави і не лише беруть активну участь у боротьбі за одержання мандатів народних депутатів України, а й спрямовують свої особисті (в тому числі фінансово-економічні) можливості на завоювання найвищих посад в уряді. Така політична активність, безумовно, висуває вперед учорашніх олігархів, які ще три-чотири роки тому вважали за краще залишатися в політичній тіні, насамперед політичних лідерів загальнодержавного рівня. До цієї групи можна зарахувати А. Кінаха, Ю. Тимошенко, О. Волкова, В. Бабича, М. Бродського, Ю. Звягільського, Г. Суркіса, О. Ржавського та ін.

У формуванні політичного лідерства сучасної України за часів незалежності виявилася певна тенденція, пов'язана з бажанням рішучіше визначитися в політичному плані. Свідоме дистанцювання більшості загальноукраїнських лідерів перших років незалежності від політизованих структур і рухів сьогодні вже не виправдане. І це цілком зрозуміло, адже всі вони прийшли до влади не як вожді й борці за незалежність України, а несподівано. Здебільшого це вчорашні комуністи і радянські чиновники найвищого ешелону, які швидко змінили партійно-ідеологічне обличчя. Падіння авторитету, різке зниження особистого політичного рейтингу змушує шукати політичну опору в партіях і рухах.

Частково можна погодитися з висновком відомих українських політологів Д. Видріна й Д. Табачника: “Перший склад політичного керівництва країни цілком заслуговує назви “вербальні лідери”. Прийшовши до влади за допомогою слова, вони свято повірили і абсолютизували силу друкованого і особливо усного публічного слова. Всю політику вони намагалися звести до пошуку потрібного дискурсу критики минулого, суперечки з опонентами чи розмови з виборцями... Але політичне лідерство неможливо звести до політичної декларації... Вочевидь, не лідери керували процесом становлення нових держав, а сам процес, який об’єктивно розпочався, визначив дії, погляди і вчинки цих лідерів” [103, 21–22].

Значна частина політичних аналітиків вважає, що в умовах сучасного пострадянського суспільства найпоширеніші типи політичного лідера — це колишні партійні керівники або комсомольські ватажки. Вони зазвичай не апелюють до знання справи, до логіки, а звертаються до почуттів людей, не задоволених своїм життям. Це, як правило, “політики з нагоди”, за М. Вебером, які не мають ілюзій щодо своєї ролі в політичному житті. Заради власних амбіцій або з інших, далеких від політичної етики міркувань, вони згодні на будь-яку політичну гру, прагнуть використати психологічні особливості “масової людини”, заграють з “охлосом”.

Однак політична перспектива — за іншою генерацією політичних лідерів, які зможуть засвоїти і виховати в собі основні риси політичної культури, а також важливі психологічні дані: вміння працювати з людьми, комунікабельність, вміння формувати свою команду помічників тощо.

Підсумовуючи проблему розвитку та формування сучасного політичного лідерства в Україні, можна цілком впевнено назвати її унікальним явищем у суспільному житті країни, що має стати справою державної політики, спрямованої на створення по-справжньому прогресивної політичної системи. Але попереду важкий і непростий політичний шлях.

Центральноєвропейський вектор внутрішньополітичного життя. Розвал світової системи соціалізму наприкінці 80-х років, а в 1991 р. — розпад наймогутнішої держави цієї системи — Радянського Союзу — стали глобальними подіями ХХ ст., які докорінно змінили не тільки політичну карту світу, а й геополітичний вигляд земної кулі. На великому постсоціалістичному просторі виникло близько трьох

десятків нових держав, політичним гаслом яких став рух “від тоталітаризму до демократії”. Відбувся розпад трьох федеративних держав — Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини.

Політологічні дослідження причин стрімкого розвалу суспільно-політичного ладу на постсоціалістичному просторі пропонують різні, інколи протилежні точки зору. Прихильники лівих у деформації соціалістичного ладу звинувачують ревізійністських лідерів Радянського Союзу М. Хрущова та М. Горбачова, які сприяли формуванню таких самих, як вони, лідерів-ревізійністів та опортуністичної правлячої еліти в європейських соціалістичних країнах. Прихильники протилежної точки зору відстоюють позицію неможливості існування комуністичних режимів, які були нібито антинародними. Очевидно, об’єктивний аналіз причин руйнування соціалістичного суспільно-політичного ладу у країнах Європейського континенту ще попереду, коли будуть трансформовані з позитивним результатом не тільки владні структури і політичні відносини, а найважливіше — економічний стан цих держав, соціальне становище їх населення.

Сьогодні, після десятиріччя нових відносин, ще не можна говорити про поліпшення соціально-економічного становища порівняно з минулим. “Трансформація суспільно-політичного ладу країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі не дає змоги зробити однозначних висновків. Процес цей надзвичайно суперечливий, рухомих... проблеми політичних і економічних перетворень виявились набагато складнішими, ніж очікувалось” [1, 100].

Руйнування соціалістичної політичної системи супроводжується гострою соціально-економічною кризою, яку не змогли повністю подолати більшість країн постсоціалістичної доби. Спад виробництва найважливіших галузей національної економіки виявився надто глибоким і тривалим. Усі нові країни зіткнулися із здавалося б вирішеною соціальною проблемою — безробіттям, рівень якого з кожним роком збільшується. “В результаті приватизації слабо, а в багатьох випадках взагалі не підвищується ефективність виробництва, занадто повільно відновлюється рівень життя переважної більшості населення” [107, 69]. Зловісними супутниками нових соціально-економічних перетворень стали скорочення на виробництві робочого часу і відповідно зниження оплати, неможливість повноцінно прогодувати й одягти сім’ю, соціальна незахищеність пенсіонерів і молоді, розгул корупції і злочинності тощо.

Сьогодні в багатьох вітчизняних засобах масової інформації досить часто з'являються повідомлення про нібито економічне зростання в країнах Центральної та Східної Європи. Це, м'яко кажучи, не зовсім так. Справді, обвал виробництва та найгостріші кризові явища більшість цих країн подолали, хоча соціальні негаразди для більшості населення не зникли. Дослідники-фахівці віденського банку "Австрія" виконали соціально-економічний аналіз, порівнявши нинішнє економічне становище не з соціалістичним періодом розвитку країн, а з початком кризи після встановлення нового політичного ладу. Віденські фахівці всі країни поділили на три категорії. До першої категорії зарахували країни, де економічне становище можна вважати більш-менш сприятливим (Польща, Словенія, Угорщина). До другої категорії зарахували "проблемні" країни — Чехію, Словаччину, Хорватію та Болгарію. Стан країн третьої категорії — Росії, Румунії та України — фахівці оцінили як кризовий [108].

У дослідженні наведено валовий внутрішній продукт, який припадає на душу населення в цих країнах у 1999 р. (цей показник у розвинених державах Європейського континенту дорівнює 53673 євро): у Словенії — 24331 євро, Хорватії — 12996, Угорщині — 12453, Чехії — 10451, Польщі — 9292, Словаччині — 8830, Болгарії — 3740, Румунії — 3226, Росії — 3058 і в Україні — 1362 євро. Віденські економісти прогнозують, що зазначені держави Центральної та Східної Європи у разі сприятливого економічного розвитку зможуть досягнути 50-відсоткового сучасного рівня розвинених європейських держав лише в першому десятилітті ХХІ ст., а Україна — лише у 2037 р. [108]. Отже, можна зробити не дуже приємний висновок, що так зване процвітання Польщі чи Угорщини порівняно із соціально-економічним станом України більше нагадує добробут бідняка порівняно зі становищем жебрака. Крім того, є факти про торгово-економічну заборону для просування продукції країн Центральної Європи (Польщі, Угорщини та ін.) на західноєвропейський ринок. А це означає, що більшість постсоціалістичних країн Захід розглядає як своєрідний стратегічно-сировинний плацдарм у посиленні свого світового панування.

Найочевидніші зміни відбулися в політичному житті центральноєвропейських держав. Досить швидко було зруйновано колишню політичну систему, сформовано нові соціально-політичні відносини і владні структури на зразок західної демократії. Безумовно, авангардну роль у процесах політичного перетворення відіграли лідери,

які опинилися на політичній авансцені завдяки новій суспільно-політичній хвилі. Серед них — широковідомий голова профспілкового руху “Солідарність” Л. Валенса — перший президент Польщі; колишні політичні дисиденти В. Гавел, Ж. Желев, А. Гьонц стали новими президентами відповідно Чехії, Болгарії та Угорщини.

Радикальні зміни внутрішньополітичного життя вчорашніх соціалістичних держав Центральної Європи здійснювали лідери — колишні опозиціонери, або дисиденти. У президентських республіках, де влада контролюється в основному главами держав, це Ж. Желев і П. Стоянов (Болгарія), І. Ілієску і Е. Константінеску (Румунія), Л. Валенса і А. Квасневський (Польща). У парламентських республіках поряд з президентами значну роль у формуванні нового ладу відігравали глави урядів. В Угорщині президент А. Гьонц у політичних реформах спирався на прем'єр-міністрів Й. Антала, Д. Хорна, В. Орбана. У Словаччині лідерами політичних реформ стали президент М. Ковач, прем'єр-міністри В. Мечіяр, М. Дзуринда. Лідерами політичної перебудови Чехії були президент В. Гавел і прем'єр-міністр В. Клаус. Зазначимо, що серед національних лідерів-реформаторів центральноєвропейського регіону є представники колишньої комуністичної еліти, які перейшли на інші ідейно-політичні позиції і завоювали певний авторитет у нових умовах. Це поляк А. Квасневський, румун І. Ілієску, маляр Д. Хорн, словак Р. Шустер та ін. [1, 103–122].

Трансформацію політичного устрою держав Центральної Європи ще не завершено, хоча досить міцний підмурівок нової політичної системи побудовано. На думку багатьох політичних аналітиків, цей процес триває, йде політична боротьба між різними силами, гострота якої залежить від соціально-економічного стану та зовнішньополітичних завоювань кожної країни. Вступ Польщі, Угорщини та Чехії до НАТО, безумовно, сприяв посиленню позиції правих сил у внутрішній політиці. Відверто прагнуть вступити до цього альянсу політичні лідери Болгарії, Румунії та Словаччини.

Зовнішньополітичний курс лідерів сучасних держав Центральної Європи багато в чому зумовлює зміну геополітичної ситуації на Європейському континенті і в усьому світі. Активне нарощування кількісного потенціалу НАТО впливає на формування міжнародних пріоритетів Росії, Білорусі, республік Центральної Азії, а також Китаю. Агресія НАТО в Косово, чеченська війна та іноземне втручан-

ня у внутрішні справи Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану та інших країн загрожують світовій безпеці, підштовхують до створення нових воєнно-політичних альянсів. Реалізація ідеї об'єднання Республіки Білорусь і Російської Федерації в єдину державу, утворення “євразійської п'ятірки” (Росія, Китай, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан), тріумфальні візити президента Росії В. Путіна до Китаю, КНДР і Монголії у 2000 р. з підписанням важливих стратегічних документів — яскраве тому підтвердження.

Нова геополітична ситуація висуває й перед українськими лідерами непрості питання, оскільки Україна дотримується багатовекторної зовнішньополітичної орієнтації, а це означає, що потрібна добре збалансована політика у відносинах зі Сходом і Заходом на принципах рівноваги. Суворая реальність така: на Президента чинять тиск два основні стратегічні партнери України. Вашингтон вимагає всілякої підтримки Ющенка, Москва до Ющенка нібито не має жодних претензій, але готова їх висунути за повною програмою до команди (нині вже колишнього) прем'єра [109].

Політичне лідерство на пострадянському просторі: тенденції розвитку.

Серпневі події 1991 р. стали фіналом невдалої горбачовської перебудови, наслідком якої був розвал Радянського Союзу і виникнення 15 нових незалежних держав. Отже, на великому просторі від Балтики до Тихого океану, від Полярного кола до субтропіків Євразійського континенту виникає нова геополітична ситуація.

Когорта нових політичних діячів, лідерів і рухів долучилася до активної політики. Програмні заяви та гасла більшості цих лідерів ґрунтувалися на ідеях державного суверенітету, національного самоутвердження й демократизації суспільного ладу. Можна зробити висновок, що суто пропагандистський “парад суверенітетів”, розпочатий російськими політиками (Б. Єльциним, Г. Поповим, А. Собчаком, Г. Бурбулісом, Є. Гайдаром та ін.) у боротьбі за владу проти горбачовської адміністрації, став політичною реальністю.

Роль політичних лідерів у суспільствах, де здійснюються радикальні перетворення, особливо висока. Ось чому проблема політичного лідерства, тенденції його формування в молодих державах пострадянської доби становлять безперечний інтерес не лише для політичної науки, а й для практичної політичної діяльності. Річ у тім, що в перехідних суспільствах, до яких належать усі країни пострадянського

простору, політичні лідери дуже часто одержують надзвичайно важливий статус чинника стабільності, інтеграції різноманітних груп інтересів, є ініціаторами перетворень політичного, соціально-економічного, духовного та міжнародного життя. За таких умов лідери персонально уособлюють політичний курс, оскільки самі формують основну стратегію розвитку суспільства, визначають засоби її реалізації.

У політичному житті багатьох країн пострадянського періоду лідерство надто багатоліке, багатовекторне й багато в чому несподіване внаслідок певних причин. По-перше, в умовах формування нової політичної системи та нових внутрішньополітичних відносин зберігаються політичні традиції минулого й історична ментальність, коли у масовій свідомості залишаються стійкими уявлення про політичних лідерів як традиційних монархів або харизматичних вождів. Влада монарха спиралася на традиційне законодавство, а влада вождя — на власний авторитет і організаційно-ідеологічну підтримку політичної організації з монополітними владними повноваженнями.

По-друге, нестабільність політичного лідерства за пострадянських часів пов'язана з глибокою економічною кризою, в якій опинилися майже всі нові незалежні держави. Для більшості населення надзвичайно загострилися найважливіші соціальні проблеми. Зубожіння, посилення злочинності, безробіття та інші негаразди, інтелектуальний і моральний занепад значної частини громадян спонукають суспільство до пошуку ефективних радикальних заходів для поліпшення ситуації. Хоч як це дивно, більшість населення очікує на такі радикальні зміни внаслідок діяльності конкретного політичного лідера, хоча за десятиліття після розпаду Радянського Союзу жоден лідер СНД не зміг зупинити соціально-економічного і духовного регресу. Тут мимоволі пригадується висновок відомого французького політолога Г. Лебона: “Лідерів людям ніколи не бракувало, але ці лідери завжди повинні мати дуже тверді переконання, бо тільки такі переконання створюють апостолів. Часто лідерами бувають хитрі оратори, які дбають лише про свої власні інтереси та діють шляхом потурання ницим інстинктам натовпу. Вплив, який вони мають, може бути і дуже значним, але завжди буває вельми ефемерним” [94, 235].

Новітня політична історія недавно утворених незалежних держав свідчить, що їхні політичні лідери приходили до влади різними шля-

хами, хоча всі вони були порівняно легітимними на тлі сучасних демократичних засад і положень конституцій. Якщо розглянути лідерство на рівні глав держав, то більша частина президентів країн СНД — це не тільки вчорашні члени КПРС, а й радянська партійна бюрократія найвищого рангу (Б. Єльцин, Л. Кравчук, Н. Назарбаєв, А. Акаєв, Е. Шеварднадзе, Г. Алієв, П. Лучинські, С. Ніязов, І. Карімов) і радянські керівники середнього ешелону (Л. Кучма, Е. Рахмонов, О. Лукашенко). Винятком стала тільки Вірменія, в якій президенти Л. Тер-Петросян і Р. Кочарян — представники нової демократичної хвилі. Що стосується країн Балтії, то в них президентами ставали представники антирадянської опозиції, а останнім часом і громадяни іноземних держав — Сполучених Штатів Америки та Канади, які набували громадянство своєї країни напередодні свого обрання. Але і в Литві був період, коли президентом країни обрали А. Бразаускаса, колишнього першого секретаря ЦК Компартії Литви.

Якщо сьогодні проаналізувати політичне життя нових держав, які виникли на пострадянському просторі, можна зробити висновок, що нові країни певною мірою набували досвіду політичного лідерства в умовах своєрідної еволюції. Політичні вимоги початкового стану незалежності формувалися на мітингово-популістських засадах, що викликали ентузіазм багатотисячних маніфестацій.

На дуже нетривалий термін політичними лідерами, а точніше — кумирами ставали блискучі магістри слова, представники творчої інтелігенції: Д. Ліхачов, М. Захаров, М. Михалков, В. Астаф'єв, М. Ульянов, С. Говорухін (Росія), Д. Павличко, І. Драч, В. Яворівський (Україна), В. Биков, О. Адамович (Білорусь), Г. Вієру (Молдова), В. Ландсбергіс (Литва) та ін. Далеко не всі оратори-інтелігенти стали загальнодержавними лідерами у своїх країнах. Більшість з них залишилися в тій історії мітингового етапу незалежності.

Втім, лаври популістських лідерів здобували не лише представники творчої інтелігенції. Серед політичних популістів тієї доби були й учорашні компартійні керівники (Б. Єльцин, Л. Кравчук, Н. Назарбаєв, О. Яковлєв та ін., вчені-економісти, юристи, науковці (Г. Попов, А. Собчак, Є. Гайдар, Г. Явлінський, О. Гриньов, А. Акаєв, С. Шушкевич, К. Прунскене, В. Пинзеник, В. Черняк, П. Буніч, Р. Хасбулатов, В. Пилипчук та ін.). Не всі з них займали публічні лідерські посади, але є серед цієї когорти і президенти держав, і глави урядів, і спікери парламентів.

Без перебільшення можна стверджувати, що значний популістський успіх на першому етапі демократизації був на боці ораторів антирадянської та антикомуністичної спрямованості, які вийшли з опозиційних верств суспільства. Тимчасова заборона комуністичних партій у більшості колишніх радянських республік або їх трансформація в партії соціал-демократичного типу розширювала політичні можливості непримиренних опонентів. Мітингова хвиля підняла на вершину численних ораторів, більшість з яких претендували на серйозне лідерство в політиці. Серед них слід назвати В. Жириновського, В. Новодворську, З. Позняка, В. Чорновола, С. Хмару, Л. Лук'яненка та ін. Однак ця генерація політичних популістів не виборола значних посад на державному рівні, задовольняючись хіба що депутатськими мандатами або лідерством у парламентських фракціях. Як засвідчили парламентські та президентські вибори в Росії та Україні, політичний вплив праворадикальних сил поступово спадає, а це означає, що суспільству потрібні інші цінності та інші життєві орієнтири.

У країнах СНД та Балтії політичні реформи здійснювалися значно швидше, ніж реформи в економіці та соціальних відносинах. Вже через два-три роки незалежності на політичному ринку більшості нових держав виник явний дефіцит ідей. Не з'являлися нові лідери з новими яскравими програмами та новаторськими підходами до вирішення найактуальніших проблем. Намітився другий етап у формуванні політичного лідерства. Дедалі меншою була потреба в лідерах-популістах, які були здатні лише на руйнування радянської політичної системи та деяке реформування внутрішньополітичного устрою.

Різко підвищується рейтинг лідерів-прагматиків, які могли запропонувати суспільству радикальні зміни у соціально-економічній сфері і які за ідейно-політичними поглядами є представниками централізму в усьому його спектрі: ліберали, соціал-демократи, християнські демократи. За соціальним становищем прагматичні лідери — це, як правило, представники великого бізнесу, потужних банківських структур, торговельних корпорацій, так звана сучасна олігархія. Заслуговує на увагу той факт, що в перші роки незалежності лідери ділового світу не домагалися влади, не вели активної боротьби за політичне лідерство в суспільстві. Вони цілком були захоплені формуванням власного капіталу, будували свої структури, налагоджували зв'язки із зовнішніми ринками.

Зрештою, настав час, коли олігархія повела боротьбу за політичну владу, висуваючи своїх лідерів кандидатами в парламенти, на посади президентів, голів місцевих адміністрацій, міністрів і глав урядів. Сьогодні широкій громадськості добре відомі політичні амбіції та здобутки А. Чубайса, В. Чорномирдіна, Б. Березовського, К. Борового, Б. Немцова, С. Кирієнка, Ю. Звягільського, В. Бабица, Р. Абрамовича, Ю. Тимошенко, П. Лазаренка, Ю. Лужкова, О. Волкова і багатьох інших. Потрібно зазначити, що більшість загальнодержавних лідерів (президенти, глави урядів, спікери парламентів) дедалі частіше шукають опори серед олігархічних корпорацій, роблять усе, щоб домогтися їхньої всебічної підтримки. У свою чергу, олігархи активно формують соціально-економічну політику усередині держави і на зовнішньополітичному рівні.

Останнім часом у формуванні політичного лідерства дедалі більше виявляється тенденція, пов'язана з утвердженням при владі сильної особи з яскраво вираженими якостями радикала, здатного на рішучі заходи з реформування економіки, соціального стану, внутрішнього клімату держави. Такий попит є не стільки ностальгією за “міцною рукою”, скільки бажанням більшості сучасного суспільства отримати негайний позитивний результат. Відомо, що для рішучих практичних дій потрібні надійні політичні установи (партії, рухи тощо) і міцні владні структури, які були б надійним оплотом у здійсненні власної політики. Це політична аксіома для кожного серйозного лідера. Більшість діючих президентів країн СНД збудували такі надійні політичні та організаційні формування, які стали своєрідними бастіонами сучасного авторитаризму, вкритого легким демократичним нальотом. Законність таких систем не викликає сумніву, оскільки вони закріплені новими конституціями, прийняття яких було завершено у 1996 р. Не секрет, що чітка і досить жорстка організаційно-політична структура значно сприяла перемозі Л. Кучми на президентських виборах 1999 р. Те ж саме можна сказати й про Росію, де несподівана відставка Б. Єльцина фактично забезпечила плавну передачу влади його наступнику В. Путіну.

Серед явних тенденцій сучасного розвитку політичного лідерства у країнах СНД є й прагнення зберігати традиції вождизму через утвердження у верховній владі особи, яка б вирізнялася твердим характером, сильною волею або тією веберівською “харизмою”, яка притаманна найяскравішим політичним діячам минулого. Втім, у політичній історії пострадянського регіону є приклади, коли харизматичний

лідер мав успіх, хоча, можливо, він сам та його політичні дії не зовсім і не завжди відповідали веберівській концепції. Незаперечною харизмою позначена політична діяльність російського президента Б. Єльцина в період його першого терміну президентства. Багато політичних аналітиків і науковців вважають, що веберівському визначенню харизматичного лідера найбільше відповідає президент Білорусі О. Лукашенко. Хоча можна погодитися з думкою, що останнім часом виявляється не так харизматичність, як схильність до авторитарних методів управління.

Вісім років перебування Б. Єльцина на вершині влади в Російській Федерації не можна оцінити однозначно. Його тріумфальний прорив до влади має багато об'єктивних і суб'єктивних чинників, які іноді всупереч елементарній логіці приводили до позитивного результату. Та хоч би як групувати і тлумачити ці фактори, основою політичного успіху вчорашнього провінційного секретаря обкому партії стали боротьба з компартійними пільгами та привілеями, а пізніше — руйнування радянської політичної системи. Відставка Б. Єльцина напередодні нового 2000 р., його покайне звернення до співвітчизників перегорнули ще одну сторінку російської історії, об'єктивне дослідження якої триває. Численні відгуки політичних оглядачів засобів масової інформації, коментарі та оцінні експромти політичних діячів свідчать про дуже різноманітну палітру думок щодо єльцинської доби правління. Впливова американська газета "Нью-Йорк таймс" так прокоментувала драматичну відставку Єльцина: "Він буде прославлений в історії за дві великі справи — за те, що поставив хрест на комуністичному правлінні в Росії та ініціював колапс радянської імперії" [110, 44].

У березні 2001 р. в Росії було відзначено першу річницю президентства В. Путіна, який має намір утвердитися в ролі справді сильного загальнонаціонального лідера. Він сприяв зміцненню позиції політичного центру щодо регіонів, де почали посилюватися тенденції сепаратизму, і реформував Раду Федерації, позбавивши губернаторів законодавчих функцій влади; В. Путін провадить політику усунення олігархів від державного управління; використовує економічні важелі для розв'язання соціальних проблем більшості населення; підніс міжнародний авторитет держави. Втім, у російського лідера ще багато невирішених проблем, серед яких найболючішою є Чечня.

Незаперечна перевага провідних політиків авторитарного складу на просторах колишнього Радянського Союзу пов'язана не

тільки зі скрутним соціально-економічним становищем і нестійким політичним устроєм, а й з масовою свідомістю населення, яке продовжує ставитися до лідера скоріше як до містичної постаті, ніж як до цілеспрямованого реформатора. Докорінні зміни у становленні лідерства можливі лише з виходом на політичну арену нової генерації політиків, які проходять спеціальну підготовку та відбір до фахової діяльності. Таким лідерам доведеться діяти в межах певних демократичних норм і процедур, приймати політичні рішення на основі взаємодії всіх гілок влади. Нові лідери повинні не тільки проголошувати бажані для більшості громадян проекти, а й уміти переконувати співвітчизників у можливості та реальності їх здійснення.

Список використаної літератури

1. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации полит. систем в странах СНГ и Балтии, Центр. и Вост. Европы). — К., 1999.
2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — К.: Преса України, 1997.
3. Про місцеве самоврядування: Закон України // Голос України, 1997. — 12 черв.
4. Конституция Российской Федерации // Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сборник документов. — Вып. 2. — М., 1998.
5. Волобуев П. Четвертооктябрьская политическая система и ее социально-исторический смысл // Обновление России: трудный поиск решений. — Вып. 3. — М., 1995.
6. Конституция Республики Беларусь // Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сборник документов. — Вып. 2. — М., 1998.
7. Тимашова К. Трансформация политической системы Республики Беларусь // Тез. докл. Междунар. науч. конф. “Между прошлым и будущим”, Минск, 10–11 мая 2000 г. — Минск, 2000.
8. Карбалевиц В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політична думка. — 2000. — № 1.
9. Бобков В. Беларусь между прошлым и будущим // Тез. докл. Междуна-род. науч. конф “Между прошлым и будущим”, Минск, 10–11 мая 2000 г. — Минск, 2000.
10. Матвиенко В. Самочувствие граждан за год до президентских выбо-ров // День. — 1998. — 31 октября.
11. Вимчик А. Петля на шее Украины // Украина и мир сегодня. — 2000. — № 45.

12. *Сорос Дж.* Кто втратив Росію? // *День*. — 2000. — 28 берез.
13. *Котляров И.* Республика Беларусь в зеркале социологического мониторинга // *Социология*. — 1998. — № 4.
14. *Линкольн А.* Геттісберзька промова // *Невичерпність демократії*. — К., 1994.
15. *Пашков М., Чальй В.* Обратная сторона стратегического партнерства // *Зеркало недели*. — 2000. — 15 апр.
16. *Саенко Л.* Кто директор интеграции? // *День*. — 2000. — 18 апр.
17. *Медведев О.* Лукашенко сделал свое дело. Лукашенко может идти? // *День*. — 2001. — 24 апр.
18. *Пасаков С.* “Зубр” проснулся // *Советская Белоруссия*. — 2001. — 29 марта.
19. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку* / Ред. кол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К., 1998.
20. *Портников В.* Президент Молдовы Петру Лучинські: “У нашої країни два сусіди” // *День*. — 1997. — 28 жовт.
21. *Твердохлиб В.* Президентская республика в Молдове: за и против // *Зеркало недели*. — 1999. — 17 апр.
22. *Твердохлиб В.* Покой только снится // *Зеркало недели*. — 1999. — 17 июля.
23. *Твердохлиб В.* Призрак досрочных выборов бродит по Молдове // *Зеркало недели*. — 1999. — 14 авг.
24. *Пономарьов О.* Федералізація Молдови: вихід з придністровської кризи // *Людина і політика*. — 1999. — № 4.
25. *Гарнетт Ш., Лебенсон Р.* Чи настане мир у Придністров’ї? // *Політика і час*. — 1999. — № 1.
26. *Толстов С.* Перспективы урегулирования приднестровского конфликта: роли и интересы Украины и России // *Материалы междунар. науч. симпоз., Кишинев, 16–17 октября 1997 г.* — Кишинев, 1998.
27. *Сафонов А.* Влияние приднестровского конфликта на внешнюю политику Республики Молдова // *Материалы междунар. науч. симпоз., Кишинев, 16–17 октября 1997 г.* — Кишинев, 1998.
28. *Гнатьшин И.* Молдова — один из главных партнеров Украины // *Зеркало недели*. — 1998. — 19 сентяб.
29. *Гарнетт Ш., Лебенсон Р.* Зазнач. праця.
30. *Воронин В.* Молдова спасется народной властью // *Правда*. — 1999. — 14–17 трав.
31. *Троян С.* Контакты ученых Украины, Молдовы, Румынии: взаимопонимание путем диалогов и сотрудничества // *Материалы междунар. науч. симпоз., Кишинев, 15–16 октября 1998 г.* — Кишинев, 1998.
32. *Дергачев А.* Национальные интересы Украины и развитие субрегионального сотрудничества // *Материалы междунар. науч. симпоз., Кишинев, 15–16 октября 1998 г.* — Кишинев, 1998.

33. *Брутер В.* Перспективы и проблемы создания еврорегионов на территории Украины, Румынии и Молдовы // *Материалы междунар. науч. симпоз., Кишинев, 15–16 октября 1998 г.* — Кишинев, 1998.
34. *Гакман С.* Возможности и перспективы еврорегионов в контексте межгосударственного сотрудничества Украины, Республики Молдова и Румынии // *Материалы междунар. науч. симпоз., Кишинев, 15–16 октября 1998 г.* — Кишинев, 1998.
35. *Силина Т.* Молдавский эксперимент // *Зеркало недели.* — 2001. — 3 марта.
36. *Маклаков А.* Молдавский бумеранг // *День.* — 2001. — 7 марта.
37. *Ilves T. Hendrik.* Estonian Minister of Foreign Affairs. Remarks. — <http://www.nato.int/docu/speech/1998/s980529p.htm>.
38. *Riekstins M.* State secretary of the ministry of foreign affairs. Intervention. — <http://www.nato.int/docu/speech/1998/s980529k.htm>.
39. *Baltic Action Plan.* — [http://www.nato.int/usa/info/baltic action plan](http://www.nato.int/usa/info/baltic%20action%20plan).
40. *Соколовский М.* Балтийский выбор // *Зеркало недели.* — 2000. — 11 марта.
41. *Аналитическая записка Совета по внешней и оборонной политике России* // *Независимая газета.* — 1999. — 23 сент.
42. *Крейтор Н.* Стратегия независимой Европы // *Мировые дискуссии.* — 2001. — № 5.
43. *Опанасенко С.* В чем твоя слабость, Европа? // *Мировые дискуссии.* — 2001. — № 9.
44. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М.: *Междунар. отношения*, 1999.
45. *Україна в 2000 році і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку.* — К., 1999.
46. *Кокизюк С.* Место битвы: Восточная Европа // *Мировые дискуссии.* — 2001. — № 4.
47. *Бодрук О.* Цілеспрямованість, рішучість і послідовність — характерні ознаки політики країн Балтії // *Стратегічна панорама.* — 1999. — № 3.
48. *Петухов С., Фомина Е.* Добрососедская склака // *Эксперт.* — 2000 — № 13.
49. *Мировые дискуссии.* — 2000. — № 13(62); Интернет-видання <http://www.stratford.com>.
50. *Катин В., Здитовецкий А.* В Евросоюзе грядут перемены // *Независимая газета.* — 1999. — 27 сент.
51. *Брюкер Г.* Другий економічний поділ в Європі? // *Україна на шляху до Європи.* — К., 2001.
52. *Десять лет структурной трансформации / Авторский коллектив сотр. Ин-та экономических и политических исследований НАН России под ред. Р. Гринберга* // *Независимая газета.* — 1999. — 7 дек.

53. *Возняк Т.* Просування на Схід: перспектива для України // Україна — Польща: роль та місце у європейській інтеграції. — 1998. — № 14.
54. *Кокизюк С.* Быстрее, выше сильнее // Мировые дискуссии. — 2000. — № 39.
55. *Примара Європи* (аналітична доповідь). — К., 1999.
56. *Шнайдер К.* Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС — ідея та реальність // Україна на шляху до Європи. — К., 2001.
57. *Facts and Figures about the Baltic Sea Region.* — Stockholm, 2000.
58. *Ростоцкий Я.* Макроэкономическая нестабильность в посткоммунистических странах. — М., 1997.
59. *Берзиньш И., Вирдаугас В., Гаврилова Е.* За пять минут до финального свистка // Балтийский курс. — 2000. — № 1.
60. *Берзиньш И., Дамаускас Ж., Потапова Е.* Приватизационный хоровод // Балтийский курс. — 2000. — № 1.
61. *Павук О.* Патовая ситуация // Балтийский курс. — 2000 — № 2.
62. *Тренин Д.* Балтийский шанс: страны Балтии, Россия и Запад в складывающейся Европе. — М., 1997.
63. *Action programme of the government of the Republic of Lithuania for 1999–2000* // www.urm.lt.
64. *Latvia's foreign policy* // www.mfa.gov.lv.
65. *Эстонская внешняя политика* / Пресс-служба Министерства иностранных дел // www.um.ee.
66. *Кузнецова Л.* Готовьтесь платить // Компаньон. — 1999. — № 46.
67. *Гуревич А.* Извлечет ли Украина уроки из минувшего десятилетия? // Зеркало недели. — 2000. — 15 янв.
68. *Кагарлицкий Б.* Новая периферия // Свободная мысль. — 1999. — № 2.
69. *Медведев В. А.* Социально-экономический кризис: где же выход? — М., 1998.
70. *Грищенко А., Жданов И., Пашков М.* Административная реформа: дальше... Дальше?... Дальше! // Зеркало недели. — 2000. — 3 июня.
71. *Арановский К. В.* Государственное право зарубежных стран. — М., 1998.
72. VII Всесоюзный съезд Советов. Стенографический отчет. — М., 1935.
73. *Эбзеев Б. С.* Конституция. Правовое государство. Конституционный суд. — М., 1996.
74. *Лассаль Ф.* О сущности конституции. — Одесса, 1905.
75. *Ленін В. І.* Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції // Повн. зібр. творів. — Т.17.
76. *История буржуазного конституционализма XIX в.* — М., 1986.
77. *Новые конституции стран СНГ и Балтии* / Под ред. Н. А. Михалевой. — 2-е изд. — М., 1997.
78. *О внесении изменений в Конституцию Республики Молдова. Закон Республики Молдова от 19 июля 1996 г.* // Официальный монитор Республики Молдова. — 1996. — № 54–55.

79. *Мунтян М.* Молдова стала парламентской республикой // Товарищ. — 2000. — 25 авг.
80. *Кучма Л. Д.* Виступ на урочистій церемонії підписання Конституції України 12 липня 1996 р. // Трибуна. — 1996. — № 9–10.
81. *Про оголошення* всеукраїнського референдуму за народною ініціативою: Указ Президента України від 15 січня 2000 р. // Уряд. кур'єр. — 2000. — № 8.
82. *Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л.* Референдуми в Україні: історія та сучасність. — К., 2000.
83. *Рахманін С.* Референдумщина // Зеркало недели. — 2000. — 15–21 янв.
84. *Конституционное (государственное) право зарубежных стран.* — М., 1998. — Т. 3.
85. *Карпов М. В.* Блеск нищих демократий // Общественные науки и современность. — 1999. — № 3.
86. *Конституция Республики Польша // Конституционное (государственное) право зарубежных стран.* — М., 1998. — Т. 3.
87. *О выборах* парламента: Закон Республики Молдова от 7 апреля 1994 г. // Официальный монитор Республики Молдова. — 1994. — № 4.
88. *Михалева Н. А.* Конституционное право зарубежных стран СНГ. — М., 1998.
89. *Конституция Венгерской Республики // Конституции государств Восточной Европы.* — М., 1996.
90. *Конституционное (государственное) право зарубежных стран.* — М., 1995. — Т. 2.
91. *Васович В.* Переход к демократии в посткоммунистических странах // Вестн. Московского ун-та. Сер. 18. — 1998. — № 2.
92. *Семиноженко В.* Программа деятельности или политическое кредо Кабмина? // Зеркало недели. — 2000. — 18 марта.
93. *Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* — К., 1997.
94. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1995.
95. *Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1990.
96. *Боден Ж.* Вступ до політології. — К., 1995.
97. *Ландберг Ф.* Богачи и сверхбогачи. — М., 1971.
98. *Паренти М.* Демократия для немногих. — М., 1990.
99. *Авторханов А. Г.* Технология власти // Вопр. истории. — 1993. — № 2.
100. *Разумов Е.* Крушение и надежды (Политические заметки). — М., 1996.
101. *Пахарев А.* Політична еліта. Формальна? Справжня? // Віче. — 1997. — № 11.
102. *Пахарев А.* Лидерство в политике. — К., 1998.
103. *Видрін Д., Табачник Д.* Україна на порозі ХХІ століття: політичний прогноз. — К., 1995.
104. *Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М.* Політична еліта України: теорія і практика трансформації. — К., 1999.

105. *Пахарев А.* Політичне лідерство в Україні. Пострадянська доба // Наук. зап. ІПіЕНД НАН України. — К., 1998. — Вип. 5.
106. *Парламент України: вибори'98.* — К., 1998.
107. *Розати Д.* Пять лет рыночных преобразований в Восточной Европе: ожидания, результаты и задачи политики // Мировая экономика и международные отношения. — 1996. — № 4.
108. *Подключников М.* По всем показателям — в хвосте // Правда. — 2000. — 4–7 февр.
109. *Мостовая Ю.* Слева кудри Клинтона, справа — Путина... // Зеркало недели. — 2000. — 8 апр.
110. *Пахарев А.* Деякі тенденції розвитку політичного лідерства в пострадянський період / Матеріали “круглого столу” “Геополітичне майбутнє України”. — К., 2000.

Розділ 4

Україна — держави Центральної і Східної Європи: політичний та економічний виміри

4.1. Україна в контексті трансформації політичних систем у країнах Центральної і Східної Європи

Попередні зауваження. Дослідники ще повинні з'ясувати об'єктивні й суб'єктивні причини обвального падіння суспільно-політичного ладу на всьому постсоціалістичному просторі. Йдеться про події, які відображають загальносвітову демократичну тенденцію соціального розвитку: суспільство розвивається переважно від тоталітарного через авторитарний до демократичного устрою.

Перед незалежними державами постало стратегічне завдання — створити заново політичні механізми на основі загальносвітових цивілізаційних принципів. Зміст цих процесів можна визначити як широкомасштабну трансформацію. В політичному плані — це рух на шляху від тоталітаризму до демократії. За цей період відбувся розпад федеративних держав — Радянського Союзу, Югославії і Чехословаччини, замість яких утворились 22 нові суверенні країни (з населенням 340 млн осіб), а загалом з'явилося 27 незалежних держав [1, 10–12]. В економічному плані — це перехід від централізованого планування й управління до ринкових відносин. Як зазначають експерти Віденського інституту міжнародних відносин, у країнах Центральної і Східної Європи вперше за 10 років намітилась тенденція до економічного зростання. 2000 рік став першим повноцінним роком економічного піднесення для держав цього регіону [2].

Через суперечливість процесу трансформації суспільно-політичного устрою країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі важко зробити однозначні висновки. Частина країн до останнього часу розвивалася під впливом “лівої” орієнтації. Чехія послідовно

віддає перевагу “приватному” курсу, хоча і ця країна не змогла уникнути труднощів кризи. Після останніх парламентських і президентських виборів “праву” орієнтацію обрала Болгарія. Після виборів до Сейму та президентських виборів Польща дотримується “центристської” орієнтації. В Югославії міжнародні сутички призвели до громадянської війни та збройного втручання НАТО в розв’язання косовського конфлікту (в який була втягнута й Албанія). Інакше кажучи, проблеми політичних та економічних перетворень виявилися набагато складнішими, ніж очікувалось.

У цьому контексті безперечно доцільно бодай стисло проаналізувати ті зміни, які відбуваються в країнах Центральної та Східної Європи в політичній, економічній, соціальній сферах, і виявити спільні ознаки і відмінності процесів у цих країнах і в Україні.

Аналіз процесів, які супроводжують політичні й економічні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи, переконує: свідомість громадян у постсоціалістичному суспільстві не сприймає радикального лібералізму. Люди прагнуть відновлення елементарного порядку і справедливості. Розглянемо, як розвиваються ці процеси в різних країнах.

На роздоріжжі суспільного розвитку. Болісно відбуваються демократизація і вихід на магістральний шлях цивілізації “*самітницьі Європи*” Албанії, яка є найменшою і, мабуть, найвідсталішою з колишніх соціалістичних країн цього регіону. Територія країни становить 28,7 тис. км², населення — 3,33 млн чол.

За дуже нестабільної ситуації, що склалась після Першої світової війни, у 1928 р. Албанію було проголошено монархією. У 1939 р. країна була окупована фашистською Італією, а у вересні 1943 р. — фашистською Німеччиною. У 1944 р. країна була звільнена Народно-визвольною армією Албанії, у січні 1964 р. була проголошена Народна Республіка Албанія. Спираючись на підтримку Радянського Союзу, Югославії та інших соціалістичних країн, Албанія почала будувати соціалізм. Після 1960 р. відбувся розрив із соціалістичними країнами і як результат — прихильність до Китаю. Характерні ознаки албанської моделі соціалізму — ортодоксальний сталінізм в економіці, націоналістична ідеологія і тоталітарний режим у політиці.

У грудні 1990 р. в Тирані сталося зіткнення молоді із “силами громадського порядку”, які застосували зброю. Ці події ознаменували падіння тоталітарного режиму в Албанії.

29 квітня 1991 р. сесія Народних зборів Республіки Албанія затвердила закон про основні положення Конституції. Албанія є унітарною державою, форма державного правління — парламентська республіка, законодавчий орган — Народні збори, до яких входить 155 депутатів. Президента Албанії обирають Народні збори (парламент) терміном на п'ять років. Раду міністрів призначає президент республіки за рекомендацією прем'єр-міністра і схвалюють Народні збори.

У травні 1996 р. в Албанії було переобрано парламент. Після парламентських виборів владні структури Албанії прагнули прискорити ринкові реформи в економіці і забезпечити інтенсивний розвиток підприємництва. Втім, економічні та інституційні реформи через політичну нестабільність, відсутність послідовної стратегії були фрагментарними. Широкі верстви населення сприймали ринок неоднозначно, оцінюючи позитивно можливість придбати сучасні автомобілі, предмети розкоші, відеоприлади тощо і негативно — інфляцію, високі ціни, безробіття, що не обійшло навіть військових і шахтарів.

Конфлікт, який виник в Албанії на початку 1997 р. в результаті краху фінансових трастів (так званих пірамід) і обману вкладників, поставив цю країну на межу громадянської війни [3]. Президент Албанії Салі Беріша запровадив надзвичайний стан. Лише прибуття п'ятитисячного міжнародного миротворчого контингенту сприяло нормалізації ситуації. Уряд Олександра Мексі пішов у відставку. Було проведено дострокові парламентські і президентські вибори, сформовано коаліційний уряд, який очолив лідер Соціалістичної партії Албанії Фатос Нано. Новий уряд не зміг поліпшити ситуацію в країні, вивести суспільство з політичної й економічної кризи. Восени 1998 р. прем'єр-міністр Ф. Нано був змушений подати у відставку [4]. Новим президентом країни обрано Рейджепа Мейдані, прем'єр-міністром Албанії став Панделі Майко.

У Болгарії, цьому “останньому вагоні соціалістичного потягу”, колишні політичні структури були усунені від влади завдяки організації масових мітингів і демонстрацій колами, які належали до правлячої еліти і підтримували лідерів опозиції.

Згідно з Конституцією Болгарія — республіка з парламентським (фактично президентсько-парламентським) правлінням [5, 119–156]. Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову. Народні збори, в складі яких 240 народних представників, здійснюють

законодавчу владу і застосовують парламентський контроль. Президент є главою держави, уособлює єдність нації і представляє країну в міжнародних відносинах. Голова ради міністрів (якого обирає і звільняє за пропозицією президента парламент) керує урядом, координує його загальну політику і відповідає за її проведення. Правосуддя здійснюють верховний касаційний суд, верховний адміністративний суд, апеляційні, окружні, військові та районні суди, певний статус має конституційний суд.

Відповідним законом визначаються організація та порядок діяльності органів місцевого самоврядування. Територія республіки поділяється на общини та області. Община — основна адміністративно-територіальна одиниця, в якій здійснюється місцеве самоврядування, область є адміністративно-територіальною одиницею, в якій здійснюється регіональна політика та державне управління на місцях. Територія Болгарії становить 110, 9 тис. км², населення — 8,9 млн чол.

Болгарія як і інші країни Центральної та Східної Європи, переживає суперечливий період політичних і економічних перетворень. Втім, попри все залишається острівцем розважливості та стабільності в неспокійному Балканському регіоні.

Становлення політичних структур характеризується перманентною конфронтацією різних гілок влади. У Болгарії сформувалася багатопартійна система, відбулися вибори Народних зборів, місцевих органів самоврядування. Президентом республіки 1 серпня 1990 р. на Великих Народних Зборах обрано Ж. Желева, в січні 1992 р. в результаті прямих виборів його знову обрано президентом країни.

У парламентських виборах, що відбулися 17 грудня 1994 р., взяли участь 49 партій, проте їх результати визначали дві з них: Болгарська соціалістична партія і Союз демократичних сил. Виборці віддали перевагу соціалістам, які отримали 46 % голосів, за Союз демократичних сил проголосувало 25 %. 25 січня 1995 р. уряд Болгарії очолив 37-річний уродженець Пловдива лідер соціалістів Жан Віденов [6]. Парламентська фракція, яка називає себе демократичними лівими, отримала в парламенті 125 місць із 240, тобто абсолютну більшість, антикомуністичний Союз демократичних сил мав 69 місць.

У 1995 р. соціалісти помітно зміцнили свої позиції, перемігши на виборах до місцевих органів влади. Намітились позитивні тенденції

в економіці: на 2,4 % зросло виробництво, знизилась інфляція, досягнуто позитивного сальдо в зовнішній торгівлі. Проте навесні 1996 р. знову посилилась інфляція, різко підвищились ціни на енергоносії, що позначилось на вартості всіх інших товарів, у тому числі першої необхідності. На цьому фоні посилились нападки опозиції на уряд Ж. Віденова, який звинувачували в неспроможності вивести країну з економічної кризи.

У жовтні — листопаді 1996 р. в Болгарії відбулися президентські вибори. Напередодні виборів Ж. Желев зняв свою кандидатуру: його як спільного кандидата не підтримали політичні партії консервативного і ліберального спрямування. Боротьба за посаду президента Болгарії розгорнулася між політиками другого ешелону: Іваном Маразовим, міністром культури — від соціалістів і Петером Стояновим, приватним юристом — від опозиції. У другому турі президентських виборів переміг П. Стоянов, за якого проголосували 58,9 % виборців [7]. П. Стоянов пообіцяв перетворити Болгарію на економічно розвинену країну європейського рівня.

Експерти так оцінили підсумки президентських виборів у Болгарії: “Як і в інших посткомуністичних країнах, настрої болгар періодично змінюється — від ностальгії за часами Тодора Живкова до прискорення радикальних реформ і навпаки. Це найбезпосередніше відображено в результатах загальнонаціональних виборів” [8]. Соціалісти вбачають причини своєї поразки в економічній кризі в Болгарії, різкому падінні рівня життя народу.

У квітні 1997 р. на вимогу правоцентристської коаліції в Болгарії відбулись дострокові парламентські вибори. Переконливу перемогу на виборах здобув Союз демократичних сил — понад 62 % голосів і відповідно 136 депутатських мандатів, соціалісти — 22 % і 57 депутатських місць. Уряд Болгарії сформував лідер Союзу демократичних сил Іван Костов, відомий економіст і математик, фахівець реформаторської орієнтації [9].

Останніми роками Болгарія нарощує темпи економічних перетворень (зокрема, повністю приватизовано туристичну галузь). Ціни і сервіс болгарських курортів роблять їх привабливішими для іноземних громадян, ніж курорти Криму і Карпат. У 2000 р. туристична галузь принесла Болгарії 1,5 млрд дол. Про економічне піднесення країни свідчить і середньомісячний дохід її громадян — 120 дол. на місяць порівняно з 20–30 дол. в 1996 р. [10].

Болгарія прагне інтегруватись до європейських і євроатлантичних структур, вона є країною-кандидатом на вступ до Європейського Союзу.

На початку ХХ ст. відомий угорський письменник Е. Аді назвав Угорщину “*межовою країною*” [11, 78], територією, яка хитається між Заходом і Сходом. Події кінця 80 — початку 90-х років переконливо підтвердили цю тенденцію. Після розпаду східного блоку Угорщина різко переорієнтувалась на Захід, але з початку 1993 р., коли антирадянська істерія вщухла і на передній план вийшли економічні проблеми, відбувся поворот у бік Сходу.

У 1989 р. з ініціативи соціалістичного керівництва країни Угорську Народну Республіку було перейменовано в Угорську Республіку. За новою Конституцією Угорської Республіки вищим органом державної влади та представницьким органом народу є Національна Асамблея, в складі якої 386 членів парламенту. Главою держави є президент, якого обирає Національна Асамблея терміном на чотири роки, він є виразником єдності нації та гарантом демократичного функціонування державних органів. Прем'єр-міністра обирає Національна Асамблея за пропозицією президента Угорщини. Міністрів призначає та звільняє президент республіки за рекомендацією прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр керує засіданнями уряду і забезпечує виконання його постанов і рішень. Судочинство здійснюється верховним судом, столичним судом, а також місцевими судами. Конституційний суд стежить за конституційністю законів і виконує інші завдання, передбачені законом [12, 311–322].

Основний закон країни визначає структуру, права та обов'язки органів місцевого самоврядування. Члени органів місцевого самоврядування обираються через представницькі органи або за допомогою місцевого референдуму терміном на чотири роки. Органи місцевого самоврядування очолюють мери.

Після виборів парламенту в 1990 р. в Угорщині було сформовано коаліційний правоконсервативний уряд з представників партій християнсько-демократичної орієнтації. Прем'єр-міністром став лідер Угорського демократичного форуму, колишній дисидент, літератор Йожеф Анталл, якого після його смерті в 1993 р. замінив Петер Барош, міністр цього ж уряду. Головою парламенту, а потім президентом Угорщини було обрано Арпада Гьонца, лідера Союзу вільних демократів, колишнього репресованого (після 1956 р.), дра-

матурга. На парламентських виборах у травні 1994 р. Угорська соціалістична партія отримала 209 мандатів (із 386), Спілка вільних демократів — 70, Угорський демократичний форум — лише 37 мандатів.

Одна з причин поразки Угорського демократичного форуму на виборах 1994 р. — загальне невдоволення запропонованою урядом програмою національного відродження, зокрема перерозподілом суспільної власності, який здійснювався у двох напрямках: реституція і приватизація [13, 22–23].

Неоднозначно сприйняли в країні переоцінку подій 1956 р., які були названі народним повстанням, а реабілітований керівник уряду того часу Імре Надь був публічно перепохований. Негативну реакцію більшої частини населення Угорської Республіки викликали обставлений з помпезністю, як на урядовому рівні, приватний візит у березні 1991 р. австрійського спадкоємця угорської корони Отто Габсбурга і його родини, а також прагнення засобів масової інформації представити участь Угорщини у Другій світовій війні на боці фашистської Німеччини як прояв патріотизму в боротьбі проти більшовизму [14, 89].

Президент Угорщини А. Гьонц у липні 1994 р. доручив сформувати новий уряд лідеру Угорської соціалістичної партії Дьюлі Хорну, економісту за фахом, дипломату за досвідом роботи.

Новому уряду Д. Хорна відразу довелося розв'язувати дві складні економічні проблеми: зміцнення фінансів держави і поліпшення соціального стану незахищених верств населення. У березні 1995 р. уряд опублікував нову економічну програму, в якій ставилось за мету навести порядок у всій економічній сфері [15]. Було визначено пріоритетні напрями реформування економіки: модернізація і реструктуризація економіки як засіб досягнення економічного зростання і зниження в результаті цього безробіття; виправлення зовнішнього і внутрішнього балансу і приборкання інфляції; зниження соціальної напруженості й передача соціальної політики у відання органів місцевого самоврядування. Внаслідок жорсткої економічної політики в економіці всього за кілька наступних років було наведено порядок, скорочено дефіцит бюджету, однак при цьому уповільнилися темпи загального економічного зростання.

У травні 1998 р. в Угорщині відбулися вибори до Національної Асамблеї, на яких перемогла права опозиційна Угорська громадянська партія, що отримала 148 із 386 місць у парламенті. Угорська

соціалістична партія, яка до виборів була при владі, одержала 134 мандати проти 209 після попередніх виборів. Прем'єр-міністром Угорської Республіки стає лідер партії, що перемогла, 35-річний Віктор Орбан (соціалісту Д. Хорну на той час виповнилось 66 років) — представник гвардії молодих демократів, наймолодший в Європі керівник вищої виконавчої влади. Молоді демократи, які прийшли до влади, використали за зразок для правління канцлерську німецьку систему. В червні 2000 р. новим президентом Угорщини обрано Ференца Мадла.

У зовнішній політиці Угорщина підтримує зв'язки із західними країнами, є повноправним членом Ради Європи, орієнтується на вступ до Європейського Союзу і НАТО (на референдумі в листопаді 1997 р. за вступ до НАТО проголосувало 85 % громадян). Останнім часом Угорщина зробила політичний поворот у бік Росії (відбувся обмін урядовими делегаціями) і СНД.

У березні 1999 р. Угорщина вступила до НАТО, визначено орієнтовний термін входження країни до Європейського Союзу.

Угорщину й Україну об'єднують не лише 215 км спільного кордону і 200 тис. угорців, які проживають у Закарпатті. В новому геополітичному становищі, зумовленому недоступністю Австрії після її вступу до Європейського Союзу і нестабільною ситуацією в Югославії, Україна стає найвигіднішим і найнадійнішим партнером.

Польща — держава, яка стала на шлях зміни суспільного устрою, спираючись на тривалу історію опозиції до тоталітаризму. Територія Республіки Польща становить 213,7 тис. км², кількість населення — 38,7 млн чол. “Крах комуністичної влади у Польщі започаткував процеси, які призвели до падіння влади комуністів і в інших країнах Центральної Європи” [16, 5]. На ці процеси помітно вплинув глава римської католицької церкви Папа Іоанн Павло II. Зміна існуючого ладу в 1989 р. здійснювалась мирними засобами, у межах стабільних кордонів. Вирішальну роль тут відіграв “круглий стіл”, де було досягнуто компромісу між різними політичними силами, визначено стратегічні цілі — будівництво правової демократичної держави і перехід до ринкової економіки.

Відповідно до Конституції Республіки Польща законодавчу владу здійснюють Сейм (460 депутатів) і Сенат (100 senatorів), виконавчу владу — президент Республіки Польща і рада міністрів, судову владу — суди і трибунали [17, 685]. Територіальне самоврядування

виконує публічні завдання, не закріплені конституцією чи законами за органами інших публічних влад. Основною нижчою адміністративно-територіальною одиницею Польщі є гміна, що входить до складу воєводства [17, 723].

Маючи великий досвід дисидентського опозиційного руху щодо колишніх владних структур, спрямованого на деструктивні дії, політичні сили, які здобули владу після перевороту, виявились нездатними до практичної конструктивної діяльності. Відсутність чіткої програми створення правової демократичної держави і громадянського суспільства, соціальна незахищеність різних верств населення перед шокowymi ринковими реформами, які боляче вдарили по пересічних громадянах, призвели до критичного рівня довіри народу до владних структур. Це одна з причин, які зумовили перемогу лівих на виборах до Сейму у вересні 1993 р.

У Польщі восени 1993 р. було сформовано коаліційний уряд лівих сил, який прагнув спрямувати політичні та економічні реформи в цивілізоване русло, забезпечити соціальний захист тих, хто живе результатами власної праці. У лютому 1995 р. на посаді глави уряду Вольдемара Павляка змінив лівий демократ Юзеф Олекси. Уряд Ю. Олекси продовжив ринкові економічні реформи, але водночас намагався якнайповніше враховувати необхідність задоволення соціальних потреб громадян виходячи з того, що більшість суспільства становлять громадяни без капіталу, а тому здійснювані реформи повинні відповідати їхнім інтересам.

1995 рік минув у Польщі під знаком виборів нового президента, які відбулися за два тури. У другому турі Л. Валенсу переміг 42-річний Александр Кваснєвський — лідер Партії соціал-демократів Республіки Польща.

У вересні 1997 р. у Польщі відбулися вибори до Сейму. Досить переконливу перемогу (33,8 % голосів виборців) здобув блок правих партій «Виборча акція “Солідарність”». Правлячий “Союз лівиці демократичної” підтримало 26,8 % виборців. 13,4 % голосів виборців отримала центристська партія “Унія свободи”. Блок правих партій і центристська партія створили коаліційний уряд, який очолив Єжи Бузек [18]. Представники нових політичних структур підтверджують незмінність економічного курсу країни, тобто курсу на ринкові реформи, але з більшою увагою до соціальних потреб людей.

27 липня 1999 р. президент Республіки Польща А. Кваснєвський підписав прийнятий Сеймом закон, згідно з яким з січня 2000 р.

у країні створено 16 воєводств замість колишніх 49, запроваджено триланкову модель самоврядування: гміна — повіт — воєводство.

У жовтні 2000 р. президентом Республіки Польща на другий термін обрано А. Квасневського, за якого у першому турі виборів проголосувало 56 % поляків [19].

У зовнішній політиці Польщі пріоритетними залишаються інтеграція в євроатлантичні структури, вступ до Європейського Союзу і НАТО за одночасного розвитку дружніх і ефективних відносин із сусідніми країнами. У головному ліві і праві Польщі єдині: у прагненні якнайшвидше інтегруватися до НАТО і ЄС, у ставленні до України як стратегічного партнера. З березня 1999 р. Польща стала повноправним членом НАТО. Як на члена Північноатлантичного альянсу Польщу одразу чекало серйозне випробування, яким був балканський збройний конфлікт. Польським політикам потрібні були вагомі аргументи, щоб переконати громадськість у доцільності воєнних дій.

Якщо входження Польщі до НАТО було підтримано всіма політичними силами країн, а також більшістю населення, то в питанні щодо прагнення Варшави найближчим часом стати членом Європейського Союзу такої одноставності немає.

Інтеграція до Європейського Союзу вирішальною мірою залежить від готовності до цього самої Польщі. Поряд із стабільним економічним розвитком мають виконуватись інші ключові вимоги. Йдеться насамперед про уніфікацію польського законодавства до правових вимог ЄС. Сейм Польщі має розглянути і прийняти зміни більше як до ста законів. Вступ Польщі до Європейського Союзу мають також підтримати сільські жителі, які побоюються, що після вступу до ЄС не витримають конкуренції із західноєвропейськими виробниками.

Серйозною проблемою в Польщі є безробіття, яке на початку 2000 р. охопило майже 14 % працюючого населення.

Активно розвиваються нині відносини Польщі та України в економічній, культурній, військовій сферах. Проте подальша інтеграція Польщі в Західну Європу певною мірою ускладнює її відносини з Україною. Йдеться, зокрема, про візовий режим, який Польща повинна впровадити з сусідніми країнами відповідно до вимог Євросоюзу. Варшава і Київ виходять з того, що вступ Польщі до Європейського Союзу не повинен вплинути на розвиток українсько-польських відносин. Але питання про те, чи зможуть політики двох

держав перейти від декларацій до конкретного вирішення проблем, залишається відкритим. Не додає оптимізму в цьому контексті і позиція Польщі в питанні щодо будівництва другої ямалської гілки газопроводу в обхід України [20].

Зміна суспільного ладу в Румунії характеризувалась надзвичайною жорстокістю. Територія країни становить 237,5 тис. км², населення — 21,4 млн чол. Керівник партії і держави з 1974 р. Ніколає Чаушеску та його дружина Єлена Чаушеску були знищені фізично у 1989 р. Лише через п'ять років экс-прем'єр-міністр Петер Роман в інтерв'ю французькому журналу “Парі-Матч” розповів про останні години Н. Чаушеску [21]. Судовий процес відбувся у містечку Тирговіште за 100 км від Бухареста, куди втекло на вертольоті і де потім було заарештоване подружжя Чаушеску. Близько другої години дня 24 грудня 1989 р. генерал Віктор Станкулеску, якому рада Фронту національного порятунку доручила провести процес над диктаторами, доповів, що тиранів засуджено до смерті і вирок уже виконано, про це повідомили країну по телебаченню вранці 26 грудня.

Отже, в Румунії зміна тоталітарного режиму супроводжувалась жорстокою політичною боротьбою. Ситуацію взяв під контроль Фронт національного порятунку, куди ввійшли і комуністи. Президентом країни став Іон Ілієску; було утворено коаліційний уряд на чолі з П. Романом, під час перебування при владі якого відбулися два походи шахтарів до Бухареста влітку 1993 р. Уряд встояв і почав здійснювати ринкові реформи в країні. Проте через серйозну економічну кризу він все-таки змушений був наприкінці 1994 р. піти у відставку. Новий уряд очолив Ніколає Векерою.

У країні було зупинено падіння виробництва, спостерігалась відносно висока стабільність національної валюти, помітно пожвавилася зовнішня торгівля, знизилась інфляція, середня заробітна плата становила близько 150 дол. За оцінкою експертів, ринкові реформи відбуваються у Румунії повільно, суперечливо. У промисловості 90 % підприємств перебувало у державній власності, а в сільському господарстві понад 80 % землі перейшло у приватну власність. Процес реформування у сільському господарстві супроводжувався масовим забоєм худоби, скороченням посівних площ, зерно доводилось імпортувати. Нині 40 % земель знову обробляють селянські асоціації, колективні об'єднання.

У Румунії після парламентських виборів 1990 р. до влади прийшла Партія соціальної демократії Румунії (правонаступниця Компартії

Румунії), на яку спирався президент І. Ілієску. В опозиції до правлячої партії перебувала Румунська демократична конвенція, яка на парламентських і президентських виборах восени 1996 р. одержала переконливу перемогу.

У новому парламенті Румунська демократична конвенція мала понад 30 % місць і отримала право формувати новий уряд. Її лідер Еміль Константінеску переміг у другому турі президентських виборів, за нього проголосувало 54 % виборців, а І. Ілієску набрав 46 % голосів. Уперше в новітній історії Румунії глава держави втратив владу демократичним шляхом [22]. Новий президент Румунії і заново сформований уряд (прем'єр-міністр Мугур Ісереску) мають намір здійснити глибші ринкові реформи і повести рішучу боротьбу з корупцією та організованою злочинністю.

Е. Константінеску заявив, що зовнішня політика країни залишиться незмінною. Румунія прагне інтегруватися до євроатлантичних структур, вступити до Європейського Союзу і НАТО. Офіційний Бухарест підтримав воєнні дії НАТО в Югославії, проте висловив незадоволення прохолодним ставленням західних країн, зокрема США, до прагнення Румунії інтегруватись до європейських та євроатлантичних структур [23].

Вибори до місцевих органів самоврядування Румунії в червні 2000 р. засвідчили, що маятник народної довіри різко хитнувся вліво. Більшість мандатів у міських і повітових радах завоювали представники трьох партій — Партії соціальної демократії І. Ілієску, Демократичної партії П. Романа і партії “Альянс за Румунію” Теодора Мельмикану. У недалекому минулому лідери і більшість членів цих партій належали до Фронту національного порятунку Румунії.

Парламентські і президентські вибори, які відбулися наприкінці 2000 р., принесли перемогу лівоцентристським силам. Президентом Румунії став І. Ілієску — лідер Партії соціальної демократії, уряд очолив Андріан Нестасе, представник цієї партії, яка має найбільшу фракцію в парламенті.

Внаслідок перемоги лівоцентристів на парламентських і президентських виборах виникли труднощі щодо вступу Румунії до НАТО і Європейського Союзу. Попри те, що Румунія є ключовою країною для євроатлантичних і європейських структур, такий розвиток подій у країні може поставити під сумнів плани цих структур щодо розширення на Схід у румунському напрямі.

Чехія — правоцентристська модель. Територія країни становить 78,8 тис. км², населення — 8,1 млн чол. У Чехословаччині доля революції вирішувалася на виборах. Повалення авторитарного режиму відбулося внаслідок “оксамитової” революції і мало вибуховий характер. Країна розпалась на дві суверенні держави, кожна з яких має свою концепцію політичних і економічних реформ.

1 січня 1993 р. Чехія була проголошена незалежною державою. Так зване розлучення між Чехією і Словаччиною завершилось прийняттям 16 грудня 1992 р. представницьким органом — Чеською національною радою — Конституції, яка набула чинності 1 січня 1993 р. Згідно з Конституцією, Чеська Республіка є суверенною, єдиною, а також демократичною державою, заснованою на поважанні прав і свобод людини та громадянина. Народ є джерелом державної влади, він здійснює цю владу через законодавчі, виконавчі та судові органи. Політична система ґрунтується на вільних і добровільних засадах та вільній конкуренції політичних партій, що поважають основні демократичні принципи і відмовляються від сили як засобу утвердження своїх інтересів.

Згідно з Конституцією, законодавча влада у Чеській Республіці належить парламенту. Парламент складається з двох палат — Палати представників, куди терміном на чотири роки обирають 200 депутатів, і Сенату, до складу якого входить 81 сенатор, яких обирають строком на шість років. Одну третину сенаторів переобирають кожні два роки. Президент республіки є главою держави і обирається парламентом строком на п'ять років. 26 січня 1993 р. Вацлав Гавел був обраний першим президентом Чеської Республіки, а в 1998 р. переобрано на цій посаді. Повноваження президента Чеської Республіки значно ширші, ніж в інших країнах Центральної і Східної Європи. Президент Чехії призначає і звільняє прем'єр-міністра та інших членів уряду і призначає суддів конституційного суду, підписує закони, призначає голову та заступника голови контрольної палати, призначає членів ради Чеського національного банку, має право повертати до парламенту прийняті закони, крім конституційних законів. Президент республіки має право здійснювати також повноваження, чітко не визначені конституційним законом, але застережені законом. Судова влада здійснюється незалежними судами від імені республіки. Конституційний суд є судовим органом захисту конституційності [24, 488–502]. Чеська Республіка поділена на муніципалітети, що є основними нижчими адміністративно-територіальними одиницями місцевого самоврядування. Вищими одиницями місцевого

самоврядування є землі або області. Муніципалітетом незалежно керує рада представників [25,507].

На політичному ландшафті сучасної Чехії тривалий час вирізнялися дві постаті: Вацлав Гавел — президент Чехії і Вацлав Клаус — прем'єр-міністр країни. Непросто складались їхні стосунки, насамперед унаслідок розходження поглядів на темпи здійснення реформ. Президент виступає за виваженіший підхід, проявляючи себе як типовий представник традиційно толерантної, скептично-селянської і дещо млявої Богемії. В. Клаус — суворий, рішучий, ближчий до німецького типу, а відтак — прихильник швидших темпів і радикальніших перетворень. В. Клаус сповідує тетчеризм, а сама “залізна леді” колись сказала: “Це щастя для Чехословаччини, що у неї є Вацлав Клаус, найкращий у Європі міністр фінансів”. У жовтні 1990 р. В. Клауса було обрано лідером Громадянського форуму, а через рік — прем'єр-міністром Чехословаччини.

Серед країн Центральної і Східної Європи Чехія найбільш послідовно й комплексно здійснює економічні ринкові реформи, основою яких є консервативно-ліберальні ідеї.

Починаючи політичні та економічні перетворення, В. Клаус обрав шлях створення організаційно міцної, з визначеною політичною платформою Громадянської демократичної партії, яка, на думку політологів, є наймогутнішою і чітко профільованою організацією правих сил у всій Східній Європі [26], та чинником успішності реформи.

Другою передумовою результативності цих перетворень є те, що В. Клаус як фахівець з макроекономічних процесів поставився до їх реалізації професійно [27, 1058]. У докторській дисертації ще в 1967 р. він досліджував проблему “Інфляція сучасного капіталізму”, а в 1970 р. опублікував монографію “Вступ до аналізу інфляції у чехословацькій економіці”. На відміну від Отто Шика — відомого чехословацького економіста, В. Клаус не визнавав поєднання плану і ринку, вважав єдино прийнятним варіантом послідовне застосування ринкових відносин.

На посаді прем'єр-міністра В. Клаус створив групу з перспективних співробітників центрального банку, в якому він тривалий час працював, науковців інституту прогнозу та інституту економіки. Ця група на основі наукових досліджень розробила концепцію ринкових перетворень у Чехословаччині, яка ґрунтувалась на двох постулатах: приватна власність є каталізатором зростання економіки; найкраща соціальна політика — це надійна економіка. У стратегії

економічних перетворень автори концепції виходили з того, що “реформа — не академічне питання. Це — проблема політична, і вкрай важливо завоювати для її розв’язання достатню політичну підтримку” [28]. Для досягнення цієї мети необхідно, по-перше, зробити все, щоб населення максимально підтримало процес приватизації, було зацікавлене в ній; по-друге, приватизувати все потрібно швидко, рішуче, спираючись на власні зусилля і ресурси та не чекаючи допомоги з-за кордону. “Ми знаємо, що наші проблеми маємо самі розв’язувати і не повинні чекати, що наші сусіди за нас це зроблять” [29, 5].

Ринкові реформи сприймалися у Чехії неоднозначно. Критикували переважно ліві: людей приносять у жертву “шоковій” терапії, посилюються інфляція і безробіття, що спричиняє соціальне невдоволення. Праві дорікали авторам реформ за збереження регуляції заробітної плати, дотації великим підприємствам, відсутність ринку житла, дорогу соціальну політику і найвищий у Європі рівень оподаткування. При цьому В. Клаус добре усвідомлював, що у повсякденному житті більшість чехів і надалі боротимуться за існування, а плодами змін користуватиметься досить тонкий, але значний прошарок суспільства [30, 15].

У Чеській Республіці зареєстровано понад 80 політичних партій і рухів. До провідних партій, які представляють основні політичні напрямки і державу, належать Чеська соціал-демократична партія (лівоцентристська партія, яка є прихильником традицій європейського соціал-демократичного руху), Громадянська демократична партія правоконсервативного спрямування (лідер — В. Клаус), Комуністична партія Чехії та Моравії лівого спрямування, яка виникла у 1990 р. після трансформації колишньої компартії Чехословаччини.

Результати парламентських виборів, які відбулися в Чехії наприкінці травня — на початку червня 1996 р., були несподіваними. Правоцентристський блок В. Клауса отримав 99 мандатів з 200, йому не вистачило двох мандатів до парламентської більшості. Відчутну перемогу здобули соціал-демократи (26 % виборців) і комуністи (10,5 %) [31]. Після тривалих переговорів було сформовано уряд на чолі з В. Клаусом. Програма нового уряду підтвердила курс республіки на ринкові реформи при збільшенні соціальної підтримки населення.

І все ж Чехії не вдалось уникнути урядової кризи. Причиною став виявлений факт пожертвування Громадянській демократичній партії,

основній у правлячій коаліції, 7,5 млн крон (близько 250 тис. дол.). За чеським законодавством, пожертвування партії не може перевищувати 100 тис. крон. Президент Чехії В. Гавел, незважаючи на прихильне ставлення до В. Клауса, заявив, що той мусить піти у відставку. Прем'єр-міністр після деякого вагання оголосив про відставку очолюваного ним уряду. Прем'єр-міністром країни став 47-річний голова центрального банку країни Йозеф Тошовський [32; 33].

Кабінет Й. Тошовського дістав підтримку у парламенті наприкінці січня 1998 р., а 20 січня В. Гавела було переобрано президентом країни. Цей п'ятирічний термін на посаді президента країни буде для нього останнім, оскільки, згідно з конституцією Чехії, глава держави може бути переобраний лише один раз. Згідно із соціологічними дослідженнями, В. Гавел, який у 1998 р. переніс кілька складних операцій і навіть думав про те, щоб залишити свою посаду, сьогодні найпопулярніший політик Чехії. Основними завданнями кабінету Й. Тошовський вважав реалізацію політики, спрямованої на інтеграцію Чехії в НАТО, боротьбу з корупцією в державному апараті, з кримінальною та економічною злочинністю, на пошук економічного зростання та забезпечення більшої прозорості в роботі владних структур.

У результаті дострокових виборів до палати представників Чехії, які відбулися влітку 1998 р. було досягнуто політичного компромісу: лідер соціал-демократів Мілош Земан очолив уряд, а Громадянська демократична партія — найвищі посади в обох палатах парламенту [34]. Як прогнозують чеські аналітики, в країні буде збережено попередній економічний і політичний курс.

Стабільно розвивається економіка Чехії. За рівнем ВВП на душу населення Чехія перебуває на першому місці серед країн Центральної і Східної Європи (у 1999 р. цей показник досяг 11863 дол.). Середньомісячна зарплата в країні становить 330 дол. [35]. Чехія стала членом НАТО, прагне найближчими роками вступити до Європейського Союзу.

Аналізуючи трансформацію політичних і економічних структур Словаччини, важливо враховувати геополітичну особливість цієї країни. Політологи визначають її як “між” [36, 31]. Територія країни становить 49,036 тис. км², населення — 5,3 млн чол. Словаччина “розташована” між західними сучасними методами праці і зростаючою споживацькою психологією, між діючою парламентсько-демократичною системою і проявами авторитаризму, між мілітаристсь-

кою і політично стабільною Європою, хаотичними Балканами і не-надійним Сходом. Отже, в Європі Словаччина розміщується “посередині”.

Згідно з Конституцією, прийнятою парламентом 1 вересня 1992 р., єдиним конституційним і законодавчим органом країни є Національна Рада Словацької Республіки, що обирається на чотири роки в складі 150 депутатів. Главою Словацької Республіки є президент, якого обирає Національна Рада таємним голосуванням на п’ять років. Президент призначає главу уряду, формує уряд. Дотримання владними структурами конституційних норм контролює конституційний суд, членів якого за поданням президента затверджує Національна Рада [37, 463–480].

У Словаччині, як і в інших східноєвропейських країнах, після “оксамитової” революції виникло понад 100 політичних партій і громадських рухів. Із 33 офіційно зареєстрованих політичних партій у парламенті після виборів 1992 р. були представлені шість [38, 673]. “Рух за демократичну Словаччину” в коаліції із Словацькою національною партією утворив парламентську більшість. Лідер руху Владімір Мечіяр очолив уряд, він оголосив себе прихильником послідовних, розрахованих на тривалий період ринкових реформ.

На нинішньому етапі Словаччина за темпами економічного розвитку посідає третє місце серед східноєвропейських країн. Завершено приватизацію у промисловості, у сільському господарстві збережено колективні господарства і кооперативи. У країні спостерігається стійка тенденція до підвищення життєвого рівня населення. Середня заробітна плата становить 260–270 дол.

Словаччина, як і інші країни “Вишеградської групи” — Угорщина, Польща і Чехія, прагне найближчим часом увійти до Європейського Союзу і НАТО. За вступ Словаччини до НАТО висловилося 38 % її громадян, понад 50 % були проти. Не розв’язав цієї проблеми і проведений у травні 1997 р. референдум.

У вересні 1998 р. на парламентських виборах перемогла коаліція демократичних партій, новим главою уряду став представник цієї коаліції Мікулаш Дзуринда [39]. Невдовзі було прийнято закон про прямі президентські вибори. У травні 1999 р. президентом Словаччини обрано кандидата від демократичної коаліції Рудольфа Шустера, який переміг у другому турі В. Мечіяра. За Р. Шустера проголосувало 57 % виборців.

Нагадаємо, що в історії Словаччини було два президенти [39]. Першого, Йозефа Тіса, у роки Другої світової війни призначив Гітлер. Михайла Ковача обрали депутати словацького парламенту після того, як у січні 1993 р. Словаччина стала самостійною республікою. Р. Шустер — третій президент Словацької Республіки.

Партія “Рух за демократичну Словаччину” ініціює проведення дострокових парламентських виборів, які, на думку їхніх прихильників, сприятимуть виведенню країни з політичної та економічної кризи [40].

Отже, в країнах Центральної і Східної Європи відбуваються суперечливі внутрішньополітичні процеси. Зрештою, успіх владних сил, незалежно від їхньої політичної орієнтації, визначатиметься їх здатністю професійно вирішувати економічні і соціальні завдання виходячи із світової тенденції демократичного розвитку. Що стосується геополітичного виміру, то всі країни Центральної і Східної Європи прагнуть увійти до Європейського Союзу і НАТО. У липні 1997 р. лідери Північноатлантичного альянсу підписали протоколи про приєднання до НАТО трьох нових членів — Чехії, Угорщини і Польщі. Після ратифікації протоколів державами альянсу навесні 1999 р. ці держави стали повноправними членами НАТО [41]. За визначенням експертів, для Польщі, Чехії і Угорщини основною причиною для вступу в НАТО є воєнна загроза з боку Росії. Серед інших причин чехи, угорці і поляки називають конфлікти на території колишньої Югославії.

4.2. Балканська криза: геополітичний вимір

Попередні зауваження. Балкани завжди були особливим регіоном Європи, в якому виникали і йшли в небуття імперії, унікальним регіоном, де одночасно співіснують три світові релігії — католицька, православна, ісламська і сформувався вкрай складне етно- і конфесійно-общинне перешарування населення.

Як відомо, до ХХ ст. Югославії на карті світу не було. У 1918 р. після розпаду Австро-Угорської імперії утворилось Королівство сербів, хорватів і словенців, яке в 1929 р. почало називатись Югославією.

6 квітня 1941 р. Югославію окупувала фашистська Німеччина, розчленувавши її на кілька маріонеткових урядів і держав. Після визволення Югославії Установча скупщина в листопаді 1945 р. скасувала монархію і проголосила утворення Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ). З прийняттям Конституції 1963 р. країна стала називатись Соціалістичною Федеративною Республікою Югославія (СФРЮ), у складі якої було шість республік: Сербія (у її складі два автономні краї — Воєводина і Косово), Хорватія, Боснія і Герцеговина, Словенія, Македонія, Чорногорія.

Після Першої і Другої світових воєн саме Югославія як держава мала відігравати і успішно відіграла роль стабілізатора етноконфесійної політичної ситуації на Балканах. Ця роль Югославії була зафіксована рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій.

У післявоєнний період Балкани залишались у полі зору провідних світових держав. І саме Захід мав найбільший вплив на Югославію. Великобританія, Франція, а пізніше Сполучені Штати Америки, допомагаючи Й. Тіто (у вигляді концептуального оформлення і щедрого фінансування) реалізовувати “ринковий соціалізм”, віддаляли тим самим Югославію від Радянського Союзу і створювали з неї показову “вітрину” ринкового шляху для інших соціалістичних країн. З середини 70-х років у Югославії дедалі більшу роль починає відігравати Німеччина. І не в останню чергу через те, що Й. Тіто прихильно ставився до нарощування прямих економічних зв’язків югославських республік (і насамперед союзника третього рейху у Другій світовій війні — Хорватії) саме з ФРН.

У той час Югославія являла собою класичний приклад багатонаціональної країни, яка не приєдналась до жодного з воєнно-політичних блоків і вигідно відрізнялась від східноєвропейських країн: вільне спілкування з Заходом, стабільний стан ринкової економіки, сучасна інфраструктура, розвинена індустрія іноземного туризму. Югославських фахівців широко використовували за кордоном, що також зміцнювало економічне становище країни. “Створена сином хорвата і словенки Йосипом Броз Тіто після Другої світової війни, Югославія проіснувала як єдина держава з 1945 до 1991 року” [42].

Напередодні кризи. На рубежі 90-х років Югославія була загалом більш ліберальним, ринковим і компактним утворенням, ніж Радянський Союз. Починаючи з 1980 р., після смерті Й. Тіто — державного діяча, який мав величезні повноваження всередині країни

і надзвичайно високий авторитет за її межами, ситуація в Югославії поступово виходить з-під контролю центрального керівництва.

У 90-х роках усі східноєвропейські країни проводять більш-менш успішні реформи. Інакша ситуація в Югославії. Як і СРСР, югославську федерацію стрясають внутрішні суперечності. Криза Югославії поглиблювалась у міру загострення відносин державоутворюючої національності — сербів і їхньої республіки з іншими народами і їх державами в межах СФРЮ і самої Сербії [43, 168]. У країні посилювались антисербські настрої, зумовлені некоректним ставленням провідної республіки — Сербії до інших регіонів країни.

Першим актом драми розпаду Югославії наприкінці 80-х років стало загострення відносин у Косово. Саме події в Косово дали змогу Слободану Мілошевичу розпочати свою політичну кампанію, спираючись на сербський етнічний націоналізм, і на хвилі піднесення національної сербської ідеї зайняти посаду президента Сербії.

У 1990 р., вперше за післявоєнний період, у республіках СФРЮ відбулися вільні парламентські вибори на багатопартійній основі. Комуністи перемогли лише в Сербії і Чорногорії. У Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговині, Македонії виборці віддали перевагу силам, які були в опозиції до діючої влади [44].

У Словенії (столиця — м. Любляна) обраний на багатопартійній основі парламент 2 липня 1990 р. прийняв Декларацію про суверенітет республіки, а 25 червня 1991 р. Словенія проголосила незалежність. Уряд СФРЮ визнав ці дії незаконними і віддав Югославській народній армії (ЮНА) наказ взяти під охорону зовнішні кордони Словенії, внаслідок чого з 27 червня по 2 липня тут йшли бої між ЮНА і місцевими підрозділами оборони Словенії. Завдяки втручання посередників сторони досягли перемир'я, і з 18 липня 1991 року підрозділи ЮНА почали залишати територію Словенії.

У Хорватії (столиця — м. Загреб) на виборах до парламенту у 1990 р. перемогло Хорватське демократичне співтовариство. У серпні-вересні 1990 р. почались збройні сутички місцевих сербів із хорватською поліцією і гвардією в Кнінській Країні. У грудні того ж року Сабор Хорватії прийняв нову Конституцію, проголосивши республіку “унітарною і неподільною”. На нову Конституцію місцеві серби (сербська община в Хорватії налічує близько 600 тис. чол.) відповіли створенням у лютому 1991 р. Сербської автономної області. 25 червня 1991 р. Хорватія проголосила незалежність. Уряд СФРЮ це рішення визнав незаконним, заявив свої претензії на час-

тину Хорватії, а саме на Кнінську Країну, яка населена переважно сербами. Між сербами і хорватами відбулися жорстокі збройні сутички з участю підрозділів ЮНА, що призвело до численних людських жертв і тяжких поневірянь. Понад 700 тис. біженців перейшли до сусідніх країн. На початку 1992 р. у Хорватію було введено 14-тисячний контингент сил ООН, хоча припинити збройні сутички протягом тривалого часу не вдавалось.

Македонія (столиця — м. Скоп'є) розташована в центрі Балканського півострова між Болгарією, Грецією та Югославією. Через вигідне географічне розташування вона є важливим геополітичним центром на Балканах. На виборах до місцевого парламенту в 1990 р. перемогла Демократична партія македонської національної єдності. Рік потому, 21 листопада 1991 р., Македонія проголосила свою незалежність, а в березні 1992 р. Белград без конфронтації з місцевою владою вивів війська з республіки.

У Республіці Боснія і Герцеговина (столиця — м. Сараєво) перемогу на виборах до місцевого парламенту в 1990 р. одержала мусульманська Партія демократичних дій. До парламенту пройшли також Сербська демократична партія і Хорватська демократична співдружність. У жовтні 1991 р. мусульманські і хорватські депутати Скупщини прийняли меморандум про суверенітет республіки. Депутати-серби бойкотували роботу парламенту, відмовились від участі у референдумі, на якому більшість населення висловились за створення суверенної держави. Як відповідь місцеві серби створили свою скупщину, а коли незалежність Боснії і Герцеговини визнали країни ЄС, а також США і Росія, сербська община оголосила про створення Сербської Республіки Боснії. Протистояння переросло в збройний конфлікт. У листопаді 1992 р. в Лондоні відбулася міжнародна конференція з пошуку шляхів урегулювання боснійського конфлікту. Конференція, подолавши труднощі, завершилась успішно. Лідер боснійських сербів Радован Караджич пообіцяв вивести війська з окупованих територій, передати під контроль ООН важку зброю своїх загонів, закрити табори, в яких утримувались мусульмани і хорвати. Белград заявив про готовність допустити міжнародних спостерігачів у підрозділи ЮНА, розташовані в Боснії, визнав незалежність Боснії і Герцеговини. Сторони свої зобов'язання виконали, хоча миротворчим силам ще не раз доводилось закликати воюючі сторони до припинення сутичок і до перемир'я.

27 квітня 1992 р. було утворено Союзну Республіку Югославію (столиця — м. Белград), до складу якої увійшли лише дві колишні республіки СФРЮ: Сербія і Чорногорія.

Складові кризи на Балканах. Однією з причин розпаду Югославії став спалах націоналізму. Політичні еліти двох республік Югославії — Сербії та Хорватії, а потім владні структури Словенії, Боснії і Герцеговини, Македонії стали проводити сепаратистську політику, її суть полягала в рішучому збільшенні бюджетів регіонів за рахунок зменшення частки відрахувань федеральному центру.

Проголошення Хорватією і Словенією незалежності (у червні 1991 р.) стало кульмінацією “югославської кризи”. В єдиній Югославії всі федеративні фонди формувались значною мірою за рахунок трьох економічно найрозвиненіших республік. Хорватія і Словенія були основними джерелами валютних надходжень. У результаті відокремлення Хорватії і Словенії на Сербію випало потрійне навантаження, вона практично одна повинна була наповнювати федеральний бюджет.

У цій обстановці суперечності між суб'єктами югославської федерації набули антагоністичного характеру. Склалася ситуація, “в якій кожна зі сторін виявилася фатально не готовою до будь-яких компромісів, проголосивши свою позицію єдино правильною і єдино можливою, називаючи серед аргументів, що використовувались у нескінченних взаємних суперечках, спогади про кривди і образи минулого” [45, 105].

Конфлікт у Югославії став результатом цілеспрямованих зусиль трьох політичних штабів [46]. Перший з них розташувався в Белграді, другий — у Загребі, обидва штаби домагалися возз'єднання територій, що ними контролюються, з Белградом і Загребом. Третій штаб — мусульманський — розміщувався в Сараєво. Тут переплелися в одному вузлі інтереси сербів, хорватів і боснійських мусульман.

Участь іноземних держав у врегулюванні конфлікту надала цій кризі інтернаціонального характеру. Міжнародне втручання тільки поглибило трагедію. “Розчленування Югославії стало, можливо, одним з перших кроків до нового поділу Європи” [47, 103].

Ключову роль в ускладненні ситуації в Югославії відіграла Німеччина (не як держава, що зазнала поразки у Другій світовій війні, а як лідер європейського політичного процесу). Це виявилось, зокрема, у визнанні незалежності Хорватії і Словенії. Тобто Німеччина, яку підтримала Австрія, стала активним поборником розчле-

нування СФРЮ. Бонн не лише визнав обидві держави, а й ультимативно наполягав на прийнятті аналогічного рішення Європейським Союзом [48, 231].

У вересні 1991 р. міжнародне співтовариство (ЄС і НАТО) намагається переконати колишні югославські республіки створити конфедерацію нового типу, на що не погодились ні Сербія і Чорногорія, які намагалися зберегти федеративну державу, ні Хорватія і Словенія, які послідовно прагнули незалежності. Зрештою міжнародне співтовариство визначилось на користь Хорватії та Словенії, визнавши їх незалежність та державний суверенітет і поклавши відповідальність за ескалацію насильства у колишній Югославії на Сербію. Отже, міжнародне співтовариство остаточно виступило на боці республік-країн, які пішли шляхом відокремлення від Югославії, й активно включилось в її розчленування, зокрема були застосовані економічні санкції до СРЮ, до складу якої ввійшли Сербія і Чорногорія.

Новий поділ Європи перейшов у стадію практичних дій. Хорватію та Словенію “захищала” Німеччина, боснійських мусульман підтримувала Організація Ісламська Конференція (ОІК), а також США. За логікою, Сербією мала б опікуватися Росія, але, втративши роль однієї з перших скрипок у світовому політичному оркестрі, вона задовольнилась тим, що їй надавали право брати участь у розв’язанні югославського конфлікту.

Прагнення України виступити посередником у врегулюванні конфлікту на Балканах не принесло практичних результатів, лише український військовий батальйон було включено до миротворчих сил ООН.

У листопаді 1995 р. в Дейтоні (військова база США) президент Сербії С. Мілошевич, президент Хорватії Франьо Туджман, президент Боснії і Герцеговини Алія Ізетбегович за участі президента США Білла Клінтона парафували угоду про припинення воєнних дій на території колишньої Югославії [49]; пізніше цю угоду було підписано в Парижі. Було знято економічні санкції проти СРЮ. Згідно з погодженим планом, Боснія і Герцеговина залишається єдиною державою в її нинішніх кордонах, яка складається з двох частин: мусульмано-хорватської федерації і боснійської сербської республіки. За угодою Сараєво мало залишатись єдиним містом. Проте фактично Сараєво повністю віддано мусульманам [50]. Як наслідок — 50 тис. сербів залишили місто.

У вересні 1996 р. у Боснії і Герцеговині під міжнародним спостереженням відбулися вибори до вищих органів влади. Були обрані три президенти від сербів, мусульман і хорватів, сформовані президентська рада, парламент, уряд, конституційний суд. Проте ні ці вибори, ні муніципальні не зняли напруженості, яка існує у відносинах між сербською і мусульмано-хорватською сторонами.

Події кінця 1996 — початку 1997 р., пов'язані зі спробою владних структур Сербії сфальсифікувати результати виборів до місцевих органів влади, спричинили нову політичну кризу. Міжнародні експерти так оцінили становище, що склалось у цій країні: “Республіка переживає політичну кризу і потребує політичних реформ, а Президент Мілошевич повинен поступитись демократичному тиску і розпочати реформи в системі” [51]. І ще: “Президент Сербії перебуває в надзвичайно складній ситуації. Шансів на те, що йому вдасться утриматись на верхівці владної піраміди, мало, але все ж вони є” [52].

У липні 1997 р. парламент СРЮ обирає С. Мілошевича президентом Союзної Республіки Югославія. Несхвально до цієї події поставилися в Чорногорії і автономному краї Косово. Як вважають експерти, чотирирічне перебування С. Мілошевича на посаді югославського президента загрожує стати “троном на вулкані” [53]. Це передбачення підтвердили трагічні події, пов'язані з розв'язанням багаторічного косовського конфлікту.

У *косовській кризі* зіткнулися основоположні принципи сучасних міжнародних відносин: територіальна цілісність держав і невтручання в їхні внутрішні справи, з одного боку, і право націй на самовизначення, гуманітарного обов'язку захисту прав людини, зокрема національних меншин незалежно від національних кордонів, — з іншого [54, 217].

Косово (столиця — м. Приштина) — автономний край у складі Сербії; загальна площа — 10,9 тис. км², населення становить близько 2 млн чол. Визначення Косово як автономного краю, так само, як і Воеводини, дає Конституція СФРЮ 1974 р. Косово — один з найчудовіших куточків Сербії, тут народжувалась сербська державність.

У березні 1981 р. косовські албанці ініціювали заворушення, вимагаючи надати краю статус союзної республіки. Як відповідь Белград направив у Косово війська, запровадив у краї надзвичайний стан. 3 лютого 1989 р. сербський парламент прийняв поправки до

Конституції Республіки Сербія, згідно з якими урізались права автономних країв. У червні того ж року С. Мілошевич на мітингу в честь 600-річчя битви на Косовім Полі, в якій 28 червня 1384 р. серби вступили в нерівний поєдинок з вишколеними військами Оттоманської Порти (під час битви загинули князь Лазар і султан Мурад), заявив косовським сербам, що “більше ніхто не дасть вас скривдити”; а в липні сербське керівництво розпустило крайові органи влади Косово і призначило особливу дирекцію з управління краєм. У Косово були введені сербські війська і спецпідрозділи сербської поліції, які замінили місцеві органи правопорядку.

На противагу Белграду косовські албанці обрали свого президента, парламент, сформували крайовий уряд, утворили визвольну армію Косово, командири якої вимагають повної незалежності краю, а в майбутньому — приєднання до Албанії. У 1998 р. власті Югославії й албанські сепаратисти в Косово вступають у збройний конфлікт.

Загалом сутність трагедії Косово полягає в зіткненні інтересів двох етнічних груп: сербів, які становлять основне населення СРЮ, та албанців, які становлять більшість населення провінції і користуються підтримкою ззовні. Мета керівництва СРЮ, підтримуваного більшістю сербського населення, — зберегти територіальну цілісність держави. Мета албанських сепаратистів — здійснення права на самовизначення з вірогідним подальшим приєднанням до Албанії. Становище в Косово стало своєрідною “бомбою з годинниковим механізмом” на Балканах.

Переговори Белграда і Приштини, резолюції Ради Безпеки ООН не сприяють нормалізації становища. Збройне протистояння триває. 29 січня 1999 р. контактна група (Росія, США, Франція, Великобританія, ФРН і Італія) у заяві міністрів закордонних справ виступає з жорсткою вимогою до Белграда і Приштини розпочати мирні переговори на основі десяти принципів, вироблених контактною групою, сутність яких — збереження територіальної цілісності Сербії і Югославії і надання краю Косово широкої автономії.

Переговори між делегаціями Сербії і косовських албанців спочатку в паризькому передмісті Рамбуйє, а потім у Парижі успіху не досягли. Сербська делегація відмовилась дати згоду на введення до Косово військ Північноатлантичного альянсу. Президент міжнародної асоціації “Адвокати без кордонів” Ж. Голбандель заявив: “Ті, хто вів переговори з Мілошевичем, зробили все можливе для того,

щоб Президент Югославії не міг підписати тексти пропонувані йому угод” [55, 13]. Югославія фактично одержала ультиматум: якщо вона підпише договір, на територію краю ввійдуть війська НАТО, а якщо не підпише — відповідатиме за провал переговорів, що може спричинити “покарання” бомбовими ударами. НАТО дістала формальний привід продемонструвати в дії “концепцію необмеженої відповідальності” альянсу і його права на “гуманітарну інтервенцію”. Насправді “це була неприкрита агресія НАТО проти суверенної Югославії — за всіма класичними канонами міжнародного права” [57, 9]. Прийняте консенсусом Генеральної Асамблеї в грудні 1974 р. (резолюція 3314) визначення агресії однозначно наголошує: “Кваліфікуватиметься як акт агресії... бомбардування збройними силами держав території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території держави”. І далі: “Жодні міркування іншого характеру — політичного, економічного, військового чи іншого характеру — не можуть бути виправданням агресії”.

Агресія НАТО “Союзницька сила”. 24 березня 1999 р. Генеральний секретар НАТО Х. Солана віддає наказ Верховному головнокомандувачу об’єднаних збройних сил НАТО в Європі генералу В. Кларку розпочати військову операцію проти Союзної Республіки Югославія. Як обґрунтування для застосування сили названо прагнення запобігти гуманітарній катастрофі, спричиненій політичною геноциду, яку проводять власті СРЮ щодо етнічних албанців. Операція НАТО “Союзницька сила” з міжнародно-правової точки зору є застосуванням воєнної сили без санкцій ООН з метою надати підтримку одній із сторін внутрішнього конфлікту між центральною владою Союзної Республіки Югославія і збройними сепаратистами провінції Косово. Дії Північноатлантичного альянсу в умовах югославської кризи переконливо свідчать, що Європа “поступилась” правовими та етичними нормами на користь застосування сили [57].

Безпосередню участь у війні НАТО проти Югославії (надання збройних сил або території для їх розгортання) взяли 14 держав: Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, США, Туреччина, Угорщина, Франція. Уряд Чехії прийняв рішення про надання в розпорядження натовських збройних сил військових і цивільних аеродромів, а також дозволив наземний транзит військового персоналу і бойової

техніки через територію республіки. До речі, під час косовської операції НАТО 75 % чехів рішуче засудили бомбардування Югославії [58]. Повітряний простір або територію для розгортання збройних сил альянсу надали нейтральні держави: Албанія, Болгарія, Македонія, Румунія. Лише уряд Австрії категорично заборонив доступ літакам НАТО у повітряний простір своєї країни.

Від початку агресії проти Югославії, з 24 березня до 8 червня 1999 р., НАТО здійснило 35 тис. повітряних нальотів. У повітряних нальотах брало участь понад 1000 бойових літаків і 206 гелікоптерів. Було випущено понад 10 тис. крилатих ракет і скинуто 79 тис. тонн вибухових речовин. Від бомбардувань загинуло понад 2 тис. мирних жителів, понад 6 тис. важко поранені, багато з них залишаться інвалідами до кінця свого життя. Втрати величезні і в матеріальному плані — збиток від війни перевищує 100 млрд дол. Зруйновано промисловість і систему життєзабезпечення країни. Ще не повністю оцінені наслідки економічної катастрофи і наслідки використання зброї із збідненим ураном [59].

НАТО проведенням повітряно-морської наступальної операції домоглась капітуляції керівництва СРЮ на умовах, висунутих альянсом до війни. Війська СРЮ виведені з Косова. Однак при цьому основне політичне завдання, що декларувалося, — запобігти гуманітарній катастрофі в провінції — не тільки не виконане, а й ускладнилося. По-перше, у результаті масової втечі албанського населення з Косова. З краю пішло 650 тис. албанців (з них 350 тис. чол. — після початку ракетно-бомбових ударів НАТО). По-друге, внаслідок втечі з провінції сербського населення після виведення звідти збройних формувань СРЮ.

З метою закріплення результатів воєнної кампанії, повернення албанських біженців, а також виведення Косова з-під влади уряду СРЮ НАТО ініціювала миротворчу операцію в провінції, яка здійснюється за рішенням Ради Безпеки ООН. В ній беруть участь до 50 тис. військовослужбовців. Контингенти із США, Великобританії, Німеччини, Франції та Італії діють під керівництвом НАТО. Росія представлена 3600 військовослужбовцями, які перебувають під національним контролем. На початку серпня 1999 р. у м. Сараєво за участі балканських лідерів (С. Мілошевич не був запрошений), керівників країн ЄС, президента США Білла Клінтона, прем'єр-міністра Росії Сергія Степашина підписано Пакт про стабільність у Південно-східній Європі. Безпосередню участь у реалізації Пакту про стабільність на Балканах прагне взяти Україна.

Етнічний конфлікт сербів і косовських албанців у результаті операції “Союзницька сила” загострився, сутички між ними не вщухають. З краю насильно вигнано понад 350 тис. жителів-неалбанців, передусім сербів і чорногорців. У період з 12 червня 1999 р. до 30 березня 2000 р. здійснено 4564 терористичні акти, вбито понад 936 чоловік. Зруйновано або спалено 82 монастирі і церкви і понад 50 тис. будинків. Етнічними чистками, спаленням і руйнуванням церков, монастирів і культурно-історичних пам’яток руйнуються етнічне коріння і духовний зв’язок Косова як колиски сербської державності з іншими частинами Сербії [59]. Косовська проблема переходить у XXI ст. з туманною перспективою на розумне вирішення найближчими роками.

В основі конфлікту в Косові — націонал-екстремізм, виявлений сербами й албанцями, а також територіальні, політичні та геополітичні інтереси великих європейських і світових держав.

Геополітичний вимір косовської кризи. Провідну роль у розгортанні операції НАТО в Югославії відігравали США як могутня наддержава, демонструючи тим реалізацію на практиці моделі однополярного світоустрою та підтверджуючи водночас, що при побудові світової архітектури XXI ст. Європі не обійтись без військово-політичного патронату й арбітражу Вашингтона. Стратегічними інтересами США були використання кризової ситуації як інструменту тиску на режим С. Мілошевича, забезпечення взаємодії з європейськими союзниками по НАТО, зміцнення позиції цього воєнно-політичного блоку в Європі, створення суцільного підконтрольного економічного і політичного атлантично-європейського простору, східні краї якого поетапно, але послідовно насуваються на центральні масиви Євразії [60, 65]. На практиці перевірялась нова стратегічна концепція, згідно з якою НАТО, а не ООН і ОБСЄ, є організацією, що гарантує мир і стабільність у Європі і світі, й відповідно до якої альянс може використовувати свої збройні сили поза зоною дії Північноатлантичного договору і без обов’язкового мандата єдиного уповноваженого на це органу — Ради Безпеки ООН.

У результаті знехтувано міжнародне право. Керівництво СРЮ і керівництво НАТО зневажили пошуком мирного розв’язання косовського конфлікту і ледве не ввергли людство у світову війну. Балканська війна — найбільша в Європі після Другої світової. Не випадково її вважають прообразом воєн XXI ст., коли перемога цілком визначатиметься рівнем застосування новітніх технологій, високоточної зброї тощо.

Жодна з європейських держав не наважилась заблокувати воєнну акцію альянсу проти СРЮ, розпочату без санкції Ради Безпеки ООН, хоча рішення кожна з них приймала нелегко Євразії [54, 226–244]. Майже в усіх західноєвропейських країнах при владі перебувають ліві уряди соціал-демократів, лейбористів, соціалістів. Переймаючись своєю репутацією захисників національних інтересів, вони змушені були постійно доводити свою рішучість використовувати всі засоби, у тому числі військову силу, для врегулювання міжнародних криз, показуючи, що європейці долають своє безсилля, дефіцит політичної волі і готові взяти на себе необхідну міру відповідальності за забезпечення миру і безпеки на власному континенті.

Керівні кола Франції виступили за необхідність отримати мандат Ради Безпеки ООН для застосування військової сили проти Югославії, а також за активне співробітництво з Росією у розв'язанні кризової ситуації. Проте Париж так і не наважився відкрито виступити проти бомбардування СРЮ, боячись розриву із США і європейськими партнерами — Великобританією, Німеччиною та Італією. Позиція Великобританії щодо косовського конфлікту визначалась прагненням поєднати безумовне рівняння на США в НАТО з поступовим зближенням з країнами континентальної Європи у процесі євробудівництва. Німеччина однозначно виступила за застосування військової сили проти сербів і чорногорців — своїх одвічних історичних супротивників. Крім того, Німеччина під час югославської кризи прагнула остаточно ліквідувати морально-політичні наслідки своєї поразки у двох світових війнах. Італія підтримала прийняте під тиском США рішення про використання військової сили проти СРЮ, виявивши одночасно стурбованість тим, що робитиме Захід в Югославії після закінчення бойових дій. Війна в Югославії порушила основи колективної безпеки в Європі, показала, якою мірою європейські союзники політично залежать від США. Європа вкотре зрозуміла нікчемність своєї долі в євроатлантичному співтоваристві. Ось що зауважує Б. Олійник: “Навіть гранд-держави Європи суверенні лише за формою, за змістом же — васали супердержави” [61, 16].

У результаті розпаду Югославії у 1999 р. Німеччина, яка ініціювала цей процес, отримала (через Австрію і віднині дружні їй Словенію і Хорватію) вихід до Адріатики, прокладаючи тим самим “балканські коридори” в напрямі Туреччини і Близького Сходу — “зони життєво важливих інтересів США”. У цій ситуації США перебирають

ініціативу у Німеччини, беруть під контроль процес балканської де-стабілізації, їм допомагають Великобританія і Франція, які неохвально ставляться до посилення впливу Німеччини на Балканах (що нагадує геополітичну ситуацію Німеччини в роки Першої і Другої світових війн) і прагнуть відновити свою колишню роль у цьому регіоні.

Отже, в геополітичному плані США намагаються усунути можливість конкуренцію Європи, протиставляючи інтеграційним процесам у Європейському Союзі ідею євроатлантичної солідарності, для підкріплення якої необхідні вогнища нестабільності в Старому Світі. В цьому контексті Балкани покликані відіграти особливу роль [62, 12].

Косовська криза 1999 р. стала першою жорсткою сутичкою Росії і Америки після закінчення “холодної війни”. Наслідки Балканської війни є серйозною зовнішньополітичною поразкою Росії. Те, що США зважились на великомасштабну воєнну акцію, чітко усвідомлюючи реакцію світової громадськості, зокрема Росії, свідчить, що думка Москви не була вирішальною для Вашингтона. Загалом з початку 90-х років зовнішня політика Росії пройшла складний шлях — від повної бездіяльності до зосередження й активного відстоювання національних інтересів, у тому числі і на Балканах. Зрештою, Росія рішуче засудила операцію НАТО проти СРЮ як агресію проти суверенної держави і виступила ініціатором пошуку дипломатичного і політичного врегулювання цієї складної проблеми [54, 22, 73].

Не можна не погодитись із твердженням, що фатальної потреби у розпаді Югославії не було. Могли б бути й інші варіанти трансформації федеративної держави південних слов'ян. Проте вони не реалізовані. Народи Балкан і далі дорого платять за дії Заходу, який сприяв прискореному розпаду Югославії під тиском націоналістів. Нині Захід зосередив зусилля на руйнуванні суверенної держави СРЮ: Косово вже виведене з правового поля Югославії; висуваються пропозиції щодо надання більшої автономії Воєводині; керівництво Чорногорії за підтримки Заходу започаткувало процес, спрямований на проголошення суверенітету і вихід із СРЮ.

Проблема Косова стала для С. Мілошевича фатальною. Як показав час, ліквідація автономії Косова стала грубою політичною помилкою С. Мілошевича, вона спричинила косовську війну, сербську революцію і його відставку [63]. “Балканські війни” не були успішними для С. Мілошевича. Врешті-решт він втратив усі землі, які розраховував включити до складу “Великої Сербії”.

На результати президентських виборів (вересень 2000 р.) помітно вплинула позиція Заходу, який пообіцяв змученій розрухою і війною країні міжнародну допомогу в разі “демократичного вибору”. Проте вирішальну роль у відставці С. Мілошевича відіграло об’єднання сил опозиції та висунення нею нового лідера. Основним суперником С. Мілошевича на президентських виборах став доктор права, 56-річний голова Демократичної партії Сербії Воїслав Коштуніца, якого підтримали ще 17 опозиційних організацій, що об’єднались у передвиборний рух “Демократична опозиція Сербії”.

В. Коштуніца, на відміну від інших опозиційних лідерів, ніколи не співробітничав не тільки з офіційною югославською владою, а й із Заходом. В інтерв’ю югославському телебаченню він публічно засудив НАТО за його “злочинні дії” під час косовської кризи. При цьому він ніколи, за його словами, не стане послідовним прихильником Заходу і завжди пам’ятатиме, що являє собою народ, який з вини західних держав систематично зазнавав принижень, голодував, замерзав і страждав від бомбардувань [64]. Така позиція дала В. Коштуніці право стати єдиною реальною альтернативою С. Мілошевича і перемогти на виборах.

Здобути владу для В. Коштуніци виявилось порівняно просто, а от розплутати клубок проблем, які дістались йому від попередника, насамперед економічних, буде набагато складніше. Югославія потребує серйозного реформування державної влади, кардинальних змін відносин федерального центру з провінціями, насамперед з Чорногорією і Косово. Певна річ, сьогодні Югославія без С. Мілошевича інша. Але проблеми залишаються ті самі [65].

У 80-х роках в Югославії набув поширення такий політичний сюжет: Запитання: “Скільки держав буде в Європі у 2000 р.?” Відповідь: “Десять: одна об’єднана Західна Європа, одна об’єднана Східна Європа і вісім Югославій”. Реальність виявилася набагато драматичнішою і трагічнішою.

4.3. Українсько-польські політичні відносини — гарант стабільності у східноєвропейському регіоні

Попередні зауваження. Зміна геополітичної конфігурації в Європі наприкінці 80 — на початку 90-х років ХХ ст., спричинена

розпадом СРСР і Варшавського договору, зумовила докорінну перебудову системи міжнародних відносин на Європейському континенті: розпочалось формування нового геополітичного, гео економічного і соціокультурного простору. У цьому значенні для України надзвичайно важливим і одним з пріоритетних напрямків зовнішньої політики став польський.

Нинішньому українсько-польському зближенню передували тривалий майже п'ятсотрічний період непорозумінь і суперечностей, коли відносини двох держав були відносинами "підкорювача й підкореного, гнобителя і пригнобленого, експлуататора і експлуатованого" [66, 23]. Як результат, у громадській думці українців і поляків сформувався негативний стереотип стосовно одне одного. Згідно з даними соціологічного опитування, проведеного у Польщі в 1992 р., 53 % поляків вважали Україну державою, небезпечною для Польщі [67, 123]. Аналогічні настрої існували і в українському суспільстві, зокрема у західних і центральних областях.

Зважаючи на несприйняття націями одна одної та можливі територіальні претензії, можна було очікувати, що процес зближення двох країн буде тривалим і складним. Але внутрішні політичні та соціокультурні перетворення, міжнародна обстановка початку 90-х років сприяли поглибленню українсько-польського партнерства.

Модернізація політичної сфери та структурні реформи у Польщі. Сучасний модернізаційний процес у Польщі розпочався задовго до падіння соціалістичної системи, що пояснюється насамперед недостатньою її легітимністю. Специфіка польського соціалізму полягала у тому, що у Польщі зберігалися багатопартійна система (хоча й формально), самостійне селянство після невдалої спроби колективізації та відносна незалежність наукової сфери. Крім того, численна польська діаспора (близько 10 млн чол.) мала можливість лобювати інтереси Польщі в урядах Франції, США, Канади. Специфічну роль консолідатора нації відіграла й римо-католицька церква.

І хоча у Польщі початок перетворень пов'язують з 1989 р., реально відхід від радянської владної моделі розпочався у 1981 р., коли профспілка "Солідарність", яка налічувала на той час 9447 тис. членів [68, 124], заявила про себе як про політичну силу і стала впливовим інститутом громадянського суспільства. Протягом 80-х років у Польщі було створено перші атрибути демократичної держави — конституційний і державний трибунали та реальну багатопартій-

ність, запроваджено політичні свободи, розширено права і конституційні гарантії для фермерських господарств.

У 1989 р. у результаті “круглого столу”, коли було досягнуто домовленостей між Польською об’єднаною робітничою партією (ПОРП), “Солідарністю” та іншими партіями про подальшу стратегію суспільного розвитку, у Польщі було закладено підґрунтя для формування президентсько-парламентської республіки, заснованої на принципі поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент — Сейм і Сенат, виконавчу — рада міністрів і президент, судову — незалежні суди. Вищим органом конституційної юрисдикції є конституційний трибунал.

Парламентські вибори 1989 р., які відбувалися за участі основних політичних акторів, привели до влади поряд з членами ПОРП і представників опозиції: “Солідарність” одержала 35 % мандатів у Сеймі (оскільки на виборах до Сейму існувала система квотування мандатів) і 99 % у Сенаті. Це дало можливість сформувати у Польщі восени того ж року перший несоціалістичний уряд, який очолив Т. Мазовецький. Саме з діяльністю цього уряду пов’язані початок докорінного реформування польської економіки і переорієнтація зовнішньої політики.

Зазначимо, що уряд Т. Мазовецького успадкував від соціалістичної системи спотворену інфраструктуру економіки. Це виявлялося через надто велику частку державного сектору, нерівномірний розвиток виробничих галузей, недостатній розвиток сфери товарів загального вжитку та послуг. Крім того, ситуація ускладнювалася великою сумою зовнішнього боргу, який у 1989 р. становив 47 млрд дол. [68, 23]. Економіка характеризувалася слабозвиненим експортом, який практично обмежувався країнами Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), відсутністю іноземних капіталовкладень і виробничих зв’язків із зовнішнім ринком.

Проте політичні передумови для початку ринкових реформ склалися максимально сприятливо. Останній соціалістичний уряд М. Раковського “зробив польським реформаторам царський подарунок, розморозивши влітку 1989 р. ціни і, відповідно, взявши відповідальність за цей непопулярний крок” [69, 224]. У результаті в другій половині 1989 р. у Польщі виникла гіперінфляція (1500 % за півроку) і як наслідок — різке падіння рівня життя і масове безробіття.

За визначенням міністра фінансів Польщі Л. Бальцеровича, в економічній сфері ця держава “досягла точки, нижче якої вже неможливо було опуститися” [70]. У такій ситуації уряд Т. Мазовецького фактично отримав карт-бланш на здійснення радикальних економічних реформ, запропонованих Л. Бальцеровичем.

Реалізація плану Л. Бальцеровича (“шокової терапії”) розпочалася у січні 1990 р., а пакет законів, прийнятих парламентом, спрямовувався насамперед на стабілізацію економіки, що було умовою подальших економічних реформ. Стабілізація у Польщі зводилася, по-перше, до лібералізації цін (перехід до ринкового принципу ціноутворення); по-друге, до скорочення дефіциту державного бюджету внаслідок реформи податкової системи; по-третє, до перегляду грошової політики, утримання відносно стабільного курсу злотого. Завдяки “шоковій терапії” Польща порівняно легко пережила економічну кризу і пододала спад виробництва, спричиненого докорінним реформуванням економіки, а також нестабільною внутрішньополітичною ситуацією. Суттєво вплинула на перебіг нинішнього модернізаційного процесу у Польщі політична та економічна підтримка держав Європейського Союзу та США, що виявлялося в наданні системи грантів для економічних, освітніх програм, реструктуризації, а згодом анулювання майже половини зовнішнього боргу (49 млрд дол.), який мала Польща у 1991 р.

Проте реформи початку 90-х років мали надзвичайно високу соціальну ціну. Внаслідок спаду промислового виробництва рівень безробіття у 1993 р. сягнув 16,4 %, різко знизився рівень купівельної спроможності населення тощо [71, 47–58]. Цілком природно, що “глибока політична криза 1991–1992 рр. у поєднанні із соціальною незахищеністю різних верств населення перед шокowymi ринковими реформами, які боляче вдарили по простих людях, призвели до критичного рівня довіри до владних структур” [72, 110] і спричинили перемогу лівих сил на дострокових парламентських виборах 1993 р. Союз демократичних лівих сил (СДЛС), спадкоємець ПОРП, отримав найбільшу кількість мандатів у Сеймі — 20,5 % і, відповідно, відіграв вирішальну роль у процесі формування уряду.

Основою економічної політики лівоцентристського коаліційного уряду стала середньострокова програма “Стратегія для Польщі” (план Колодко), розрахована на 1994–1997 рр. До програми увійшло 10 ключових підпрограм, які поєднували глибокий аналіз ситуації, що склалася, визначення мети, засобів її досягнення та можливих

перешкод на цьому шляху. Серед пріоритетів польської внутрішньої політики називались: швидке економічне зростання, системна і макроекономічна стабілізація, а також підвищення рівня життя [73, 10–15]. Проте вже через рік ця програма була переглянута, оскільки основні макроекономічні показники виявилися кращими, ніж передбачалося.

Парламентські вибори 1997 р. засвідчили здатність політичних сил, представлених на політичній сцені Польщі, до цивілізованої передачі влади від одного спектра політичних сил до іншого. За результатами виборів до парламенту пройшли п'ять об'єднань, утворивши доволі впливові праве крило, центр і ліве крило. Найбільшу кількість мандатів здобула виборча акція “Солідарність” — 201 місце в Сеймі та 51 в Сенаті. Їхні суперники з “Союзу лівиці демократичної” отримали 164 місця у Сеймі та 28 у Сенаті [74]. Результати парламентських виборів 1997 р. представили Польщу “як цілком зрілу демократичну країну західного типу” [75].

Проте розглядати будь-яку коаліцію, представлену у парламенті, як єдину сконсолідовану силу — передчасно. Праві і ліві залишаються коаліціями, утвореними з метою подолання виборчого бар'єру. Часто ці утворення характеризуються ідеологічною несумісністю коаліціантів, труднощами порозуміння всередині партій, що й підтвердив розкол правлячої правоцентристської коаліції у 2000 р. Разом з тим “хвороби росту”, що спостерігаються всередині партійно-політичного спектра Польщі, не є перешкодою для проведення досить виваженої і послідовної внутрішньої та зовнішньої політики. Крім того, на наш погляд, у цій країні вже не існує реальної політичної сили, здатної завадити проєвропейському розвитку держави.

Завдяки системним реформам, які почалися у 1990 р., в економіці Польщі відбулися значні зміни у структурі виробництва ВВП, що наближає її до структури країн ЄС. По-перше, збільшилась частка сектору послуг (41 % у 1999 р.); по-друге, знизилася роль сільського господарства у створенні ВВП (4,8 %, хоча у сільському господарстві зайнято понад 27 % робочої сили). Однак великим залишається зовнішній борг (йдеться про урядовий борг), який на кінець 1999 р. становив 32,1 млрд дол. Разом з тим темпи економічного зростання, яке спостерігається у Польщі з 1992 р., є найвищими у Європі. У 2000 р. рівень економічного зростання становив 5,9 %, сумарна вартість іноземних інвестицій в економіку перевищувала 30 млрд дол., рівень безробіття зменшився до 9,4 %. Загалом рівень ВВП 1989 р.

Польща в 1999 р. перевищила вже на 20 %. У 1999 р. середньомісячна оплата праці у народному господарстві становила 1835 злотих, що еквівалентно 463 дол.

Втім, високий рівень стабільності політичної системи та високі темпи економічного зростання все-таки недостатні для безперешкодної інтеграції Польщі в ЄС. У цьому контексті українсько-польське партнерство економічно і політично об'єктивно виправдане.

Українсько-польське зближення: геополітичні чинники. В роки, що передували розпаду СРСР, польська східна політика велася за дворівневим принципом. З одного боку, Польща вела переговори з керівництвом СРСР щодо виведення радянської групи військ, дислокованих на її території, та врегулювання економічних питань, пов'язаних з постачанням енергоресурсів для потреб польської промисловості. З іншого — поряд з офіційними міждержавними відносинами Польща встановлювала неформальні зв'язки із союзними республіками через реалізацію спільних економічних проектів.

З приходом до влади “Солідарності” у 1989 р. та перемогою її лідера Л. Валенси на президентських виборах 1990 р. в основу зовнішньої політики Польщі було покладено принципи, напрацьовані “Солідарністю” протягом 80-х років, а саме: прагнення до інтеграції із західними структурами безпеки і економічна співпраця; віддалення від Росії при збереженні і подальшому розвитку всебічних відносин із союзними республіками.

Розпад Варшавського блоку та РЕВ призвів до того, що більшість країн Центральної і Східної Європи, у тому числі Україна і Польща, постали перед проблемою вироблення нової геополітичної стратегії та власних концепцій національної безпеки. Польща насамперед намагалася унеможливити розвиток міждержавних конфліктів у східноєвропейському регіоні і, відповідно, ускладнення внутрішнього становища. Саме тому Польща стала першою країною, яка визнала державну незалежність України (2 грудня 1991 р.) та однією з перших визнала незалежність Росії.

Польща, як і інші постсоціалістичні країни, стояла перед дилемою — створення власних регіональних систем безпеки на кшталт НАТО (НАТО-біс) чи рух у напрямі європейських політичних структур. Одразу після розпаду Радянського Союзу Польща, прагнучи отримати гарантії безпеки від Заходу, виробила власну концепцію вступу до НАТО і розпочала її реалізацію, вважаючи неможливою

інтеграцію країни в ЄС без членства в НАТО, що сприятиме безпеці всієї Європи. Як наслідок, у лютому 1991 р. у Вишеграді за участі Польщі, Угорщини та Чехословаччини було утворено субрегіональне об'єднання “Вишеградська трійка” для координації політичних та економічних зусиль з питань приєднання до загальноєвропейського інтеграційного процесу. У свою чергу, прихильне ставлення країн Західної Європи та США до зовнішньополітичної позиції держав “трійки” зумовило фактичну втрату ними інтересу до партнерства на Сході. Саме тому “вінцем самостійної польської зовнішньої політики і одночасно лебединою піснею” вважають визнання Польщею державної незалежності України [76].

У подальшому зовнішня політика Польщі пов'язана з намаганнями якнайшвидше приєднатися до трансатлантичних і загальноєвропейських структур. Проте інтеграція в ЄС неможлива без врегулювання відносин із сусідніми країнами, що сприяло прагненню Польщі зберегти добрі відносини на Сході. Маючи на східних кордонах двох сусідів — Росію і Україну, які перевершують її за населенням та військовим потенціалом, Польща не мала можливості підтримувати лише одну з них. Разом з тим польські політики добре розуміли (і надто часто це повторюють), що існування незалежної України є важливим показником невідродження імперських настроїв у пострадянському, насамперед — російському суспільстві, що зумовило політику “однакової дистанції” у відносинах із східноєвропейськими державами. З огляду на це у травні 1992 р. було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Польща. Сторони підтвердили готовність до політичного співробітництва на міжнародному й регіональному рівні, відсутність територіальних претензій, відмову від війни як засобу вирішення спірних питань між двома державами [77, 9–13]. Однак польська сторона стримано поставилася до пропозицій президента Л. Кравчука щодо перетворення “Вишеградської трійки” на четвірку з участю України та до пропозицій щодо утворення союзу держав Балто-Чорноморського регіону.

Це свідчило про втрату динамізму в українсько-польських відносинах. По-перше, це пояснювалось бажанням польських реформаторів підтримувати добросусідські відносини з усіма пострадянськими державами і передусім з Росією, що було запорукою отримання насамперед енергетичних ресурсів, необхідних для здійснення економічних реформ. По-друге, на початку 90-х років Польща не була

впевнена в політиці об'єднаної Німеччини (потенційного агресора, на переконання поляків) щодо своїх територій. У міру посилення впевненості Польщі, що об'єднання Німеччини не порушить стабільності у Європі, політика Варшави остаточно спрямовується на Захід.

Виступаючи у Сеймі в січні 1993 р., міністр закордонних справ Польщі К. Скубішевський зазначив, що "...для польської політики 90-х років Європейський континент, а ширше — євроатлантична зона буде стратегічною сферою..." Серед пріоритетних цілей прозахідної політики Польщі називалися такі: поглиблення європейської орієнтації Польщі через її поступове залучення в інтеграційні структури і ланцюг західноєвропейських і північноатлантичних взаємозв'язків; участь у створенні нового європейського порядку, що ґрунтується на співпраці держав і координації міжнародних інститутів, особливо у створенні загальноєвропейської системи безпеки; розвиток двосторонньої співпраці в усіх сферах з державами Західної Європи і Північної Америки [78, 9–10].

Відповідно до концепції польської зовнішньої політики у 1993 р. відбувся візит міністра національної оборони Польщі Я. Онишкевича в Україну. Було підписано угоду між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Польщі про військове співробітництво, принципи співпраці між міністерствами, штабами і з'єднаннями обох країн. Визначено якісні характеристики військової торгівлі між державами. Польська делегація наголосила на важливості для безпеки Європи нейтралітету України та її без'ядерного статусу. Польська сторона підтримала розширення участі України в програмах і робочих групах Центральноєвропейської ініціативи. Крім того, сторони дійшли згоди, що проекти створення окремої системи безпеки цього регіону — український "Сфера безпеки і стабільності Центрально-Східної Європи" та польський — НАТО-біс не можуть реалізувати ні Україна, ні Польща. Україна — внаслідок економічної залежності від Росії, Польща — у зв'язку з побоюванням, що входження до будь-яких структур, крім євроатлантичних, призведе до зволікань із вступом до НАТО і віддалення від ЄС.

Україна ж через специфічне геополітичне становище, високий рівень залежності від імпорту енергоносіїв з Росії та від західних кредитів (їх брак був причиною гіперінфляції у 1993 р.), різну спрямованість зовнішньополітичних пріоритетів населення та інші чинни-

ки змушена була в основу своєї зовнішньої політики покласти принцип багатовекторності. Юридично політика багатовекторності закріплена у прийнятих Верховною Радою України у липні 1993 р. “Основних засадах зовнішньої політики України”. Прийняття такої концепції зовнішньої політики певною мірою сприяло тому, що Україна здобула імідж країни з невизначеними зовнішньополітичними пріоритетами. Зазначені чинники сприяли тому, що українсько-польське партнерство першої половини 90-х років розвивалося здебільшого на рівні політичних декларацій.

З перемогою на парламентських виборах у Польщі у 1993 р. лівоцентристської коаліції, традиційно налаштованої проросійськи, польсько-російське співробітництво набуло нового імпульсу. Одразу після виборів В. Павляк — прем'єр-міністр Польщі та Ю. Олекси — маршалок Сейму свої перші візити зробили до Москви, прагнучи поживити економічні контакти з Росією. Позиція ж Росії щодо майбутнього статусу ЦСЄ, в тому числі й Польщі, залишалася специфічною. По-перше, Росія вважала, що міжнародні організації повинні зберігати існуючі “сфери відповідальності”, що означало: на Заході діють НАТО, ЄС, ЗЄС, на Сході — СНД, а між ними розташовується неорганізована Центральна Європа, яка має бути сферою спільної відповідальності. По-друге, роль найважливішої європейської організації має виконувати ОБСЄ, а не ЄС чи НАТО. По-третє, міжнародній спільноті слід визнати особливі інтереси Москви на території колишнього СРСР [76]. Варшава виступала категорично проти такого європейського порядку, а висловлювання польських політиків підтвердили проєвропейські наміри їх країни: “Для ляха, якому слід було б змагатися з “вірним росом” за Київ, такий діагноз східноєвропейської політики вже неактуальний, і він замість того, щоб вважати Київ — “матір міст руських” — предметом боротьби з Москвою, бачить в Україні рівноправного партнера” [76].

Крім того, істотно вплинув на охолодження російсько-польських відносин і поживлення українсько-польських досягнутий у Польщі в 1993 р. приріст ВВП при скороченні товарообороту з Росією.

Отже, певна стагнація в українсько-польських відносинах першої половини 90-х років мала об'єктивні причини. Обидві країни шукали можливі домінанти своєї зовнішньої політики, що виявлялося в прагненні політичних еліт обох держав до самостійного діалогу із західноєвропейськими політичними та економічними структурами. Та як тільки політичні еліти обох держав зрозуміли,

що входження в Європу не буде безперешкодним, почався процес їх зближення.

Зміст українсько-польського стратегічного партнерства. Пошуки Україною можливих шляхів виходу на європейську політичну сцену і європейські ринки зумовили якісно нові підходи у формуванні зовнішньої політики нашої держави. Саме з огляду на це відбулося спочатку погравлення українсько-польських відносин, а згодом піднесення їх до рівня стратегічного партнерства. Проте після проголошення державної незалежності міжнародне становище України залишалося надто суперечливим. З одного боку, було очевидно, що в Європі з'явився новий суб'єкт міжнародної політики, з яким неможливо не рахуватися. З іншого — на фоні тривалого конфлікту з Росією навколо Криму і чорноморських військових баз прагнення позбавити Україну статусу ядерної держави, а також глибокий рівень інтегрованості України в економіку колишнього Союзу, а відтак її економічна залежність від Росії робили для більшості держав політичну незалежність України сумнівною. Стримане ставлення до України продемонструвала й Польща, проігнорувавши широкомасштабну програму українсько-польського співробітництва, запропоновану Л. Кравчуком у середині 1993 р. Підписання 14 січня 1994 р. у Москві тристоронньої угоди між президентами Росії, США й України щодо ліквідації ядерної зброї на території України, а також пошук Польщею союзників у питанні входження в НАТО сприяли зближенню двох країн і створювали передумови для формування якісно нової “української політики”.

Дії Варшави були, з одного боку, відповіддю на прагнення Києва до Європи, з іншого — проявом нового бачення польсько-українських відносин; їх планували не лише конструювати на двосторонній основі, а й за можливості вбудовувати в європейський контекст. Така переорієнтація пов'язана насамперед з політичними подіями у Росії: обстрілом Білого дому в Москві у жовтні 1993 р. і посиленням авторитарних тенденцій у Російській Федерації.

Однією з перших спроб відновити дружні відносини з нашою державою був візит до Києва 9–11 лютого 1994 р. польської парламентської делегації на чолі з Б. Геремеком, головою парламентської комісії із закордонних справ, який сформулював позицію Польщі щодо України: “Наш інтерес полягає в посиленні незалежності України і Білорусі, інакше Польща стане останньою фортецею, “полем битви” між Сходом і Заходом, що було б для нас не вигідно” [79, 15]. Тому

у процесі зустрічі було висунуто ініціативу щодо включення України до франко-німецько-польської парламентської співпраці у межах “Веймарської групи”. А під час візиту міністра закордонних справ України А. Зленка до Варшави у березні 1994 р. було прийнято Декларацію міністрів закордонних справ України та Польщі про засади формування українсько-польського партнерства. Декларація проголосила стратегічне значення українсько-польського співробітництва для всієї загальноєвропейської системи безпеки, підтвердила важливість економічного фактора у відносинах, зазначила роль цивілізаційного чинника в українсько-польських відносинах — належності обох країн до Європи і плідності міжрегіонального співробітництва [80]. Іншими словами, було наголошено на європейському контексті українсько-польських відносин. Крім того, було задекларовано необхідність військового співробітництва в межах підписаної Україною і Польщею Програми “Партнерство заради миру”, що регулює відносини цих країн з НАТО.

З 1994 р. Польща певною мірою виконує “цивілізаційну місію” щодо України — представляє інтереси України на міжнародній арені. Так, Україну цікавила повноцінна робота у структурах Центральноєвропейської ініціативи, асоційованим членом якої вона була з 1994 р. Польща, яка головувала в ЦЄІ у 1995 р., підтримала це прагнення України під час зустрічі міністрів закордонних справ країн — членів ЦЄІ у Кракові у квітні 1995 р. і двосторонніх консультацій у Варшаві в липні 1995 р. представників МЗС України і Польщі.

Крім того, Польща відстоювала інтереси України при входженні до Ради Європи у вересні 1995 р., що значно підвищило шанси України на повноцінне членство в ЦЄІ. У результаті цілеспрямованих зусиль делегації України на чолі з прем’єр-міністром України Є. Марчуком у Варшаві на засіданні глав урядів країн ЦЄІ було прийнято рішення про необхідність рекомендувати міністрам закордонних справ Центральноєвропейської ініціативи прийняти Україну до цієї організації [8, 50].

Реальним проявом збереження добрих відносин з Україною і можливості подальшого співробітництва у міжнародних організаціях стало запрошення А. Квасневським Президента України Л. Кучми на зустріч керівників держав європейського регіону, що відбулася 7–8 червня 1996 р. у Ланьцуті. На цьому форумі крім українського і польського президентів були присутні президенти Італії,

Німеччини, Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини, Словенії. Склад учасників форуму зумовив обговорення двох найважливіших для країн ЦСЄ питань — розширення НАТО і входження до ЄС. Україна підтвердила своє прихильне ставлення до процесу розширення Північноатлантичного альянсу за умови, що на території нових держав — членів НАТО не буде розміщено ядерної зброї. Запрошення Л. Кучми означало визнання важливості України для загальноєвропейської системи безпеки. Тим самим Захід підтвердив свою зацікавленість в існуванні незалежної і внутрішньо стабільної України.

Під час офіційного візиту до Варшави Президента України Л. Кучми 25–26 червня 1996 р. було підписано Спільну декларацію Президента України і Президента Республіки Польща. Декларація засвідчила, що, по-перше, політичні відносини є пріоритетними з можливими аспектами співробітництва з такими організаціями, як ОБСЄ, Рада Європи, ЦЄІ, НАТО і ООН; по-друге, сторони взяли на себе зобов'язання розвивати українсько-польські економічні відносини, особливо у військово-технічній галузі, а також співробітництво з країнами ЄС (Польща погодилася сприяти приєднанню України до Центральноєвропейської зони вільної торгівлі СЕФТА), транскордонне співробітництво, у тому числі економічну співпрацю в межах євро регіонів “Карпати” і “Буг”. Водночас у декларації зазначалося, що жодна держава не має права вето на суверенні рішення іншої у справі приєднання до обраного нею оборонного союзу [82, 79–81].

Президент України висунув низку нових ініціатив, що могли б сприяти поглибленню українсько-польського стратегічного співробітництва: приєднання України до структур ЗЄС і ЄС, залучення України до консультацій держав “Веймарської групи”, створення у Центральній і Східній Європі зони, вільної від ядерної зброї [83, 81–85]. Ці пропозиції сприймалися обережніше саме через те, що виходили за межі двосторонніх відносин і зачіпали інтереси третіх країн або міжнародних організацій.

Офіційний візит Президента України до Республіки Польща довів близькість позицій двох держав у питаннях європейської та євроатлантичної безпеки. Варшава виступила у ролі активного посередника у відносинах України із Заходом, хоча її намагання дещо стримувалися присутністю “російського фактора” в українсько-польських відносинах.

У 1996 р. зблизилися позиції України, Польщі, а також Литви щодо подій у Білорусі, яка саме тоді переживала кризу, пов'язану з

авторитарними домаганнями президента О. Лукашенка та переорієнтацією країни на тісніші відносини з Росією. 20 листопада 1996 р. керівники трьох держав — Л. Кучма, А. Квасневський і Ю. Бразаскас зробили спільну заяву, де висловили стурбованість відсутністю демократії в Білорусі і станом дотримання прав людини [84]. Було наголошено, що суверенна Білорусь є важливим елементом безпеки у Європі. Проведення таких консультацій свідчить про зближення позицій української та польської сторін у справі регіональної безпеки, бажання Польщі відігравати роль лідера в центральній-східноєвропейському регіоні.

Поряд з українсько-польським зближенням на найвищому державному рівні з середини 90-х років відбувається зближення на рівні суспільств. Проблеми політичної, економічної співпраці між Україною і Польщею, проблеми трансформації українського суспільства обговорювалися на міжнародній конференції “Ренесанс України”, що відбулася у травні 1996 р. і на якій були представлені політичні партії та громадські організації. Високий рівень зустрічі був зумовлений присутністю українських і польських урядовців, підписанням “Меморандуму про стратегічне партнерство Польщі та України”. Найближчою метою проголошувалося зміцнення самостійності України та підтримка польських зусиль у процесі інтеграції в НАТО і ЄС. Приділялася увага всестороннім аспектам політичного співробітництва: регулярним самітам з участю президентів обох держав, постійним обмінам інформацією між МЗС, парламентами, розвитку військового співробітництва, у тому числі в межах Програми “Партнерство заради миру”.

Під час візиту Президента України до Польщі у червні 1996 р. було проголошено також про створення неурядової громадської організації Українсько-Польський / Польсько-Український Форум. Чітко була окреслена мета цієї організації — “наблизити не тільки уряди, не тільки влади, а й... наші суспільства”. Польська сторона висловила думку, що виконання функцій посла й адвоката України в усіх західних структурах належить до сфери безпосередніх інтересів Польщі. Існування Українсько-Польського / Польсько-Українського Форуму свідчить про практичну підтримку владними структурами обох країн ідей меморандуму про стратегічне партнерство. Крім того, можна бачити певне запозичення владними структурами України концептуальних засад розвитку прозахідного напрямку зовнішньої політики, розроблених представниками правих і правоцентристських партій.

З приводу українсько-польського партнерства тодішній секретар РНБО В. Горбулін зазначав: “Зближення ще нещодавно заклятих ворогів йде такими темпами, що диву даєшся. Причому, у випадку України і Польщі йдеться не просто про відносини між двома державами, а про предмет ретельної уваги і прикладу для всіх держав ЦСЄ” [85].

Про єдність української та польської точок зору щодо нерозміщення ядерної зброї на території нових потенційних країн — членів НАТО, а також планів реформування альянсу зазначив Консультативний комітет при президентах України та Республіки Польща на своєму засіданні 22–23 січня 1997 р. у Варшаві. Під час консультативної зустрічі президентів двох держав А. Квасневський підтримав ідею спеціального партнерства між Україною і НАТО та необхідність інтенсифікації відносин Північноатлантичного альянсу з Росією. А. Квасневський висловив упевненість у тому, що разом з Україною Польща здатна розв’язувати будь-які конфлікти і забезпечити регіональну безпеку. Головним підсумком офіційного візиту польського президента було підписання 21 травня 1997 р. Спільної заяви президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання”.

У цьому документі обидві країни оцінили попередні відносини, що сприяло усуненню напруження щодо українсько-польського партнерства на рівні суспільств. Джерела українсько-польських конфліктів, згідно із заявою, іноді “були за межами України і Польщі і часом були зумовлені обставинами, незалежними від українців і поляків”. Водночас визнається важливість діалогу тих, хто впливає на формування громадської думки, особливо польських громадян українського походження та українських — польського. Саме вони повинні стати активними провідниками ідеї якнайтіснішого співробітництва між Україною і Польщею. Президенти обох країн заявили, що беруть під свій патронат ідеї українсько-польського порозуміння і єднання [86].

Підписання цього документа — спроба вийти за межі вузького кола структур, заангажованих у справі українсько-польського зближення, збільшити кількість прихильників цієї ідеї. Крім того, не можна виключати і конкретнішої мети українського керівництва — поліпшення іміджу України у Польщі, яка є потенційним членом НАТО (на час підписання документа) та ЄС. Усі ці події практично

довели існування особливих відносин між Україною і Польщею, які виходять за межі дипломатичних, офіційних контактів.

Отже, українсько-польським політичним відносинам у 1993–1997 рр. сприяли добровільна відмова України від ядерної зброї та позитивне ставлення української держави до питання розширення НАТО на Схід. Україна і Польща спробували себе у справі регіональної безпеки, що яскраво виявилось під час конфлікту у Білорусі. Великий вплив мало прийняття таких важливих документів, як Конституція України від 28 червня 1996 р. і Концепція національної безпеки від 16 січня 1997 р. Через відсутність у цих документах положень про нейтралітет у Польщі почали розглядати можливість зміни зовнішньополітичної орієнтації України — “відмови від статусу позаблокової, нейтральної держави з огляду на військово-політичні реалії” [87, 33–34].

Українсько-польське партнерство у контексті членства Польщі в НАТО та ЄС. На українсько-польських зустрічах на найвищому рівні останніх років чітко простежується безальтернативність входження України до європейських структур. Про прагнення поглиблення співробітництва і поступову підготовку до повномасштабної інтеграції до європейських і трансатлантичних структур свідчать документи, прийняті Україною у 1998 р., — “Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу” і “Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на період до 2001 року”. Разом з тим посилення проімперської політики Росії, про що свідчать численні виступи російських політиків, а відтак відродження ознак біполярного світу ставлять Україну в досить складне становище.

Щодо українсько-польського партнерства, то із вступом Республіки Польща до Північноатлантичного альянсу відносини України з цією державою набувають важливого значення саме в рамках практичної реалізації західного вектора зовнішньої політики нашої держави, стратегічна мета якої — входження до європейських політичних та економічних структур.

Цілком імовірно, що Польща, яка у 1999 р. стала членом НАТО і в найближчі кілька років може стати членом ЄС, перетвориться на останній рубіж Європи, а українсько-польський кордон набуде ознак лінії, що розділяє Європу і Росію. Тому саме від рівня українсько-польської співпраці значною мірою залежить формування нової геополітичної карти Європи, а відтак — стабільність східно-

європейського регіону і, напевне, всієї Європи. У цьому зв'язку в середовищі українських політиків і українському соціумі загалом великий інтерес викликає подальша доля українсько-польського стратегічного партнерства. З одного боку, польські політики досить часто повторюють, що з власної ініціативи Польща від України не відвернеться, з іншого — постає запитання, наскільки доцільний наявний рівень українсько-польських відносин насамперед для Польщі після отримання цією державою натовської “парасольки безпеки”, а незабаром і економічних переваг від повноцінного членства в ЄС. У цьому контексті досить цікавими є дані польських соціологів. Так, якщо у 1997 р. ідею вступу Польщі до НАТО підтримувало 90 % поляків і за економічну і політичну інтеграцію з ЄС висловлювалося 88 % населення [88, 9–10], то нині лише 60 % вважають таке членство необхідним. На наш погляд, така позиція польського соціуму свідчить про певне протверезіння поляків щодо того, що членство в європейських трансатлантичних структурах принесе Польщі лише переваги. А відтак, є підстави стверджувати, що польська політична й економічна еліта й надалі буде зацікавлена у співпраці, насамперед економічній, з Україною.

У січні 2000 р. польський уряд, ухвалюючи стратегію безпеки Польщі, окремим пунктом зазначив, що “Варшава розвиватиме стратегічне партнерство з Києвом і підтримуватиме Україну в міру своїх можливостей” [89].

Поряд з політичними інтересами двох країн стосовно одна одної входження в Європу передбачає розвиток двосторонніх інтересів в інших напрямках. Йдеться про розбудову прикордонної інфраструктури, лібералізацію двосторонньої торгівлі, поглиблення коопераційних зв'язків у всіх галузях виробництва, спільну участь у загальноєвропейських економічних, науково-технічних, транспортних проектах.

Паралельно з розширенням політичної співпраці відбувається встановлення економічних і регіональних контактів між Україною та Республікою Польща. Правовою основою для формування нової системи двосторонніх відносин є Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, який сприяв підписанню низки угод і домовленостей міжгалузевого рівня, спрямованих на створення договірно-правової бази українсько-польських торгово-економічних відносин. Були укладені двосторонні такі угоди: Угода про госпо-

дарське і науково-технічне співробітництво, Угода про економічне, науково-технічне та виробниче співробітництво між міністерствами сільського господарства України і Польщі, Угода про пункти пропускання через державний кордон, Угода про міжнародні економічні перевезення, Угода про співробітництво прикордонних воєводств-областей, Угода про взаємне заохочення та захист інвестицій, Угода про залізничне сполучення через державний кордон. Оскільки Україна і Польща — держави регіональні, важливого значення в українсько-польському партнерстві набуває регіональне економічне співробітництво. З метою налагодження регіональних економічних контактів створено єврорегіони “Карпати” і “Буг”.

Активне лобіювання Польщею інтересів України щодо її вступу до Ради Європи у 1995 р. надало українсько-польським політичним та економічним відносинам нового імпульсу. Протягом 1995 р. між Україною та Польщею було проведено ряд консультацій стосовно можливості та доцільності укладення угоди про вільну торгівлю, можливості та умов приєднання України до СЕФТА, розширення двостороннього економічного співробітництва.

1997 рік став найпродуктивнішим у розвитку українсько-польських політичних та економічних відносин. Під час візиту Президента Л. Кучми до Варшави у січні 1997 р. було прийнято Меморандум про основи лібералізації торгівлі між двома країнами, який став необхідною передумовою укладення угоди про вільну торгівлю між двома країнами та подальшого входження України до СЕФТА.

У 1997 р. почалося співробітництво в одному з найважливіших українсько-польських економічних проектів — побудові нафтопроводу Одеса — Броди — Гданськ, введення в дію якого зменшить енергетичну залежність України від Росії. Реалізація цього проекту мала б велике значення для вирішення проблеми альтернативного енергозабезпечення української і польської економіки, оскільки транспортування каспійської нафти через територію України коштуватиме на 10 дол. за 1 тонну дешевше, ніж у разі реалізації інших проектів. Тому, за висновками вітчизняних фахівців, створення транспортного коридору Одеса — Гданськ одночасно з будівництвом трансконтинентального нафтопроводу Баку — Суспа — Одеса — Броди — Адамова Застава слід розглядати з точки зору не лише інтенсифікації українсько-польських відносин і вирішення проблем надійного енергозабезпечення національної економіки, а й як джерело підвищення рівнів економічної та національної безпеки [90, 54].

Проте можливість реалізації поставлених завдань через поглиблення відмінностей між рівнями розвитку української та польської економік викликає сумніви. Якщо простежити динаміку товарообороту між Україною та Польщею, то стає очевидним, що підвищення ВВП у Польщі сприяє збільшенню обсягу товарообороту обох країн. Разом з тим високі темпи приросту ВВП у Польщі, швидкі темпи модернізації виробничих підприємств, значно вищий, ніж в Україні, рівень фінансування наукових досліджень і технічних розробок (Україна щорічно витрачає лише 3 дол. на рік у розрахунку на одного жителя країни, тоді як Польща — 28 дол.) на фоні незначних позитивних зрушень в економіці України в найближчі кілька років призведуть до наростання диспропорції між економіками двох країн, а відтак — до зниження товарообороту у виробничих галузях промисловості. І хоча Польща залишається одним з основних торговельних партнерів України, спостерігається поступове згортання присутності нашої держави на ринках Польщі [91, 4–38]. Крім того, тривозним симптомом можна вважати угоду між урядами Польщі, Білорусі та Росії про будівництво трансконтинентального нафтопроводу через територію Білорусі в обхід України. Офіційні заяви польської сторони, що в разі реалізації цього проекту будуть враховані інтереси України, не дають підстав для заспокоєння. Впливове російське лобі в особі “Газпрому”, а також наміри російської сторони діяти через міжнародні політичні та фінансові структури підтверджують реальність здійснення цього проекту, що може посилити політичну та економічну ізоляцію України. Отже, Україна може перетворитися лише на ринок збуту польських товарів, що призведе до ймовірної лімітності нашої держави.

* * *

З огляду на зазначене можна зробити певні висновки. Сучасні українсько-польські відносини слід розглядати насамперед крізь “призму небезпек” у східноєвропейському регіоні. І хоча безпосередньої воєнної загрози для жодної з країн не існувало, загроза політичного характеру (прагнення Росії зберегти свій вплив у Центральній і Східній Європі) підштовхнула обидві країни до зближення.

Сучасне українсько-польське співробітництво в політичній сфері має об’єктивні передумови для подальшого розвитку завдяки спільним геополітичним інтересам, а також у контексті відносин обох країн з євроатлантичними структурами і в цьому значенні таке співробітництво є стратегічним партнерством. Проте динаміка ук-

раїнсько-польських відносин у найближчі кілька років, напевне, суттєво зміниться через об'єктивні і суб'єктивні чинники геополітичного та внутрішньополітичного характеру. По-перше, прихід до влади у Росії президента В. Путіна, що зумовив очевидне економічне пожвавлення і посилення імперських тенденцій усередині російської правлячої еліти, ускладнить подальший процес “відриву” України від Росії, а відтак гальмуватиме процес входження України в європейські політичні та економічні структури. По-друге, приєднання Польщі до НАТО (з цим фактом Росія примирилася, про що свідчить липневий 2000 р. візит президента Польщі А. Квасневського в Росію) і в найближчі кілька років до ЄС ускладнить митний і візовий режим, що суттєво обмежить вихід України на ринки країн — членів Євросоюзу, в тому числі Польщі. По-третє, розрив за рівнем життя, темпами просування в європейські структури, за якістю впровадження демократичних норм і процедур між Україною і Польщею, на жаль, невпинно збільшується. Тому всі зазначені чинники свідчать, що Україна продовжує “скачуватися” в бік Росії, що в майбутньому може призвести до нового поділу Європи, а українсько-польське стратегічне партнерство звести до рівня декларацій.

Одним з виходів із становища, що склалося навколо України, є інтенсифікація українсько-польських економічних і регіональних відносин, поглиблення кооперації українсько-польських підприємств. Це полегшить вихід України на європейські ринки і сприятиме перетворенню Польщі на міст, що з'єднає Україну і Європу і дасть можливість уникнути перетворення Польщі на потенційного конкурента в інтеграції України до Європи. На всі ці заходи в Україні залишилося кілька років, оскільки після приєднання Польщі до ЄС становище нашої держави (навіть за умови збереження наявного рівня українсько-польського партнерства) суттєво ускладниться. А отже, вибір стосовно подальшого розвитку нашої держави буде зроблений за її межами.

4.4. Політична трансформація в Угорщині в контексті загальноєвропейської інтеграції на зламі тисячоліть

Попередні зауваження. Надзвичайно важливим та актуальним для України є аналіз практики, механізму трансформації політичних

та економічних структур у країнах Центральної і Східної Європи, зокрема в Угорщині, оскільки в Україні розпочався динамічний процес переходу від багатопартійності до багатопартійної політичної системи. Отже, цілком очевидно, що реалії суспільно-політичного розвитку країн Центральної і Східної Європи, зокрема Угорщини, є своєрідним дзеркалом найближчого майбутнього України. Згідно з теорією модернізації [92, 269–274], саме Угорщина як одна з політично найстабільніших країн регіону з високорозвиненою інфраструктурою політичної структуризації та політичної соціалізації суспільства може бути прикладом для інших постсоціалістичних держав у питаннях уникнення помилок у складному трансформаційному процесі і вивчення власне багатоаспектного процесу модернізації, який, по суті, в Угорщині ще триває.

Враховуючи неоднакові стартові умови, а по суті — засади демократичного розвитку (наявні розбіжності у трансформації політичних структур у регіоні) з позицій дослідження механізмів і філософії здійснення радикальних політичних змін, слід зазначити певний паралелізм у цьому аспекті і закономірності трансформаційних процесів у країнах Центральної і Східної Європи.

Системні трансформації політичного та економічного характеру поряд із чинниками етнокультурного, внутрішньополітичного та міжнародного спрямування визначили основну ознаку політичних змін в Угорщині, а саме — мирний перехід до демократії як приклад найефективнішої моделі модернізації.

Взаємозалежність демократизації та модернізації в Угорщині виявляється також у відродженні демократичного дискурсу в Угорщині для “врівноваження інтересів, які виходять за межі класичних форм парламентських домовленостей, коли основою є тільки дуже нестійка рівновага владного порозуміння між державним апаратом і структурою соціальних інтересів” [93, 284–285], що певною мірою відіграло позитивну роль, визначивши мирний характер трансформаційного процесу. Оскільки угорський варіант переходу до демократії досить показовий, шлях до дискурсивної демократії можна аналізувати як взаємозв’язок і взаємодію інституційного, функціонального і комунікативного елементів політичної системи. Як вважає Д. Ростоу [94, 351–352], перехід до демократії — це складний соціополітичний процес, який складається з трьох послідовних фаз — підготовчої, стадії прийняття рішень і адаптації суспільства до нових політичних і економічних механізмів. І проходження Угорщи-

ною цих етапів є незаперечним фактом. Отже, згідно з теорією модернізації, на 2000 р. можна констатувати достатній економічний і політичний прогрес Угорщини у розвитку демократії, а також позитивний вплив країни на співпрацю із суміжними державами як основного представника інтересів держав Центральної і Східної Європи у реальному просуванні до загальноєвропейської інтеграції.

Передумови становлення парламентської демократії в Угорщині (теоретичні узагальнення). Виокремлення цього сегмента у дослідженні політичних змін в Угорщині наприкінці 1990 — на початку 2000 років дуже важливе, оскільки політична соціалізація та політична структурізація угорського суспільства триває. Фактично, події кінця 80-х і 90-х років ХХ ст. — усвідомлення різними верствами угорського соціуму власних політичних й економічних інтересів, а також досвід здійснення та позитивні наслідки економічних реформ, традиції політикотворення 60–80-х років сприяли соціо-економічній структуралізації суспільства і розвитку опозиційних політичних структур. І найголовніше — сприяли формуванню угорської контреліти і партійних формацій, які нині, на початку ХХІ ст., репрезентують традиційний західноєвропейський політичний спектр. Аналіз соціополітичних процесів наприкінці ХХ ст. у Центральній і Східній Європі у тривалішому історичному контексті дає можливість стверджувати, що під впливом внутрішніх суперечностей в умовах сприятливих міжнародних обставин в Угорщині розпався квазісоціалістичний тоталітарний режим “лібералізованого” забарвлення. Унікальність цього історичного процесу полягає насамперед у формах здійснення радикальних перетворень. Адже саме засоби розв’язання конфліктів такого масштабу визначили характер і форми здійснення радикальних політичних змін в ідеологічній, теоретичній площині і на практиці, коли класичні революційні засоби змінюються мирними.

У зв’язку з цим не буде перебільшенням констатувати, що ситуація, яка склалась наприкінці 80 — на початку 90-х років ХХ ст. в Угорщині, виявилась цілком несподіваною для “внутрішньої партії” — Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП), а також для представників угорської демократичної опозиції. Аналізуючи процеси, пов’язані із залученням громадян у політичну сферу життя суспільства, слід враховувати наслідки і результат дії різноманітних факторів, які й визначили закономірний перебіг суспільно-політичних подій у країні наприкінці ХХ ст.

З одного боку, тривале обмеження політичних та економічних свобод, гальмування діяльності альтернативних структур, громадянських інститутів в умовах посилення політичної індиферентності “мовчазної більшості”, а з іншого — здійснення політики квазілібералізації у формі створення більш відкритої і демократичної суспільно-політичної атмосфери певною мірою сприяли появі та нелегальній діяльності автономних неурядових організацій угорської демократичної опозиції, розвитку громадянського суспільства, політична структуралізація якого відбулась уже наприкінці 80-х років.

Досліджуючи процес переходу Угорщини до парламентської демократії в глобально-історичному контексті, слід зазначити, що події кінця 80-х років були закономірним наслідком відторгнення соціумом існуючого політичного режиму. У ті роки зміна політичної ситуації, трансформація міжнародних інституцій на світовому і регіональному рівнях в умовах поглиблення суперечностей у суспільно-політичній системі країни виявили нелегітимність, неефективність існуючого політичного режиму, факт його саморуйнації.

Намагаючись подолати ізолюваність від Заходу та однобічну залежність від СРСР, УСРП модифікувала свою ідеологію відповідно до реалій того часу і проголосила основними напрямками своєї політики консолідацію та прагматизм. Специфіку консолідаційних зусиль УСРП визначали умови, за яких вона здійснювалась, тобто існування однопартійної системи. Втім, ці заходи мали тимчасовий успіх і за своїм характером не вели до усунення причин конфліктів, причин соціоекономічної і політичної кризи.

Фактично ще упродовж 60–80-х років внаслідок поступок політиці реформ, пошуків офіційною ідеологією нових форм легітимності в Угорщині сформувався лібералізований варіант “партійної держави”, яка мала такі характерні ознаки:

1. Створення системи узгодження інтересів на основі взаємних компромісів в умовах сталої структури політичної влади, відсутності адекватних політичних змін, що відобразилось у непослідовності реалізації економічної реформи в Угорщині.

2. Значний розвиток внаслідок лібералізації господарської сфери так званої другої економіки, завдяки якій переважна більшість угорського населення змогла спочатку підвищити, а потім підтримувати досить високий (як на той час) життєвий рівень. У політичному сенсі політика “лібералізації” сприяла якщо не зникненню, то значному послабленню соціального напруження в Угорщині.

3. Часткова демократизація стилю й методів партійно-державного управління, зокрема економічна реформа, сприяли формуванню в угорській моделі квазісоціалізму якісно нових за змістом структурних елементів як соціоекономічної організації суспільства — розвитку орієнтованої на ринок економіки, поступовому формуванню приватного підприємництва, відновленню процесу буржуазної соціалізації, формуванню “середнього класу” Угорщини, так і елементів політичних змін — насамперед здійснення так званої м’якої диктатури, яка хоч і в прихованій формі, але все-таки сприяла утворенню угорської демократичної опозиції.

Саме ці особливості лібералізованого варіанту “партійної держави” і сталість традицій європейськості, елементів правової й політичної культури угорського суспільства стали тими детермінантами, завдяки яким наслідки економічної та політичної кризи в країні не призвели до масових збройних виступів, мало того — сприяли мирному переходу Угорщини до парламентської демократії у 1989 р.

Навіть за умови, що менталітет керівництва ставав більш-менш адекватним вимогам того часу, УСРП була обмеженою у своїх діях рамками, які визначалися політичним режимом. Інакше кажучи, нездатність до швидких соціополітичних новацій, специфіка політичної природи УСРП, її методів і засобів, поза сумнівом, були детерміновані загальносистемними якостями політичних інститутів. Отже, можна стверджувати, що основна причина соціоекономічної та політичної кризи мала насамперед системний характер, її витoki містилися в самому існуванні “лібералізованої” моделі політичного режиму Угорщини.

Процес політичної соціалізації суспільства Угорщини наприкінці ХХ ст. Процес політичної соціалізації суспільства Угорщини, залучення його громадян у політичну сферу і формування певного типу політичної культури умовно можна поділити на кілька етапів. Перший етап можна визначити як пасивний, адже після подій 1956 р. політична апатія була притаманна угорському суспільству, і політика УСРП сприяла нівелюванню суспільно-політичних альтернатив.

Період 60-х років ХХ ст. позначений активним пристосуванням партійно-державного керівництва до нових економічних умов згідно з принципом “хто не проти нас, той з нами”. Характерні ознаки цього періоду: амністія учасників народної революції 1956 р. починаючи з 1963 р.; більша відкритість для Заходу серед інших країн

“соціалістичного табору” (туризм, політична і трудова міграція); лібералізація політики у сфері культури, а також, не в останню чергу, здійснення економічної реформи, економічна діяльність у “другій” економіці та інші лібералізовані заходи УСРП.

Становлення, формування неурядових організацій у 70–80-х роках ХХ ст. (другий етап) в Угорщині ускладнювалися проблемою їх легітимації на рівні мас і на рівні еліти. Адже у 70-х роках вони боролися за визнання свого існування, а у 80-х роках ХХ ст. — за право брати реальну участь у вирішенні актуальних суспільно-політичних проблем нарівні з урядовими організаціями. Діяльність неурядових організацій в Угорщині в умовах усунення певної частини суспільства від легальної політики була доволі обмеженою. Слід враховувати і той факт, що в Угорщині на відміну від інших країн Центральної і Східної Європи політика лібералізації в економічному і соціополітичному аспектах сприяла менш активному протистоянню суспільства політичному режиму.

Наприкінці 80-х — у 90-х роках ХХ ст. (третій етап) почався процес створення “нової демократії” — формування і розвиток (у легальних конституційних рамках) суспільних організацій і рухів, перетворення їх на партії. Із прийняттям Національними Зборами Угорщини в 1989 р. законів про право громадян на створення об’єднань та асоціацій, проведення мітингів і зборів, про референдум і народну ініціативу, про функціонування та господарську діяльність політичних партій, нового закону про вибори та багатьох інших в Угорщині виникла нова політична реальність, до якої намагалась пристосуватися і УСРП. В Угорщині розпочався процес реальної політичної структуралізації суспільства [95, 13–60, 61–69, 71–85].

Внаслідок швидкого утворення нових партій в Угорщині у 1989 р. був наявний увесь традиційний політичний спектр. Основні політичні сили країни репрезентували такі напрямки: консервативно-лівий, соціалістичний, соціал-демократичний, соціал-ліберальний і радикально-демократичний, правоцентристський народно-демократичний та консервативно-правий, християнський [96, 867–968; 97, 491–616]. Певна річ, що до 2000 р. деякі політичні формації зникли з політичної арени Угорщини, але основні партії, сформовані наприкінці 80-х років, — Угорський демократичний форум (УДФ), Союз молодих демократів (нині ФІДЕС — Угорська громадянська партія (УГП)), Незалежна партія дрібних власників (НПДВ), Угорська соціалістична партія (УСП), Християнсько-демократична

народна партія (ХДНП), Союз вільних демократів (СВД) у 2001 р. зберігали провідні позиції. Це свідчить про те, що в Угорщині протягом десяти років сформувалась стала багатопартійна політична система.

Еволюція демократичних громадських рухів у бік політичної структуризації, формування їх як суб'єктів політичної системи були об'єктивно зумовлені становленням парламентської демократії в Угорщині, де домінуючими стали як традиційні політичні напрямки кінця 40-х років ХХ ст., так і аналоги сучасних західноєвропейських партій.

Підсумовуючи стислий аналіз багатопартійності в Угорщині, можна зробити кілька висновків стосовно специфіки партизації в Угорщині, громадсько-політичного відродження угорського суспільства, його політичної соціалізації.

1. Процес швидкої партизації в Угорщині відбувався здебільшого у двох напрямках: створення нових партійних формацій — УДФ, СВД, ФІДЕС та інших, сформованих на основі демократичних опозиційних рухів, і відродження так званих історичних партій — НПДВ, Соціал-демократичної партії Угорщини (СДПУ), які, пристосовуючись до нових суспільно-політичних реалій, намагаються сповідувати традиційні цінності й ідеології, популярні й важливі у політичному розвитку угорського суспільства.

2. Особливістю політичної структуралізації угорського суспільства є динамічна трансформація колишньої УСРП в Угорську соціалістичну партію (УСП), яка сьогодні є основним представником соціал-демократичного політичного спрямування в країні.

3. Формування та розвиток політичних партій Угорщини, які репрезентують основні політичні напрями країни, свідчить про намагання партійних формацій стати повноправними учасниками політичного життя, про їхній намір відповідати західноєвропейським зразкам.

Специфіка суспільно-політичної ситуації в Угорщині наприкінці ХХ ст. полягає в тому, що як “історичні”, так і новостворені громадсько-політичні формації є доволі масовими, соціально й економічно детермінованими, мають чітко розроблені політичні та соціо-економічні програми.

Державно-політичний устрій сучасної Угорщини. Згідно з Конституцією 1949 р. із суттєвими змінами у 1989 р. та 90-х роках Угорщина є республікою, незалежною демократичною правовою державою.

Державно-політичний розвиток Угорщини як демократичної правової держави в контексті формування засад конституційності у 90-х роках ХХ ст. відбувався передусім на інституційному рівні. Такі демократичні інститути, як парламент, президент, органи самоврядування тощо, сприяли створенню нового конституційного устрою на основі балансу загальнонаціональних інтересів, суспільного консенсусу.

Розвиток конституційного процесу в державі протягом 90-х років ХХ ст. став передумовою цивілізованого переходу країни до багатопартійної політичної системи. Конституція Республіки Угорщина, а також низка демократичних законів на інституційному рівні закріпили основні принципи парламентської демократії, сприяли формуванню політичних механізмів управління та функціонування системи парламентаризму у контексті реалізації принципу поділу влад.

Чітке розмежування функцій і повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади найбільш виразно і послідовно було здійснено саме в Угорщині (порівняно з іншими державами центрально-східноєвропейського регіону).

Згідно з Конституцією (ст. 19), верховним органом державної влади та представницьким органом народу Республіка Угорщина є Національні Збори (парламент, до складу якого входить 386 депутатів, які обираються терміном на чотири роки за змішаною системою), які визначають структуру, напрямки та умови управління. Парламент обирає президента республіки, прем'єр-міністра, членів конституційного суду, представників етнічних і національних меншин, голову верховного суду та головного прокурора [98].

Що ж до статусу, рангу президента Угорщини як “морального інституту суспільства” (вельми характерне явище у країнах Центральної і Східної Європи на першому етапі політичних змін — Л. Валенса в Польщі, А. Гьонц в Угорщині та В. Гавел у Чехословаччині), то слід зазначити досить слабкі можливості впливу президента республіки на перебіг подій у країні: “Главою держави Угорщина є Президент Республіки, який є виразником єдності нації та гарантом демократичного функціонування державних органів”, і далі: “Президент Республіки обирається Національними Зборами. Президент республіки може бути переобраний на цю посаду тільки один раз”. Він є верховним головнокомандувачем збройних сил, оголошує вибори до парламенту. Президенту Угорщини належить також законодавча ініціатива (ст. 29). Президент Угорщини представляє Угорську

державу, укладає міжнародні договори від імені Республіки Угорщина, може подавати на розгляд до Національних Зборів пропозиції стосовно окремих заходів, призначає і звільняє заступників міністрів та уповноважених республіки відповідно до правил, визначених окремим законом (ст. 30/А).

Обрання у 2000 р. нового президента Угорщини було чи не найголовнішою подією першого півріччя і означало реалізацію основного пункту угоди між ФІДЕС—УГП і НПДВ стосовно обрання майбутнього президента країни з урахуванням спільних інтересів.

6 червня 2000 р. остаточною голосуванням (втретє) парламент Угорщини обрав президентом Ференца Мадла, професора права, колишнього міністра культури та освіти в уряді Йожефа Анталла. Згідно з Конституцією Угорщини, Ф. Мадл почав свою діяльність з 4 серпня 2000 р., змінивши на посаді одного з найпопулярніших політиків Угорщини А. Гьонца.

Виконавчу владу в Угорщині здійснює уряд, (ст. 33–35 Конституції), який захищає конституційний порядок, захищає і гарантує права громадян, забезпечує виконання законів, спрямовує і координує діяльність міністерств та інших установ, які йому безпосередньо підпорядковуються, забезпечує підготовку планів соціально-економічного розвитку та їх виконання, бере участь у формуванні зовнішньої політики, укладає міжнародні договори від імені уряду Республіки Угорщина.

Порівняльний аналіз парламентських виборів 1990 і 1998 р.: уроки та наслідки. На парламентських виборах 25 березня — 8 квітня 1990 р. в Угорщині перемогли опозиційні політичні партії. Із 386 депутатських місць найбільшу кількість отримав УДФ (164 мандати — 24,73 % голосів виборців), який разом із НПДВ (44 — 11,73 %) та ХДНП (21 — 6,4 %) 23 травня 1990 р. створив урядову коаліцію, яку очолив голова УДФ Й. Анталл, визначивши домінування правочентристських християнсько-демократичних сил у країні. Опозиційними партіями у 1990 р. стали СВД, УСП і ФІДЕС. Ортодоксальні комуністи (оновлена УСРП) і соціал-демократи (СДПУ) не пройшли до парламенту [99, 395–398].

Вибори 1990 р. стали важливим проміжним етапом становлення угорської багатопартійної політичної системи, легалізували на найвищому рівні діяльність політичних партій як реальних суб'єктів політичної системи. В результаті перемоги контреліти (95,5 % депутатів уперше було обрано до парламенту), тобто раніше дискримінованих

учасників політичного життя, розпочався процес активного формування прошарку професійних політиків, що мало вирішальне значення з позиції історичної перспективи — демократичних політичних змін і розвитку громадянського суспільства в країні.

Оцінюючи пошук консенсусу між політичними силами Угорщини протягом 80–90-х років ХХ ст., можна зазначити, що детермінанти трансформаційних процесів мали передусім внутрішньополітичний характер:

- часткова демократизація стилю й методів партійно-державного урядування протягом 60–80-х років сприяла формуванню у підвалинах угорської політичної моделі якісно нової за змістом організації суспільства, забезпечивши розвиток орієнтованої на ринок економіки і середнього класу, поступове формування приватного підприємництва, започаткувала процес політичної соціалізації суспільства;
- реалізація “м’якої диктатури” спричинила посилення реформаторського крила УСРП, а створення та інституціалізація угорської демократичної опозиції сприяли розвитку політичної свідомості, політичної культури та мотивації політичної активності угорського суспільства в контексті розвитку громадянського суспільства.

Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію в Угорщині наприкінці 90-х років і упродовж 2000 р., зокрема наслідки парламентських виборів як перемоги правих політичних сил Угорщини у 1998 р., слід зазначити загальнополітичні обставини, що сприяли цій перемозі, а також загальні тенденції розвитку політичної соціалізації та стратифікації угорського соціуму.

Як зазначав А. Токвіль, проблема демократії полягає не в тому, чи потрібна людям свобода, а в тому, якою мірою вони здатні нею користуватися. Слушність цього важливого судження є незаперечним фактом і відповідає суспільно-політичним реаліям Угорщини кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Аналізуючи політичне життя Угорщини 90-х років, потрібно сказати про значення подій 1989 р. Адже саме у цьому році внаслідок залучення (з ініціативи демократичної опозиції) до безпосередньої співучасті у прийнятті політичних рішень угорського соціуму як легітимного учасника політичного життя в країні було вирішене через плебісцит найважливіше питання сучасного і майбутнього політич-

ного устрою Угорщини — формування парламентської, а не президентської посткомуністичної демократії.

Саме парламентські вибори 1990 р. на інституційному рівні остаточно визначили становлення угорської багатопартійної політичної системи.

Прецедентом центральноєвропейського масштабу можна вважати перемогу на демократичних виборах 1990 р. Союзу молодих демократів, який отримав 22 мандати (8,95 %). На виборах у 1994 р. ФІДЕС одержав 20 мандатів (7,02 %). На відміну від результатів виборів в інших країнах Центральної і Східної Європи протягом 90-х років перемога молоді Угорщини (не старше 35 років, із вищою, переважно юридичною освітою) на найвищому державно-політичному рівні може стати прикладом реалізації політичної соціалізації молоді країни.

Проте навряд чи хто з експертів міг з упевненістю прогнозувати, що на наступних парламентських виборах 1998 р. перемогу здобуде ФІДЕС і що саме представники цієї партії формуватимуть виключно правоцентристський уряд Угорщини кінця ХХ ст. Дії цього уряду у ХХІ ст. будуть спрямовані на вирішення такого важливого питання, як інституалізація процесів загальноєвропейської та євроатлантичної інтеграції Угорщини.

Фактично на початку 1998 р. упродовж виборчої кампанії навіть після першого туру виборів позиція ФІДЕС—УГП була досить нестійкою, оскільки у першому турі (10 травня 1998 р.) 32 % голосів виборців набрала Угорська соціалістична партія, тоді як ФІДЕС—УГП одержала лише 28 % голосів виборців.

Безперечно, основним чинником, який визначив перемогу ФІДЕС—УГП, була трансформація цієї партії у політичну формуцію правоцентристського напрямку завдяки перейменуванню і зняттю вікового цензу, що й розширило можливості залучення широкого кола електорату, вироблення більш прагматичної програми (40 пунктів — від скасування оплати за навчання у вузах до підвищення пенсій тощо). Позитивним моментом можна вважати також урахування ФІДЕС тактичних помилок попередньої виборчої кампанії, коли ще на початку 1994 р. разом із УСП саме ФІДЕС очолював передвиборний марафон.

Перемога ФІДЕС—УГП значною мірою була зумовлена й успішною координацією зусиль правих політичних сил 10–24 травня 1998 р. Калейдоскопічні зміни у напруженому політичному марафоні

в Угорщині були пов'язані із застосуванням практики відмови від подальшої участі у виборах у другому турі на користь представників іншої партії. Так, представники Незалежної партії дрібних власників майже у 50 виборчих округах відмовилися від подальшої боротьби на користь представників ФІДЕС—УГП, що в остаточному підсумку значно посилило позиції останньої.

Успіх правих сил, як і в 1989 р., був зумовлений також вдалою виборчою кампанією, насамперед плідною діяльністю стратегів, експертів, які доклали всіх зусиль, аби вплинути на думку тих виборців, які ще не зробили свого політичного вибору. Дії правих і лівих політичних сил Угорщини були спрямовані не лише на зміну громадської думки у питанні голосування за певного кандидата чи партію, а насамперед на агітацію потенційних виборців обов'язково взяти участь у другому турі виборів. Справді, порівняно з 1990 р. (45,54 %) і 1994 р. (55,12 %) участь електорату в другому турі парламентських виборів 1998 р. в Угорщині виявилась найактивнішою (56,57 %), що фактично і створило реальну можливість для угорського соціуму радикально змінити співвідношення політичних сил на користь правих, зокрема ФІДЕС—УГП.

Хоч як це парадоксально, але навіть за наявних позитивних змін в економіці Угорщини у 1997–1998 рр. (економічне зростання на 4–4,4 % проти 1,3–1,5 % у 1995–1996 рр; дефіцит бюджету у 1994 р. становив 8,4 % ВВП при бруто-заборгованості 85,9 %, тоді як у 1997 р. цей показник дорівнював 4,6 % при 64,1 % заборгованості тощо) на характер суспільної думки в країні впливали не так економічні та зовнішньополітичні успіхи соціал-ліберального уряду, як погіршення криміногенної ситуації в Угорщині. У 1997–1998 рр. відчутнішими для пересічних громадян країни стали такі негативні явища, як корупція у вищих ешелонах влади, істеблішменту країни, вбивства та постійні вибухи і якнайповніше їх висвітлення у засобах масової інформації. По суті, перенасичення інформаційного простору країни негативними подіями значно зменшило підтримку соціалістів, особливо лібералів, з боку електорату Угорщини.

Очевидно, що в умовах трансформації політичних структур країн Центральної та Східної Європи великого значення набуває особистість політичного лідера. Щоправда, в Угорщині за наявності елементів правової та політичної культури соціуму, сталих демократичних традицій полікотворення переважає орієнтація електорату країни на політичні структури, програмні установки тієї чи іншої

партії. Певний суспільно-політичний резонанс в Угорщині викликала політична дискусія 20 травня 1998 р. між авторитетними лідерами двох впливових політичних партій країни — В. Орбаном (ФІДЕС—УГП) і Д. Хорном (УСП). Власне, позитивна політична реклама для ФІДЕС—УГП полягала в тому, що завдяки трансляції цього дуже важливого і повчального політичного діалогу з точки зору вияву толерантності опонентів та їхньої культури спілкування у масовій свідомості угорського соціуму утвердилась думка про наявність гідної альтернативи прем'єр-міністру і соціал-ліберальному уряду загалом.

Відомо, що досягти порозуміння можна лише за умови суспільного діалогу, передумовою якого є традиції європейської правової і політичної культури, цінності демократії загалом. Оцінюючи, згідно з теорією Ю. Хабермаса, цей політичний діалог, загалом дискурсивну демократію в Угорщині як джерело легітимності інституційно організованої влади і одну з передумов формування демократичних інститутів громадянського суспільства, можна зробити висновок, що розвиток політичного плюралізму в Угорщині у 1998 р. був би неможливим без розвитку в країні громадянського суспільства, яке певною мірою забезпечувало соціальну злагоду, дало можливість його політичним інститутам і механізмам запобігти виникненню соціального напруження та конструктивно розв'язати суспільно-політичні суперечності.

Боротьба за офіційну номінацію у внутрішньополітичному просторі Угорщини завершилася 24 травня 1998 р. За результатами другого туру парламентських виборів 1998 р. в Угорщині перемогла ФІДЕС—Угорська громадянська партія (147 мандатів), яка разом з Незалежною партією дрібних власників (48 мандатів) та Угорським демократичним форумом (18 мандатів) створила урядову коаліцію. Коаліційний уряд очолив голова ФІДЕС—УГП В. Орбан. Опозиційними партіями в парламенті Угорщини стали політичні інституції колишнього соціал-ліберального уряду — Угорська соціалістична партія (134 мандати), яка фактично не змогла скористатися шансом на перемогу, та Союз вільних демократів (24 мандати), поразка якого на виборах 1998 р., поза сумнівом, була чи не найвражаючою подією суспільно-політичного життя країни.

І ще один важливий, але з історичної перспективи та структуралізації угорського політичного простору прикро несподіваний результат парламентських виборів 1998 р. — це отримання 14 депутатських

мандатів у край політично-радикальною інституцією — Угорською партією за справедливість і життя, лідер якої Іштван Чурка періодично протягом 1999–2000 рр. у своїх виступах висловлював претензії щодо перегляду кордонів, а також заявляв про можливість третього “незалежного” шляху соціоекономічного розвитку Угорщини, що в умовах сьогодення виглядає абсолютно нереальним.

Уже традиційного за результатами перших двох демократичних виборів 1990 і 1994 р. місця не виборола Християнсько-демократична народна партія, що поряд із значним послабленням політичних позицій Угорського демократичного форуму визначає у перспективі тенденцію подальшого перерозподілу внутрішньополітичного простору Угорщини не на користь правих сил.

Сучасний розклад політичних сил в Угорщині чітко відображає домінування трьох політичних орієнтацій соціуму країни: лівих, ліберальних і правоконсервативних політичних сил, з яких представники двох останніх (в умовах розколу в лавах лібералів ще з 1994 р.) сьогодні тяжіють до створення структурованого політичного центру.

Безумовно, вирішення принципово важливого завдання — створення впродовж 1998–2002 рр. стабільного політичного центру, а отже й відповідного уряду в Угорщині (що особливо важливо в економічному вимірі) має реальну перспективу. Проте сучасний розклад політичних сил у парламенті, а також досвід взаємодії урядових коаліцій 1990–1994 рр. (Угорський демократичний форум — Незалежна партія дрібних власників) і 1994–1998 рр. (Угорська соціалістична партія — Союз вільних демократів) свідчить про дуже хиткий компроміс соціалістів (УСП), які намагаються репрезентувати соціал-демократичний напрям західноєвропейського зразка, та лібералів (СВД), сьогодні найменш популярних на рівні еліт і на рівні мас, яких об'єднує статус опозиційних партій і які за своєю чисельністю та високим професійним рівнем за певних умов здатні впливати на механізми прийняття рішень урядової коаліції.

Аналізуючи стабільність урядових коаліцій Угорщини протягом 90-х років ХХ ст. (наприклад, порівнюючи із ситуацією в Республіці Польща), слід зазначити стійкість урядових коаліцій, наявність у представників політичної еліти бажання шукати компроміс з метою уникнення в країні передкризових ситуацій.

У перспективі в 2001–2002 рр. цілком можливе виникнення суперечностей у площині уряд — опозиція або власне між партіями урядової коаліції, але ці суперечності не здатні змінити демократичний

вибір угорського соціуму. Політика Угорщини у 1998–2002 рр. (це стосується правлячої коаліції і опозиції) визначається насамперед загальноєвропейським процесом економічної інтеграції, а також євроатлантичною інтеграцією країни вже в 1999 р. Згідно зі ст. 10 Північноатлантичного договору [100, 175], у липні 1997 р. з Угорщиною офіційно розпочато переговори стосовно її вступу до НАТО, у грудні 1997 р. були підписані офіційні протоколи про приєднання. Після ратифікації протоколів усіма країнами — членами НАТО та виконання відповідної парламентської процедури 12 березня 1999 р. Угорщина разом з Республікою Польща та Чеською Республікою офіційно стали країнами — членами альянсу.

Такий стратегічний напрямок політики Угорщини наприкінці ХХ ст. має вирішальне значення, по-перше, з точки зору розбудови загальноєвропейської системи безпеки в контексті подальшої перебудови загальноєвропейського геополітичного простору, а по-друге, у зв'язку з реалізацією прагматичної концепції економічної інтеграції Європи. Стратегічною метою цього масштабного проєкту 90-х років ХХ ст. є також розширення Євросоюзу на Схід, що в остаточному підсумку вже у ХХІ ст. легалізує факт “повернення” Угорщини до Європи.

Структурні зміни, що відбуваються в країнах Центральної Європи, зокрема в Угорщині, переконливо свідчать про розвиток проєвропейської, євроатлантичної орієнтації переважної більшості соціумів країн регіону. Переструктуризація Центральної Європи створила нові можливості для розвитку політичного, військового, економічного діалогу, співробітництва по осі Схід — Захід. Це зумовлено наслідками історичного розвитку країн регіону, та їх бажанням набути так званої європейської ідентичності.

Аналіз основних макроекономічних показників Угорщини за 1998–1999 рр. і початку 2000 р. свідчить про дуже непогані шанси Угорщини на здійснення її стратегічної мети у 2002 р. — завершення процесу інституціалізації відносин з ЄС, що підтверджують і висновки експертів Європейського Союзу: показники (економічні, юридичні тощо) країни визнано найкращими серед претендентів “першої хвилі”. Сучасний статус Угорщини в ЄС на інституційному рівні визначається Угодою про партнерство ЄС та Угорщини, у ст. 1 якої визначено мету партнерських відносин: “Створити відповідні рамки політичним консультаціям між Сторонами для розбудови політичних відносин, поступово створити зони вільної торгівлі між

Угорщиною та ЄС, які практично охоплюватимуть усі сфери комерційних відносин, досягти розвитку у втіленні тих економічних свобод, на яких базується ЄС, сформулювати нові правила, політичні принципи та розвинути практичні навички, які б стали основою процесу приєднання, сприяти економічній, фінансовій і культурній співпраці”. Інституційні відносини між ЄС та Угорщиною розвивалися так: 1 квітня 1994 р. Угорщина подає офіційне прохання про вступ до ЄС, 15 липня 1997 р. Європейська Комісія публікує “Agenda-2000” [101] — експертний аналіз стосовно Угорщини, де, зокрема, зазначається, що вона “є демократичною країною із міцними засадами правових інституцій, які гарантують дотримання чинного законодавства, права людини, повагу та захист прав національних меншин”. У документі зазначається, що “економіку Угорщини можна вважати діючою ринковою економікою, яка має всі шанси для участі у конкурентній боротьбі на внутрішньому ринку ЄС”. З березня 1998 р. було розпочато велику роботу з імплементації європейського законодавства у правовий простір Угорщини, а з 10 листопада цього ж року почалася серія постійних конкретних переговорів щодо приєднання країни до ЄС.

Стратегічний вибір соціуму Угорщини на зламі тисячоліть свідчить, що Угорщина має всі шанси утвердитися як одна з найстабільніших держав Центральної Європи у політичному та соціоекономічному вимірах. Адже за умови динамічного розвитку загальноєвропейського інтеграційного процесу у ХХІ ст. така дефініція, як Центральна або Центральна і Східна Європа, щезне і цілком реально, що народи цього великого географічного, геополітичного простору зможуть ідентифікувати себе з європейцями, а цю частину континенту — з Європою (хоча у соціокультурному вимірі це дуже тривалий трансформаційний процес). Питання полягає лише в тому, як далеко просунуться ці ще уявні нині кордони Європи?

4.5. Трансформація політичних систем України і Австрії: порівняльний аналіз

Попередні зауваження. Паралелі завжди умовні, тим більше коли йдеться про дві країни, історичний розвиток яких відбувався у різних напрямках, хоча були періоди і спільної історії. І все ж у такому аналізі є певний сенс.

Перше. Варто нагадати, що західні українські землі починаючи з XVIII ст. були у складі Дунайської імперії. І хоча вони вважались провінцією, проте внаслідок дії історичних закономірностей частина тодішньої української еліти залучалась до надбань європейської культури, мала і відстоювала своє бачення піднесення української нації, що позитивно впливало на національне відродження у Галичині і Великій Україні. Цікаво, що в той час українських галичан за лояльне ставлення до Відня називали “тірольцями Сходу” [102, 109].

Друге. 24 серпня 1991 р. Україна проголосила незалежність і відтоді здійснює перехід від тоталітарної системи до демократичного суспільства і правової держави. Поява України, стверджує відомий американський політолог З. Бжезінський — одна з трьох найбільших політичних подій XX ст. (після розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р. і поділу у 1945 р. Європи на два блоки), оскільки вона ознаменувала кінець останньої імперії в Європі [103].

Нагадаємо, що після проголошення незалежності було прийнято Декларацію про державний суверенітет України, на її основі в 1991 р. було розроблено концепцію, а в 1993 р. — проект нової Конституції, який було винесено на всенародне обговорення. Прийняти нову Конституцію тоді не змогли. У червні 1995 р. після тривалих і гострих дискусій було підписано Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції”. Нова Конституція України була прийнята 28 червня 1996 р. Україна стала на шлях здійснення політичних і економічних реформ.

Перша Австрійська Республіка виникла у 1918 р. після розпаду Австро-Угорської імперії, у 1920 р. було прийнято Федеральний конституційний закон. Починаючи з 1929 р. після внесення суттєвих змін до цього закону, спрямованих на посилення виконавчої влади, він має офіційну назву “Федеральний конституційний закон 1920 року в редакції 1929 року”.

З фашизацією політичного режиму в 1933 р. в Австрії було прийнято станowo-корпоративну конституцію, яка фактично скасувала парламентський лад. У 1938 р. після окупації фашистською Німеччиною Австрія втратила свою державність і увійшла до складу третього рейху. Цікаве спостереження з цього приводу зробив доктор філософії Арсеній Гулига: якби Гітлер зупинився на цьому, він увійшов би в історію як засновник *Grossdeutschland*, як великий політик.

Сьогодні він військовий злочинець, а все, що скоїв злочинець, — злочинно [104, 139].

Австрія була звільнена від німецько-фашистського панування у 1945 р. і тимчасово окупована військами СРСР, США, Франції і Великобританії, у країні було відновлено дію Федерального конституційного закону і тим самим започатковано історію Другої Австрійської Республіки. Кінець окупації поклав ухвалений 15 травня 1955 р. Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії, а 26 жовтня того самого року парламент прийняв закон про постійний нейтралітет Австрії, який вважається складовою конституції. Цей день відзначається як національне свято країни.

Приймаючи конституцію, в Австрії виходили з необхідності дотримання неперервності конституційного процесу. Як екстремальний і неприйнятний оцінюють підхід французького просвітителя XVIII ст. А. Кондорсе, який вважав, що кожна генерація повинна створювати нову конституцію і кожні 30 років повинні формуватись нові конституційні принципи [105, 47].

До кінця 60-х років конституція Австрії не зазнавала суттєвих змін. Доповнення, внесені в наступні роки, стосуються перерозподілу компетенції між федерацією і землями, запровадження інститутів “народного правозахисту”. Прийнято серію законів, які регулюють діяльність політичних партій, парламенту, його палат. Водночас в Австрії постійно відбуваються дискусії серед учених і політиків стосовно необхідності вдосконалення тих чи інших положень Основного Закону держави.

З маленької республіки після Першої світової війни, яка повинна була визначити своє місце на Європейському континенті, Австрія після Другої світової війни, вилікувавши тяжкі рани, перетворилася на розвинену індустріальну державу, що усвідомлює свою роль у Центральній Європі. З січня 1995 р. Австрія є повноправним членом Європейського Союзу, активно виступає за загальноєвропейську систему безпеки.

Провідний американський економіст Д. Гелбрейт пише: “Австрійська Республіка може бути прикладом для США та інших держав, коли мова заходить про органічне поєднання соціальних засад з проблемами ринкової економіки” [106]. Австрія є однією з країн, де ефективно діє інститут “соціального партнерства”, органи громадянського самоврядування.

Для порівняльного аналізу політичних систем України й Австрії використано першоджерела конституційних законів [107; 108], відповідну наукову літературу, вивчено фундаментальні праці відомих учених Австрії про політичну систему цієї країни, інші публікації, в яких ґрунтовно викладено цю проблему [109; 110].

Політичною подією став двосторонній політологічний симпозиум учених України і Австрії. У Львові вийшов друком українською і німецькою мовами збірник доповідей і рефератів учасників цієї зустрічі [111].

Порівняльний аналіз основних конституційних законів, владних структур двох країн, які діють на їх основі, повинен сприяти роботі із законодавчого забезпечення діючих норм Конституції України, порівнянню їх з європейськими стандартами, екстраполяції цих стандартів на суспільно-політичний лад нашої держави.

При цьому мета полягає не у здійсненні всебічного аналізу найважливіших положень Конституції України і Федерального конституційного закону Австрії, а в порівнянні та виявленні подібності і відмінності політичних структур двох країн.

Розглянемо загальні положення, що визначають характер конституційного устрою України та Австрії.

У Конституції України визначається, що Україна — суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава, що державна влада здійснюється за засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, він здійснює владу безпосередньо і через систему органів державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народу і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

У Конституції Австрії закладено основоположні принципи — демократичний, республіканський, правовий, федеральний, які характеризують Австрію як державу ліберальної демократії, ідея якої започаткована ще у конституції монархії Габсбургів 1867 р. Відповідно до демократичного принципу, легітимність влади має виходити від народу. Народ через вибори віддає свою волю державі і контролює її. Республіканський принцип визначає, що критерієм легітимності влади є її ставлення до громадян, відображення їхніх інтересів. В історичному аспекті республіканізм завжди свідчив про сильну владу громадян. Суть правового принципу полягає в тому, що всі

конституційні дії держави і громадян обґрунтовуються правом. Принцип федералізму регулює поділ владних повноважень між федерацією і землями, взаємодію між ними. І нарешті, виборчий принцип визначає формування політичних структур: законодавчу, виконавчу, судову владу, які діють незалежно.

Виходячи з цих принципів, а також з принципу поділу влади на законодавчу і виконавчу, судову й адміністративне управління Конституція Австрії проголошує країну демократичною республікою, влада в якій належить народу, який через вибори формує органи влади, спираючись на федеративний устрій держави, що складається із самостійних земель. Хоча австрійські політологи вважають, що Австрія являє собою державу із слабо виявленими ознаками федералізму і сильною тенденцією до унітаризму [112, 76]. Водночас існують суперечності між формальною конституцією і її практичним застосуванням.

Суть проблеми полягає в тому, як послідовно дотримується насправді в Україні і Австрії основоположний демократичний принцип, відповідно до якого демократія — це влада народу, влада, здійснювана народом, влада в інтересах народу.

Відповідно до Основного Закону, в Україні вибори до органів державної влади і органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на засадах загального рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням. В Україні прийнято новий закон про вибори до Верховної Ради і органів місцевого самоврядування. В Австрії діє виборче право, що ґрунтується на принципі партійного представництва. Для проведення виборів до Національної ради територію країни розподіляють за кількістю земель на 9 федеративних виборчих округів, до яких входять 43 виборчі дільниці. Мандати до Національної Ради між партіями розподіляються за трирівневою процедурою (на рівні виборчої дільниці, федеральних земель, держави). Вибори до ландтагів (місцевих представницьких органів) відбуваються також на основі принципу партійного представництва в окремих федеральних землях виборцями відповідної землі.

Про владні структури на загальнодержавному рівні. Яким є і яким має бути законодавчий орган? В Україні парламент однопалатний. Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в державі, до її складу входить 450 народних депутатів, обраних на чотири роки. Верховна Рада України працює сесійно, сесії складаються з пленарних засідань, а також засідань комітетів, тимчасових спеці-

альних і тимчасових слідчих комісій. Народні депутати здійснюють свої повноваження на постійній основі.

В Австрії парламент двопалатний. Національна рада в складі 183 депутатів обирається на чотири роки народом федерації на основі рівного прямого виборчого права через особисте голосування. Депутати Федеральної ради, в якій нині налічується 63 члени (у кожного з них є заступник), обираються парламентськими кандидатами федеральних земель пропорційно кількості населення. Законодавчу діяльність здійснює здебільшого Національна рада. Федеральна рада обмежена у своїй роботі інтересами земель, проте майже кожен прийнятий цією палатою законопроект повинен пройти через Федеральну раду, яка має право його відхилити. Законопроект проходить остаточно, якщо Національна рада ухвалює його повторно.

Федеральні збори Австрії — Національна і Федеральна ради — скликаються для приведення федерального президента до присяги, у зв'язку з його відставкою та для прийняття рішення про оголошення війни.

Прогресивнішим видається невеликий за кількістю двопалатний парламент. У ньому повніше відображено інтереси різних верств населення, ґрунтовніше відпрацьовуються закони. Традиційно двопалатний парламент існує у разі федерального державного устрою країни. Втім, демократичний парламент теж не застрахований від впливу політичних баталій і навіть від дострокового переобрання, як це періодично відбувається з Національною радою Австрії.

Винятково важлива роль відводиться главі держави. В Україні президент є главою держави і діє від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України обирається її громадянами на п'ять років. Він призначає за згодою Верховної Ради прем'єр-міністра України, а за його поданням — членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах.

Федерального президента Австрії починаючи з 1951 р. обирає народ країни терміном на шість років. У своїй діяльності президент прагне займати позапартійну позицію. (У 1945 р. федеральний президент Карл Веннер був обраний Федеральними зборами Австрії.) За традицією, федеральний канцлер — лідер найвпливовішої політичної

партії, за його пропозицією федеральний президент затверджує членів федерального уряду і представляє їх Національній раді. Федеральний президент представляє республіку у міжнародних відносинах, приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав, призначає і звільняє керівників дипломатичних представництв своєї держави.

І в Україні, і в Австрії президентом не може бути громадянин, який не досяг 35 років, одна й та сама особа не може бути президентом більше ніж два терміни поспіль. Крім того, майбутній президент України повинен проживати на її території протягом 10 останніх перед днем виборів років і володіти державною мовою. Функціональні обов'язки Президента України за обсягом більші порівняно з президентом Австрії. До речі, в Австрії члени імператорських домів або сім'ї, які колись належали до таких, позбавлені права претендувати на посаду федерального президента. Також федеральному президенту належить право визнавати позашлюбних дітей дітьми, народженими в шлюбі, на прохання їхніх батьків.

Існують спільні ознаки у діяльності Кабінету Міністрів України і федерального уряду Австрії: достатні повноваження й організаційно-правові умови для ефективної реалізації функцій виконавчої влади. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, він відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Прем'єр-міністр керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності уряду, схваленої Верховною Радою України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на посаду нового президента покладається на прем'єр-міністра України. Здійснення найвищого управління справами Австрійської федеративної держави, якщо воно не передано федеральному президенту, доручається федеральному канцлеру, віце-канцлеру, федеральним міністрам, які утворюють федеральний уряд на чолі з федеральним канцлером. Федеральний канцлер Австрії незалежніший, ніж прем'єр-міністр України. Федеральний канцлер здійснює функції, які безпосередньо не стосуються федерального президента, йому належить право скликати федеральні збори з приводу порушення питання про недовіру федеральному президенту.

Розглянемо повноваження парламенту. Верховна Рада України призначає вибори Президента України в терміни, передбачені Кон-

ституцією України, порушує питання про усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпичменту) у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. За наявності підстав (їх визначає спеціальна тимчасова слідча комісія) Верховна Рада України не менш ніж двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з посади в порядку імпичменту приймається Верховною Радою не менш ніж 75 % від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним судом України та отримання відповідного висновку Верховного Суду України. В Австрії до закінчення терміну своїх повноважень федеральний президент може бути усунений з посади на підставі народного голосування, що повинно проводитись на вимогу Федеральних зборів, які для цієї мети скликає федеральний канцлер. Проти федерального президента може бути висунуте звинувачення у зв'язку з порушенням ним федеральної конституції. За рішенням Федеральних зборів таке звинувачення розглядає Конституційний суд Австрії. Якщо народне голосування підтверджує повноваження федерального президента, то він вважається обраним на новий термін, а Національна рада має бути розпущена.

Повноваження президента. Президент України припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатись. Він має право вето стосовно прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради. Федеральний президент може розпустити Національну раду, але з однієї і тієї самої причини він може зробити це лише один раз.

Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини депутатів від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України і прийняти резолюцію про недовіру Кабінету Міністрів більшістю від конституційного складу парламенту України. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів не може розглядатись Верховною Радою більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом одного року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України. Наслідком прийняття Верховною Радою України резолюції про недовіру Кабінету Міністрів є відставка уряду України. В Австрії Національна рада може прийняти рішення про вотум недовіри федеральному уряду або окремим його членам, що призводить до

усунення їх від виконання обов'язків. Федеральний президент може усунути уряд або його окремих членів від виконання обов'язків у випадках, передбачених законом.

Отже, і в Україні, і в Австрії уряд може бути усунений від виконання своїх обов'язків парламентами або президентами.

Судова влада, її організація має багато спільного в Україні та Австрії. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Судочинство здійснюється Конституційним судом України і судами загальної юрисдикції. Єдиним органом конституційної юрисдикції є Конституційний суд України. В Україні діє Вища рада юстиції. В Австрії судова влада виходить від федерації. Ухвали і судові рішення виносяться і проголошуються іменем республіки. Організація і компетенція суддів визначається федеральним законом. Найвищою інстанцією в цивільних і кримінальних справах є Верховний Суд, у забезпеченні законності вищого державного управління — Адміністративний суд. Конституційний суд розглядає всі майнові і правові скарги, подані до федерації, земель, районів та общин, які не можуть бути вирішені в звичайному судовому порядку. В Австрії скасовано смертну кару, що відповідає Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод, до якої Австрія приєдналася в 1958 р. і ратифікувала її на рівні конституційного закону. В австрійській судовій системі є колегія правозахисту, до якої може звернутись будь-який громадянин, скарга якого обов'язково перевіряється, і він отримує відповідь.

Принагідно зазначимо: вражає законопослушність громадян Австрії, якої так бракує громадянам України. Переконатись у цьому можна, спостерігаючи за поведінкою жителів Відня в метро, міському транспорті, на вулицях (там ніколи і ніхто не перейде вулицю на червоне світло). Відповідно до закону про громадянство, іноземець може набути громадянство країни лише в тому разі, якщо він щонайменше 10 років має постійне місце проживання в країні і, що особливо важливо, в цей період не був позбавлений судовими органами свободи на термін понад 6 місяців за скоєння злочину або фінансові порушення.

На нинішньому етапі спостерігається певна ідентичність політичних структур України і Австрії на рівні області і землі. Проте області України діють на основі адміністративної автономії, а землі в Австрії — на основі федеративних відносин. Законодавчу владу в областях і районах, містах Києві і Севастополі здійснюють місцеві

державні адміністрації. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. При здійсненні своїх повноважень голови місцевих державних адміністрацій відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні і підконтрольні органам законодавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обгрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації. Законодавча влада земель Австрії (їх дев'ять: Бургенланд, Відень, Верхня Австрія, Зальцбург, Каринтія, Нижня Австрія, Тіроль, Форарльберг, Штирія) здійснюється мандатами. Всі законодавчі рішення мандата відразу ж після їх прийняття і до опублікування повинні бути доведені губернатором землі до відома федерального канцлера. Виконавча влада кожної землі здійснюється її урядом, що складається з губернатора, який приносить присягу на вірність конституції перед федеральним канцлером, і членів уряду, які присягають перед губернатором. Федерація здійснює свою виконавчу владу через губернатора землі та підлеглі йому органи.

Органи місцевого самоврядування. Якщо в Україні на сучасному етапі тільки формується повноцінна система місцевого самоврядування, то в Австрії органи місцевого самоврядування функціонують на широких демократичних засадах і мають достатні повноваження у вирішенні питань, які безпосередньо стосуються інтересів громадян цієї території. В Австрії кожна земля поділяється на райони і общини. В районах управлінські функції виконує призначений вищими органами начальник району (bezirkshauptman), тут немає виборчих органів управління. Община — самостійна територіальна й адміністративна одиниця з правом самоврядування. Органами управління общиною є: общинна рада, яка обирається її громадянами, общинне правління (в містах — сенат); найвища посадова особи в органах місцевого самоврядування — бургомістр. Община здійснює свої повноваження в рамках законів і постанов федерації, а землі, в свою чергу, мають право здійснювати нагляд за виконанням

общинних завдань, які входять до їхньої юрисдикції, в тому числі щодо фінансової діяльності. Існують органи нагляду, і общині надано статус сторони, вона має право звернутися зі скаргою на ці органи. В Україні місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Депутатів, які входять до складу сільської, селищної, міської ради, і відповідно сільського, селищного та міського голову обирають жителі села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на чотири роки. Голова очолює виконавчий орган відповідної ради і головує на її засіданнях. Органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, є районні та обласні ради. Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради. Держава законодавчо підтримує місцеве самоврядування, його права захищаються в судовому порядку.

В Україні та Австрії місцеві органи самоврядування наділено конституційними законодавчими повноваженнями у вирішенні питань, які безпосередньо стосуються інтересів громадян певної території. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” більш детально і чітко визначає функції і завдання цих органів.

Порівняльний аналіз політичних структур України і Австрії був би неповним без розгляду *процесу формування і функціонування політичних партій*. Спираючись на досвід, найстабільнішими і найефективнішими вважають двопартійну систему, наявну в США і Великобританії, і систему обмеженого плюралізму, що діє в окремих країнах Західної і Центральної Європи, зокрема в Австрії.

В Австрії сформовано багатопартійну систему. На відміну від України, де партійна система лише формується, в Австрії політичні партії є суб'єктами державної влади і безпосередньо впливають на формування владних структур країни. Поряд з партіями, які мають багаторічну історію (Соціал-демократична партія Австрії, заснована в 1889 р., Комуністична партія Австрії бере свій початок від 1918 р.), і партіями, які виникли після Другої світової війни (Народна партія Австрії, Австрійська партія свободи), у 80-х і на початку 90-х років виникають нові партії — “Зелена альтернатива”, Ліберальний форум, Об'єднані зелені Австрії.

Саме три антифашистські партії — Соціал-демократична партія Австрії, Християнсько-соціальна партія Австрії (пізніше Австрійська народна партія), Комуністична партія Австрії після звільнення Австрії від німецької окупації у квітні 1945 р. стали засновниками Другої республіки. Відтоді і до останніх парламентських виборів на політичній арені Другої республіки лідерство утримували Соціал-демократична партія Австрії і Народна партія Австрії.

На початку 1997 р. 59-річний федеральний канцлер Франц Враніцький, який понад 10 років очолював австрійський уряд, подав у відставку. На посаду федерального канцлера був призначений 49-річний Віктор Кліма, колишній міністр фінансів в уряді Ф. Враніцького [113].

Ф. Враніцький мотивував свою відставку необхідністю омолоджувати керівництво країни і Соціал-демократичної партії. Вважають, що канцлер залишив свою посаду без серйозних на те причин. З іменем Ф. Враніцького австрійці пов'язують насамперед твердий курс нейтралітету, роль Австрії як об'єднуючої ланки між Сходом і Заходом, інтеграцію країни в Європейський Союз, початок ліберальних економічних реформ усередині країни. Існує й інша думка, що причинами відставки є стійке падіння популярності правлячої коаліції і розходження між її учасниками на фоні економічних труднощів, які постали перед Австрією під час економічної інтеграції до ЄС.

Парламентські вибори 1999 р. підтвердили правомірність цієї точки зору. Соціал-демократи на чолі з федеральним канцлером В. Клімою втратили майже 5 % голосів, за них проголосувало 33 % виборців і вони отримали 35 мандатів у парламенті. Народна партія Австрії отримала 52 мандати. Переконливу перемогу здобула ультраправа Австрійська партія свободи, очолювана Йоргом Хайдерсом. Лідер цієї партії не приховує ностальгії за третім рейхом — цією, за його словами, “гідною частиною історії Європи”, виправдовує нацистські табори, рішуче виступає проти НАТО і ЄС, відстоює гасло “Австрія для австрійців”.

Чотиримісячні переговори між Соціал-демократичною партією Австрії і Народною партією Австрії щодо створення коаліційного уряду завершилися безрезультатно. Федеральний президент Томас Клестіль (з липня 1992 р., 19 квітня 1998 р. переобраний на другий термін) погодився на створення Народною партією Австрії й Австрійською партією свободи урядової коаліції. 4 січня 2000 р.

з представників цих партій було сформовано уряд, його очолив федеральний канцлер Вальфганг Шюссель (Народна партія Австрії) [114].

Цей вибір викликав негативний резонанс міжнародної спільноти. Країни — члени Європейського Союзу запровадили щодо Австрії режим політичних санкцій, які передбачають різке обмеження двосторонніх контактів.

Сучасна партійна система України (на 1 січня 2001 р. зареєстровано 109 політичних партій) характеризується як перехідна від атомізованої з великою кількістю нечисленних маловпливових партій до стабільнішої системи поляризованого плюралізму. Наявність такої тенденції підтвердили вибори до Верховної Ради України, які відбулися в березні 1998 р. за змішаною системою (225 депутатів обиралися за партійними списками, 225 — у мажоритарних округах). З 449 обраних народних депутатів 335, або 74,7 % депутатського корпусу, є представниками 22 політичних партій. У новому парламенті ліві партії представлені 174 депутатами, партії центру — 108, праві партії — 53 депутатами. Проте лише за умови чіткої визначеності соціальної бази, наявності програм, здатних позитивно впливати на свідомість громадян, а основне — спроможних вивести суспільство з політичної та економічної кризи, зробити його соціально стабільним і економічно самодостатнім, політичні партії зможуть стати суб'єктами державно-політичної системи в Україні.

Порівняльний аналіз основних конституційних законів і політичних систем України і Австрії підтверджує необхідність постійного вдосконалення основних засад, покладених в основу функціонування суспільного політичного устрою.

В Австрії конституцію прийнято через два роки після утворення Першої Австрійської Республіки, тобто в 1920 р. Основні засади конституції збережено і в наші дні. Проте сьогодення реальність поставила на порядок денний необхідність внесення змін до Основного Закону країни. Визначаючи стратегічний вектор цих змін, австрійські політики вважають, що це має бути поглиблення демократичних засад у розвитку політичної системи. Йдеться, зокрема, про посилення впливу інститутів прямої демократії, відкритості при визначенні основних засад внутрішньої і зовнішньої політики, про призначення членів уряду, розширення прав земель і спрощення законів, які мають бути зрозумілі всім громадянам.

В Австрії останнім часом точиться гостра дискусія щодо відносин з Європейським Союзом, членом якого вона є, і за приєднання

до якого в 1994 р. висловилися дві третини австрійських виборців. Відносини з цією міжнародною організацією ускладнилися на початку 2000 р., коли було створено коаліційний уряд, до якого ввійшли представники праворадикальної Австрійської партії свободи. Неоднозначне, швидше негативне ставлення австрійців до питання про можливий вступ цієї країни до Північноатлантичного альянсу. Для Австрії це пов'язано з втратою нейтралітету, який для австрійців у повоєнні роки став уособленням державної ідентичності, стержнем зовнішньої політики. Під час збройної акції НАТО проти Югославії уряд приймає тверде рішення: літакам НАТО доступ у повітряний простір Австрії закритий. У цей період до 87 % збільшується кількість австрійців — прихильників нейтралітету країни.

Україна є президентсько-парламентською республікою. Проте існуюча модель політичної системи України до останнього часу діє неефективно. Політична еліта, яка прийшла до влади, за своїми професійними і моральними якостями виявилась нездатною вирішувати загальнодержавні проблеми. Не спрацьовує визначений Конституцією України механізм стримувань і противаг діяльності владних структур, які діють неефективно, втратили довіру у переважній більшості українських громадян. Не вдається запровадити верховенство закону в усі сфери громадського життя.

Сучасний етап розвитку держави характеризується перманентною кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну та духовну сфери. Політичні скандали, що компрометують не лише вищих посадових осіб, а й державу загалом, не згасають. Країна переживає своєрідний синдром політичної перевтоми. Наростають акції, які можуть призвести до *соціального вибуху та зміни соціально-політичного устрою держави*.

Враховуючи реалії суспільного життя в Україні, доцільно рухатись у таких *основних напрямках становлення і розвитку політичної системи*.

Перший. Розбудова справді демократичної, правової, соціальної держави з авторитетним президентом, ефективно діючим парламентом, професійним висококваліфікованим урядом, незалежними судовими органами. Для цього потрібно зосередити зусилля Президента України на визначенні та здійсненні стратегічних завдань розвитку держави, зміцненні її економічної та національної безпеки; розширити повноваження Верховної Ради України і посилити її

відповідальність за формування професійного дієздатного уряду і здійснення ним програми діяльності; наділити уряд відповідними повноваженнями та підняти його відповідальність за стан справ в економічній, соціальній, гуманітарній і зовнішньополітичній сферах; забезпечити прозорість діяльності судових органів, їхню реальну незалежність від владних структур. Здійснити реформу правозахисних органів; запровадити жорстку систему контролю за використанням і заощадженням державних коштів, зокрема, високими посадовими особами (закордонні відрядження, службовий транспорт, побут).

Другий. Подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин через сприяння розвитку демократичних засад в управлінні суспільством на всіх рівнях його соціально-політичної організації. Владні структури формують не для того, щоб їм підкорялись (підкоряється потрібно закону), а для того, щоб вони служили громадянам. Для цього необхідно посилити правову і моральну відповідальність посадових осіб за стан справ у галузі, якою вони керують; атестувати весь корпус державних службовців на відповідність посадам, які вони займають; запровадити на державному рівні дієві заходи з викорінення корумпованості у владних органах, звірити відповідність декларованих посадовими особами доходів їхнім реальним прибуткам. Концептуальною основою нормативно-правових актів з питань боротьби з корупцією має бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які виключали б можливість корупційних проявів. Потрібно забезпечити конкурентний відбір і прозорість при формуванні виконавчої структури владних органів (призначення віце-прем'єрів, міністрів, інших посадових осіб); повсюдно запровадити вибори посадових осіб, зокрема, глав обласних і районних державних адміністрацій; включити у процес державного управління молоду генерацію політиків і управлінців; у цьому контексті підвищити роль Академії державного управління при Президенті України як центру підготовки державних службовців вищого рівня.

Третій. Формування інститутів громадянського суспільства як співтовариства вільних людей і їх самодіяльних організацій, політичних партій, рухів, профспілок, кооперативів, асоціацій. Для цього потрібно ухвалити закони про громадські об'єднання, політичні партії; прийняти досконалий закон, імовірно, на пропорційній основі, про вибори народних депутатів і вибори депутатів до місцевих органів влади; законодавчо забезпечити ефективне функціонування

органів місцевого самоврядування, створити необхідну матеріально-технічну та фінансову базу для їх діяльності.

Четвертий. Законодавчо забезпечити залучення представників політичної опозиції, засобів масової інформації до участі в діяльності владних інститутів, до розробки, прийняття і реалізації важливих державних законів. Для цього необхідно прийняти закон про опозицію; проводити постійні зустрічі (національна асамблея, “круглий стіл”) вищих посадових осіб держави, лідерів політичних партій, опозиційних рухів з обговорення і розв’язання конфліктних питань суспільного розвитку; прийняти закон про державну підтримку діяльності засобів масової інформації; створити громадське телебачення в Україні.

П’ятий. Забезпечити необхідні умови для розвитку політичної нації загалом і кожного етносу окремо, для формування і підвищення національної свідомості й самосвідомості, політичної культури суспільства, владної еліти і кожного громадянина. Для цього потрібно за допомогою освіти, засобів масової інформації сприяти засвоєнню кожним громадянином положень Конституції України, інших законодавчих актів; підняти рівень і розширити сферу викладання політичної науки у вищих і середніх закладах освіти.

Шостий. Стежити за своєчасним самооновленням політичної системи України з урахуванням внутрішнього і міжнародного становища, за її постійною самоадаптацією. Для цього необхідно створити проекти дослідження різних типів політичних систем зарубіжних країн; надати державний статус Українській академії політичних наук, яка має об’єднати провідних учених цієї галузі; провести відповідну переатестацію членів цієї академії; покласти на академію вироблення та опрацювання рекомендацій із стратегічних питань, координацію і проведення досліджень з ключових проблем становлення і розвитку політичної системи України.

Сьомий. Визначити стратегію внутрішньої і зовнішньої політики держави. Цією стратегією повинні керуватися всі гілки влади, всі політичні сили, а разом з ними її має підтримувати все суспільство. При цьому слід виходити з того, що:

- у політичній сфері продуктивною видається модель соціально-правової держави, в основу політико-державної доктрини якої покладено громадянсько-правову ідею;
- в економічній сфері — модель формування ринкової економіки у вигляді науково-технологічної доктрини, яка ґрунтується на

інтелектуальному факторі, на розвитку науки і застосуванні новітніх технологій і відповідає світовим тенденціям;

- у зовнішньополітичній сфері перспективи становлення України як активного дієздатного суб'єкта міжнародних відносин визначаються її зацікавленістю і прагненням однаковою мірою брати участь у житті євразійського і європейського регіонів і сприяти гармонізації відносин між ними. При цьому Україна має вибудувати свою, орієнтовану на власні національні інтереси зовнішню політику.

Вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики має доповнюватись гнучкою тактикою і сильною політичною волею у реалізації поставленої мети. Потрібні цілеспрямовані рішучі дії владних структур (президента, Верховної Ради, уряду України), політичних партій, інших інститутів громадянського суспільства, всіх громадян держави, щоб переломити несприятливий перебіг політичних, економічних і соціальних процесів і не лише вивести Україну з кризи, а й зробити її політично стабільною, економічно могутньою, незалежною державою, яка впевнено торує шлях у ХХІ ст.

4.6. Нові виміри українсько-німецьких відносин у контексті глобальних зрушень на континенті

Україна й Німеччина в геополітичному вимірі та їхні національні інтереси. Возз'єднання Німеччини у 1990 р. та утворення незалежної України у 1991 р. сприяли виникненню нових порівняно з повоєнними десятиліттями обрисів ландшафту Європейського континенту й сучасного світу. Ці дві вагомі події свідчать про нові виміри в підходах до розв'язання болючих і затяжних проблем цивілізаційного поступу. Оновлений розвиток обох держав став символом трансформаційних перетворень у ширших масштабах і уособленням зміни європейської ментальності наприкінці тисячоліття. Занепад тоталітарних ідеологій започаткував нову систему цінностей, у центрі якої постає життя окремої особи та народу, а не витвори антигуманних ідеологів, збоченців цивілізаційного розвитку [115, 25]. На прикладі цих двох країн можна простежити зміни поглядів мільйонів людей Європейського континенту, їхніх щоденних уподобань і цінностей, життєвого середовища.

На рубежі XX і XXI ст. відбуваються доленосні зміни в Європі та світі. В 90-х роках XX ст. Європейський континент зазнав значних потрясінь, пов'язаних із розпадом міжнародної соціалістичної системи, Радянського Союзу тощо. Пішла у небуття біполярна Ялтинсько-Потсдамська система рівноваги в Європі. На її місце йде оновлена Європа, багатополісний світ і, що найголовніше, природні чинники та національні інтереси стають домінантами формування нової системи відносин.

Німеччина протягом останнього десятиліття долає наслідки дводержавності німецького народу, рішуче виступає за поглиблення і розширення інтеграції в колі держав Євросоюзу, активно налагоджує поглиблену співпрацю з дедалі ширшим колом східноєвропейських і пострадянських країн, підтримує залучення їх до загальноєвропейських процесів.

Протягом останніх десяти років Україна і Німеччина демонструють цивілізованість у розв'язанні нагальних питань своєї співпраці, при цьому суттєвими і важливими є нові виміри двосторонніх відносин, які слід розглядати у площині глобальних зрушень на континенті.

За роки незалежності Україна утвердилась як повноправний суб'єкт європейського і світового співтовариства, отримала міжнародні гарантії безпеки, уклала договори про дружбу і співробітництво практично з усіма країнами-сусідами, стала важливим чинником стабільності та необоротності демократичних процесів на Європейському континенті.

Україна утверджує свої стабільність, передбачуваність і прагнення розвивати добросусідські відносини, уклавши Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з РФ, Хартію про особливе партнерство з НАТО та багато інших важливих міжнародних договорів та угод [116, 4]. Державне керівництво України, взявши курс на входження до євроатлантичного простору, докладає значних зусиль для досягнення дієвіших і змістовніших відносин з більшістю країн європейської спільноти, західного світу.

У стратегічних засадах зовнішньополітичної діяльності, в затверджених парламентом держави у 1993 р. "Основних напрямках зовнішньої політики України" наголошується, що розширення відносин із західноєвропейськими державами створює умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків

нашого народу з європейською цивілізацією. Це створює передумови для швидшого відродження національної економіки, утвердження демократичних цінностей. Співробітництво з цим колом держав стає надійним підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах і майбутнього інтегрування господарства України до загальноєвропейського і світового економічного простору [117].

Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) у тісному колі західних держав і союзників має достатньо складових для потужного входження в ХХІ ст. Проте не можна випускати з поля зору й інших чинників, що впливають на підходи Німеччини, її зв'язки з країнами європейського Сходу.

Враховуючи економічний потенціал, спрямованість господарських зв'язків ФРН на розширення співпраці, а також перевагу та силу експортних можливостей, слід виходити з того, що ця держава не може вдовольнитися лише нинішніми рамками і рівнем відносин. Німеччина вже зробила серію кроків у напрямі економічного утвердження в країнах Центральної і Східної Європи. З часом економічна експансія з боку німецького капіталу і з боку капіталів інших країн, але насамперед німецького, дедалі більше зростатиме. Скористатися цією ситуацією, залучити солідні інвестиції та передові технології — це завдання постає і перед нашою державою.

Чому має відбуватися саме так? З одного боку, відповідь проста: ФРН посідає серед європейських країн одне з перших місць за економічною могутністю, рівнем науково-технічних досягнень. З іншого — ускладнюють відповідь міркування щодо того, а чому саме до України має бути звернений німецький капітал. Коли порівняти обсяги іноземних інвестицій у країнах ЦСЄ, Росії та Україні, то наявний стан справ не на користь нашої держави. Обсяги прямих інвестиційних капіталовкладень в економіку України на порядок нижчі, ніж в економіки країн, що трансформуються. Збільшення обсягів інвестицій — стратегічне завдання.

Об'єднана Німеччина, як і Україна, зацікавлена в розширенні зв'язків у всіх сферах: політичній, економічній, науково-технічній та ін. Не лише через політичні, військові або гуманітарні міркування. Зацікавленість ФРН у своїх східних сусідах, у тому числі і в Україні, ґрунтується насамперед на економічних інтересах, на взаємній вигоді.

Для України цікавим і корисним може бути досвід державної і суспільної розбудови та економічних перетворень у ФРН. До ос-

танніх можна зарахувати практику акціонування й розвитку підприємств, соціальну спрямованість економіки, впровадження науково-технічних досягнень, певні здобутки в санації та переведенні в систему ринкових відносин економіки в п'яти східних землях.

Показово, що ФРН першою з країн Заходу ще у 1990 р. відкрила генконсульство в Києві, також однією з перших визнала незалежність і суверенітет нашої держави. Для поглиблення співпраці України з ФРН потрібно враховувати нові реалії в Європі, глобальні геополітичні зрушення, а також знаходити об'єктивні напрями спільної діяльності як можливих стратегічних партнерів. Німеччину приваблює Україна як стабільний регіон, а її політики вважають розширення співробітництва стабілізуючим чинником для нового геополітичного простору [118, 47]. І в умовах трансформаційних перетворень в Європі саме такий підхід виправданий.

Досить важливе, за визначенням науковців і політиків України та інших країн, підвищення ролі і відповідно чільного місця нашої держави в новому геополітичному просторі. За своїми “геополітичними складовими — площею, населенням, природними ресурсами — Україна відразу стала помітним чинником у світовому розподілі сил” [119]. Це потрібно враховувати нам і нашим партнерам, сусідам.

Що повинна зробити Україна для налагодження результативної співпраці з ФРН, зміцнення власної незалежності, свого становища в європейській спільноті? Варто враховувати не лише сьогоденні зміни в самій Німеччині, а й нові геополітичні умови на континенті. Великобританія, Франція і Німеччина по-різному підійшли до свого теперішнього становища в новій Європі, мають різні позиції з питань взаємодії Сходу і Заходу, поглиблення і розширення інтеграції. Нинішні відносини цих країн ґрунтуються на новому співвідношенні інтересів і сил. І хоч між цими трьома країнами немає лінії єдності, це вже не ті антагонізми, які були характерні для попередніх етапів історії. Берлін, Лондон і Париж мають відповідні механізми для подолання суперечностей. При цьому економічні інтереси об'єднаної Німеччини можуть не завжди збігатися з політичною волею їх партнерів. Врахування в конкретних умовах ситуації, що склалася, є завданням української дипломатії і водночас запорукою успіху України.

Європейська політика Німеччини за роки, що минули після її об'єднання, не втрачає своєї динамічності. Це зумовлено як економічними, так і політичними причинами. Об'єднана Німеччина,

підтверджуючи незмінність свого політичного курсу і рішуче заперечуючи будь-який особливий “німецький шлях”, підкреслює свою готовність до подальшої інтеграції в Євросоюз, аж до делегування йому певних повноважень суверенної держави. Не німецька Європа, а європейська Німеччина — це гасло, під яким уряд підписав Маастрихтську угоду в 1992 р., що передбачає поряд з економічним і валютним союзом розробку спільної зовнішньої політики і політики безпеки, а також кооперацію у питаннях внутрішньої політики та розширення європейських структур на Схід. Проте наступальність німецької “європа-політики” в нових умовах далеко не завжди викликає захоплення у її сусідів. Можна припустити, що Німеччина з політичної позиції, як і раніше, залишається західною державою, а з географічної — є центральноєвропейською країною. Будучи саме центральноєвропейською економічною надпотугою, Німеччина домагається і політичного лідерства в Європі. А це вселяє певний страх, колишню упередженість щодо збільшеної ФРН.

Додамо, що в самій Німеччині активна європейська політика уряду Г. Коля, яку дехто з критиків та опонентів назвав “інтеграційною люттю”, призвела до певного її неприйняття громадськістю, яка вважала, що положення Маастрихтського договору заходять у суперечність з конституцією країни. Проте дискусії з проблем європейської інтеграції в останнє десятиріччя стали невіддільною складовою політичного життя Німеччини. Питання європейської інтеграції щоразу викликають політичні дебати у країні, а також вдало використовуються у передвиборній боротьбі будь-якого рівня. Все це підживлює прихильників і носіїв ідей “євроскепсису” [120].

З огляду на це доречно буде пригадати історію. Політику колишньої ФРН, за оцінкою політолога К. Брахера, можна визначити як “постнаціональну демократію серед національних держав”. Ця політика була підпорядкована пріоритетам європейської єдності, адже досягнення омріяної єдності відповідало національним інтересам ФРН, точніше тому, що їх підміняло. Однак, домігшись державної єдності, Німеччина перейшла в іншу якість — національної держави і має сповідувати нові національні інтереси. Основною суперечністю німецької зовнішньої політики 90-х років була невідповідність нового якісного становища німецької держави попереднім зовнішньополітичним концепціям. Саме на цьому ґрунтувалась розпочата дискусія про “зрослу відповідальність” Німеччини, а також про необхідність нового визначення “національних інтересів” [121, 34].

Зазначимо, що наявні у Німеччині суперечності усуваються і дещо пом'якшуються завдяки заходам німецької оперативної зовнішньої політики на тих напрямках, де вона не зачіпає стратегічно важливих для Заходу пріоритетів. Такими заходами були ініціативи ФРН щодо нових східноєвропейських просторів, які давали Німеччині шанс утвердити власне політичне лідерство. Імовірно, що новим національним інтересам об'єднаної Німеччини відповідає розширення структур Євросоюзу на Схід. Нині понад десять держав Європи прагнуть вступити до ЄС. У самій ФРН розширення Євросоюзу обґрунтовують “моральними та історичними”, а також економічними чинниками. Проте варто врахувати ще й геополітичні фактори, детерміновані сучасним геополітичним становищем Німеччини, а також “повернення” країни у становище центральноєвропейської держави, у становище “безмежного центру”. А останнє, як свідчить історія, небезпечно як для самої Німеччини, так і для її сусідів на Сході та Заході.

Отже, серед національних інтересів Німеччини — поширення інтеграційних процесів, економічне піднесення країн молодого демократії. З огляду на це українським політикам, державникам і дипломатам необхідно спиратися на нові виміри німецьких національних інтересів, якщо вони обстоюють підходи щодо ширшого залучення німецького капіталу в Україну та поглиблення двосторонньої співпраці.

Кроками, що відповідали новій парадигмі, були не лише політика уряду Г. Коля, а й заходи сучасної урядової коаліції Г. Шрьодера — Й. Фішера. В активі останніх — ухвалення європейського пакту зайнятості, рішення щодо створення “Європейського союзу з питань безпеки і оборони”, домовленості про зниження німецьких нетто-платежів протягом наступних семи років з 22 до 14 млрд німецьких марок, прийняття “Agenda-2000” з реформою аграрної та структурної політики тощо.

Інакше кажучи, навіть приділяючи велику увагу зовнішньополітичним справам, Німеччина перебуває на етапі усвідомлення питань національної державності, який вона має пройти. Водночас сучасна ФРН має переглянути пріоритети, що існували до об'єднання, їх корекцію відповідно до нинішнього становища держави.

Наголосимо, що, об'єднавшись, Німеччина повернулася до становища “норми”, тобто стала подібною до Англії, Франції та інших країн, для яких євроскепсис і турбота про свої національні інтереси

в рамках ЄС є нормальним і звичайним явищем їхньої європейської політики. Саме тому це нормально, коли ФРН говорить про власні національні інтереси або дії відповідно до цього нового для себе виміру. Німеччина тим самим йде шляхом подолання усталених ідеологізованих або політизованих підходів, притаманних минулій історичній добі. Отже, зважаючи на це, українські політики мають налагоджувати відповідну співпрацю в тій або іншій сфері.

Важливо враховувати, що на Сході найбільшим партнером для Німеччини (і не лише для неї) є Росія. Відносини західних країн з Російською Федерацією не повинні формуватись на протигагу відносинам з Україною або іншими країнами — колишніми республіками СРСР. І теоретично це всім зрозуміло.

Однак на практиці при вирішенні актуальних питань торговельно-економічних відносин цього підходу дотримуються не завжди і не всі. Перебіг подій восени 2000 р. навколо перспектив будівництва трубопроводу Росія — Західна Європа для постачання російського газу в обхід України є яскравим прикладом ігнорування інтересів нашої держави, позицій Києва і Варшави. В підходах України, в баченні її європейських перспектив ці відносини відіграють особливу роль, на них завжди потрібно зважати.

Важливо знаходити об'єктивні напрямки співпраці з ФРН, обопільний для Німеччини і України як можливих стратегічних партнерів вектор взаємодії. Адже господарства наших країн потенційно можуть взаємно доповнювати одне одного, а об'єднання зусиль дасть солідні вигоди і прибутки. Це стосується галузей промислового і сільськогосподарського виробництва, науково-технічного розвитку і гуманітарної сфери.

Правові засади двосторонніх відносин та їх піднесення. Відносини України і об'єднаної Німеччини в перші два роки не характеризувалися інтенсивністю і динамізмом у формуванні правових засад. Можна з упевненістю стверджувати, що нашим державам на початковому етапі не вдалося уникнути психологічних труднощів, швидко подолати об'єктивні і суб'єктивні стримуючі чинники у формуванні договірно-правових основ взаємодії. Це пояснюється, на наш погляд, так.

По-перше, Німеччина, так само як інші країни Заходу, протягом певного часу підходила до вирішення складних світових і європейських проблем та формування відносин з країнами СНД через призму відносин з Росією.

По-друге, зацікавленість у нових відносинах не завжди підкріплювалась конкретними кроками з боку Києва і Бонна.

По-третє, політична еліта України виявляла двоїстість у питаннях відносин з Росією, з країнами в рамках СНД, а також непередбачуваність у питанні встановлення без'ядерного статусу новоутвореної української держави. До цього ще слід додати інформаційну ізоляцію, яка посилювалася з боку засобів масової інформації Росії, і нечіткі уявлення про Україну. Це в основному й гальмувало розвиток відносин між Україною і ФРН.

Проте Німеччина бачила і бачить нас партнером, народом, який є складовою Європи. У німців, незважаючи на складне історичне минуле, немає антипатій до українців. ФРН об'єктивно зацікавлена у зміцненні української державності в постконфронтаційний період.

На відміну від внутрішньополітичних і зовнішньополітичних умов 1918 р. в Україні на початку 90-х років ситуація була значно сприятливіша в плані державотворення. Європа взагалі і Німеччина зокрема, де так високо цінується волевиявлення народу, схвально сприйняли незалежність України. Про це говорили політики і дослідники у ФРН. Оптимізації налагодження відносин сприяло усвідомлення того, що Україна не буде “доважком” Росії з жодної позиції, а також більша визначеність у питанні про долю успадкованих Україною ядерних арсеналів та наполегливі пошуки засобів проти можливої дипломатичної ізоляції.

Трансформацію відносин між об'єднаною Німеччиною і незалежною Україною в 1993 р. можна назвати проривом, який характеризує підписання багатьох міждержавних угод, надання двостороннім відносинам вищого договірно-правового статусу. Якісно новий рівень, політико-правову базу двосторонніх відносин знаменують підписані Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина, договір про розвиток співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки, а також інші угоди між урядами України і ФРН.

У спільній декларації наголошується, що, враховуючи багатоміжкові культурні, економічні, наукові, людські зв'язки, тривалі періоди плідного співробітництва і взаємовигідного обміну між нашими народами, пам'ятаючи про зловісні сторінки недавньої європейської історії, сторони погоджуються з тим, що якомога тісніше співробітничатимуть для своїх народів і тим самим сприятимуть миру в Європі і в усьому світі [112].

Підтвердженням нового рівня відносин між незалежною Україною і об'єднаною Німеччиною є значно розширена панорама двосторонніх відносин, які охоплюють і військову сферу. Тим самим налагоджується плідний політичний діалог, який створює необхідні передумови для всебічного співробітництва.

У Договорі між Україною та ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки зазначається, що договірні сторони сприятимуть торгівлі та співробітництву між підприємствами і організаціями обох держав, вживаючи належних заходів на основі відповідного національного законодавства і згідно з міжнародними зобов'язаннями. Сторони надаватимуть гарантії для експортних кредитів на сприятливих умовах, дотримуючись відповідного національного і міжнародного права. При цьому враховуватиметься взаємозв'язок між експортними гарантіями і економічним та фінансовим потенціалом іншої сторони.

Обидві країни підтвердили свою згоду на співробітництво в рамках міжнародних фінансових організацій, включаючи Європейський банк реконструкції та розвитку. Сторони констатували, що створюватимуть правові і матеріальні передумови для забезпечення безперешкодних контактів між підприємствами і організаціями Німеччини та України. Все це відповідало глобальним трансформаціям повоєнної Європи.

Отже, поряд з договірними відносинами з іншими державами, під відносини незалежної України і об'єднаної Німеччини в результаті психологічного прориву було закладено відповідну політико-правову базу. Україна і ФРН як повноправні суб'єкти міжнародних відносин, не завдаючи шкоди іншим країнам, зобов'язались нарощувати потенціал співробітництва двох держав.

З часу встановлення дипломатичних відносин між двома країнами в 1991 р. на середину 2000 р. договірно-правова база українсько-німецьких відносин охоплює близько 40 юридичних документів різного рівня. Серед них — одна спільна декларація, дві міждержавні угоди, 20 міжурядових угод, понад 10 міжвідомчих угод. Майже півтора десятка угод мають суто економічний характер. Звичайно, договірно-правова база може і має бути в подальшому розширена. Однак уже підписаних угод, заяв, договорів достатньо для значного поглиблення українсько-німецьких відносин за всім їх спектром, у всіх галузях.

Проаналізувавши політико-правову базу двосторонніх відносин, структуру і механізми співпраці, задіяні з боку ФРН, а також відповідне ставлення її політичної еліти до нашої держави, можна стверджувати про зацікавленість Німеччини у розвитку відносин із сучасною Україною. Заслугує на увагу й те, що федеральний уряд Німеччини з 1993 р. визначив український напрям окремою складовою східноєвропейської політики держави [123, 79]. Українсько-німецькі зв'язки розвиваються по висхідній, рік у рік наповнюються конкретним змістом, набуваючи помітної ваги у формуванні архітектури європейських відносин. Уряд ФРН виявляє значну зацікавленість до розвитку демократичних процесів у нашій державі, надає дієву підтримку її реформаторському курсу.

Новим виміром українсько-німецьких відносин стали започатковані у травні 1998 р. Президентом України Л. Кучмою і федеральним канцлером Німеччини Г. Кодем політичні консультації. Таку форму співпраці Німеччина запровадила лише з окремими країнами. Інституалізація міжурядових політичних консультацій, запровадження їх у практику відносин як постійно діючої форми покликані надати відчутного імпульсу двосторонньому співробітництву з широкого кола питань. Це підтверджують другі міжурядові консультації, що відбулися у липні 1999 р. у Києві, а також треті — влітку 2000 р. у ФРН.

Торуючи шлях до майбутнього, Україна і Німеччина об'єднують зусилля в ті часи, коли закладаються основи, визначаються суттєві параметри Європи ХХІ ст. Визначаючи і підтримуючи як довгострокову перспективу інтеграцію України до євроатлантичної сім'ї держав і народів, сторони вбачають у цьому необхідну передумову процесу розширення і зміцнення інтеграційної єдності Європи, яка стане складовою рівноваги багатополюсного світу.

Зміна урядової коаліції Німеччини у вересні 1998 р. не призвела до істотних змін у східноєвропейській політиці, зокрема щодо України. Поява інших акцентів і певна корекція стратегічного курсу Німеччини щодо розбудови нової Європи лише непрямо стосуються відносин з Україною. Це видно з підходу “червоно-зеленої” коаліції до згортання і виходу ФРН з ядерної енергетики. Водночас саме Німеччина допомагає Україні залучити іноземні інвестиції на добудову компенсуючих потужностей після закриття 15 грудня 2000 р. Чорнобильської АЕС.

Показово, що в коаліційній угоді уряду Г. Шрьодера — Й. Фішера було зазначено позицію стосовно України. Так, у розділі про атлантичний вимір зовнішньої політики Німеччини визначаються як пріоритетні завдання з розбудови співробітництва та відносин партнерства з нашою країною. З огляду на історичну відповідальність і добросусідство в коаліційній угоді вирізняються відносини ФРН з окремими країнами та стверджується, що “уряд й надалі розвиватиме добрі відносини з Росією і Україною, ставитиме їх на широку ґрунтовну основу” [124, 57, 61].

Протягом останніх років у двосторонніх відносинах двох держав здійснювалися заходи із збереження та поглиблення політичних і всього спектра міждержавних відносин, були запроваджені різноманітні форми та методи роботи для надання нових імпульсів українсько-німецьким відносинам у різних сферах. Зосереджувалася увага на інтенсифікації політичного діалогу на міждержавному, міжпарламентському рівнях, окремо говорилося про позаурядові організації та контакти.

Так, у 1999 р. відбулися другі міжурядові політичні консультації в Києві під головуванням Президента України Л. Кучми та федерального канцлера Г. Шрьодера; візит парламентської делегації Верховної Ради України і її участь у заходах з нагоди п'ятдесятиріччя бундестагу; колоквиум суддів Конституційного суду України і їх колег у ФРН; участь парламентської делегації України у Берлінській конференції Міжпарламентського союзу, на якій Україну було прийнято членом цієї організації; українська делегація взяла участь у XX міжнародній конференції з питань безпеки, організованій фондом Г. Зайделя, а також у Європейському форумі в Берліні тощо.

На політичні консультації до Києва крім Г. Шрьодера прибули 9 міністрів і статс-секретарів федерального уряду та представницька делегація ділових кіл ФРН (представники майже 40 провідних концернів та економічних структур). Основними темами переговорів були подальше лобіювання з боку ФРН питання прийняття Спільної стратегії Євросоюзу щодо України, проблеми закриття ЧАЕС, створення рамкових умов для діяльності німецьких підприємців на українському ринку, поліпшення військово-технічного співробітництва, спільна діяльність в агропромисловому комплексі, можливості нарощування співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями — МВФ, СБ, ЄБРР, а також актуальні міжнародні питання, зокрема проблеми Косова та участі

України в повоєнному облаштуванні регіону, співпраці в рамках ООН тощо [125].

Слід зазначити, що в 1999 р. система форм взаємодії обох держав поповнилася новими позаурядовими структурами. В лютому в Бонні розпочалася діяльність Німецько-українського громадського форуму, а у листопаді в Києві — відповідно Українсько-німецького форуму. Ці позаурядові громадські організації провели спільне засідання в Берліні на тему: “Україна після президентських виборів: політичний, економічний, культурний вимір”, а також намітили окремі і спільні конкретні заходи на майбутнє [126, 4–5].

У 2000 р. тривала інтенсивна співпраця України і Німеччини на політичному рівні. Відбулися візити до України депутатів німецького бундестагу, міністра закордонних справ ФРН Й. Фішера та інших урядовців. Німеччину з візитом відвідали Голова Верховної Ради України І. Плющ, прем'єр-міністр В. Ющенко, 12 липня в Лейпцігу пройшли треті українсько-німецькі політичні консультації урядових делегацій на чолі з Президентом України Л. Кучмою та федеральним канцлером Німеччини Г.Шрöderом. На цьому форумі працювали сім міжурядових комісій, було обговорено увесь спектр українсько-німецьких відносин. За підсумками політичних консультацій було підписано Меморандум про поглиблення економічної співпраці між Україною і Німеччиною [127, 4].

Інституалізація і розвиток політичних консультацій як нової і дієвої форми відносин між двома державами має на меті активізувати формальні і неформальні відносини на найвищому рівні, а також регулярні консультації між міністерствами, відомствами і парламентами.

Провідні політики Німеччини усвідомлюють роль і місце України як дієвого чинника досягнутої рівноваги і зміцнення стабільності в геополітичному просторі Центральної і Східної Європи та колишнього СРСР. Політичні лідери ФРН зацікавлені у подальшому зміцненні демократичної України, завершенні нею ринкових перетворень та інтеграції до трансатлантичного простору. Про це свідчать безпосередні розмови з політиками та науковцями Німеччини і конкретні дії уряду ФРН у цьому напрямі. Так, завдяки підтримці ФРН під час її головування в ЄС у першій половині 1999 р. було розроблено Спільну стратегію Євросоюзу щодо України, а під час головування Фінляндії наприкінці 1999 р. було затверджено як документ ЄС щодо України.

Для України Німеччина є і залишиться в майбутньому не лише політично значущим, а й основним торговельно-економічним партнером: з 1997 р. ФРН посідає перше місце на Заході і друге в світі — після РФ — за обсягом торгівлі з нашою державою, значним є обсяг прямих інвестицій у нашу економіку. Об'єктивно народногосподарські комплекси України і Німеччини можуть доповнювати один одного, а подальша інтенсифікація зусиль сприятиме економічному зростанню. Власне, це визнають і цього прагнуть широкі ділові кола двох країн.

Формування засад стратегічного партнерства. Розвиток і піднесення відносин України і ФРН на новий рівень відповідає національним інтересам нашої держави. Завдяки конструктивному характеру і спрямованості на стратегічне партнерство ці відносини покликані стати дієвим чинником у вирішенні практичних завдань: завершення ринкових перетворень у нашій країні; успішнішої інтеграції до європейських і трансатлантичних структур; забезпечення реальної економічної віддачі від зовнішньополітичної діяльності в цьому напрямі; досягнення перспективних геополітичних стратегічних цілей не лише на теренах колишнього СРСР, а й значною мірою в Європі XXI ст.

При цьому завжди слід брати до уваги, що Німеччина як одна з провідних демократій євроатлантичного простору значно впливає на розвиток подій на континенті та у світі. Стан міжнародних відносин і розвиток світових господарських зв'язків багато в чому залежав у попередні десятиріччя і залежить сьогодні саме від реального змісту європейського курсу ФРН. У постконфронтаційний період, коли до загальноєвропейських процесів залучаються країни молодшої демократії Сходу Європейського континенту, Німеччина надає їм значну фінансово-економічну допомогу, допомагає багатьом з цих країн розвивати відносини з євроатлантичними структурами і опікується проблемами поглиблення ринкових реформ і демократичних перетворень.

Реальна вага ФРН, її вплив на сучасний і майбутній перебіг подій на континенті і налаштованість на конструктивні зміни зумовлюють зацікавленість України у поглибленні відносин з цією державою. Такий підхід влаштовує обидві сторони і відповідає інтересам як України, так і Німеччини.

Співпраця України з євроатлантичними структурами може здійснюватись більш плідно і динамічно у разі поглиблення співро-

бітництва з ФРН та її підтримки нашої держави. Це стосується питань поліпшення доступу українських товарів на ринки країн ЄС, можливостей повнішої реалізації положень хартії Україна — НАТО, а також розвитку відносин нашої держави з іншими структурами євроатлантичного простору.

Окремо слід наголосити, що підтримка Німеччини як провідної країни ЄС сприятиме укладанню нашою державою угоди з ЄС про вільну торгівлю, розширення доступу українських товарів на ринки Євросоюзу. Це можливо через збільшення квот та усунення торговельних обмежень, зокрема в разі укладення нової угоди з ЄС про торгівлю текстильною продукцією тощо.

Перспективним напрямком співпраці, а також засобом прискорення інтеграції України до європейського економічного простору може стати використання вигідного географічного розташування України і підключення її до трансєвропейської мережі транспортних сполучень. У справі формування та функціонування національної транспортної мережі, наближення її до європейських стандартів має важливе значення співробітництво України з ФРН (як і з іншими західними державами та Євросоюзом) у цій сфері, допоміжних галузях.

Нині є всі підстави для нарощування торговельно-економічного співробітництва, залучення значних резервів і потенціальних можливостей обох сторін. Йдеться про збільшення прямих інвестицій, залучення німецьких капіталів до процесів приватизації досить потужної матеріально-технічної бази української промисловості, впровадження у виробництво новітніх технологій, а також удосконалення структури торгівлі, зокрема, підвищення в ній питомої ваги наукомісткої продукції та продукції глибокої переробки. Але варто наголосити, що подальше збільшення обсягів економічної взаємодії, німецьких інвестицій в українське народне господарство можливі за умови успішного здійснення внутрішніх економічних реформ і загального оздоровлення економіки України.

Слід зазначити, що досвід співпраці між нашими країнами переконливо свідчить про збільшення обопільної вигоди і зацікавленості у нарощуванні взаємодії сторін. Невпинно збільшується кількість спільних українсько-німецьких підприємств (близько 700), провідні банки, концерни і фірми зміцнюють і розширюють географію присутності в нашій державі [128, 22–27].

Важливо враховувати, що *розширення співробітництва нашої держави з Німеччиною лягає у площину пріоритетів національних інтересів ФРН*. До цих пріоритетів належать такі:

- подальший розвиток Маастрихтського процесу, формування нової об'єднаної Європи з поступовим залученням до неї країн Центральної та Східної Європи, в тому числі України;
- активна участь у створенні нової європейської архітектури безпеки, основою якої стане внутрішньо трансформоване та розширене на Схід НАТО, патронат розвитку відносин особливо-го партнерства України з Північноатлантичним альянсом;
- пріоритетний порівняно з іншими західними державами вплив на розвиток політичних процесів в Україні, на її керівництво з метою отримання доступу на український ринок;
- активізація формальних і неформальних контактів між політичним керівництвом обох держав, урізноманітнення ділових зв'язків, розвиток добрих відносин широкого загалу і досягнення повного примирення народів двох держав.

Виходячи з цих пріоритетів ФРН активно підтримала надання відповідних гарантій безпеки Україні, забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності, непорушності визнаних світовим співтовариством нинішніх державних кордонів. Політичне, економічне і технічне сприяння внутрішнім соціально-економічним реформам в Україні, забезпечення її стабільного, демократичного розвитку розглядається у ФРН та інших державах Заходу як складова підтримання геостратегічного балансу на Європейському континенті.

Німеччина також неодноразово доводила свою зацікавленість у вирішенні важливих питань українсько-російських відносин, розвитку цих відносин на рівноправних, взаємовигідних засадах. Втім, такий підхід ФРН обстоює послідовно, але досить обережно.

Німеччина підтримує значну активізацію відносин України з НАТО, втілення в життя хартії про особливе партнерство, зацікавлена у ратифікації Україною Угоди про відкрите небо, запровадженні Києвом ефективної системи експортного контролю, передусім щодо ракетних технологій і радіоактивних речовин.

У свою чергу, Німеччина сподівається на сприяння з боку України розширенню німецького впливу в міжнародних організаціях. І наша держава могла б цим скористатися. Київ мав би значні дивіденди нині, а ще більші в майбутньому, підтримавши Берлін у його прагненні отримати статус постійного члена Ради Безпеки ООН, а також інші ініціативи ФРН у світових і регіональних організаціях.

Німеччина розглядає Україну як потенційно місткий ринок для збуту товарів і послуг, особливо тих, які становлять основу її націо-

нального експорту (продукція машинобудування, хімічної, харчової промисловості, електротехнічні вироби, засоби зв'язку та телекомунікацій), і об'єктивно зацікавлена в усуненні на їх шляху торговельних і технічних бар'єрів.

Подальшому розвитку сучасних відносин сприятиме двостороннє економічне співробітництво з метою реалізації проектів, зорієнтованих на забезпечення потреб внутрішнього ринку України та третіх країн, насамперед СНД. Такий підхід відповідає інтересам наших підприємців і прийнятний для ФРН. Це не призведе до посилення конкуренції для виробників ні в самій Німеччині, ні на ринку ЄС.

До інтересів Німеччини також належать:

- поліпшення умов доступу на український ринок малого і середнього бізнесу ФРН, приватного німецького капіталу;
- запровадження в Україні визнаних Радою Європи стандартів дотримання прав і свобод громадян;
- вирішення проблеми реституції культурних цінностей, незаконно переміщених під час Другої світової війни;
- вирішення проблем, пов'язаних з реалізацією Угоди про співпрацю між Україною і ФРН у справах осіб німецького походження, які проживають у нашій державі;
- поглиблення співробітництва в гуманітарній, інформаційно-культурній, науковій сферах.

Усе це ми маємо брати до уваги, коли аналізуємо сучасний стан і можливості двосторонньої співпраці, розглядаємо активізацію німецької політики, орієнтованої на реалізацію зовнішніх політичних та економічних інтересів.

Проаналізувавши двосторонні українсько-німецькі відносини в контексті демократичних перетворень в Європі, можна стверджувати: *чимало інтересів обох країн мають тенденцію до зближення, а за деякими напрямками спостерігається реальний збіг позицій*. До таких позицій належать:

1. Взаємна зацікавленість політичних еліт у подальшому розвитку та поглибленні двосторонніх міждержавних і міжрегіональних відносин на основі зміцнення й розширення їх договірно-правової бази.

2. Реалізація стратегічної мети України — поступової інтеграції в європейські та трансатлантичні організації і структури, створення нової архітектури системи колективної безпеки в Європі.

3. Об'єктивна, двостороння зацікавленість у збільшенні обсягів зовнішньої торгівлі, зумовлена чинниками подальшого економічного розвитку.

4. Обидві країни намагаються активізувати свою присутність у центральноєвропейському регіоні через встановлення тісних коопераційних дво- та багатосторонніх зв'язків, що сприятиме розбудові потенціалу країн Центральної та Східної Європи, розвитку українсько-німецького економічного співробітництва.

5. Німеччина має на меті розширити ринок збуту своєї продукції за рахунок України. Україна має використати цей підхід для отримання високотехнологічних виробів і ноу-хау, які прискорять модернізацію застарілих виробничих фондів вітчизняної промисловості.

6. Обидві країни можна розглядати як потенційних партнерів для встановлення тісного економічного співробітництва у таких галузях промисловості, як аерокосмічна, енергетична, вуглевидобувна, харчова, машинобудівна, та сільському господарстві, що в умовах глобалізації світової торгівлі зміцнить конкурентоспроможність їхньої кінцевої продукції, сприятиме досягненню паритету між основними центрами світової економіки (ЄС, США, Японією та країнами Азіатсько-тихоокеанського регіону).

7. Україна та ФРН мають стійкий інтерес до країн СНД, насамперед до РФ, яка залишиться у майбутньому не лише потенційно містким ринком збуту готових виробів, а й джерелом отримання енергоносіїв і сировини для промисловості, що створює необхідні передумови для спільної розробки багатих сировинних ресурсів, забезпечення їх транспортування на Європейський континент.

8. Розвиток двосторонньої співпраці в гуманітарній, інформаційно-культурній, науковій сферах, який виходить з об'єктивного стану та завдань подальшого демократичного поступу.

9. Конкретизація українсько-німецького співробітництва у сфері боротьби з організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків, нелегальною міграцією, у транспортній і митній сферах. Посилення дієвості роботи спецслужб обох країн є нагальною потребою.

10. Підготовка і укладання договорів та угод про правову допомогу, безвізовий режим для дипломатів обох країн на паритетних засадах, консульської угоди про уникнення подвійного громадянства тощо.

Уважний підхід і глибокий аналіз двосторонніх відносин Україна — Німеччина в контексті процесів глобалізації дають змогу ба-

чити і можливі відмінності в підходах наших держав з позицій власних інтересів. До них, зокрема, належать такі:

1. Глибока економічна криза та відсутність надійного правового поля, зокрема законодавчого врегулювання права власності на землю, утримує німецький промисловий капітал від активних дій на українському ринку. А зниження внутрішньої кон'юнктури, слабка фінансово-кредитна сфера, необхідність забезпечення процесу трансформації власних підприємств потребують від уряду нашої держави активних дій щодо захисту внутрішнього ринку та національного товаровиробника від припливу дешевших і якісніших виробів з-за кордону, що створює об'єктивні труднощі на шляху двостороннього економічного співробітництва.

2. Німеччина може бути незацікавлена у розвитку виробництва в Україні тих видів промислової і сільськогосподарської продукції, які конкуруватимуть з продукцією німецьких виробників на внутрішньому ринку і в третіх країнах.

3. Україна потребує подальшої фінансової допомоги для продовження економічних реформ і хотіла б мати від Німеччини істотнішу підтримку. Проте внутрішньоекономічні труднощі у ФРН обмежують нарощування прямої фінансової допомоги. Це підтверджується незмінністю німецької позиції у питаннях пом'якшення умов і збільшення обсягів експортних кредитів, стриманістю у наданні непов'язаних позик.

4. Тісна інтеграція Німеччини в Євросоюзі, кооперація її фірм з аналогічними структурами ЄС може значно ускладнити взаємодію великих німецьких підприємств з українськими партнерами (наприклад, ситуація з АН-70). У таких випадках може переважити європейськість Німеччини, її відносини з ЄС.

5. Проблеми в реалізації міждержавної угоди про співробітництво у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні, також можуть ускладнити двосторонні відносини в пов'язаних з цим питанням сферах.

6. Особливе місце займає проблема реституції культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни. Ситуація, що склалася в реституційному просторі, потребує паритетного врахування національних інтересів сторін, пошуку прийнятних компромісів, можливо, і політичної волі державного керівництва.

У процесі реалізації пріоритетних інтересів України у зовнішньоекономічних відносинах з ФРН потрібно використовувати наявні та

нові механізми двосторонніх консультацій. Україна має посісти належне місце у світовій системі зовнішньоекономічних відносин через експансію української економіки на німецькому ринку за рахунок впровадження заходів з формування сприятливих економічних, організаційних, правових та інших умов розвитку українського експорту, механізмів державної фінансової, податкової, страхової, інформаційно-консультативної, маркетингової, дипломатичної підтримки вітчизняних експортерів, приведення національного законодавства у відповідність до існуючих світових вимог, запровадження міжнародних норм, стандартів і системи сертифікації вітчизняної продукції.

Для динамічного поглиблення торговельно-економічних зв'язків між Україною та ФРН наша країна може і повинна наполегливо використати такі *конкурентні переваги*:

- наявність передових науково-технічних розробок в окремих секторах промисловості, зокрема транспорто- та ракетобудуванні, створенні надтвердих і високоякісних матеріалів, порошкової металургії;
- мінерально-сировинну базу, що дає змогу створювати довгострокові програми видобутку залізної і марганцевої руди, уранової сировини, графіту, природного каменю, каоліну, на які існує стійкий попит у німецькій промисловості;
- сприятливі природно-кліматичні умови для нарощування виробництва продукції рослинництва, зокрема високоліквідних на зовнішніх ринках зернових і технічних культур;
- наявність висококваліфікованої робочої сили за порівняно невисокої її вартості;
- географічно вигідне розташування країни для розвитку міжнародних транзитних шляхів і транспортних перевезень з наданням транспортно-експедиційного забезпечення.

Для збільшення українського експорту необхідно розширювати традиційні торговельні зовнішньоекономічні операції, а також такі *форми двостороннього міжнародного співробітництва*:

- співробітництво на компенсаційній основі, за якого збільшення виробництва в Україні експортоспроможної продукції, напівфабрикатів досягатиметься шляхом закупівлі технологій та обладнання у Німеччині;
- виробничу кооперацію як один з основних способів модернізації вітчизняної промисловості. З урахуванням високого по-

тенціалу України практичне застосування може мати організація спільних виробництв на основі закупівлі ліцензій у машинобудівній галузі, електротехнічній промисловості, виробництві товарів широкого вжитку.

Україні слід домагатися якомога швидшого подолання розбіжностей у відносинах з Німеччиною. Для цього необхідно:

- провадити активну політику щодо приєднання до Світової організації торгівлі, що дасть змогу скасувати нинішні обмеження на шляху української продукції на зовнішні ринки, зробить передбачуваною торговельну політику країн-партнерів щодо України;
- врегулювати проблеми правової підтримки підприємств та організацій двох країн при здійсненні зовнішньоекономічних операцій, зокрема, через укладення відповідних двосторонніх угод про надання правової допомоги у разі виникнення спірних питань;
- вирішити питання, пов'язані з виділенням відповідних контингентів і наданням дозволів на переміщення робочої сили, що могло б знайти відображення в угодах про розвиток підрядних послуг і співпрацю у сфері соціального забезпечення.

У практиці відносин слід ініціювати заходи із запровадження використання умов проектного фінансування та лізингових контрактів, отримання в лізинг німецького обладнання, устаткування та машин, що особливо важливо для таких галузей, як транспорт, будівництво, сільське господарство. Здійснювати інституційні та правові реформи, спрямовані на забезпечення майнових прав іноземних інвесторів.

Розвиваючи співпрацю, необхідно домагатись реалізації пілотних проектів у паливно-енергетичній, машинобудівній та сільськогосподарській галузях з наданням державної підтримки з боку урядів обох країн, стимулювати збереження Німеччиною своїх позицій в Україні як країни-лідера з постачань високотехнологічних сучасних машин і обладнання та запозичити її досвід у природоохоронних технологіях, важкому машинобудуванні, приладобудуванні, в хімічній, фармацевтичній, харчовій галузях, а також у сільському господарстві, що сприятиме піднесенню вітчизняної промисловості на рівень світових стандартів і відкриє нові ринки збуту.

Саме такі підходи мають сприяти прийняттю спільної концепції або стратегії співробітництва у перспективних галузях, проектах

двох держав. Така стратегія, її державна підтримка були б добрим знаком для активізації діяльності ділових кіл у відповідному напрямі.

В установленому порядку, на засадах взаємності слід домагатись вирішення проблем, пов'язаних зі співробітництвом у гуманітарно-культурній та інформаційній сферах, зокрема, у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні, у справах реституції культурних цінностей, виплати компенсацій в Україні жертвам фашизму тощо.

Окрім цього, у сфері гуманітарного співробітництва перспективними є питання започаткування діяльності асоціації міст-партнерів наших держав. Нині понад 20 міст в Україні і Німеччині розвивають партнерські відносини. Поєднання зусиль міст-побратимів поглибить цю важливу роботу. Також у полі зору мають бути створення Українського культурно-інформаційного центру в Берліні, розвиток україністики в німецьких вузах і германістики в українських, підтримка на державному рівні відповідних громад національних меншин тощо [129, 173–185].

Розширення співпраці у сфері культури, освіти має сприяти формуванню у широкого загалу і, зокрема, у молодій генерації обох країн відносин нового типу і спільних цінностей, а також повному примиренню наших народів. Свідченням примирення мають стати кроки із розв'язання проблем реституції культурних цінностей, впорядкування поховань загиблих під час Другої світової війни німецьких воїнів і справедливих компенсацій колишнім примусовим робітникам — вихідцям з України. Вирішення цих питань дасть змогу розгорнути діяльність за всім спектром двосторонніх відносин, піднести відносини у найрізноманітніших сферах на новий рівень і надати їм стратегічної спрямованості.

Поглибленню співробітництва України і Німеччини має сприяти ретельний і поглиблений аналіз нереалізованих можливостей наших країн (серед них — різні економічні проекти, зокрема проект виробництва середнього військово-транспортного літака на базі Ан-70). Тут своє вагоме слово мають сказати науковці, оглядачі, політики. Зняття обтяжувальних чинників, досягнення адекватного сприйняття та бачення реальних перспектив нашими зовнішньополітичними відомствами й напружена систематична діяльність дипломатичних служб, їх зміцнення неодмінно посилять бажане стратегічне партнерство.

Політична воля керівників двох держав, що була продемонстрована під час третіх політичних консультацій на найвищому рівні у Лейпцігу влітку 2000 р., може і повинна матеріалізуватися в поглиблене економічне, науково-технічне і гуманітарне співробітництво. Розширення співпраці сприятиме розвитку якісно нових відносин, а також прискорить формування у широких верств населення обох країн нових, демократичних відносин у Європі ХХІ ст.

4.7. Економічні інтереси і пріоритети України в Центральній і Східній Європі

Попередні зауваження. Звернення до економічної аргументації зумовлене не так мотивами збагачення концептуального діапазону книги, як фундаментальнішим обґрунтуванням природи тих політичних і соціокультурних процесів, які становлять її основний зміст. Як відомо, в історичному процесі визначальним моментом є виробництво. Звичайно, це положення не може бути приводом для применшення значення інших чинників суспільного розвитку — географічних, демографічних, соціально-психологічних, тим більше політичних. У цьому вкотре переконують перебіг подій та історичні зрушення, які відбуваються нині. Сучасна загальнолюдська ситуація, позначена численними і вкрай небезпечними суперечностями, тривогою не лише за майбутню історію, а й за саме існування людського роду, потребує винятково чіткого визначення напрямків і характеру трансформації виробничої і всієї соціальної діяльності людей. Судячи з усього, у ХХІ ст. еволюція людства відбуватиметься під знаком глобалізації економічної і науково-технічної діяльності, наслідки якої можуть виявитись для різних країн далеко не однозначними. Що може означати для України вже розпочатий у світі перехід до нової — постіндустріальної ери? І чи в силах наша держава, знекровлена політичними чварами й економічними негараздами, вийти на стовповий шлях світової цивілізації? Розглянемо деякі аспекти цих непростих питань.

Характер сучасного світового економічного розвитку. Згідно з висновками вчених і оцінками аналітичних центрів міжнародних організацій, зокрема ООН, кінець ХХ і початок ХХІ ст. позначені безпрецедентним злетом світової економіки, а також нічим не обмеженою

експансією науково-технічного інтелекту. Щоправда, ці процеси не призвели до адекватного відгуку з боку широких народних мас, громадськості всіх країн і регіонів планети. Річ у тім, що економічний, технічний і соціальний прогрес поки що обмежений кордонами переважно кількох держав і несуттєво вплинув на вирішення глобальних проблем, зокрема таких, як подолання голоду, злиднів, неосвіченості, інших бід мільярдів людей на Землі. Високе економічне зростання не сприяло зменшенню економічних суперечностей, руйнівна сила яких не лише знищує окремі виробництва та корпорації, а й загрожує безпеці цілих країн і народів. Між державами та наднаціональними фінансово-промисловими угрупованнями не вщухає запекла боротьба за контроль над обмеженими ресурсами, транспортними коридорами і перспективними ринками. Ситуація вкрай загострюється через відсутність належного міжнародного економічного порядку, неспроможність раціонально розв'язати вкрай небезпечні демографічні, екологічні, господарські і військово-політичні проблеми.

У самих цих фактах нічого несподіваного немає. Невідповідність і суперечності між розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, боротьба між тенденціями до інтеграції і прагненням господарських суб'єктів відстояти свою незалежність та свободу постійно супроводжують економічний розвиток. Проте, здається, конфлікти і суперечності на економічній арені ще ніколи не набували такого загострення і таких масштабів, як нині. У будь-якому разі характер суперечностей і умови, за яких їх доводилося долати у минулому і належить розв'язувати тепер, суттєво відрізняються. Якщо раніше економічна конкуренція існувала переважно на місцевих і національних ринках, то нині національним економікам доводиться вести відчайдушну боротьбу за виживання в умовах становлення світового ринку. Якщо раніше основні параметри господарської стратегії зумовлював індустріальний сектор, то нині інвестиційні, виробничі й інші економічні парадигми задаються якісно новою, постіндустріальною реальністю. Доводиться зважати й на те, що на авансцену господарської діяльності й усього соціально-економічного життя виходять нові сили (верстви і класи) з новими потребами, творчими прагненнями, ідеологічними установками, заявками на принципово новий господарський та політичний світопорядок. Це виявляється, зокрема, в таких явищах і процесах.

У 60–70-х роках ХХ ст. у США і західноєвропейських країнах почався етап безпосереднього переходу до постіндустріальної господарської системи. Вихід на перший план “четвертинного” сектору господарства — інформаційної економіки — докорінно змінив, а в багатьох випадках взагалі відкинув колишні критерії раціональності економіки, її ефективності і динамізму.

Переорієнтація на наукомісткі та надвисокі технології, телекомунікаційне, комп’ютерне й інші перспективні виробництва дала можливість різко зменшити залежність розвинених країн від сировинних і енергетичних ресурсів. Як відомо, в 1973–1979 рр. західному світу довелося пережити найсерйознішу структурну кризу. Її джерела значною мірою зумовлені політикою країн, де видобувалися енергоносії та сировина, а ці країни прагнули диктувати свої ціни. Саме у ці роки США і західним європейським країнам довелося пережити справжній “нафтовий шок”, а також серйозне потрясіння від підвищення цін на срібло, нікель, мідь, вугілля та інші сировинні ресурси. Так, сумарна вартість нафти, що надходила на американський ринок, збільшилася з 5 млрд дол. у 1972 р. до 48 млрд дол. у 1975 р. Уперше за післявоєнні роки в США виникла значна інфляційна хвиля. Вартість життя за 1972–1982 рр. збільшилася на 133 %, а безробіття — більш як у двічі [130, 7].

Вихід з кризи став можливим завдяки активному застосуванню в господарстві досягнень науково-технічного прогресу. Нині США істотно змінили структуру виробництва і зайнятості. На фоні різкого зниження “первинного” (тобто аграрного та сировинно-видобувного) і “вторинного” (тобто індустріального) секторів домінуюче місце в структурі національної економіки посіли “третинний” і “четвертинний” сектори, до яких входять сервісні галузі, галузі з виробництва і споживання знань, нових технологій, які виводять науку на роль основної продуктивної сили в суспільстві. Вже на початку 1995 р. в США за допомогою інформаційних технологій вироблялося близько 75 % додаткової вартості в промисловості; американські виробники контролювали 40 % світового комунікаційного ринку, близько 75 % ринку інформаційних послуг, чотири п’ятих ринку програмних розробок [130, 23].

Структурна перебудова сприяла зростанню виробництва в умовах зняття лімітів на ресурси. Урядами США і західноєвропейських країн була схвалена стратегія десятикратного зниження ресурсомісткості одиниці національного доходу протягом найближчих

трьох десятиліть, тобто потреби в природних ресурсах на 100 дол. виробленого національного доходу мають зменшитись з 300 кг у 1996 р. до 31 кг у 2025 р.

Основними ресурсами в постіндустріальних країнах стають інтелектуальні, тобто здатність людей до творчості та інновацій. А такі ресурси фактично невичерпні. Сьогодні в цих країнах інвестиціями почали вважати також витрати на підвищення творчого потенціалу людської особистості, на підтримання її можливості брати активну участь у суспільному виробництві. Можна сказати, що перехід до постіндустріального виробництва дає змогу використати фактично всі основні види споживання, пов'язані з розвитком особистості, як засіб створення основних виробничих ресурсів. Отже, там, де індустріальні країни змушені йти шляхом скорочення споживання, постіндустріальні здатні оптимізувати і максимізувати його.

Орієнтуючись на запровадження надвисоких і наукомістких технологій, на розвиток особистості своїх громадян, фактично не обмежуючи виробничого і невиробничого споживання, високорозвинені країни перебувають сьогодні в цілком іншій економічній реальності, ніж увесь інший світ. Вони виводять на світовий ринок товари і послуги, обсяг експорту яких не зменшує масштабів їхнього використання всередині країни. В 90-х роках у багатьох західних країнах, і насамперед у США, було подолано низку тенденцій, які залишаються небезпечними для економіки інших країн. У 1998 р. вперше за останні тридцять років федеральний бюджет США був зведений із профіцитом, показники безробіття наблизилися до рівня сорокарічної давності, майже повністю була подолана інфляція [130, 19].

З цими насправді вражаючими здобутками помітно контрастує економічний розвиток інших країн. Щоб переконатися в цьому, не обов'язково посилатись на стан справ у країнах так званого третього світу. Повчальним уроком у цьому плані може служити розвиток азіатських індустріальних країн, "тихоокеанських тигрів", для яких глибоким потрясінням стала фінансова криза 1997–1999 рр.

Напередодні кризи у країнах Тихоокеанського узбережжя Азії були досить високі темпи економічного розвитку, навіть дехто прогнозував можливий вихід Японії у лідери світового економічного змагання. Проте драматичні наслідки кризи 1997–1999 рр. змусили багатьох поставити під сумнів ці прогнози. Криза висвітлила вразливі сторони азіатської моделі індустріалізації, зокрема те, що розвивалися ці країни виключно екстенсивними методами, спираючись

на переважно мобілізаційну модель розвитку. Основними інвесторами в їхню економіку залишались індустріальні країни і значно менше — постіндустріальні. Номенклатура інвестицій не забезпечувала зміцнення незалежності цих країн від подальшого імпорту комплектуючих і технологій. Так, на кінець 80-х років вироблені у Південній Кореї комп'ютери більш ніж на 85 % складались з імпортних комплектуючих, майже 95 % загальної їх кількості вироблялись за ліцензіями, а програмне забезпечення залишалось іноземним на 100 %.

Україн несприятливі наслідки для господарської системи має переобтяженість її короткотерміновими кредитами. До 1997 р. 30 найбільших корейських корпорацій залучили кредитів на суму 65 млрд дол., що становило на той момент 39 % внутрішнього національного продукту (ВНП) країни. В результаті відсоткові виплати за цими позиками стали такими великими, що їх покриття могло здійснюватися лише з нових позик. У Малайзії сумарний обсяг наданих підприємствам кредитів досяг напередодні фінансової кризи 160 % ВНП. Захоплення короткотерміновими позиками набуло “ефекту піраміди”, що неминуче мала повалитися.

Гіпертрофованого вигляду набула залежність регіону від зовнішнього ринку. Так, економічне зростання Південної Кореї і Тайваню у 80-ті роки було відповідно на 42 і 74 % зумовлено закупівлями промислової продукції цих країн самими лише США. На відміну від розвинених країн, де частка продукції, що йде на експорт, становить щонайбільше 7–8 %, в азіатських країнах вона набагато більша — 30,2 % у Таїланді, 42,5 на Тайвані, 78,8 % у Малайзії [130, 31–34].

На особливу увагу заслуговує той факт, що промисловий розвиток не супроводжувався аналогічним соціальним прогресом цих країн. Протягом усього періоду прискореної індустріалізації в Південно-Східній Азії зберігалися вкрай низькі доходи працівників. Гострою була і залишається залежність регіону від іншого світу у сфері освіти. Якщо у Франції 44, а в США — до 65 % випускників шкіл вступають до вищих навчальних закладів, то в Малайзії цей показник залишається на рівні 12 %. Практика навчання студентів за кордоном також не виправдала себе: в середині 90-х років понад чверть південнокорейських, третина тайванських і 95 % китайських студентів, які навчалися за кордоном, не повернулися додому після закінчення навчання.

Ці та інші факти дають дослідникам підстави для висновку, що незважаючи на прорив до групи індустріальних країн держави

Південно-Східної Азії все-таки не змогли закласти фундамент для переходу до постіндустріального типу господарства, залишаючись практично нездатними до самостійного формування історично перспективної стратегії технологічного й економічного розвитку.

Подібна ситуація і в регіоні колишніх соціалістичних країн. Починаючи з 60-х років у СРСР, Чехословаччині, ряді інших країн Центральної і Східної Європи відбувалося зниження економічної ефективності, а управління виробництвом дедалі більше втрачало раціональний характер. Дехто з науковців пояснює ці процеси суб'єктивними чинниками, зокрема помилками колишнього радянського керівництва. Насправді вони є закономірним наслідком того, що радянська економіка, як і економіка інших країн, вступила тоді в період системної кризи індустріального господарства.

Істеблішмент, що сформувався в останній період радянської влади, не тільки своєчасно не зреагував на цей факт, а й продемонстрував цілком недозволену реакцію на нього, коли почав усвідомлювати ситуацію, що склалася. Він припустився принаймні двох фатальних помилок. По-перше, радянське керівництво прогавило інформаційно-технологічну революцію. В той час, коли інші розвинені країни основну увагу і ресурси почали спрямовувати на прискорення розвитку “третинного” і “четвертинного” секторів господарства, в Радянському Союзі економіка, як і раніше, спиралася на традиційні індустріальні галузі. По-друге, замість створення господарського механізму, який стимулював би працівників до модернізації економіки відповідно до вимог сучасної науково-технологічної революції, в країнах, що утворилися на території колишнього СРСР, було розпочато реформи, які відкинули економіку до часів “манчестерського капіталізму”.

Найбільшим стратегічним прорахунком урядових кіл держав, які утворилися при розпаді колишнього СРСР і які входили також до колись могутнього “східного блоку”, є не лише те, що вони вибрали модель “розвитку навздогін”, а й те, що за основну і визначальну мету вони взяли запровадження ринкової інфраструктури виробництва, не надавши належного значення питанням перебудови існуючого господарства на основі найновіших наукомістких виробничих технологій. Закономірним наслідком такої політики стало різке зменшення шансів на вихід у коло високорозвинених країн і посилення залежності від країн, що вирвалися у лідери економічного і технологічного прогресу. Що тут мається на увазі?

Якщо реально дивитись на речі, то слід визнати, що науково-технологічна революція не вирівнює, а навпаки (в усякому разі нині), ще більше посилює нерівномірність розвитку країн і народів. При цьому лідером стає той, хто виробляє нові технології, а аутсайдером — той, хто постачає матеріали для виробництва і бере на себе його витрати. Оскільки питання витрат, ресурсної, демографічної, екологічної кризи набувають дедалі загостреніших форм, то вчені по праву говорять про посилення тенденції до технологічної експлуатації країн-аутсайдерів з боку країн-лідерів. Експлуатація може набувати різних форм, у тому числі й розміщення у відсталих країнах радіоактивних сховищ, високотоксичних виробництв, а також варварська експлуатація ресурсів. Серед можливих наслідків розшарування країн за науково-технологічною “місткістю” можуть бути також “соціально-контрольоване суспільство”, “інформаційна і технологічна диктатура”.

Аналізуючи характер сучасних конфліктів, природу “малих війн” у різних регіонах земної кулі, посилену боротьбу за стратегічно значущі ресурси, науковці доходять висновку, що в геополітичному плані попереду можливі справді тектонічні зрушення. І хоч би які романтичні надії покладав хтось на майбутнє України, вона не тільки не в змозі лишитись осторонь цих сутичок, а й, як свідчить перебіг подій останніми роками, все глибше поринає в них. Щоправда, не як рівна з країнами-лідерами і незалежна в технологічному, фінансовому й інформаційному плані держава. Якщо Україна не зможе найближчим часом вибратися з такого становища і не посяде у світовому економічному просторі місце активного і сильного суб’єкта, то їй загрожує небезпека остаточно скотитися на периферію світової цивілізації.

Чи почалась в Україні модернізація? Сьогодні в державі є всі ознаки системної кризи, витoki якої слід шукати не лише у властивостях світової модернізації, а й в особливостях розвитку самої України за останні століття та десятиліття. Як і ряд інших країн Центрально- і Східноєвропейського регіонів, вона протягом одного лише ХХ ст. кілька разів залучалась до процесів світової модернізації. Але трагедія полягає в тому, що це відбувалося не з власної волі. І хоча щоразу Україна докладала величезних зусиль, аби уникнути відставання, проте так і не змогла подолати небезпечну тенденцію — бігти навздогін часу, що спливав. Так само склалися обставини і тепер, на межі двох тисячоліть.

Не можна заперечувати того факту, що, розвиваючись у складі СРСР, Україна досягла певних успіхів у справі індустріалізації суспільного виробництва. За станом на 1991 р., за показниками абсолютного виробництва і за рівнем виробництва на душу населення вона досягла рівня, який дав змогу зарахувати її до розвинених країн світу. За даними експертів ООН, у цей період валовий внутрішній продукт України дорівнював 166,9 млрд дол., або 3,2 тис. дол. на кожного жителя. За абсолютною величиною ВВП Україна посідала в Європі одинадцяте місце, поступаючись таким країнам, як Німеччина (1686 млрд дол.), Франція (1199 млрд дол.), Італія (1150,5 млрд дол.), Великобританія (978,2 млрд дол.), Росія (745,5 млрд дол.), Іспанія (527,3 млрд дол.), Голландія (290 млрд дол.), Швеція (236,9 млрд дол.), Швейцарія (231,9 млрд дол.) та Бельгія (198,8 млрд дол.). За Україною йшла, тобто була дванадцятою, Австрія (164,0 млрд дол.). За рівнем виробництва в розрахунку на душу населення наша країна перебувала в той час в останній десятці в Європі [131, 104–105].

Сильною стороною розвитку України був досить значний навіть за світовим рівнем розвиток науки і освіти. На кінець 1988 р. у країні працювало 702 наукові установи, в яких проводили дослідження 219,3 тис. наукових працівників. Розвивались активні форми інтеграції науки і виробництва. В народному господарстві функціонувало понад 100 науково-виробничих об'єднань, 86 госпрозрахункових центрів науково-технічної творчості молоді [132, 220].

У 1986 р. на кожну тисячу чоловік, які були зайняті в народному господарстві України, припадало 894 особи з вищою і середньою (повною і неповною) освітою. Це був один з найвищих показників у світі. У ті роки на 10 тис. чол. населення припадало студентів в Англії — 112, Італії — 131, ФРН — 138, Франції — 159, Україні — 164 [132, 130, 446]. Про рівень освіти в Україні красномовно промовляють ті факти, що знання учнів і студентів її навчальних закладів, особливо знання з математики і природничих наук, високо оцінювалися на міжнародних олімпіадах, а українські митці ставали лауреатами різноманітних міжнародних конкурсів.

І все ж той факт, що Україна з її численним населенням і виробничими ресурсами поступалася за виробничими показниками навіть деяким невеликим країнам, багато про що говорить. Внутрішня структура виробництва все більше старіла, не відповідаючи провідним тенденціям світового економічного розвитку. Тоді як у світі

поступово набирали сили машино- і приладобудівна промисловість, випуск унікальних літаків, морських кораблів, космічних апаратів. Наявні потенційні можливості для розвитку сучасних високих технологій і наукомісткого виробництва використовувались недостатньо. Нераціональна інвестиційна політика союзного центру, що здійснювалась без урахування перспектив, зумовила те, що Україна залишалась переобтяженою видобутком сировини, металургійною, паливною та іншими базовими галузями виробництва. В експорті колишнього СРСР частка України становила: із залізної руди — 95 %, кам'яного вугілля — 65, чавуну — 75, прокату чорних металів — 7, цукру — 65 % [133, 7].

Наприкінці існування Радянського Союзу в економіці України дедалі більше заплутувався клубок складних проблем, таких, як велика енергомісткість виробництва, високий ступінь зношування основних виробничих фондів, значне виснаження природних ресурсів. Важким тягарем лягла на країну мілітаризація економіки. Водночас частка галузей, які працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинених країнах цей показник досягає 50–60 % і більше. Без урахування інтересів України здійснювалась і кооперація виробництва. Це особливо видно, якщо розглянути кооперацію у межах колишньої Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Україні в ній усе більше відводилася роль сировинного придатка. Водночас згорталось виробництво продукції, без якої самостійна країна не може нині існувати, зокрема фармацевтичної промисловості, підприємства якої розміщувались переважно в Угорщині, Польщі, інших країнах РЕВ. І тепер наша країна змушена заново налагоджувати власне виробництво ліків [133, 12–16].

За час, що минув з 1991 р., економічна ситуація в Україні, як і в інших країнах з “перехідною економікою”, ускладнилася. Економіка України має ізольований характер, функціонує, по суті, з відривом від світового ринку, що призводить до її технічного, технологічного, наукового, економічного відставання. Фактично за всіма соціально-економічними показниками — рівнем інвестицій у реальну економіку, обсягом продукції промисловості та сільського господарства, оплатою праці, станом освіти, розвитком науки або тривалістю життя громадян — Україна перебуває у значно гіршому становищі, ніж у 1990 р. В економіці склалась ситуація, за якої національне господарство тримають на плаву фактично сировинні

галузі, електроенергетика і металургія, а не галузі вторинної переробки і високотехнологічне виробництво. Україна швидко переходить із розряду розвинених країн у країни не тільки другого, а в дечому і третього ешелону. Вона не зуміла утриматись навіть на тому рівні розвитку науки і виробничої технології, який існував у 1990 р. Складається враження, що науково-технологічна революція вже не розглядається як стратегічна лінія господарського розвитку країни. За показниками інноваційної діяльності в більшості галузей промисловості щороку спостерігається значне відкочування назад. Згідно з даними Держкомстату, в 1991 р. і 1997 р. в Україні було комплексно механізовано і автоматизовано цехів, дільниць, виробництв 463 і 101 відповідно, введено в дію механізованих конвеєрних і автоматичних ліній 810 і 140, впроваджено гнучких виробничих систем 7 і 1, роботизованих технологічних комплексів 35 і 3, промислових роботів — 149 і 7 [134, 107].

Отже, перед Україною постала об'єктивна необхідність не лише подолати економічну кризу, а й докорінно, починаючи з базових галузей, модернізувати національне виробництво. Вкрай несприятливі внутрішні умови розвитку при порівняно слабких міжнародних позиціях економіки України змушують шукати нестандартних шляхів виходу з наявної ситуації, формувати по-справжньому конкурентоспроможну на світовому ринку економіку.

Практичне вирішення цього завдання потребує відповідної спрямованості інвестиційної, кредитно-фінансової, правової політики. Забезпечення вигідних позицій країни у світовому економічному просторі, розширення взаємовигідної торгівлі з іншими країнами, створення необхідних передумов для отримання довгострокового кредиту, стратегічно виправданих інвестицій, для доступу вітчизняного виробника до найновіших технологій — саме ці пріоритетні цілі визначають основний зміст зовнішньоекономічних ініціатив Української держави. Як рекомендують науковці Інституту економічного прогнозування НАН України, для освоєння інноваційної моделі економічного зростання, забезпечення економічної безпеки країни назрілим є входження її в ширший економічний простір, координація з економічними партнерами у структурній, грошово-кредитній, енергетичній, транспортній, соціальній сферах, відвоювання втрачених ринків. “Розв’язання цих завдань і нормальне функціонування вітчизняної економіки неможливе без запозичення передових

технологій Заходу та без надходження ресурсів зі Сходу. Україна приречена на роль мосту між Європою та Азією” [135, 6–8].

Проблеми входження України у світову господарську систему. Розглянемо, як на практиці розвиваються зовнішньоекономічні зв’язки України, і насамперед — з її природними сусідами. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., коли прискорився процес глобалізації економічних відносин, Україна виявилась не готовою до високоефективних форм міжнародного фінансового, торговельного, господарського співробітництва. У багатьох цей факт викликає подив. Перебування в центрі Європи, поруч із державами, які активно перебудовують власну економіку, здавалося б, мало стати достатнім стимулом для переорієнтації національної економіки на відкритіший спосіб господарювання, для здатності швидко і гнучко адаптуватись до сучасних процесів безперервної модернізації. Слабо узгоджується нинішня поведінка економічних суб’єктів України на світових ринках з віковими традиціями предків.

Україна не новачок на світових ринках. Ще понад дві тисячі років тому народи, які заселяли територію сучасної України, активно торгували з державами на сході і заході. Торгівля з численними народами стала одним з основних факторів зміцнення Київської держави, виникнення і облаштування нових міст і поселень.

У складі колишнього СРСР економіка України розвивалась фактично без участі в міждержавних господарських зв’язках, та після здобуття незалежності вона швидко включилась у зовнішньоекономічну діяльність. Уже в 1993 р. Україна здійснювала торговельні операції з понад 180 країнами світу. У 1995 р. вона підтвердила свій намір брати участь у розвитку Євразійського коридору, відновлення якого відбувається під патронатом Європейського Союзу і який відіграватиме вирішальну роль у відродженні давнього Великого шовкового шляху. Щоправда, в якісному, структурному відношенні зовнішньоекономічна діяльність України далеко не найуспішніша. Стан зовнішньої торгівлі відображає ту ситуацію, що склалася в економіці країни. Обсяги торгівлі у поточних цінах становили: в 1992 р. за експортом — 11,3 млрд дол., за імпортом — 11,9 млрд дол., сальдо — мінус 0,6 млрд дол.; у 1995 р. відповідно 13,1, 15,9, мінус 2,8; у 1997 р. відповідно 12,8, 15,2, мінус 2,4 млрд дол. Від’ємне сальдо зовнішньоторговельного обороту України утворюється при її торгівлі з країнами СНД і Балтії (у 1996 р. — 1613,7 млн дол.) здебільшого за рахунок імпорту з цих країн енергоносіїв, продукції лісової,

деревообробної та целюлозно-паперової промисловості. Торгівля з країнами далекого зарубіжжя має позитивне сальдо (+ 804,3 млн дол.) за рахунок експорту до цих країн продукції агропромислового комплексу і металургійної промисловості [136, 5].

У зовнішньоторговельному обороті України на товари припадає 84,6 %, а на послуги — 15,4 %. 86 % послуг становлять транспортні послуги (а з них 70 % — трубопровідне транспортування нафти і газу), решта — торгівля патентами і ноу-хау, послугами лізингу, інжинірингу, консалтингу, рекреаційно-туристичними ресурсами тощо [136, 5–6].

Структура українського експорту явно неефективна. В ньому переважає сировина і товари первинної обробки: чорні метали, добрива, продукти неорганічної хімії, вироби з чорних металів, цукор і кондвироби з цукру. Хоча експортуються і готові вироби — ядерні реактори, котли, механізми, електричні машини, проте вивіз багатьох з них обмежений через низьку конкурентоспроможність. В імпорті України переважають мінеральне паливо, нафта та продукти їх переробки. Чимала частка в імпорті припадає також на машини й обладнання, механізми, засоби наземного транспорту, товари народного вжитку. Однак багато що з цього в достатній кількості виробляється або може вироблятися у самій Україні [137, 52–53].

Низька ефективність зовнішньоторговельних зв'язків зумовлена, з одного боку, неефективною структурою виробництва, а з іншого — суттєвими прорахунками в зовнішній політиці. Відомо, які ускладнення виникають у господарстві через те, що Україні доводиться імпортувати понад 55 % спожитих енергоносіїв. Негативні наслідки такого становища значно посилюються через одноканальне надходження енергоносіїв. У результаті закріплюється перманентна залежність країни від однієї держави-експортера, що використовується останньою як засіб фінансового і політичного тиску.

Хронічними стають і основні вади зовнішньої торгівлі. Це відставання експортних можливостей України порівняно з найбільшими торговельними партнерами. В 1995 р. торговельна діяльність України не перевищувала 0,27 % світового експорту, що відповідає 17,03 % ВВП. Це досить низький показник, коли говорити про більш-менш розвинені індустріальні країни. Не може не турбувати і той факт, що частка промислової продукції в експорті становить (за показниками 1995 р.) 35,7 %, тоді як цей показник в Угорщині дорівнює 68, в Польщі — 60, у Туреччині — 72, у Німеччині — 90, у США —

82 % [138, 77–79]. Втім, навіть позитивні результати експорту часто нівелюються неповерненням валютної виручки. Так, у 1992 р. з 3,2 млрд дол., виручених за експорт, до України повернулося лише 165 млн дол., а в 1993 р. в Україну повернулось 20 % загального обсягу валютної виручки [139, 108].

У подоланні гострої економічної кризи в Україні великі сподівання покладаються на іноземні інвестиції. Йдеться про активізацію капіталовкладень для створення конкурентоспроможних господарських систем, модернізації і реконструкції діючих структур, забезпечення диверсифікації капіталу в напрямі соціально орієнтованих структурних перетворень. Також потрібно враховувати, що фізична і моральна застарілість виробничих фондів — до 60–70 % у промисловості, сільському господарстві, транспорті й інших сферах — загрожує подальшим погіршенням ситуації, можливими аваріями і навіть припиненням господарської діяльності. За розрахунками фахівців, загальний обсяг необхідних інвестицій в економіку України перевищує 40 млрд дол., у тому числі в металургію — 7, машинобудування — 5,1, транспорт — 3,7, хімію і нафтохімію — 3,3 млрд дол. [140].

Фактичні обсяги іноземних інвестицій в економіку України набагато менші, ніж потреба в них. Станом на 1 січня 1998 р. вони становили 2053,8 млн дол., що становить 40 дол. на душу населення. Для порівняння: у цей період в Угорщині іноземні інвестиції становили 700 дол. на душу населення, в Чехії — 300 дол., Естонії — 140 дол. За даними Національного банку України (НБУ), в 1998 р. найвагомішими були капіталовкладення таких країн — інвесторів української економіки: Сполучених Штатів Америки — 509,7 млн дол. (18,3 % від загального обсягу інвестицій), Нідерландів — 264,1 млн дол. (8,3 %), Великобританії — 209,2 млн дол. (7,5 %), Росії — 186,9 млн дол. (6,7 %). Великі вкладення в 1998 р. зробили інвестори з Південної Кореї за проектом спільного підприємства між компанією Daewoo та автомобільним заводом АвтоЗАЗ, обсяг інвестицій з цієї країни за станом на 1 січня 1999 р. досяг 186,2 млн дол. (6,78 %) [141, 128; 142, 102–103; 143, 37].

Обсяг іноземних інвестицій в Україну недостатній, до того ж вони не дуже ефективні в плані активізації відтворювальної діяльності. Значна частина кредитів спрямовується не на пряме виробниче інвестування і не на сучасне технологічне оновлення, а на закупівлю енергоносіїв, окремих технічних засобів та інших товарів для поточних

потреб, що лише збільшує зовнішню заборгованість країни без перспективи розвитку національного товаровиробництва. Рекордними темпами збільшується зовнішній і внутрішній борг держави з неочевидними перспективами його погашення, оскільки втрачено високотехнологічні виробництва, лідерство у багатьох напрямках фундаментальних досліджень, що могло б служити надійним джерелом відтворення ресурсів для виходу України на перспективні міжнародні ринки.

Нині проблема конкурентоспроможності національної економіки України виходить на перший план, потребуючи ретельного вивчення та всебічної, науково вивіреної оцінки з огляду на сучасні економічні реалії. В Україні ще збереглися певні фактори конкурентоспроможності і певні конкурентоспроможні підприємства. Проте здебільшого вони продовжують деградувати. Врятувати українську економіку може лише сильна державна політика, яка б спиралась на сучасну концепцію світового економічного і політичного розвитку.

Зарубіжний досвід свідчить, що і в складних ситуаціях сильна держава може домогтись конкурентних переваг, здійснюючи перспективну структурну й інноваційну політику. Успіх високорозвинених країн значною мірою пояснюється тим, що вони спираються на конкурентні переваги вищого рівня: високі технології, стимулювання виробництва унікальних товарів, можливість кредитування інновацій, всебічне залучення наукової еліти, в тому числі громадян з інших країн. Професор Гарвардського університету Р. Рейч так пояснює, якого значення США надають конкурентоспроможності власної економіки на основі використання найновіших наукових розробок і технологій: “Америка завжди процвітала за рахунок конкуренції, тому одна думка про втрату конкурентоспроможності на світових ринках викликає у жителів США загальну стурбованість, яку можна назвати своєрідною масовою хворобою” [144, 38].

Отже, стратегічною метою економічних реформ в Україні має бути створення багатогалузевого високотехнологічного конкурентоспроможного народногосподарського комплексу, здатного задовольняти потреби населення України і брати активну й ефективну участь у світових економічних зв'язках. Роль державної економічної політики полягає в тому, щоб надати структурним процесам керованого і об'єктивно обґрунтованого характеру, здійснювати точкову підтримку найважливіших видів технологічних та експортних виробництв. Значну увагу бажано приділити галузям-локомотивам,

здатним до інтервенції в світову економіку, отримання високих прибутків, налагодження високоефективного виробництва, щоб на цій основі стимулювати розвиток інших галузей промисловості, досягаючи технічного і технологічного переозброєння всього національного виробництва. Це мають бути насамперед наукомісткі високотехнологічні галузі промисловості, в тому числі оборонні галузі, виробництва із швидким оборотом капіталу. Виваженою має бути державна політика стосовно визначення джерел фінансування суспільних потреб. Для здійснення глибокої структурної перебудови виробництва Україна, звісно, повинна залучати значні приватні інвестиції з-за кордону. Але це слід робити виважено й цілеспрямовано, сприяючи збільшенню обсягів прямих інвестицій і обмежуючи портфельні інвестиції, тим більше, що поведінку “гарячих грошей” важко передбачити. Важливо дбати про створення належних умов для стратегічних інвесторів.

Необхідною передумовою залучення зовнішнього інвестування є макроекономічна стабільність у країні. Але поряд з цим держава повинна забезпечити правові, організаційні, інформаційні заходи. На жаль, доводиться констатувати певні проблеми у правовій сфері України. Спостерігається маніпулювання правовим полем, що неприйнятно для цивілізованого ринку. На іноземних партнерів в Україні чекають багато перешкод у сфері маркетингу, відсутність належного рівня фінансових послуг, застосування недостатньо обґрунтованих торговельних преференцій [145, 10, 15; 146, 85–86].

Україна в ключових геоекономічних обрисах. У світі є чимало літератури з геополітичних питань, тоді як геоекономічній проблематиці пощастило значно менше. Тому і нині можна зустріти не тільки численні “білі плями”, а й відверті міфи. Одним з них є сприйняття глобалізації економіки як фронтального руйнування національних господарств. Насправді ж, як свідчить аналіз світового економічного розвитку, в ньому співіснують дві протилежні тенденції: з одного боку, наростають інтеграційні процеси, а з іншого боку, національні держави обстоюють економічний суверенітет на підпорядкованій їм території. Взаємозв'язок цих тенденцій не завжди можна безпосередньо побачити і відчутти, він опосередкований різними об'єктивних і суб'єктивними чинниками, у тому числі життєвими інтересами відповідної нації, народу. Аналіз динаміки цих інтересів дає змогу виявити в історичних процесах рівень взаємодії чинників, де об'єктивні, надіндивідуальні закони трансформуються у власні,

суб'єктивні мотиви діяльності конкретних людей та їх угруповань. Наявність інтересів дає можливість людям та їх етнічним, соціальним спільнотам мати у всесвітньому історичному русі власну позицію, впливати на соціальне оточення активно і вибірково, закріплюючи і розвиваючи в ньому те, що сприяє якнайповнішому самовідродженню відповідної нації, народу. Докорінними інтересами народу визначається також вектор орієнтацій держави у світовому економічному просторі, вибір пріоритетів у відносинах з іншими державами.

Певна річ, що й Україна прагне інтегруватись у міжнародні структури не за будь-яку ціну, а з урахуванням перспективних інтересів і всіх можливих наслідків для її громадян. Виходячи з основоположного постулату про взаємну залежність усіх країн і народів у сучасному світі є всі підстави стверджувати, що Україна має підтримувати однакові партнерські відносини з усіма державами, орієнтуватись виключно на взаємну добру волю та вигоду. Водночас необхідно враховувати особливі відносини із стратегічно важливими партнерами. Вибір і віддавання переваги в цьому разі визначаються географічними чинниками, а головне — місцем України у світовому поділі праці, необхідністю поповнення ресурсів, яких потребує народне господарство. Розглянемо деякі *пріоритетні напрями економічної стратегії України*.

Україна і Росія. Серед усього розмаїття сучасних економічних зв'язків пріоритетними для України, безумовно, залишаються відносини з Російською Федерацією. Передумов для збереження, розвитку і поглиблення цих зв'язків значно більше, ніж аргументів протилежного характеру. Зокрема, єдиний у недалекому минулому економічний простір, спільні стандарти у виробництві, взаємозалежність у науково-технічній кооперації, спільна історія і культура.

Рівень економічної інтеграції України та Росії і нині залишається надзвичайно високим. Свої потреби в енергоносіях Україна на 90 % забезпечує за рахунок постачань з Росії. У свою чергу, Росія, яка понад 80 % валютних надходжень отримує від продажу нафти і газу, експортує свої енергоносії переважно через транспортні комунікації України. Близько 60 % українських підприємств мають коопераційні зв'язки з російськими, а половина атомної промисловості Росії працює на забезпечення потреб атомної енергетики України. Протягом 1991–1998 рр. Росія була найбільш містким ринком збуту товарів традиційного українського експорту — продукції агропромислово-

го комплексу, машинобудування, металургійної та хімічної промисловості [147, 116].

Втім, існуючі економічні взаємовідносини України з Росією не можна визнати задовільними. По-перше, вони нестабільні. За період з 1994 р. до першого півріччя 1998 р. частка Росії в зовнішній торгівлі України зменшилась з 52,4 до 38,8 %. По-друге, викликає занепокоєння той факт, що при значному скороченні питомої ваги експорту з України в Росію (з 45,3 % до 24,6 %) обсяг імпорту з Росії майже не змінився (59,1 % і 50,9 %). Це свідчить про невдалу диверсифікацію Україною експорту і поступову втрату позицій на російському ринку [147, 116].

Структура імпорту з Росії складається переважно із сировини і товарів з низьким рівнем переробки. У 1997 р. в обсязі імпорту переважали енергоносії (газ, нафта, нафтопродукти), а з урахуванням виробів машинобудівної, хімічної, гірничорудної та металургійної промисловості, деревини та деревообробки питома вага продукції, що належить до промислового імпорту й спрямовується на задоволення потреб вітчизняного виробництва, становила 92 %. Отже, імпорт з Росії має для України життєво важливе значення, і зниження його обсягів без істотної структурної перебудови вітчизняної економіки може мати тяжкі наслідки. Висновок Національного інституту українсько-російських відносин був таким: “Вирішення проблеми збереження статусу європейської держави вимагає від України не тільки формування нових відносин з країнами далекого зарубіжжя, а й пошуку і віднайдення прийняттого для обох сторін механізму українсько-російського економічного співробітництва” [147, 117–119].

Проблеми українсько-російських відносин в економічній сфері зумовлені радикальними змінами, які відбулися після проголошення незалежності обома державами. Як відомо, ці зміни супроводжувались розривом коопераційних зв'язків, кризою платежів, підвищенням ризику комерційної та інвестиційної діяльності, а отже, спадом обсягів виробництва в обох країнах, поглибленням технологічного відставання виробництва, зниженням техніко-економічного рівня продукції. Слід звернути увагу і на суперечності та конфліктний потенціал, що з'явилися у відносинах двох держав. І хоча вони не відображають справжньої природи відносин українського і російського народів, а спричинені діями певних політиків, проте мали негативні наслідки.

Потужним імпульсом до подолання негативних нашарувань в українсько-російських відносинах, налагодження конструктивних, ділових зв'язків між двома країнами став Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. На його основі розроблено довгострокову програму економічного співробітництва, яка має будуватись на засадах рівноправного партнерства і взаємовигідної інтеграції ринково орієнтованих економічних систем обох суверенних держав. Важливо також, щоб ці засади відображали докорінні життєві інтереси обох народів, їхню волю до плідного співробітництва з урахуванням, звісно, зовнішніх чинників, які впливають на ці відносини.

Успішному розвитку інтеграційних процесів повинно сприяти чіткіше визначення стратегії економічного співробітництва в окремих сферах і галузях виробництва, а також в окремих регіонах. Як відомо, в межах колишнього СРСР на території Росії та України працювали сотні унікальних підприємств, продукція яких (космічні кораблі й апарати, літаки, океанські і морські судна, унікальні прилади, обчислювальні машини тощо) відповідала світовому рівню. На жаль, падіння і скорочення виробництва найбільше позначилося саме на них. Відновлення плідного співробітництва цих та інших перспективних галузей могло б мати вирішальне значення для технічного оновлення всього промислового виробництва України і Росії.

Особливо актуальним залишається наукове співробітництво. Варто нагадати, що коли після розпаду СРСР в економіці і культурі намітилися дезінтеграційні тенденції, науковці обох країн намагалися підтримувати існуючі і за можливості налагоджувати нові зв'язки та форми співробітництва. Прикладом цього може бути науково-технічне співробітництво в космічній галузі, яка має для України надзвичайне значення, бо забезпечує високі технології і відіграє роль своєрідного “локомотива” у піднесенні всієї економіки [131, 304–306].

На нинішньому етапі економічного розвитку важливе значення має забезпечення високої ефективності співробітництва на рівні регіонів та окремих підприємств. Прикладом такого плідного співробітництва може бути діяльність Донецької області, яка має для цього достатній економічний потенціал і розташована на кордоні з Російською Федерацією. У Програмі соціально-економічного розвитку Донецької області окремим розділом визначено заходи з розвитку

міжрегіональних зв'язків і зовнішньоекономічної діяльності. Зокрема, передбачено створення спільних підприємств з випуску нових видів високоліквідних виробів, співробітництво з технічного переозброєння виробництв, інші заходи з підвищення якості і конкурентоспроможності промислової продукції. Підприємства Донецької області безпосередньо співпрацюють з підприємствами Курської, Белгородської, Орловської, Нижегородської, Свердловської та інших областей Російської Федерації [148, 60–65].

Україна і Європа. Стратегічною метою України є інтегрування в європейський економічний простір. Європа — осередок модернізаційних зрушень, які привели світ до сучасного економічного, науково-технічного й інтелектуального прогресу. Вона й нині демонструє невпинне просування шляхом формування постіндустріального виробництва. Досягнувши високої якості життя, європейські країни мають тепер найбільш висококваліфіковану робочу силу, високотехнологічне виробництво, а обсяги прямих іноземних інвестицій європейських компаній збільшуються швидше, ніж у їхніх конкурентів. Європейське співтовариство має сильні торгові позиції, забезпечуючи понад 40 % світового товарообороту [149, 478–481].

Поставивши за мету входження до європейської сім'ї народів, Україна налагоджує зв'язки з усіма євроструктурами і країнами. Важливим етапом на цьому шляху було прийняття її до Ради Європи. Одним із кроків інтегрування в європейські економічні структури є приєднання України до Центральноевропейської угоди про вільну торгівлю (ЦЕУВТ). Створена договірно-правова база дає підстави інтенсифікувати переговорний процес України з країнами — членами ЦЕУВТ з питань укладання двосторонніх угод про вільну торгівлю [150, 283–286].

З кожною європейською державою в Україні склалися і розвиваються своєрідні зв'язки, є спільні інтереси. При цьому ключовим партнером залишається Німеччина — один з промислових і фінансових гігантів світу, “двигун” європейського об'єднання. Відповідно до своїх перевічених часом стратегічних установок, Німеччина приділяє “східному напрямку”, зокрема Україні, підкреслену увагу. Між Україною і Німеччиною підписано низку угод з різних питань співробітництва.

Німецькі фірми лідирують у зв'язках з українськими організаціями в багатьох провідних галузях промисловості. Німеччина попереду також за кількістю створених на території України спільних

підприємств. Спільне підприємство “Адтранц” концерну “АВВ/Даймлер-Бенц” планує розробку і виробництво в Україні локомотивів. Концерн “Даймлер-Бенц” бере участь у модернізації Одеського аеропорту. Загалом обсяг інвестицій в економіку України досяг 130 млн дол.

Німеччина традиційно є найбільшим західним партнером України за обсягом товарообороту. Основну машинотехнічну продукцію наша країна закуповує в Німеччині. За 1992–1997 рр. товарооборот між Україною і Німеччиною збільшився майже в півтора рази і досяг у 1996 р. близько 3,2 млрд марок [131, 308–312; 151, 300–302].

Незмінний інтерес для України становить співробітництво з Францією. Однак потенціал можливих зв'язків реалізується явно недостатньо. Щоправда, останнім часом виявляється певна тенденція до збільшення торговельних та інших видів практичних відносин. Імпорт товарів з Франції збільшився до 320 млн дол. Україна купує у неї обладнання для машинобудування, сільськогосподарську техніку, електроприлади, парфумерію, вина, ліки. За кількістю проданих Україні вантажних автомобілів Франція посідає одне з провідних місць серед іноземних постачальників. На жаль, експорт з України до Франції залишається в 3,5 рази меншим. Україна продає в основному традиційні товари: сировину, руду, продукти хімічного синтезу, а також кукурудзу, льон, соняшник.

У 1997 р. рішенням уряду Франції Україні виділено кредитну лінію в розмірі 300 млн франків. Одночасно було визначено кілька великомасштабних інвестиційних проєктів, зокрема, в 1998 р. розпочато модернізацію прокатного виробництва на заводі Ілліча в м. Маріуполі [131, 354; 151, 278–279].

Цікаво згадати українсько-грецькі відносини, витоки яких сягають часів Київської Русі. У товарообороті України Греція з 1997 р. утримує дев'яте місце серед країн Західної Європи. Існує чимало проєктів спільного українсько-грецького підприємництва.

Ключовим напрямом в українсько-грецьких торговельних зв'язках є співробітництво в суднобудуванні. На вітчизняних заводах виконано ряд замовлень грецьких компаній на будівництво кораблів різного класу. Грецька сторона також виявляє інтерес до поставок з України сталі і сталевого прокату, кам'яного вугілля, різних видів машин і обладнання, промислових товарів. Україна зацікавлена в закупівлі у Греції цитрусових, бавовни, маслинової та соєвої олії, нафти і нафтопродуктів, промислових виробів [151, 133–134].

Відносини з країнами Центральної і Східної Європи. Внаслідок свого географічного розташування, багатоміжових культурних і економічних зв'язків, складного переплетіння багатьох історичних подій та процесів “Україна належить водночас до Центральноєвропейського, Чорноморського та Східноєвропейського регіонів, а її територія є інтегруючою між їх складовими частинами” [152, 20]. Цим значною мірою і визначається те особливе значення, яке Україна надає різноманітним, у тому числі й економічним, зв'язкам з країнами цього регіону.

Незважаючи на те що країни ЦСЄ неоднорідні, суттєво відрізняються між собою в економічному та політичному плані, їх об'єднує чимало глибинних факторів, у тому числі й спільна господарська доля і соціально-економічна мета. Всі вони переживають складні трансформаційні процеси, прагнуть якнайшвидше подолати технологічну й економічну відсталість і зрештою інтегруватися в Європейський Союз. Тісної співпраці потребує також спільне вирішення таких небезпечних проблем, як забруднення навколишнього середовища, політична дестабілізація регіону, організована злочинність, поширення наркотиків, нелегальна міграція тощо.

Економічні відносини України з країнами ЦСЄ продовжують розвиватись в умовах залучення їх до процесів економічної інтеграції і посилення залежності регіону від змін світової економічної кон'юнктури. Якщо в перші роки після проголошення економічних реформ і переходу до ринкових відносин у більшості з них спостерігалось економічне пожвавлення, то нині спостерігається зниження темпів зростання. Ці тенденції характерні і для зовнішньої торгівлі цих країн. Аналітики зазначають скорочення попиту на продукцію східноєвропейських виробників на західних ринках, чим насамперед і пояснюється погіршення стану торгового балансу країн ЦСЄ на західноєвропейських ринках. Уже в 1996 р. сумарний дефіцит зовнішньої торгівлі цієї групи країн досяг 34,5 % загального обсягу їх експорту, що вдвічі перевищило рівень 1994 р. Найвищим цей показник був у Польщі (54 %). У Чехії він становив 27, у Румунії — 30 % [153, 19–25].

Ускладнення становища східноєвропейських країн на міжнародному ринку спричинене різними обставинами. Одна з них — небагатий досвід конкурентної боротьби на світових ринках. Практично жодній з цих країн не вдалося вирішити проблеми структурних перетворень. Погіршення стану платіжного балансу і залишення

інвесторами ринку цінних паперів, особливо після світової фінансової кризи 1997 р., послабили стабільність національних валют. На думку спеціалістів, невтішні результати зовнішньоекономічної діяльності країн ЦСЄ слід розглядати також і як наслідок посилення їх залежності від стану західноєвропейського ринку та зовнішньої політики західних країн, яка визначається розширенням економічної експансії. Цілком можливо, що країнам Центральної і Східної Європи доведеться і далі долати значні труднощі, намагаючись завоювати гідне місце на європейському ринку.

Прагнення компенсувати втрати, яких вони зазнають, спонукає країни ЦСЄ вдаватися до заходів, які в недалекому минулому приносили помітну вигоду. Отже, об'єктивна дійсність переконує їх у необхідності активізувати зусилля з поновлення плідних зв'язків із сусідами на Сході, в тому числі з українськими партнерами [153, 27–28].

При цьому слід зазначити, що для України зрушення в економічних відносинах із східноєвропейськими країнами не в усьому відбуваються гладко. Вона стикається з посиленням дискримінації на східноєвропейських ринках. Західні виробники витісняють українських постачальників не лише через недостатню конкурентоспроможність, а й унаслідок митної дискримінації, необхідності транзитних платежів і відкритого надання переваги західному виробнику. Прихід на ринок Центральної і Східної Європи світових лідерів виробництва, торгових фірм міжнародного масштабу потребує від українських економічних, банківських, комерційних інститутів нових підходів до визначення стратегії експорту в цьому регіоні. Йдеться про вирішення проблем, що лежать на шляху до приєднання України до загальноєвропейських проектів, і про освоєння східноєвропейського ринку з урахуванням специфіки відносин з кожною країною окремо [131, 331–348; 153, 45–191; 154, 25–27; 155, 55–56; 156, 58–66; 157; 106].

Українсько-польські відносини. За товарооборотом з Україною в 1997 р. Польща посідала перше місце серед країн Центральної і Східної Європи, а серед країн світу — шосте (після Російської Федерації, Німеччини, Білорусі, Туркменістану і США). У товарообміні України з Польщею обсяг імпорту останніми роками перевищує обсяг експорту. За показниками 1997 р. експорт України становив 392,2 млн дол., а імпорт — 557,5 млн дол. (від'ємне сальдо 165,3 млн дол.).

У структурі українського експорту домінують є руди та концентрати залізні (34,3 % від загального обсягу експорту в 1997 р.), газ, нафта (17,1 %), вуглеводні ациклічні (5,1 %), електроенергія (3,7 %), прокат плоский із заліза та сталі (3,6 %), а також лісоматеріали, шкіра, пшениця, ячмінь, олія соняшникова тощо. У структурі імпорту з Польщі переважають вугілля кам'яне (33,2 % від загального обсягу імпорту в 1997 р.), лікарські засоби (7,1 %), вироби з пластмас (1,7 %), машини та механізми для збирання й обмолоту сільгосппродукції (1,4 %), меблі (1,2 %) тощо. Отже, основу зовнішньої торгівлі між країнами становлять поставки залізних і марганцевих руд, сільськогосподарської продукції з України та кам'яного вугілля з Польщі. У структурі українського експорту фактично не представлена продукція машинобудування. Низька питома вага співпраці у галузі машинобудування, агропереробному секторі робить торгово-економічні зв'язки вразливими до кон'юнктури на світовій арені. І коли в 1998 р. експорт-імпорт названих основних компонентів у двосторонній торгівлі зменшився, це помітно позначилося на товарообороті.

Пильної уваги заслуговують питання інвестицій. Починаючи з 1995 р. обсяг інвестицій з Польщі в Україну постійно збільшувався, але з осені 1998 р. почав падати. Якщо за станом на 1 січня 1998 р. він становив 37 млн дол., то на 1 січня 1999 р. — близько 35 млн дол. В Україні діє 608 підприємств з капіталом польських інвесторів, з них 431 — спільні підприємства. Водночас на території Польщі діє 7 підприємств з українським капіталом. За станом на 1 січня 1998 р. інвестиції з України в Республіку Польща становила 0,32 млн дол.

Фахівці одностайні в думці, що нинішня тенденція економічного співробітництва не відповідає потенційним можливостям обох країн. Представники ділових кіл висловлюються за здійснення заходів з прискорення кооперації виробництва, створення спільних підприємств у виробничій сфері, збільшення взаємних інвестицій. Збільшенню товарообороту сприятиме не лише розширенню обсягу, а й удосконаленню структури експорту з України.

За висновками науковців, різноманітних економічних інститутів і підприємницьких груп, вирішенню цих завдань могло б сприяти розширення кооперації виробництва в галузі машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії, збільшення поставок продукції спеціального призначення, поглиблення коопераційних зв'язків у хімічній, металургійній, харчовій промисловості, спільне

будівництво та модернізація транспортних артерій обох країн, спільна участь у загальноєвропейських економічних, науково-технічних, транспортних та інших проектах, істотне поглиблення двостороннього співробітництва між окремими регіонами України і Республіки Польща.

Міжрегіональне і транскордонне співробітництво є однією з важливих складових загальнодержавного співробітництва. Вже укладено понад тридцять угод між 20 областями України і регіонами Польщі про українсько-польську регіональну співпрацю, а також угоди про співробітництво прикордонних воєводств і областей. Значному поліпшенню організації двосторонніх відносин має сприяти транскордонне об'єднання "Єврорегіон Буг". Його засновниками стали Волинська область від України, Брестська область від Білорусі і Хелмське, Люблінське, Тарнобжезьке і Замостське воєводства від Республіки Польща. Його основна мета — сприяння економічному та соціальному розвитку відповідних територій і повніше використання їхнього потенціалу.

Українсько-чеські відносини. Зовнішня торгівля виступає як найдинамічніший сектор економіки Чеської Республіки. У 1996 р. 88 % її зовнішньоторговельного обороту припадало на європейські країни, в тому числі на країни ЄС — 61 %, країни СНД — 7 %, країни, що розвиваються, — близько 5 %. 1996–1997 рр. позначені критичним загостренням проблеми збалансованості зовнішньої торгівлі. Це змусило керівництво країни вжити заходів із стримування імпорту і стимулювання експорту. Серед них — спеціальна програма підтримки експорту, створення спеціальної організації для підтримки торговельної діяльності економічних суб'єктів Чехії на закордонних ринках, введення в дію антидемпінгового законодавства. "Межі зростання", що позначились в економічно розвинених країнах, змушують Чехію поряд з розробкою західного напрямку шукати ринки збуту і можливості взаємодії на східному напрямі, у тому числі в Україні.

Обсяги товарообороту між Україною і Чехією не характеризуються стабільністю, хоча його сальдо залишається від'ємним для України. Україна експортує до Чехії руду, чорні метали і вироби з них, механічне обладнання, продукти органічної і неорганічної хімії, шкіряну сировину. Із Чехії Україна імпортує в основному залізничні локомотиви, пластмаси та вироби з них, транспортні засоби, механічне обладнання, лікарські засоби, взуття, меблі. Аналіз структури

зовнішньої торгівлі між обома країнами свідчить про наявність невикористаних резервів у цій сфері і потенційних можливостей для збільшення обсягів українського експорту до Чехії. Інтересам України відповідає розширення співробітництва з Чехією по лінії високотехнологічного виробництва, підключення чеських виробників машинобудівних галузей до реалізації вітчизняних проектів модернізації та реконструкції української промисловості.

Українсько-словацькі відносини. Між обома народами склалося економічне і культурне співробітництво, яке має всі підстави для розвитку. Територією України проходить нафтопровід “Дружба”, яким нафта надходить до Словаччини і далі в Угорщину. Український і словацький народи близькі за способом життя, багатьма національними традиціями, фольклором, що є додатковою передумовою для обопільного партнерства і добросусідства. Було б логічним, щоб господарські зв'язки між ними розвивалися більш комплексно та інтенсивно.

Пріоритетним напрямком словацької зовнішньої політики є зближення з європейськими та трансатлантичними структурами. Не змінюючи цих пріоритетів, керівництво Словаччини прагне водночас реалізувати свої інтереси на Сході, де найбільшими постачальниками до цієї країни є Росія і Україна.

Основними статтями експорту з України до Словаччини в 1996–1997 рр. були руда і концентрати (34 млн дол.), паливо мінеральне (31 млн дол.), зерно (17 млн дол.), шкіряна сировина (5,2 млн дол.), електричні машини (3,6 млн дол.), локомотиви залізничні (3,2 млн дол.), механічне обладнання (2,3 млн дол.). Експорт з України до цієї країни у цей період становив 120 млн дол., обсяг імпорту із Словаччини до України становив 65,2 млн дол. В імпорті переважають пластмаси та вироби з них, нафтопродукти, різні хімічні продукти, оптичні прилади й апарати. В товарній структурі українського експорту до Словаччини відсутні товари широкого вжитку, не повністю використовуються можливості хімічної промисловості і машинобудування, а також потенційні можливості України в таких сферах, як наука і освіта, недостатньо розвивається прикордонна торгівля.

Українсько-угорські відносини. Характерними ознаками торговельних відносин України і Угорщини є їхня динамічність і широка номенклатура товарів, які поставляє кожна з країн. Близько половини експорту з України до Угорщини становить алюміній, продукти органічної і неорганічної хімії. Крім того, Угорщина постійно

закуповує мінеральні добрива, значний асортимент продукції металургії, сільськогосподарські машини, ділову деревину. Україна поряд із популярними угорськими винами (12,7 % всього імпорту з цієї країни) у значних обсягах закуповує пластмаси і вироби з них, лікарські засоби, прокатне обладнання.

Втім, обидві сторони зазначають, що резерви з поліпшення товарної структури експортно-імпортних операцій між ними використовуються ще недостатньо. Угорщина має потребу в деяких чорних і кольорових металах, певних видах обладнання, які вона згодна закуповувати за кордоном, а також готова збільшувати експорт широкого асортименту продукції машинобудівної, харчової і фармацевтичної промисловості. Українська сторона вбачає причину стримування свого експорту у зміні кон'юнктури на угорському ринку під впливом збільшення її орієнтації на Захід, у впровадженні деяких надто жорстких фінансових і економічних умов для української продукції. Угорські експортери не задоволені становищем їхніх фірм на українському ринку, нестабільністю в українському законодавстві. Проте обидві сторони прагнуть нарощувати і вдосконалювати зовнішньоекономічні відносини.

Українсько-словенські відносини. Для торгово-економічних зв'язків цих двох країн характерний істотний дисбаланс на користь словенської сторони. В 1997 р. експорт із Словенії до України становив 66,7 млн дол., а імпорт з України — лише 6,7 млн дол. Щоправда, наступні роки позначені значним збільшенням обсягу українського експорту. Словенські компанії демонструють не лише бажання вийти на український ринок зі своєю продукцією, а й зацікавленість у закупівлі української продукції. Розпочався процес надходження в економіку України словенських інвестицій.

Україна також прагне розширити свій експорт до цієї країни і розвивати виробничу кооперацію на базі сучасних технологій, одержувати кредити та інвестиції із Словенії. Цьому повинно сприяти формування ширшої інституційної і договірно-правової бази двостороннього співробітництва.

Українсько-болгарські відносини. Республіка Болгарія належить до пріоритетних партнерів України серед країн Центральної та Східної Європи. На жаль, починаючи з 1992 р. рівень торговельно-економічних відносин України з Болгарією невпинно знижувався, і лише після 1996 р. відбулось деяке пожвавлення. Експорт з України до Болгарії становив у 1997 р. 157,8 млн дол.; імпорт з Болгарії —

145,6 млн дол.; позитивне сальдо — 12,2 млн дол. Структура товарообороту не відповідає інтересам обох країн. Понад 65 % українського експорту до Болгарії становить сировина і продукція низької технологічної переробки (мінеральне паливо, чорні і кольорові метали, шкіряна сировина, насіння соняшнику, добрива). Економіка Болгарії зазнала втрат від скорочення асортименту товарів, які вона колись постачала до України. У 1996 р. основу її експорту становила продукція важкого і транспортного машинобудування, фармацевтичної, харчової і паперової галузей промисловості. Проте через спад виробництва серед продукції, яку Болгарія експортувала до України, нині відсутні верстати, сільгоспмашини, електротовари і деяка інша продукція, яка раніше мала попит у нашій країні. Зменшилось завезення відомих болгарських вин, овочів, фруктів.

Нині постало питання про врегулювання зовнішньоторговельних проблем і створення умов для взаємного вкладення капіталів, організації спільних підприємств. Йдеться, зокрема, про поновлення колишніх виробничо-кооперативних і науково-технічних зв'язків. Широкою можливістю має також поглиблення співробітництва на водних магістралях — Дунаї, паромній переправі Варна — Одеса. Значні надії покладаються на налагодження міжрегіонального співробітництва, в тому числі між Запорізькою областю та Бургаським округом, Харківською областю та Пловдивським округом, містами Запоріжжя та Бургас, Заліщики (Тернопільська область) та Нова-Загора, Бердянськ і Ямбол.

Українсько-румунські відносини. Незважаючи на те, що Україна і Румунія — сусіди, товарообмін між ними незначний. У 1997 р. він становив 230,7 млн дол.

В експорті України до Румунії 70 % припадає на чорні метали і руду, 10 % — на продукцію хімічної промисловості. Водночас потенційні можливості України дають змогу розширити асортимент експортної продукції. Це стосується, зокрема, вугілля, оскільки його видобуток у Румунії не задовольняє її власних потреб. В імпорті України найбільша питома вага в 1996–1997 рр. припадала на мінеральне паливо і традиційні продукти харчування. Водночас до продукції, що імпортується, не входить багато конкурентоспроможних на світовому ринку товарів. Отже, поєднання науково-технічного потенціалу України з виробничим потенціалом Румунії видається перспективним.

Відносини України з країнами Балтії. Досліджуючи східноєвропейський ринок, не можна не пригадати Латвію, Литву, Естонію, економічні зв'язки з якими мають для України важливе значення.

Слід мати на увазі, що згідно з угодою про вільну торгівлю з ЄС країни Балтії з 1996 р. отримали право безперешкодно поставляти свою промислову продукцію, за винятком сталі, текстильних виробів і продукції сільського господарства, на внутрішній ринок ЄС. Це відповідало прагненням цих країн якнайбільше зменшити свою економічну залежність від колишніх радянських республік. Водночас такі зв'язки різні за обсягом у кожній з Балтійських країн.

Так, у загальному обсягу зовнішньої торгівлі Латвії на Україну припадає лише 5 % в експорті і 4,7 % в імпорті. Україна закуповує в Латвії нафту і нафтопродукти (близько чверті всього обсягу українського імпорту з цієї країни), а також рибу і рибні консерви, синтетичний каучук, лікарські засоби. Водночас асортимент товарів, які поставляє Україна до Латвії, ширший: чорні метали і вироби з них, комплектуючі вироби до локомотивів, олія соняшникова, зернові, гумотехнічні вироби.

За оцінкою спеціалістів, обсяг торгівлі між Естонією та Україною не відповідає потенційним можливостям цих країн. Асортимент товарів, особливо в українському імпорті, досить обмежений. У 1996 р. 46,9 % імпорту становила рибна продукція та енергоносії. В експорті України до Естонії традиційно висока питома вага чорних металів і виробів з них, а також цукру, продуктів рослинництва.

Серед країн Балтії найактивнішу зовнішню торгівлю з Україною проводить Литва. У 1996 р. український експорт до неї становив 126,0 млн дол., імпорт — 250,0 млн дол. Поряд з нафтою і нафтопродуктами Литва постачає в Україну електричні машини, вироби деревообробної промисловості, різного типу насоси, лікарські вироби. У свою чергу, в Литві значний попит має продукція, що виробляється в Україні. Насамперед це харчові продукти і чорні метали та вироби з них.

Відповідно до предмета дослідження ми зосередили увагу лише на кількох векторах зовнішньоекономічної діяльності України. Зрозуміло, що певне уявлення про сучасний стан і потенційні можливості цієї діяльності може дати тільки повний та вичерпний аналіз усіх її складових. Хоча економічні зв'язки з Азіатським регіоном фактично значно слабкіші, ніж з Європейським континентом, проте це не означає, що він не заслуговує на постійну і пильну увагу. Пер-

спективними партнерами для України є країни Близькосхідного регіону, країни Далекого Сходу, в тому числі Японія, Китай. Здебільшого це визначається характером товарного попиту на споживчому і виробничому ринках України і цих країн. Так, Китай міг би закупувати в Україні електричне обладнання, цемент, метали, прокат. В Україні є попит на комплектуючі для електронно-побутової апаратури, китайський одяг. Перспективними у торговельних контактах України з Китаєм можуть бути машинобудування, хімічна промисловість, космічна техніка, створення і виробництво принципово нових і надтвердих матеріалів.

Окрема тема — розвиток економічних, торговельних, фінансових відносин з країнами Американського континенту, насамперед із Сполученими Штатами Америки. Варто ще раз наголосити, що економічні зв'язки України із США помітно виокремлюються на фоні її зв'язків з іншими країнами світу. За загальним обсягом торгівлі з Україною американські компанії посідають третє місце, а за інвестиціями в українську економіку — перше. На жаль, структура експорту та імпорту явно бідніша за потенційні можливості цих країн. Україна продає в США в основному продукцію металургійної промисловості, інші вироби первинної переробки. США хоча й продає Україні не лише “ніжки Буша”, проте найсучасніші продукція і технології на український ринок майже не потрапляють. Немає й очікуваної зливи американських інвестицій. Причина цього не лише у відсутності для інвесторів належних гарантій, стабільного правового поля. Капітал іде насамперед туди, де можна очікувати на найбільші прибутки. А сьогодні такі прибутки дають виробництва, в основі яких лежать високі наукомісткі технології. Отже, підвищення рівня економічного співробітництва між США і Україною залежить не лише від доброї волі американських політиків і бізнесменів, а й від спроможності української сторони розпочати грамотне реформування національної економіки.

* * *

Виходячи з аналізу зовнішньоекономічної діяльності України зробимо деякі висновки.

По-перше, Україна надто важко і повільно освоює незвичну для неї роль суб'єкта міжнародних економічних відносин. Це зумовлено багатьма причинами. Становлення України як розвиненої і конкурентоспроможної на світових ринках держави стримується глибокою

економічною кризою. Дається взнаки брак відповідного практичного досвіду у наших державних інститутів і економічних суб'єктів, яким доводиться виходити на міжнародну арену. Варто особливо виокремити той факт, що в практиці ведення зовнішньоекономічних справ і при управлінні національною економікою в нашій країні політика і суто політичні міркування надто сильно впливають на економіку. У прикладах немає потреби, вони очевидні. Слід лише зазначити, що в міжнародних справах диктат політики над економікою ще відчутніший з тієї причини, що тут більш живучі традиції минулого, догмати та уявлення геополітики.

Не применшуючи стратегічних постулатів геополітики, все-таки потрібно зазначити, що її вплив обмежений. В усякому разі її рекомендації виявляються не досить коректними, коли геополітика береться за з'ясування речей із сфери геоekonomіки. І не випадково під час розгляду шляхів розв'язання сучасних глобальних проблем геоekonomічний підхід застосовується нарівні з геополітичним. Прикладом може бути аналіз Ф. Броделем і І. Валлерстайном світ-системної динаміки, де особливе значення надається рушійним силам зміни лідерів світ-економіки та просторовому переміщенню центрів світової економіки [159, 43]. Здобуті в цій галузі знання дали змогу окреслити коло проблем, які лежать в площині сучасних процесів світової економіки. На думку К. Жана і П. Савена, “геоekonomіка — це економічна геополітика, що йде на зміну — принаймні в промислово розвинених державах — переважно воєнній геополітиці минулого”. І далі: “геополітичний підхід об'єднує всі економічні установки і структури будь-якої країни в єдину стратегію, яка враховує загальносвітову ситуацію” [160, 13–15].

Принципові моменти розуміння геоekonomіки зауважують В. Лапкін і В. Пантін. На їхню думку, геоekonomіка має справу з ресурсною базою політики; вона покликана визначати ефективні шляхи мобілізації цих ресурсів для досягнення внутрішньо- і зовнішньополітичних цілей. Особливу увагу вони приділяють поняттю “система мобілізації ресурсів” (СМР). Глобальна і національні системи мобілізації ресурсів, реальні процеси в економічній, фінансовій, технологічно-виробничій, соціальній сферах стають вирішальними орієнтирами розвитку будь-якого державного утворення. Одним словом, набирає силу процес економізації політики як на регіональному і національному, так і на світовому рівні [159, 42–58].

По-друге, виникає потреба в уточненні пріоритетних цілей зовнішньоекономічної політики Української держави, приведенні їх у відповідність до сучасних реалій та провідних тенденцій розвитку світової економіки.

Безперечно, для збереження належного рівня й обсягу зовнішньої торгівлі держава повинна щодня вирішувати безліч різноманітних питань, зокрема, врівноваження платіжного балансу у міжнародних розрахунках, дотримання укладених міжнародних договорів тощо. І хоча в перші роки незалежності через відсутність достатнього практичного досвіду навіть ці питання були складними, сьогодні, здається, ці перешкоди можна поступово подолати. Проте турбує те, що за поточними, щоденними справами залишаються остаточно не з'ясованими докорінні й концептуальні питання. Одне з таких питань — кінцева мета зовнішньоекономічної діяльності нашої держави. Чи можна розглядати її як один із засобів нарощування та ефективної мобілізації всього комплексу життєво необхідних ресурсів (людських, економічних, науково-технічних, інформаційних, природних) країни? Чи потрібно ставитись до неї, як до інструменту вирішення лише деяких специфічних проблем, зокрема, як до джерела надходження до країни іноземної валюти, вкрай необхідної для розрахунків за енергоносії? На жаль, прихильників другого погляду ще чимало. Тому держава не стільки концентрує увагу на зміцненні бази для розвитку конкурентоспроможної торгівлі, скільки всі сили витрачає на латання дірок у нашій бідній торгівлі.

Слушною є думка Ю. Пахомова, який привертає увагу до необхідності подолати небезпечну нерівновагу й нерівноцінність внутрішньоекономічного розвитку країни. Адже наш експорт підтримується поки що переважно за рахунок сировинних галузей, на що витрачається навіть вартість, створена в інших, кінцевих галузях виробництва [161, 305–306]. Як зазначають учені Національного інституту українсько-російських відносин при Раді національної безпеки і оборони України, за непоганими кількісними показниками експортного потенціалу криються вкрай незадовільні якісні показники зовнішньої торгівлі України. Її структура не відповідає сучасним тенденціям у світовій економічній системі, а рівень конкуренції у більшості традиційних галузей залишається низьким [147, 6].

Переломити становище, що склалося в зовнішньоекономічній діяльності країни, можна буде лише тоді, коли разом із розвитком традиційного експорту вищими темпами розвиватимуться потенційні

експортні галузі відповідно до тенденцій на світовому ринку. В Україні такі можливості є. Вітчизняна промисловість має конкурентоспроможні технології в аерокосмічній галузі, ракето- та суднобудуванні, виробництві нових матеріалів, вчені плідно працюють у галузі біотехнології, регулювання хімічних, біохімічних і біофізичних процесів. Значний потенціал має також агропромисловий комплекс країни. Все це дає підстави не втрачати надію, що Україна зрештою поліпшить свої позиції у світовій економіці [155, 56].

І нарешті ще один принциповий висновок, який випливає з аналізу зовнішньоекономічної діяльності України. Йдеться про те, що визначенню перспективної внутрішньої і зовнішньої політики Української держави заважає невизначеність того, хто ми і куди йдемо. А коли немає ясності у загальних, стратегічних питаннях, це неминує призводити до помилок при вирішенні конкретних питань.

Щоправда, це не означає, що не триває пошук цього шляху. Але чомусь ми більше схилиємось до некритичного запозичення чужих міфів і утопій, ніж прагнемо розсудливо, із врахуванням світового і вітчизняного історичного досвіду визначати лінії розвитку власної держави. Часто можна почути заклики про необхідність зректися своїх соціальних надбань, аби швидше започаткувати у себе так зване постіндустріальне виробництво. Вітчизняну економіку слід розвивати на базі високих наукомістких технологій — це, звісно, аксіома. Однак викликає зрозумілу настороженість намагання трактувати постіндустріальну модернізацію як голий технократизм, відкидаючи гуманітарні проблеми, зневажливо ставлячись до фундаментальних цінностей людства. Не випадково тепер, коли група економічно високорозвинених країн почала безпосередній перехід до так званого постіндустріального виробництва, чимало дослідників, у тому числі Р. Даль, О. Тоффлер, А. Турен, В. Іноземцев та інші, спостерігаючи за їхніми кроками, зазначають наявність у цьому процесі глибоких суперечностей, які можуть призвести до вкрай небезпечних соціальних катаклізмів.

Ще сумнівнішими є надії, що Україну врятує запізнений перехід до капіталізму. Не слід забувати, що пік його розвитку припадав на минуле ХХ ст. Не випадково навіть його вчорашні прихильники сьогодні вважають, що нині суспільство досягло такого рівня розвитку, коли постіндустріальна революція набуває ознак постеконімічної революції. І тому не відповідають національним інтересам країни рішення і практичні кроки, спрямовані на відновлення форм

господарювання, що несуть із собою економічні кризи і соціальні катаклізми.

Отже, не історичні легенди й не ілюзії про унікальність національного поступу, не повторення радянського досвіду часів “індустріального прориву”, а входження в якісно новий світ, постіндустріальне і посткапіталістичне виробництво — тільки цей крок може врятувати Україну від небезпеки перетворитись на країну третього світу. Саме цією національною потребою, законами переходу до вищих форм виробництва і вищого ступеня суспільного життя мають визначатись нині зміст і провідні принципи внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави.

Список використаної літератури

1. *Коликов Н.* Россия в контексте глобальных перемен // Свободная мысль. — 1994. — № 2–3.
2. *Східній Європі передрікають економічне зростання* // День. — 2000. — 3 серп.
3. *Череда М.* Албания: за шаг до гражданской войны // Зеркало недели. — 1997. — 7 марта.
4. *Бабич Д.* Албанский премьер ушел с должности // День. — 1998. — 30 сент.
5. *Конституція Республіки Болгарія: Прийнята Великими Народними Зборами 12 липня 1993 року* // Конституції нових держав Європи та Азії. — К., 1996.
6. “*Regierung der Hoffnung*” in Bulgarien. Die Sozialisten vor schwierigen Aufgaben // Neue Zürcher Zeitung. — 1995. — 27 Januar.
7. *Чи стануться в Болгарії великі зміни?* // Голос України. — 1996. — 5 листоп.
8. *Куранов А.* Ставка больше, чем пост // Независимая газета. — 1996. — 9 окт.
9. *Поліщук І.* Прем’єр-міністр Болгарії Іван Костов: “Моя місія — порятунок Болгарії” // Україна. Європа. Світ. — 1997. — 31 трав.
10. *Солодкий С.* Без политической стабильности не может быть и экономической, уверен Чрезвычайный и Полномочный Посол Болгарии Александр Димитров // День. — 2001. — 3 марта.
11. *Янин А., Колотков М.* Венгрия между Западом и Востоком // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1995. — № 8.
12. *Конституція Республіки Угорщина* // Конституції нових держав Європи та Азії. — К., 1996.

13. *Шишелина Л.* Венгрия. Шаг вперед или два шага назад // Новое время. — 1994. — № 25.
14. *Dalos G.* Die letzte Nauch der Ara Antall // Europäische Rund Schau. — 1994. — № 2.
15. *Брыль Р., Нуди Э.* На пути в Европу // Инвестиционная газета. — 1999. — 8 июня.
16. *Бжезінський З.* Великі перетворення // Політична думка. — 1994. — № 3.
17. *Конституция* Республики Польша от 2 апреля 1997 г. // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник: В 3 т. — М., 1998.
18. *Авдеев В.* Правый блок выиграл выборы в польский Сейм // День. — 1997. — 23 сент.
19. *Підлуцький О.* Кваснеєвський — 2 // Україна і світ сьогодні. — 2000. — 14–20 жовт.
20. *Гончар М., Москалец А.* “Газовое испытание” для стратегического партнерства. Украина и Польша в контексте энергетической безопасности // Зеркало недели. — 2000. — 4 нояб.
21. *Роман П.* Операція “Жовтий шлейф”, або Останній час диктатора Ніколає Чаушеску // Україна. Європа. Світ. — 1995. — 8–15 лют.
22. *Юсин М.* Румыния: конец “эпохи Илиеску” // Известия. — 1996. — 19 нояб.
23. *Твердохлиб В.* Константинеску упрекает США и Запад // Зеркало недели. — 1999. — 5 июля.
24. *Конституція* Чеської Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії — К., 1996.
25. Там само.
26. *Моев В.* Считают ли Чехию белой вороной на фоне “левого ренессанса” в бывших соцстранах? // Литературная газета. — 1994. — 5 окт.
27. *Martinsen K. D.* Vaclav Klaus und politische Stabilitat in der Tschechischen Republik // Osteuropa. — 1994. — № 11.
28. *Клаус В.* Десять заповідей чеської реформи // Голос України. — 1994. — 13 квіт.
29. *Klaus V.* Die Tschechische Republik und die Integration Europas // Europäische Rund Schau. — 1994. — № 3.
30. *Робінсон Е.* Суспільство добробуту // Зріз. — 1995. — № 1.
31. *Куранов А.* Левые тянут руку к власти: Республика приходит в себя после шокирующих результатов выборов // Независимая газета. — 1996. — 26 июня.
32. *Зам’ятін В.* Урядова криза в Чехії — свідчення здорового суспільства // День. — 1997. — 2 груд.
33. *Зам’ятін В.* Безпартійний банкір поведе Чехію до нових висот // День. — 1997. — 18 груд.
34. *Дорожжовец О.* В Чехии левые и правые разделили власть // День. — 1998. — 15 июля.

35. *Солодкий С.* Либурше Бенешова: “Проблема нелегального устройства должна решаться. Но не визовым режимом” // *День*. — 2000. — 7 нояб.
36. *Kovac D.* Selbständige Slowakei — das Land “dazwischen” // *Europäische Rundschau*. — 1994. — № 1.
37. *Конституція* Словацької Республіки від 1 вересня 1992 року // *Конституції нових держав Європи та Азії*. — К., 1996.
38. *Vodicka K.* Die Slowakei im Jahre 1 // *Osteuropa*. — 1994. — № 7.
39. *Куранов А.* Возвращение Мечьяра. В субботу в Словакии состоятся прямые выборы // *Независимая газета*. — 1999. — 14 мая.
40. *Солодкий С.* Словацкая оппозиция хочет досрочных выборов // *День*. — 2000. — 10 авг.
41. *Куранов А.* НАТО пополняется новобранцами. Польша, Чехия и Венгрия достигли своей цели // *Независимая газета*. — 1999. — 13 марта.
42. *Мащенко Е.* Тито — диктатор или “отец нации”? // *Зеркало недели*. — 2000. — 17 июня.
43. *Романенко С.* Распад Югославии: “заговор” или историческая неизбежность // *Полития*. — 1998. — № 2.
44. *Сурков А.* Пять уроков косовского кризиса // *Независимая газета*. — 1999. — 26 июня.
45. *Рудяков П.* Розчленування Югославії — перерозподіл Європи // *Політична думка*. — 1994. — № 3.
46. *Свистунов С.* Динамит для Восточной Европы // *Правда*. — 1993. — 11 авг.
47. *Рудяков П.* Зазнач. праця.
48. *Косово: международные аспекты кризиса*. — М., 1999.
49. *Надеин В.* Одной войной стало меньше // *Известия*. — 1995. — 23 нояб.
50. *Фадеев Е.* Хотят забить последний гвоздь: Представитель боснийских сербов в США — о ситуации на Балканах // *Правда*. — 1996. — 9 июля.
51. *Нефедов В.* Бескровность сербской революции гарантируют ведущие страны мира // *Зеркало недели*. — 1996. — 21 декаб.
52. *Рудяков П.* Одиннадцать бурных лет Слободана Милошевича // *День*. — 1997. — 27 февр.
53. *Куранов А.* Новая работа Слободана Милошевича // *Независимая газета*. — 1997. — 23 июля.
54. *Косово: международные аспекты кризиса*. — М., 1999.
55. *Катин В.* Атлантическая солидарность — надолго ли? В слабости Европы главная сила американцев // *Особая папка НГ. “Война в Югославии”*. — 1999. — Апр. — № 2.
56. *Иванов И.* Косово: выводы и дальнейшие задачи. Мы в начале долгого и трудного пути к восстановлению Югославии // *Особая папка НГ. “Война в Югославии”*. — 1999. — Июнь. — № 2.
57. *Гуцал А.* На пороге нового тысячелетия: куда дрейфует мир? // *Зеркало недели*. — 2000. — 15 янв.

58. *Артемюв Е.* Американские политики в экспертном исполнении. Мадлен Олбрайт прочат в президенты Чехии // Известия. — 2000. — 28 февр.
59. *Лабус Ч.* Чи може агресія бути “кращою”? // День. — 2000. — 22 квіт.
60. *Маначинський О. Я.* Косово і Метохія: історичні перехрестя. — К., 2001.
61. *Олійник Б. І.* Хто наступний? — К., 1999.
62. *Старцев С.* Балканский приступ геополитического дарвинизма // Особая папка НГ. “Война в Югославии”. — 1999. — Апр. — № 1.
63. *Городня Н.* Конец эпохи Слободана Милошевича. Политический портрет бывшего президента Югославии // Зеркало недели. — 2000. — 14 окт.
64. *Череда М.* Белградская перспектива // Зеркало недели. — 2000. — 23 сент.
65. *Череда М.* Балканская революция // Зеркало недели. — 2000. — 7 окт.
66. *Дашкевич Я.* Шляхи подолання упереджень // Матеріали міжнар. наук. конф. “Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”, Кам’янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — К., 1993.
67. *Stadtmuller E.* Przyszlosc Polski w Europie lat dziewiecdziesiatych w opiniach partii politycznych i spoleczenstwa // Postzimnowojenna Europa. Ku jednocsi czy nowym podzialom? / Red. Zos-Nowak T. — Wroclaw, 1995.
68. *Польша.* Вопросы и ответы: Справочник / Общ. ред. и сост. В. А. Светлова. — М., 1991.
69. *Гайдар Е.* Детские болезни постсоциализма // Иностранная литература. — 1998. — № 10.
70. *Бальцерович Л.* Для экономических реформ всегда очень важен политический смысл... // Зеркало недели. — 1997. — 5–11 апр.
71. *Szylko-Skoczny M.* Unemployment as a social problem // Poland: Government and Politics / Ed. by A. Wojtaszczyk. — Warszawa, 1997.
72. *Рудич Ф. М.* Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации полит. систем в странах СНГ и Балтии, Центр. и Вост. Европы). — К., 1999.
73. *Гаврилюк Т.* Головні напрями системних реформ у Республіці Польща // Зовнішня торгівля. — 2000. — № 2.
74. *Elections in Poland* // <http://www.agora.stm.it/elections/election/poland.htm>.
75. *Череда М.* Реванш “Солидарности” // Зеркало недели. — 1998. — № 39.
76. *Зайончковский В.* Восточная Европа в польской дипломатии // <http://pubs.carnegie.ru/p&c/vol3-1998/2/03zaionchk.asp>.
77. *Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво* // Політика і час. — 1992. — № 7–8.
78. *Skubiszewski K.* Czym jest polska racja stanu wobec aktualnych wyzwan politycznych, gospodarczych i spolecznych // Zbior dokumentow. — Warszawa, 1993. — № 1.
79. *Polityka wschodnia Polski.* — Warszawa, 1995.

80. Декларація міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про засади формування українсько-польського партнерства // Голос України. — 1994. — 23 берез.
81. Карбачинський О. На відстані одного кроку // Політика і час. — 1995. — № 11.
82. Спільна Декларація Президента України і Президента Республіки Польща // Політика і час. — 1996. — № 7.
83. Виступ Президента України Л. Кучми у Сеймі Республіки Польща (Варшава, 26 червня 1996 року) // Політика і час. — 1996. — № 8.
84. Спільна Заява Президентів України, Польщі та Литви // Наше слово. — 1996. — 1 груд.
85. Горбулін В. Сценарії наближення України та Польщі до Європейського Союзу мають багато спільних складових... // Уряд. кур'єр. — 1997. — 24 трав.
86. До порозуміння і єднання: Спільна заява Президентів України і Республіки Польща // Уряд. кур'єр. — 1997. — 24 трав.
87. Urban J. Laskotanie niedzwizdia // Polityka. — 1997. — № 9.
88. Kronika Sejmowa. — 1997. — 4 lutego.
89. Сірук М. Польща зробить для України виняток? // День. — 2000. — 14 січ.
90. Трегобчук В. Україна і Польща в геополітичній архітектурі об'єднаної Європи // Зб. наук. пр. міжнар. конф. “Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття”. — К., 1999.
91. Україна на міжнародних ринках: проблеми та перспективи (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека та оборона. — 2000. — № 6.
92. Karl T. L., Schmitter P. C. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe // International Social Science Journal. — 1991. — May.
93. Habermas J. A tarsadalmi nyilvanossag szerkezetvaltozasa. — Budapest, 1971.
94. Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model // Comparative Politics. — 1970. — April.
95. Tarsadalmi szervezetek, alapitvanyok. — Budapest: Unio, 1993.
96. Pártprogramok és dokumentumok // Magyarország Politikai Évkönyve. Budapest: Aula-Omikk, 1990.
97. Párt dokumentumok // Magyarország Politikai Évkönyve. — Budapest: Demokrácia Kutatások, 1999.
98. A Magyar Köztársaság Alkotmánya. 1949 évi XX Törvény. A lezárás dátuma — 1995 Március 31. — Budapest, 1995.
99. Magyar statisztikai évkönyv. 1999. — Budapest: KSH, 2000.
100. Hungary a member of NATO. — Budapest, 1999.
101. AGENDA 2000. — <http://www.Euroinfo.hu>.

102. *Австрійська* провінція, чи “Український п’ємонт” // Укр. ідея. Іст. нарис. — К., 1995.
103. *Бжезінський З.* Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи // Світ про Україну. — 1993. — № 2. — 20 січ.
104. *Гулига А.* Понять Германию — понять Россию // Наш современник. — 1995. — № 2.
105. *Gerlich P.* Verfassungssystem und Parlamentarismus // Demokratie in der Kriese? Zum politischen System Osterreichs. — 1994 — N 7.
106. *Мельников Н.* Гэлбрейт стоить на своем // Правда. — 1993. — 11 марта.
107. *Конституція* України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — К.: Преса України, 1997.
108. *Ogterroichische Bundesverfassungsgesetze.* — Wien, 1995.
109. *Handbuch* des Politischen Systems Osterreichs. — Wien, 1992.
110. *Demokratie* in der Kriese? Zum politischen System Osterreichs. Informationen zur politischen Bildung. — 1994. — N 7.
111. *Порівняльний* аналіз політичних структур Австрії і України: Доп. і реф. двостороннього політологічного симпозиуму / Видано Елізабет Гофер і Феліксом Рудичем. — Львів, 1996.
112. *Dachs H.* Osterreichs Foderalismus zwischen Anpassung und Behurrung // Devocratie in der Kriese? Zum politischen System Osterreichs. — 1994. — № 7.
113. *Соколов Е. В.* Неожиданный кризис // Независимая газета. — 1997. — 24 янв.
114. *Шоссери В.* Австрія: цінності і зобов’язання // День. — 2001. — 24 лют.
115. *Кудряченко А.* Об’єднана Німеччина та Україна в оновленій Європі // Президентський вісник. — 2000. — № 16.
116. *Україна:* Поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. — 2000.
117. *Основні* напрями зовнішньої політики України // Політика і час: Постанова Верховної Ради України. — ВВРУ. — 1993. — № 37. — Ст. 379.
118. *Ukraine* im Blickpunkt. Wirtschaftspartner in Europa. Deutsch-Ukrainische Gesellschaft. — Berlin, 1997.
119. *Munster W.* Chite Note fur den Europa Neleling // Suddeutsche Zeitung. — 1999. — 01.07.
120. *Winkler H.* Die unvolendete Verwestlichung der Republik // Berliner Zeitung. — 1997. — 22.11.
121. *Schreoder G.* Prioriteten des deutschen EU-Vorsitres // Bulletin den Bundesregirung — 1999. — № 4.
122. *Декларація* про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина // Поточний архів МЗС України за 1993 р.
123. *Jahresbericht* von Deutsche Außenpolitik. — Bonn, 1994.

124. *Aufbruch und Erneuerung — Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert. Koalitionsvereinbarung zwischen der sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen.* — Bonn, 1998.
125. *Die Welt // Regirungsbesch der Ukraine.* — 1999. — 9 Jul.
126. *Україна — Німеччина: чи можливе стратегічне партнерство // Нім.-укр. огляд.* — 2000. — № 5.
127. *Меморандум про поглиблення економічної співпраці між ФРН і Україною // Нім.-укр. огляд.* — 2000. — № 5.
128. “Сіменс” в Україні: всерйоз і надовго // *Укр.-нім. огляд.* — 2000. — № 5.
129. *Кудряченко А. І. Україна та Німеччина — як вірогідні стратегічні партнери Європи // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / Наук. записки.* — К., 2000. — Вип. 11.
130. *Иноземцев В. Fin de siecle. К истории становления постиндустриальной хозяйственной системы (1973–2000) // Свободная мысль.* — XXI. — 1999. — № 7.
131. *Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: геополітичне становище та національні інтереси України.* — К., 1997.
132. *Народне господарство Української РСР у 1988 році.* — К., 1989.
133. *Масол В. Упущенный шанс.* — К., 1993.
134. *Статистичний щорічник України за 1997 рік.* — К., 1999.
135. *Концепція економічної безпеки України / Кер. проекту В. М. Геєць.* — К., 1999.
136. *Воронова Є. М., Мазарані А. А. Україна в міжнародній торгівлі.* — К., 1998.
137. *Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини.* — Львів, 1999.
138. *Базиліук Я. Б. Проблеми конкурентоспроможності національної економіки // Стратегічна панорама.* — 1999. — № 3.
139. *Кисільова Т. М. Сучасні проблеми економічного розвитку України // Стратегічна панорама.* — 1999. — № 3.
140. *Шпек Р. Іноземні інвестиції в Україні // Уряд. кур'єр.* — 1996. — 2 квіт.
141. *Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини // Стратегічна панорама.* — 1999.
142. *Лукінов І. І. Інвестиційна політика в стабільному економічному розвитку // Стратегічна панорама.* — 1999. — № 3.
143. *Лазебник Л. Суперечності використання іноземного капіталу в Україні // Економіка України.* — 1997. — № 1.
144. *Дубовий І. О. Економічні і торговельні відносини США з Японією.* — Черкаси, 1994.
145. *Гаврилюк О. Умови здійснення іноземного інвестування // Економіка України.* — 1997. — № 8.
146. *Яковський О. Про зовнішньоторговельну політику України // Економіка України.* — 1997. — № 3.

147. *Експортний* потенціал України на російському векторі: стан і прогноз: Моногр. / За ред. С. І. Пирожкова, А. І. Сухорукова. — К., 1998.
148. *Янукович В. Ф.* Украинско-российские экономические отношения в региональном аспекте: тенденции, особенности развития // Стратегічна панорама. — 1999. — № 3.
149. *Иноземцев В. Л.* За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. — М., 1998.
150. *Кудряченко А. І.* Зовнішня політика України — втілення стратегічних пріоритетів // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 1998.
151. *Соколенко С. И.* Глобальные рынки XXI столетия: Перспективы Украины. — К., 1998.
152. *Горбулін В. П.* Інтеграційні процеси та розвиток країн Центральної і Східної Європи // Стратегічна панорама. — 1998. — № 1–2.
153. *Экономические* и социально-политические трансформации в Центральной и Восточной Европе во второй половине XX века. — М., 1998.
154. *Новицький В.* Геоелементні пріоритети України: регіональні тенденції // Економіка України. — 1997. — № 5.
155. *Кредисов А., Дерев'янко О.* Конкуренентоспроможність країни та стратегія просування її експорту на світовому ринку // Економіка України. — 1997. — № 5.
156. *Павленко А. М.* Білорусь: політика, економіка, безпека // Стратегічна панорама. — 1998. — № 1–2.
157. *Педос В. А.* Торговые партнеры Украины: Информ.-ан. справ. — К., 1998.
158. *Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку.* — К., 1999.
159. *Лапкин В. В., Пантин В. И.* Геоэкономическая политика: предмет и понятия (К постановке проблемы) // Полис. — 1999. — № 4.
160. *Жан К., Савона П.* Геоэкономика. Господство экономического пространства. — М., 1997.
161. *Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.* Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998.

Розділ 5

Держави Центральної і Східної Європи — Україна: соціокультурний вимір

5.1. Співробітництво України з державами Центральної і Східної Європи у вирішенні культурних і гуманітарних проблем

Співробітництво у вирішенні культурних проблем. Поняття Центральної і Східної Європи — це концепт, що має політичне навантаження (адже про певні назви можна сказати, як свого часу У. Черчилль про Індію, що це не політичне, а географічне явище, щось на зразок екватора). Це поняття з'явилося у період Першої світової війни. За кілька років перед Другою світовою війною воно зникло, а знову почало використовуватись і з'явилося у політологічному словнику під час розпаду радянського блоку.

Така “переривчаста” його наявність дає змогу помітити зв'язок між цим поняттям і певними політичними перетвореннями в регіоні. Якщо спочатку цей термін вживався щодо країн, які входили до складу Австро-Угорської імперії, то пізніше — загалом щодо тих країн, що належали до радянського блоку, який також був схожий на імперію.

Виходячи з цього можна дати попередню характеристику реальності під назвою “Центральна і Східна Європа” як спробі самовизначення країн цього регіону у постімперіалістичний період щодо спочатку монархічної, а згодом ідеологічної імперії, або квазіімперії.

Це зумовлює те, що до країн Центральної і Східної Європи зараховують, як правило, Польщу, Румунію, Словаччину, Угорщину, Чехію, і пояснює, чому до них не включають інших країн, географічно розташованих у центрі Європи. Зокрема, Швейцарія вже кілька століть мала автономію, Німеччина сама намагалась створити імперську структуру, Австрія перейшла до статусу автономної держави від

імперського стану. З одного боку, це пояснює й вагання з приводу включення або невключення до цього ряду України, яка практично не мала статусу незалежної держави у проміжок між Першою і Другою світовими війнами, за винятком періоду громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. З іншого боку, стає зрозумілим, що в тих чи інших політологічних сценаріях поряд із зазначеними державами природно з'являються Естонія, Латвія, Литва, які розташовані далі від Центральної Європи, ніж Україна, на території якої міститься географічний центр Європи, проте які у ХХ ст. мають схожу з Польщею або Чехією політичну долю.

Зрозуміло, таке самовизначення, самоідентифікація потребують інструментів культури однаковою мірою, як формування сучасних націй протягом ХІХ ст. було неможливе без *національних* літератури, театру, музики, живопису тощо, формування європейської спільноти, “європейського дому” неможливе без інтелектуальної кооперації, однаковою мірою необхідної, як і загальний ринок.

За визначенням грузинського філософа Мераба Мамардашвілі, “Європа” — це *ідея*. Інакше кажучи, “Європа” — це особливий устрій життя, побудованого на певних засадах, принципах, яких потрібно дотримуватись (права людини, правова держава, поділ влади тощо), на застосуванні відповідних інститутів. Якщо всі ці ознаки наявні в суспільному житті країни — вона належить до Європи, якщо ні — не належить.

Адже нікому б не спало на думку за часів існування СРСР ідентифікувати його як *європейську* державу; натомість демократичні Росія, Україна, інші нові незалежні держави цілком можуть приєднатися до європейського простору.

За такого трактування “Європи” зрозумілими стають характер і ступінь інтеграції між державами. Їх можна пояснити за допомогою моделі давнього мислителя: люди стоять по колу, у центрі якого — Бог; і вони стають ближчими одне до одного, йдучи не назустріч одне одному, а до центру. Інакше кажучи, відповідно до того, наскільки успішно ті або інші суспільства в нових країнах реалізують принципи європейського життя, вони виявляються ближчими або віддаленішими одне від одного (це, до речі, пояснює нежиттєздатність ідеї окремої “слов'янської єдності”: якщо слов'янські держави дотримуватимуться загальних цивілізаційних норм, ніщо не відділятиме їх, скажімо, від “романських”). Тому, наприклад, Україна насправді може виявитися “ближчою” до Росії, ніж до Польщі,

хоча обидві держави є сусідніми. А потім ця відмінність набуває остаточно очевидних форм у вигляді приєднання або неприєднання до загальноєвропейських та євроатлантичних утворень, які мають статус основних (Європейський Союз, НАТО, Рада Європи, ЗЄС, ЦЕФТА та ін). *Отже, Україна належить до Центральної та Східної Європи тією мірою, як вона засвоює європейські стандарти.*

З огляду на такі засади інтеграції зазнають докорінних змін усі напрями міждержавного співробітництва. Це стосується як військових або економічних зв'язків, так і культурних. Якщо під час існування СРСР і “країн соціалістичного табору” культурні зв'язки формувалися за ідеологічним принципом (наприклад, в одній з книг, присвячених культурним зв'язкам СРСР, назви розділів чітко відтворюють цю структуру: “Братское сотрудничество с социалистическими странами”, “Бескорыстная помощь и содействие развивающимся странам”, “Обмены на основе принципов мирного сосуществования с капиталистическими странами” [1], тобто, “країни, що розвиваються”, в усьому світі були безумовно ближчими, ніж розвинені європейські), то нині ці контакти визначаються саме характером європейської інтеграції. Відповідно збільшення або зменшення їх інтенсивності пояснюється ступенем успішності інтеграції в тій або іншій країні. Тому зрозумілим стає, наприклад, зменшення кількості контактів України з Румунією, Словаччиною або Чехією (а також перехід до візового режиму), які, здавалося б, після багатьох років існування в єдиних міжнародних утвореннях мали стати традиційними.

Втім, тут діє фактор якнайзагальнішого характеру. Навіть у 1997–1998 рр., через п'ять років незалежності, державні діячі таких різних країн, як, наприклад, Болгарія і Китай, говорили одне й те саме: у відносинах наших держав (з Україною) — “непочате поле можливостей”. Отже, фактично немає певної програми дій України у системі міжнародного співробітництва, що, у свою чергу, пов'язане з незавершеним процесом самоідентифікації як певної національної спільноти.

Невиразні дії на міжнародній арені є лише виявом внутрішньої невизначеності життя, аморфності суспільства. Найталановитіша дипломатія втрачає сенс за нерозвиненості структур, форм, інститутів усередині країни, які утворюють саму “тканину життя”. Наприклад, якщо звертатись саме до культурного співробітництва, то відомо, що у сфері зовнішньополітичної діяльності Української

держави здійснюється програма повернення з-за кордону втрачених пам'яток культурної спадщини. Водночас із повідомлень преси можна дізнатись про майже катастрофічний стан реставраційних майстерень.

З цього випливає, що у повернутих культурних пам'яток може не бути належних умов зберігання. І переміщення цих пам'яток туди, де таких умов немає, може призвести до погіршення їхнього стану і навіть загибелі. Інакше кажучи, дії, спрямовані на повернення культурних скарбів без розбудови належної інфраструктури, що забезпечує їх нормальне існування, мають знаковий, символічний характер: “Держава опікується поверненням народу його історичної спадщини”. Насправді ж результат може бути протилежним — остаточна їх втрата. Тому виправданим був би зворотний порядок пріоритетів: розвиток відповідної інфраструктури в країні і вже на цій основі — здійснення заходів з повернення культурної спадщини. Відновлена інфраструктура водночас могла б вирішити завдання збереження того, що гине сьогодні на теренах самої України, при цьому повернені культурні пам'ятки потрапляли б до природного середовища.

Отже, розвинена внутрішня будова, структурованість суспільного життя (що нині властиве європейському світу, куди Україна прагне інтегруватись) визначає і зовнішні успіхи: не можна боротись за цивілізованість життя, не стаючи цивілізованішими. Адже життя в усіх сферах позначено тією самою “знаковістю”. І те, що гучним акціям на кшталт офіційного патронату виступів популярних естрадних виконавців віддається перевага перед буденною повсякденною працею з розбудови структур, необхідних для розвиненого культурного життя, є лише одним з виявів слабкості суспільства.

З цих позицій можна аналізувати те, що відбувалося протягом років незалежності у сфері міжнародного культурного співробітництва України, оскільки це може дати цінний досвід, у тому числі для усвідомлення справжніх проблем, і принаймні дасть змогу уникати помилок, яких ми припускалися. Бо той, хто не усвідомлює їх, приречений повторювати їх знов і знов.

Нині перед Україною, як і перед іншими країнами, що перебувають у подібному становищі, стоїть завдання переходу від ідеологічно детермінованої системи культурних обмінів до вільних, автономно визначених. Тут одразу виникають “зони”, де країна потрапляє у сферу дії загальноєвропейських закономірностей. Іншими словами, так само, як основою побудови Європейського Союзу стало німецько-

французьке примирення, для розбудови регіону Центральної та Східної Європи важливим є українсько-польське примирення, про що говорив, наприклад, З. Бжезінський [2, 26–29]. І основоположного значення при вирішенні таких проблем набувають загальноєвропейські та євроатлантичні інститути. Так, умова, згідно з якою до лав НАТО приймаються лише країни, що не мають територіальних суперечок із сусідами, значно сприяла підписанню угод між Україною та Румунією, відносини між якими були ускладнені саме через територіальні претензії.

Втім, на “внутрішньому” рівні, принаймні серед кіл, близьких до влади, також існує певне розуміння цих проблем, що підтверджує, скажімо, Декларація про примирення між Україною і Польщею (де міститься взаємне вибачення за акцію “Вісла”, під час якої в Польщі відразу після Другої світової війни переміщували українське населення, і за знищення у 1942–1943 рр. Українською повстанською армією польського населення), підписана під час візиту президента А. Квасневського до Києва 21–22 травня 1997 р. Свідченням такого розуміння є також утворення недавно організації Капітули “Нагорода Поєднання”, до складу якої ввійшли, зокрема, послы Польщі і України — Єжи Бар і Дмитро Павличко, а також Збігнев Бжезінський і Роман Шпорлюк, Єжи Гедройц та Богдан Осадчук, Мирослав Попович і Тадеуш Мазовецький. Ця організація має відзначати осіб, які роблять реальний внесок у розбудову українсько-польського єднання [3, 36–37]. Потреба в такій організації у відносинах України з Росією не менша. Утворення такого об’єднання може бути одним з найближчих завдань державних діячів, дипломатів, інтелектуалів з російської та української сторін.

Певні проблеми можна вирішити лише за допомогою культурних механізмів. Так, у 1970 р. під час візиту до Варшави тодішній канцлер ФРН Віллі Брандт став на коліна перед меморіалом на честь євреїв — жертв Голокосту. А в Іспанії, наприклад, створено пам’ятник на знак примирення суспільства, яке було роз’єдане громадянською війною. Якщо не зроблено певних жестів, не сказано потрібних слів, не виконано ритуалів — тобто митці, науковці, а потім і політики не виконали важливої роботи, відносини між народами, як правило, не можуть нормалізуватись. Це підтверджують, якщо звернутись до ближчого матеріалу, події навколо українсько-польського фестивалю у Пшемишлі і Личаківського кладовища у Львові, напруження у румунсько-українських відносинах, яке часом

сягає міждержавного рівня й обміну дипломатичними нотами, антиросійська риторика в деяких українських і антиукраїнська в окремих російських друкованих виданнях.

І навпаки, здатність говорити про складні моменти у минулому свідчить про те, що досягнуто певного рівня демократичного розвитку суспільства. Так, виступаючи на відкритті у Музеї історії Києва виставки фотодокументів часів фашистської окупації Києва, німецький посол доктор Ебергарт Гайкен казав: “Мені не дуже легко виступати зараз перед вами. Моя душа здригається, коли я дивлюся на фотографії німецьких танків, які йдуть Хрещатиком. Багато лиха принесла фашистська окупація на землю України. Та що може краще показати зміни у відносинах наших країн і наших народів, ніж ця спільна фотовиставка?” [4].

Якщо “зіткнення цивілізацій”, про яке писав С. Хантінгтон, справді можливе, то лише за умови, що не буде виконано роботи з усвідомлення подій минулого. У європейському світі це давно стало предметом обговорення і конкретних політичних дій, причому принципи, яких намагаються дотримуватись європейські країни, постійно розвиваються, їх обговорення і розуміння європейською громадськістю стає дедалі глибшим. (Скажімо, можна пригадати нещодавні, неймовірні з огляду на звичні стандарти, дії швейцарських банків щодо відкриття банківської таємниці рахунків, пов’язаних з жертвами нацистів.) І поняття “морального обов’язку”, “покути” не є тут пустими словами.

Одним з важливих напрямків такого застосування культурних механізмів є програма Ради Європи, присвячена реформі історичної освіти і підготовці нових підручників з історії і спрямована насамперед на країни Співдружності Незалежних Держав. Важливість її зрозуміла, оскільки звернення до історії може стати засобом як єднання народів, так і їх розбрату. Згідно з ідеями, покладеними в основу цієї програми, викладання історії може сприяти розвитку демократичного перехідного процесу, допомагаючи молодим людям дізнатися про своє історичне надбання, а також про надбання інших народів і країн; набути й застосовувати на практиці таких основних навичок, як здатність мислити самостійно, сприймати і критично аналізувати різні форми інформації, а також вміння не піддаватися упередженій інформації та ірраціональним аргументам; розвивати такі основні риси, як інтелектуальна чесність і твердість, незалежність суджень, відкритість мислення, допитливість, громадянська сміливість і терпимість [5, 8].

Ознайомлення з минулими подіями допомагає глибше зрозуміти його учасників. Читаючи, наприклад: “У польському місті Тарнов відкрито меморіальну дошку на честь перебування в ньому в 1919–1920 роках еміграційного уряду Української Народної Республіки С. Петлюри. В церемонії відкриття взяли участь представники уряду та парламенту Польщі, а також Посольства України в цій країні” [6], — розумієш, що для українців, які усвідомлюють себе громадянами і мають історичну пам’ять, це може бути предметом захоплення і пишання. **Власна держава!** Це як своя книжка, шедевр мистецтва, дорогоцінний скарб, можливо, як дитина. Саме присутність найвищих посадових осіб держави на подіях, які зазвичай зараховують до сфери “культурних”, підтверджує, що інструменти культури так само необхідні і незамінні у розвитку міжнародних і міждержавних відносин, як військові, економічні, політичні. (Якось в українській газеті був вміщений знімок польської жінки, яка тримала в руках портрет когось з родичів; під фотографією був підпис такого змісту: якщо в Польщі в родинях пам’ятають своїх предків до 10–15 поколінь, то в Україні — найчастіше 2–3. Отже, тут виявляється певний принцип, який діє у зовнішньополітичному і внутрішньому громадському житті: людина, яка відчуває себе причетною до процесів, що відбуваються протягом століть, поводить себе зовсім інакше, ніж та, для якої існують події лише 20–30-річної давності; вона ставить перед собою такі проблеми і завдання, які для іншої просто не існують і незрозумілі.)

До речі, характер обговорення минулих подій визначає те, до якого ряду потрапляє Україна. Якщо, скажімо, для Польщі Україна і Росія — окремі держави, то Росія і досі часто не сприймає Україну як окреме утворення, що підтверджують численні виступи депутатів Державної Думи, журналістів, науковців. Деякі події взагалі мають актуальний історичний сенс, лише якщо розглядати Україну як окремих історичний феномен (наприклад, Берестейська унія). Або можна говорити про те, що Україна разом з Польщею, Литвою і Білоруссю має право на спадщину Речі Посполитої, що можна розуміти як один з перших досвідів європейської федерації [7, 17–28]. Так само тільки за умови самостійного існування нашої держави має сенс програма з повернення культурної спадщини в Україну.

Характеризуючи процеси, які відбуваються у сфері культурного співробітництва України з державами регіону, потрібно зазначити її наближення до загальноєвропейських норм, що виявляється, зокрема,

у децентралізації, регіоналізації цієї діяльності, в її зв'язку з реалізацією прав меншин, особливо національних.

Поглибленню культурного співробітництва сприяє відкриття інформаційно-культурних центрів України в інших країнах і цих країн в Україні (крім Києва такі центри є у Львові, Харкові, Одесі та інших містах, тобто в Україні поступово з'являються регіональні центри і міждержавні культурні зв'язки налагоджуються не лише у столиці), розвиток відносин між окремими регіонами України і регіонами сусідніх держав, поява нових міст-побратимів українських міст в інших державах на обласному і районному рівні. Керівники місцевої влади мають право самостійно укладати відповідні домовленості, які не потребують узгодження і фінансування з центру. Про масштаб змін у сфері міжнародних контактів свідчать такі факти: якщо за часів Радянського Союзу в Києві було щонайбільше 12 консульств зарубіжних держав (та й то не одночасно), то нині тут працюють понад сімдесят іноземних посольств, консульств і прирівняних до них міжнародних організацій [8].

Відкриваються школи, де навчання ведеться мовою національних меншин, відділення в університетах, де готують учителів для таких шкіл; створюються канали на радіо та телебаченні, на яких мовлення ведеться мовами національних меншин. Урізноманітнюється культурний обмін між країнами. Про масштаби новизни може дати уявлення така типова деталь: на урочистій акції, присвяченій передачі Туреччиною в дар Україні великої партії турецьких книжок, один з учасників зазначив, що свого часу, вивчаючи в університеті турецьку мову, він за весь час навчання не тримав у руках жодної турецької книжки, це було доступно лише у великих російських бібліотеках. Останнім часом з'явилося чимало перекладів українською мовою шедеврів світового письменства, класичних наукових творів. І про появу деяких видань, зокрема іспансько-українського або латинсько-українського словника, доводиться говорити "вперше". Масштаби діяльності в культурній сфері без перебільшення — величезні.

Одним з напрямків розвитку культурних зв'язків є проведення Днів України, української культури в сусідніх державах і днів культури цих держав в Україні. Слід зазначити, що в цій сфері є тенденція до децентралізації. Проходять не лише Дні України у Болгарії, а й, наприклад, Дні Львова у Кракові. Встановлюють зв'язки й окремі райони великих міст, наприклад, Печерський район м. Києва і Цен-

тральний адміністративний округ м. Москви. Нині культурні контакти виникають навіть на індивідуальному рівні, і зарубіжні художні колективи приїжджають на гастролі за особистими запрошеннями українських митців і навпаки. Тобто, характер розвитку культурних зв'язків України з іншими країнами наближається до норм, прийнятих у європейському співтоваристві.

Характерно, що культурні та економічні зв'язки розвиваються у взаємодії. Якщо за радянських часів культура була жорстко пов'язана з ідеологією, культурна сфера не мала автономного становища і була швидше ілюстрацією ідеологічних постулатів, то нині існує взаємовигідний зв'язок культури й економіки, де кожна має самостійне значення. Цю думку підтверджує такий приклад. «Сьогодні, — повідомляє газета, — у фінському місті Тампере відбудеться урочисте відкриття Днів української національної культури в Фінляндії. У їхній програмі — концерти, виставки, презентації, офіційні зустрічі, дні української національної кухні (для цього до Фінляндії спеціально приїжджають наші кухарі). Тим же, хто вважає, що у тяжкі часи не годиться витратити народні гроші на “гуляння”, потрібно прислухатись до слів начальника Донецької облдержадміністрації, одного з ініціаторів цієї культурної акції, Н. Пташка: “Стратегічне завдання днів — перетворити культурні зв'язки на взаємовигідні економічні контакти”» [9].

Одна з найболючіших проблем розвитку міжнародних культурних зв'язків — брак коштів. Зокрема, не вистачає грошей на відкриття інформаційно-культурних центрів України за кордоном і центрів інших держав в Україні, на підготовку кваліфікованих спеціалістів. Це загальна проблема. Натомість, хотілося б підкреслити фактор “концептуальної недостатності” і сказати про “вакуум принципів співробітництва” у регіоні. Це визнають і працівники Міністерства закордонних справ України: “Україна позбавлена “критичної маси” спеціалістів, які розробляли б концепції стратегії розвитку співробітництва у сфері культури з різними країнами світу, реалізовували на практиці нестандартні ідеї. Залишаються недостатньо проробленими питання заохочення запровадження нових інформаційних технологій в освітній процес, обміну викладачами, студентами, вченими, фахівцями, інформацією тощо. Відсутня кваліфікована оцінка та дійові практичні рекомендації спеціалістів щодо співробітництва у сфері культури” [10, 30].

Відсутність такої програми пояснюється досить просто: немає відповідної *інфраструктури*, необхідної для впровадження в Україні нових стандартів — стандартів європейського життя. Основні проблеми у становищі культурної сфери всередині країни пояснюються саме руйнуванням колишньої інфраструктури, пристосованої для потреб держави іншого типу — ідеологічної, а не правової. Нищівного удару зазнали численні місцеві бібліотеки, будинки та палаци культури. Їх однотипність, пов'язана з ідеологічними завданнями, єдиними на всіх обширах України, призвела до одночасного занепаду. Саме там, де виявлялась певна індивідуальність (однакові закономірності діють щодо найвизначніших творчих колективів і скромних районних закладів культури), життя збереглося і навіть стало повнішим. Саме через розвиток цих індивідуальних неповторних рис і пролягає власний подальший шлях розвитку, а також розвиток контактів у культурній і гуманітарній сферах. Адже тільки яскрава індивідуальність може приваблювати інших.

Варто зауважити ще один важливий момент: наближення до стандартів європейського життя, про які йдеться, можливе тільки через унікальних особистостей. Якщо колишній міністр культури говорить: “Спроби механічної заміни ідеологічних тоталітарних принципів та ідеалів ідеями національно-патріотичного та християнського спрямування не знайшли відповідного підґрунтя в суспільній свідомості” [11], то за цим стоїть один фундаментальний факт: в основі обох ідей — християнської і національної — лежить феномен *особистості*. І якщо людина не є особистістю, то реальність християнська, як і реальність національна, для неї потойбічні і незрозумілі.

Втім, для нормального існування особистість має потребу у певній інфраструктурі. Причому, оскільки особистість однаково виявляє себе в будь-якій сфері, то за відсутності певних стандартів можна спостерігати абсолютно схожі явища в усіх сферах життя. Якщо немає відповідної інфраструктури у сфері інтелектуальної діяльності, відбувається “відплив мізків”, якщо немає необхідних стандартів у господарській діяльності — відбувається відплив інвестицій.

Коли не вироблено певних стандартів, то людина просто не користуватиметься певними інструментами, бо не розумітиме їх призначення, вони видаватимуться їй зайвими. Директор міжнародних програм Українського центру політичних і економічних досліджень в аналітичній доповіді “Міжнародний імідж України: міфи та реалії”

говорить про те, що жодна з центральних українських газет не має кореспондентської мережі за кордоном, що в Україні немає повноцінного супутникового телеканалу й цілодобового радіомовлення на інші країни світу (всередині держави також). Відсутність виходу на світові інформаційні мережі не дає змоги своєчасно поширювати новини з України, оприлюднювати українську точку зору на ті чи інші події. І далі: “Можна при цьому, звичайно, знову посилатися на брак фінансів, але мені відомі випадки, коли деякі авторитетні американські видання направляли групи журналістів до нас в Україну з метою підготувати їхнім коштом (!) спецвипуски публікацій про нашу державу. На жаль, особливої зацікавленості у нас в країні вони не зустріли і ці проекти було реалізовано в дуже урізаному вигляді. Відомий мені також випадок, коли один з наших прем’єрів не знайшов часу зустрітися з Біллом Гейтсом, хоча висловлювалась зацікавленість у цьому”. Про подібний факт пише один кореспондент: “У свою чергу можу пригадати, як один, теж з прем’єрів, не знайшов часу поїхати до Братислави на саміт глав урядів ЦЕФТА, вступ до якої так і лишився недосяжними планами...” Ніби продовжуючи діалог, аналітик зазначає: “Дійсно, багато що залежить не тільки від наявності коштів, а й від нашої власної ініціативи. Наприклад, неважко домовитися про обмін ефірним часом радіомовлення в FM-діапазоні між Києвом та іншими столицями, як це практикується у світі”. Науковець навів дані, що за кількістю хост-вузлів в Інтернеті Україна перебуває на одному рівні з Ботсваною, Колумбією, Ліваном, Свазілендом. Немає веб-сторінок Адміністрації Президента, Державного комітету інформаційної політики, інших державних структур. Проте щонайрізноманітнішу інформацію про Україну бажачі зможуть знайти на сайті ЦРУ США. В українському сегменті Інтернету — менше десяти повноцінних пошукових систем, у Росії — понад 400 [12]. Та слід зазначити, що становище поступово змінюється на краще: за останніми повідомленнями, розробляється англomовна версія веб-сторінки МІД, власні веб-сторінки мають посольства України в 25 країнах [13].

На жаль, значення діяльності неурядових організацій, зокрема благодійних, усвідомлюють не всі, оскільки планується запровадити податки на гуманітарну допомогу, а це призведе до падіння обсягів її надходження в Україну. Не приділяється увага розвитку культурних обмінів у регіоні — на телебаченні й надалі не демонструватимуться фільми і програми країн Центральної та Східної Європи [14,

323]. Діяльність у зовнішніх відносинах нічим не відрізняється від дій усередині країни (досить нагадати про позбавлення охорони і відключення електроенергії в музеях з метою економії, які в результаті цього не раз грабували). Як кажуть, ворог не наробить стільки шкоди, як невіглас. А не усвідомлювати певних принципів, не дотримуватися їх і є невіглаством. І навпаки, усвідомлення значення культурних інструментів допомагає розв'язати певні проблеми: з'явилася ідея заснувати культурні центри за кордоном на основі відомих українських наукових установ, створених діаспорою (це, зокрема, український вільний університет у Мюнхені, філія Українського католицького університету в Лондоні, осередок Святої Софії в Бельгії, бібліотека ім. С. Петлюри у Парижі). За словами колишнього віце-прем'єра М. Жулинського, інституції діаспори могли б сприяти виконанню стратегічного завдання українського керівництва — інтеграції України до Європейського Союзу. У перспективі вони також могли б стати базою для заснування українського європейського університету [15].

Проте нині більшість перспективних змін відбувається внаслідок індивідуальних зусиль і звершень. Суспільство поступово засвоює нові стандарти: збільшується кількість користувачів Інтернету, студентів, причому відбувається це на тлі скорочення загальної чисельності населення; розвивається ринок книжкової, відео- і аудіопродукції, що переконливо свідчить про високий рівень культурних потреб суспільства всупереч твердженням про “занепад духовності”. Щоправда, за оцінками експертів, понад 90 % аудіо- і відеопродукції на українському ринку є неліцензійною, але хочеться сподіватися на подолання цієї проблеми у недалекому майбутньому.

Існує думка, що в Україні бракує насамперед продуманих управлінських рішень, у тому числі в культурній сфері; помітно знижуються необхідні для інтенсивного розвитку суспільства темпи.

З огляду на те, що сучасний світ розвивається через кризи, які є моментами плідних змін та інновацій, можна вважати, що приєднання України до сучасного світового процесу неодмінно мало припасати на ту або іншу кризу і труднощі все одно потрібно було б долати. Тому не варто скаржитися на те, що реформи проходять важко, інакше бути не могло.

Основою, на якій може повноцінно здійснюватися участь України у міжнародному культурному співробітництві, в тому числі в регіоні, є впровадження європейських стандартів, перехід від пев-

ної імітації їх використання до побудови своєї діяльності за цими стандартами. Після періоду, коли переважали декларації та укладання домовленостей, настає час їх реалізації і впровадження на практиці. Основним чинником цього процесу є відкритість суспільства, інтенсивні контакти зі світом на всіх рівнях — від державного до індивідуального, сприяння держави розвитку неурядових організацій і перехід до партнерських відносин з ними.

І суспільство, яке на практиці опановує реалії сучасного світу, готове до інтенсивнішого темпу реформ. Два яскраві приклади: скасування смертної кари і впровадження приватної власності на землю, про які говорили як про акти, що можуть зруйнувати основи суспільства, — не викликали жодних потрясінь. Можна припустити, що сміливі політичні рішення у напрямку справжніх політичних реформ цілком зможуть “працювати”. У будь-якому разі люди не зможуть уникнути труднощів у своєму житті, але якщо насправді відбуватимуться зміни, країна може отримати певні позитивні результати, бо інакше тягар напруження не буде компенсований жодними змінами на краще.

Можна сподіватися, що принаймні дія загальних факторів — участь України в роботі загальноєвропейських організацій і приєднання до важливих європейських конвенцій — надасть суспільству відкритості і позитивно впливатиме на розвиток її культурних зв'язків з іншими державами. Особливо перспективною може виявитися спільна із сусідніми державами діяльність у так званих євро регіонах.

Особливого значення набуває поява і поширення мережі Інтернет (попри відсутність зростання рівня життя в Україні кількість користувачів Інтернет стабільно збільшується), що дає змогу громадянам долучатись до глобальних інформаційних потоків і почасти формувати їх. А це означає, що з'являються ділянки, на яких українське суспільство виявляє себе та оцінюється за загальними критеріями (на відміну від загального становища, коли європейські фінансові, товарні, культурні потоки, як правило, обходять Україну, до того ж з її власної вини), що робить його складовою сучасного світу. До речі, на думку одного з американських вчених, участь країн Центральної та Східної Європи в Інтернет є їхнім основним демократичним досягненням.

Проте такі фактори нині перебувають у зародковому стані. Для повного розвитку потрібно аналізувати процеси, які відбуваються

спонтанно, і розробляти продуктивні моделі, тобто потрібне “інтелектуальне забезпечення”. Адже, як і на сучасному ринку, конкурентоспроможною може бути лише наукомістка продукція, а внутрішня або зовнішня політика у будь-якій сфері може бути ефективною лише за умови її інтелектуального насичення, що потребує досліджень і дискусій.

Однією з важливих проблем сьогодення є відсутність розвинутого інформаційного поля. На думку одного з авторів, справа навіть не в тому, що мало української преси, оскільки, наприклад, на Заході України майже не читають газет, які видаються на Сході, і навпаки. Корисно було б створити часопис для інтелектуальних дискусій на кшталт “Культури” Єжи Гедройця, своєрідного інтелектуального клубу не суто культурологічної спрямованості, а орієнтованого скоріше на вироблення моделей культури як можливих напрямків модернізації. Такий журнал може не бути суто українським, а має орієнтуватися саме на регіон Центральної та Східної Європи, залучаючи на свої сторінки інтелектуалів з усіх цих країн. (Можливо, близьким до такого типу видання є львівський часопис “І”, який розглядає актуальні для регіону питання і залучає до участі відомих авторів, намагаючись створити на своїх сторінках саме єдине навіть не інформаційне, а “концептуальне поле” Центральної і Східної Європи, куди органічно вписана Україна. Проте за періодичністю він близький до альманаху, тоді як для вирішення зазначеної проблеми потрібний скоріше часопис-тижневик.) Його, до речі, можна було б спочатку створити в електронній формі, повідомивши про нього на популярних веб-сторінках і в друкованих виданнях. А що переважна більшість нинішніх інтелектуалів активно користується мережею Інтернет, такий проект можна було б здійснити протягом невеликого часу. А потім, коли видання стане відомим, підготувати друкований варіант.

Співробітництво у вирішенні гуманітарних питань. Гуманітарне співробітництво будується на основі визнання і дотримання прав людини. Зміни у цій сфері порівняно з роками існування СРСР виявляються насамперед у тому, що з’явилися можливості для вияву індивідуальних зусиль окремих громадян і груп, які й здійснюють переважну більшість контактів. Однак лише їх діяльності замало для повноцінного розвитку гуманітарного співробітництва. Потрібна державна політика в цій сфері, яка наразі відсутня. Це можна пояснити тим, що не досягнуто критичної маси досвіду (відповідної

кількості контактів, а разом з тим розроблених моделей співробітництва, потрібного кола компетентних фахівців). Відповідно у цій сфері співробітництва переважають поки що зародки певних тенденцій, справжній її розвиток ще попереду.

Розглянемо викладені тези детальніше.

Гуманітарна політика — це політика, спрямована на підтримання основ цивілізованого існування суспільства. Вона будується на додержанні визнаних міжнародним співтовариством, закріплених у міжнародному гуманітарному праві та національних конституціях норм і стандартів, пов'язаних із захистом прав і свобод людини.

Основою гуманітарної політики є розуміння того, що в актах агресії у зовнішніх (щодо сусідніх країн) або внутрішніх (одних груп громадян щодо інших) відносинах масово порушуються права людини. Це спричиняє масові жертви і страждання, знищення цілих народів і появу потоків біженців. Звідси постає завдання припинити дію факторів, що призводять до таких наслідків.

Гуманітарну політику можна поділити на два види діяльності: діяльність з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (гуманітарних катастроф) — надання безпосередньої матеріальної допомоги (гуманітарної допомоги) для врятування людей і відновлення зруйнованого господарства, а в разі необхідності — воєнне втручання (гуманітарне втручання) для припинення зовнішньої агресії або громадянської війни, які супроводжуються масовими порушеннями прав людини; діяльність із запобігання цим надзвичайним ситуаціям, що виявляється у розробці, впровадженні і дотриманні норм і стандартів, які й визначають (утворюють) міжнародне гуманітарне право, зафіксоване у низці документів.

Документи з міжнародного гуманітарного права можна поділити на три групи: загальні міжнародні документи з прав людини — Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про права дитини, Конвенція проти катувань, Конвенція про статус біженців тощо; міжнародні документи з гуманітарного права, що застосовуються під час збройних конфліктів — Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, Женевська конвенція про захист громадянського населення під час війни, Конвенція про закони та звичаї сухопутної війни, Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту тощо; міжнародні документи, пов'язані з відповідальністю за злочини

проти миру і людства, — Конвенція про незастосування терміну давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, Статут міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії, та ін.

Залежно від того, здійснюються акції з ліквідації наслідків гуманітарної катастрофи або вживаються заходи із запобігання такій ситуації, основними суб'єктами гуманітарної політики є міжнародне співтовариство або національний уряд.

За нормальних, не надзвичайних умов до сфери гуманітарної політики в країні можна зарахувати заходи, спрямовані на підтримання насамперед необхідних стандартів у сфері охорони здоров'я й освіти, тобто підтримання певного рівня існування людини у двох найважливіших якостях: як природної і як соціальної істоти. Проте з огляду на те, що підтримання розвитку конкретних соціальних груп, наприклад, національних меншин, жінок, інвалідів, дітей та інших, може бути пов'язане із здійсненням певних заходів у культурній, економічній, політичній та інших сферах, ці заходи в суміжних сферах також можуть належати до сфери гуманітарної політики.

Отже, говорячи про співробітництво у вирішенні гуманітарних проблем, необхідно починати зі сфери прав людини. Розглянемо, як сучасна Україна діяла у цій сфері.

Як відомо, з часів здобуття незалежності Україна намагалася виступати і подавати себе на міжнародній арені як партнер, що прагне дотримуватися всіх загальноприйнятих норм, як цивілізована країна, що належить до Європи. Це здійснювалося через певні акції, насамперед дипломатичного характеру: підписання відповідних угод, декларації про намір інтегруватися до європейських структур і приєднатися до частини з них. З листопада 1995 р. Україна є членом Ради Європи й учасником низки європейських конвенцій з прав людини; громадяни України отримали право звертатися до Європейського суду з прав людини у разі порушення їхніх громадянських і політичних прав. Згідно зі ст. 3 Конституції України утвердження і забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави.

Втім, така роль далеко не завжди витримувалася послідовно. Досить пригадати вагання України у питанні про вивезення з її території ядерної зброї; зволікання з ратифікацією Протоколу № 6 до Європейської конвенції з прав людини (щодо скасування смертної кари); характер референдуму у 2000 р. Такі дії, що суперечать пра-

вилам поведження члена європейської спільноти, який визнає принципи верховенства права, права і свободи людини як основний критерій діяльності держави (тут не можна розділяти зовнішню і внутрішню політику), кілька разів призводили до порушення питання щодо припинення повноважень України у Раді Європи.

Отже, Україна сьогодні ще не є “нормальною” (у технічному значенні цього слова, тобто такою, що природно дотримується прийнятих у європейському співтоваристві норм) європейською державою, і шлях до цього стану ще досить тривалий. Наприклад, якщо розглянути сфері законодавства, то, за твердженням директора бюро ОБСЄ з питань демократичних інститутів і прав людини Жерарда Штудмана, Верховна Рада України повинна привести у відповідність до європейського законодавства 3,9 тис. законодавчих актів [16]. Якщо за критерій визначення рівня розвитку взяти входження до Європейського Союзу, що є своєрідним “сертифікатом зрілості” для суспільства і визнано Україною за стратегічну мету, то відомо, що ні до першої, ні до другої групи країн-кандидатів (серед яких є і колишні республіки СРСР) Україна не потрапила. Вона не є навіть асоційованим членом цієї організації і не має чітких гарантій від Євросоюзу щодо такої перспективи. Політичне керівництво держави визнає ситуацію, що склалася, серйозною невдачею.

Україну чекає багато роботи, що потребуватиме часу. Тому основне — робити все можливе для впровадження прийнятих у європейському співтоваристві стандартів. Врешті-решт, і між постсоціалістичними країнами є великі відмінності, скажімо, між Польщею та Албанією; і серед нинішніх членів ЄС існують значні відмінності, наприклад, між Грецією і ФРН. І потрібно у міру сил, змінюючи становище на краще, просуватися в цьому напрямі.

Запроваджувати європейські стандарти життя необхідно — це сучасна “загальна мова”, якою вчать розмовляти більш-менш вдало всі суспільства. Наприклад, Уповноважена з прав людини ВР України Н. Карпачова зазначає, що між Україною і сусідніми державами досі не врегульовано питання вживання до затриманих альтернативних запобіжних заходів — застави, підписки про невиїзд та інших, а також не укладено договір про передачу громадян для відбування покарання на батьківщині. А результатом бездіяльності влади стає те, що громадяни України за кордоном практично не захищені, утримуються в жахливих умовах: у камерах перебуває у кілька разів більше людей, ніж має бути, сплять вони в три-чотири зміни;

більшість із затриманих скаржилися на те, що їм не дали можливості скористатися послугами адвокатів, третину з них катували. (Це, звісно, не означає, що все гаразд з пенітенціарною системою в Україні, проте за умови існування таких домовленостей громадянин має більше можливостей для захисту власних прав.)

До речі, можливість обговорювати проблеми інвалідів, наркоманію, торгівлю жінками тощо — це величезне зрушення порівняно із становищем у радянські часи, коли в країні могло “не бути” сексу, наркоманії, несправедливості, інших лих. Втім, факт присутності у процесах європейської спільноти, прагнення навчитися спільної мови — це дуже важливо, це найголовніше. Політичне керівництво країни це усвідомлює. У цьому зв’язку колишній міністр закордонних справ Б. Тарасюк, говорячи про відносини з ЄС, зазначив: “Ми й надалі стукатимемо в двері”.

Можливо, це природно, що в міжнародних зв’язках України, особливо гуманітарних, не переважають відносини з країнами Центральної та Східної Європи, натомість велике значення надається відносинам із США (за розміром американської допомоги Україна посідає третє місце після Ізраїлю та Єгипту); значна кількість гуманітарних акцій здійснюється в Україні за сприяння Канади, Нідерландів, Великобританії. Інакше кажучи, виявляється закономірність, що найрозвиненіші країни характеризуються найвищим рівнем досягнень у сфері прав людини.

Відмінність між цими суспільствами і українським полягає насамперед у своєрідній звичці до захисту прав людини, у навичках, які з’являються з досвідом. І це стосується саме первинного рівня суспільства — індивідів і малих груп. Хоч би які гарні були закони, від них є користь лише тоді, якщо вони виконуються, а це й відбувається на рівні конкретних людей і спільнот.

Потрібно зазначити, що інколи у засобах масової інформації можна зустріти повідомлення (причому не лише на загальнонаціональному, а й на обласному рівні, і їх стає дедалі більше), що підтверджують поступову появу цих вкрай необхідних навичок, які є фундаментальною умовою існування громадянського суспільства, в якому тільки й можливий гуманітарний вимір.

“Ось уже кілька років діє в Звенигородці клуб інтелігенції міста “Тополина доля”, який об’єднав людей різного віку і різних професій. Взавшись за відродження духовності й національної спадщини Шевченкового краю, члени клубу мають вже певні набутки: нала-

годжуються зв'язки з українцями Росії, США, Канади та Австралії, впроваджуються в життя забуті народні обряди та звичаї.

Характерно, що заледве зводячи кінці з кінцями самі, інтелігенти надають посильну матеріальну допомогу найбільш вразливим верствам населення. От і нещодавно вони зібрали і передали одяг та взуття для багатодітних сімей села Гусанове. А ще піклуються члени клубу про впорядкування місцевого дендропарку, закладеного з нагоди 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка” [17].

Звісно, такі спільноти і являють собою “клітини” суспільного життя, вони можуть поставати як автономні утворення, в тому числі і в гуманітарній сфері. Наприклад, кореспондент української газети писав, що під час появи біженців у Югославії влітку 1999 р. чиновники з Міністерства закордонних справ України лише розглядали проект прийому біженців, а Черкаська філія Товариства сербсько-української дружби, *не чекаючи вказівки згори*, вже готувалася до прийому сербських дітей (виділено мною. — *Е. Щ.*).

На ці “клітини”, “одиночки” спирається будівля цивілізованого життя. Власне, всі освітянські, навчальні програми, виконувані за сприяння міжнародних організацій, розраховані на підтримку й розвиток цих автономних осередків.

За такого розуміння вирішального значення набуває досвід окремих людей і громад. Відтоді як зникли ідеологічні заборони, відкрився простір саме для індивідуальних зусиль, без чого неможливе людське існування. Були здійснені численні акти добродійності, які раніше навіть уявити було неможливо.

Це не обов'язково мають бути рекордні акції, як, скажімо, дарунок п. Євгенією Пастернак з Канади 100 тис. дол. на продукти харчування для нужденних в Україні або п. Марка Припхана, громадянина Австрії, який віддав для українського культурного центру “Український дім” власний триповерховий будинок. Це тисячі контактів між окремими обласними, міськими, районними громадами, окремими родинами і товариствами. Обсяги їх неможливо підрахувати, оскільки вони здійснюються незалежно одне від одного і в найрізноманітніших формах. Відомості про деякі з них потрапляють до інформаційних випусків ЗМІ, але це лише верхівка айсберга.

Ось одне з повідомлень у пресі: чеські полковники Михайло Федорко та Йосип Гостинець, які родом з Іршавського і Тячівського районів, приїжджають до Закарпатської області для надання матеріальної допомоги п'ятим ветеранам, які воювали в Чехословацькому

корпусі Людвіга Свободи. Вони намагаються поліпшити життя ветеранів війни після стихійних лих у Закарпатті. В іншому матеріалі розповідається про те, як американський громадянин Джордан Аугуст заснував фонд на честь батька, який народився в гірському селі Угля в 1912 р., 22-річним виїхав до США і залишив заповіт, згідно з яким нині мешканець цього села, вступивши до Ужгородського університету, отримує стипендію від цього фонду. Ще одне повідомлення про вручення польських медалей українським громадянам — учасникам оборони незалежності Польщі під час війни 1939 р. Або розповідь про цвинтар загиблих у 1941 р. 199 солдат вермахту на Рівненщині, який існує вісім років: “Тривалий час воєнний цвинтар був у запустінні, проте на початку дев’яностих років стараннями місцевих жителів і ветеранів війни з Німеччини його було відроджено. До могили загиблих у далекій Україні солдатів вермахту приїжджають родичі. А нещодавно місце поховання відвідав також єдиний уцілілий у тому бою 86-річний колишній солдат 35-го піхотного полку, а нині ксьондз Міхаель Беєр. Він разом із православним священником відслужив молебень на меморіалі загиблим німецьким солдатам. Подібна ж церемонія пройшла на розташованому неподалік цвинтарі загиблих у роки війни радянських солдат”.

Тут спостерігаємо і невирішеність питань, які належать до гуманітарної сфери (цвинтар з давніх часів був занедбаний), і зміни, що відбуваються протягом останніх років, які стали можливі завдяки саме зусиллям окремих громадян. Через такі окремі акції в життя суспільства входить історія. Жива історія. І через неї маленькі селища і міста потроху долучаються до сьогодення великого світу.

Існують також програми, що стосуються великих груп людей, одна з найвідоміших — допомога колишнім в’язням нацистських концтаборів і зайнятим на примусових роботах.

Німецький уряд разом з компаніями, на яких під час Другої світової війни використовувалась примусова праця, утворив фонд, з якого мають здійснюватися компенсаційні виплати (загалом 8,25 млрд марок). Згодом до них приєднався австрійський уряд, оскільки Австрія була союзником Німеччини. Виявили бажання взяти участь у цій програмі і деякі американські компанії, що в ті роки співробітничали з німецькими. Принагідно зазначимо, що тут виявляється загальна закономірність культурного і гуманітарного співробітництва: маючи глобальний характер, воно дуже швидко долає національні і

регіональні кордони. Власне, це пояснюється тим, що таке співробітництво ґрунтується на правах людини, які є універсальними, а не локальними.

У здійсненні цих благодійних програм виявляються проблеми, що яскраво відображають рівень розвитку гуманітарної сфери в країні. З повідомлень преси стало відомо, що система посередництва між українськими громадянами і фондами, які мають здійснити виплати, не налагоджена. Виконати необхідні вимоги (зібрати документи, які підтверджують перебування в концтаборі або примусову працю) більшість людей через інвалідність, брак коштів, незнання німецької мови, похилий вік самотійно не можуть. Безумовно, дається взнаки і відсутність такого досвіду: свого часу СРСР відмовився від участі у розподілі так званого нацистського золота (фондів нацистської Німеччини, що утворилися за рахунок пограбувань населення інших країн). Це позбавило радянських громадян можливості принаймні частково відшкодувати втрати під час війни, на відміну від жителів Західної, а почасти і Східної Європи. Так само, до речі, Радянський Союз відмовився від участі у плані Маршалла з відбудови повоєнної Європи і наполіг на тому, щоб від участі відмовились країни, що потрапили до зони його впливу. А також утримався при голосуванні за прийняття Загальної декларації прав людини в ООН. То була принципова позиція, і саме на такому тлі видно ті зміни, що відбулись у характері українського суспільства, у його готовності до взаємодії і взаємодопомоги.

Успішнішим є співробітництво держави з сусідніми країнами у вирішенні проблем кримськотатарського народу, яке також належить до гуманітарної сфери, позаяк пов'язано із забезпеченням прав людини, хоча труднощів у цьому процесі чимало. Зокрема, з Росією обговорювалась можливість спрощеного виходу кримських татар з російського громадянства, оскільки багато з них не мають коштів на консульський збір. У вирішенні цієї проблеми надає допомогу Туреччина, вкладаючи гроші у будівництво житла в Криму для тих, хто повертається на історичну батьківщину. Кримськотатарська бібліотека у Сімферополі була створена насамперед завдяки уряду Нідерландів. Справді, гуманітарне співробітництво не знає регіональних кордонів.

Ще один напрям допомоги стосується постраждалих від Чорнобильської катастрофи. Географія співробітництва з цієї проблеми дуже широка й охоплює в тому числі Американський континент,

зокрема, багато українських дітей відпочивало і лікувалось на Кубі. Серед країн регіону найбільшу за обсягом допомогу надає Німеччина, причому також в основному через недержавні громадські організації. Провідним мотивом є усвідомлення тих принципів і цінностей, які є основою сучасного людського суспільства, розуміння його єдності і необхідності взаємодопомоги. “Для нас Чорнобильська аварія — тепер у минулому. Однак зовсім інша ситуація в Україні, де розташовано злочасний реактор, й у прилеглих областях Росії та Білорусі... Ми не можемо залишити цих людей одних. Інші країни, надавши одноразову допомогу, давно поставили на тому крапку. Фонд “Діти Чорнобиля” надає постійну й солідну допомогу”, — каже про одну з таких благодійних організацій, розташовану у Нижній Саксонії, міністр у справах жінок, праці й соціальних питань цієї землі Хайді Мерк [18].

Втім, потрібно зазначити, що дії української держави в цій сфері далекі від бажаних. Гуманітарну допомогу часто затримують (мало того, вона не завжди доходить до того, кому адресована); отримання її оподатковується. Через це досить часто благодійні організації наполягають на участі у контролі за її розподілом, а інколи навіть відмовляються від співробітництва. А після повені на Закарпатті у 2000 р. гуманітарну допомогу вирішили передати через церкву, оскільки через державні організації вона часто не доходить до постраждалих, розкрадається. Втім, ця ситуація зумовлена тими самими причинами, через які іноземні інвестори, як правило, не наважуються вкладати гроші в українську економіку, оскільки нормальні економічні процеси не мають належного правового захисту. Все це, зрештою, є індикатором рівня цивілізованості суспільства. Щоправда, прийнятий нещодавно закон про гуманітарну допомогу вніс помітні зміни у цей порядок, звільнивши певні її види від оподаткування. Можна сподіватися, що за цим кроком будуть наступні.

Такий незадовільний стан справ зумовлений насамперед рівнем кваліфікованості. З останніх прикладів недосконалості державних дій у сфері гуманітарного співробітництва можна навести випадок із Законом України “Про жертви нацистських переслідувань”, у якому, зокрема, сказано: “Український фонд “Взаєморозуміння і примирення” є єдиним розпорядником коштів, що надходять для компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань, і координатором здійснення гуманітарних програм стосовно жертв нацистських переслідувань”. Логіка такого рішення зрозуміла: німецькі фонди (урядовий та інду-

стрії) зобов'язалися зробити виплати через національні фонди “Взаєморозуміння і примирення”, у тому числі український. Як пише один з авторів, у Німеччині, особливо останнім часом, з'явилося чимало фірм, концернів, державних підприємств, а також приватних осіб, які бажають допомогти людям, що колись були вивезені до третього рейху... Таку ініціативу виявили уже і деякі німецькі міста. Правда, це своє рішення вони обумовлюють: “Так, ми виплатимо компенсації “остарбайтерам”, але тільки з рук у руки, минаючи і німецькі, і українські фонди”. Отже, якщо не буде внесено відповідної поправки до Закону України “Про жертви нацистських переслідувань”, німецькі приватні особи і підприємства за всього бажання не зможуть віддати ці гроші жертвам нацизму [19].

У Законі України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” події, про які йдеться, трактуються як воєнна перемога, хоча насправді (і за традицією, що склалася у світі) їх розуміють як перемогу всього людства, перемогу гуманізму над варварством. Потрібно було зробити ще один крок і виразніше пов'язати цю подію з правами людини, гуманітарним виміром. І тоді німці могли б брати участь у цих святах разом з українцями, росіянами, євреями, американцями, адже це і їхня перемога, бо у цій війні перемогли всі народи (так само, як закінчення “холодної війни”, що принесло звільнення всім учасникам, всім народам, не можна трактувати як перемогу однієї *країни*). Це справді всесвітня подія, яка єднає народи. Можна припустити, що у майбутньому “гуманітарна” складова у її розумінні посилюватиметься, як і в розумінні інших подій, що розглядатимуться у цій перспективі. Так само, як, наприклад, знання про Голокост має значення для всього людства, яке ми називаємо цивілізованим, і події з української історії можуть вписуватись у цю перспективу. З огляду на це цілком зрозуміла думка організувати в Україні схожі програми, присвячені Голодомору 30-х років, висловлена колишнім прем'єр-міністром України В. Ющенком після перебування на великому міжнародному форумі у Стокгольмі, де обговорювалися питання, пов'язані з Голокостом і пам'яттю про нього.

Отже, у сфері культурного співробітництва (попри фінансові труднощі, через які Україна часом навіть не в змозі вчасно сплачувати членських внесків, за що була, зокрема, позбавлена права голосу в ООН) основна проблема полягає в усвідомленні фундаментального значення гуманітарних засад у внутрішній і зовнішній політиці

держави. Тому запровадження норм і стандартів Ради Європи у національне законодавство, його зближення й гармонізація з правом Ради Європи, за твердженням українського дослідника А. Шепеля, “залишаються на рівні побажань, а приєднання України до конвенцій Ради Європи має, як і раніше, скоріше політичний, а не міжнародно-правовий характер і наслідки” [20, 151].

Бідність країни не дає змоги повною мірою розвивати культурну і гуманітарну сферу, що призводить до нових негараздів. Скажімо, у разі екологічного лиха на кшталт того, що сталося на початку 2000 р. в регіоні внаслідок викидів отруйних речовин з підприємства на території Румунії та отруєння води в Тисі, від чого постраждали, зокрема, Угорщина і Україна, відшкодувати збитки фактично неможливо, оскільки, як зазначив угорський державний діяч, Румунія є бідною країною.

Проте необхідно закладати гуманітарний елемент в основи побудови суспільства і держави. А це пов'язано з реформуванням освіти, з характером діяльності ЗМІ, узагалі з розвитком громадянських засад. Один з останніх міжнародних документів — Конвенція про доступ громадськості до інформації, участі у прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, підписана в Орхусі (Данія), містить положення про зняття більшості обмежень на доступ усіх бажаючих до екологічної інформації, прискорення її отримання. Передбачається інформувати громадськість про підготовку рішень держорганів, які стосуються навколишнього середовища (нині вони здебільшого приймаються кулуарно). Розроблено процедуру обов'язкового обговорення з громадськістю рішень, які готуються, і врахування її побажань у прийнятті нормативного акта. Конвенцією передбачено також вільний доступ громадян до правосуддя з питань обмеження їхніх екологічних прав. Такі позови не мають обкладатися митом і повинні супроводжуватися безкоштовною юридичною допомогою (для порівняння, в США такі цивільні позови є серйозним стимулом для підприємств і держави дієво вирішувати екологічні проблеми, законодавством США передбачено грошові винагороди за виграні позови з екологічного питання, навіть якщо його подано до держави). Отже, міжнародне співробітництво у гуманітарній сфері прямо пов'язане з внутрішнім розвитком суспільства, реформуванням його політичних інститутів. Це і є одним з проявів того, що ми називаємо “європейськими стандартами”.

В українському суспільстві не розвинена соціальна структура. Серед дітей, позбавлених батьківської опіки, в Україні близько 90 % становлять так звані соціальні сироти — сироти при живих батьках, безпритульні, діти, які втекли з “кризових сімей” на вулицю, діти батьків, позбавлених батьківських прав. Майже 90 % усіх зареєстрованих випадків зараження СНІДом виникає “шприцевим” шляхом, тобто бідність суспільства є основним чинником жахливого стану гуманітарної сфери. Нерозвиненість соціальної структури суспільства становить основне джерело загроз у гуманітарній сфері і є обмежувальним фактором у співробітництві, і навіть просто в отриманні допомоги. Так, серед численних напрямів освітніх програм, запропонованих Україні в рамках проекту ЄС ТЕПМУС/ТАСІС, помітний розвиток отримали лише два: економічний і вивчення іноземних мов [21, 28–34]. Тому саме рівень розвитку суспільства визначає, наскільки різноманітну допомогу можна надати цьому суспільству. Отже, кожна інновація, будучи сама по собі цінністю, ще й створює потенціал подальшого розвитку, відкриваючи нові перспективи, нові форми співробітництва.

Досить успішним, зокрема у співробітництві в сфері освіти, стало запровадження проектів, за якими до участі в програмах, здійснюваних в Україні великими західними фондами, як одну із сторін запрошують партнерів з інших країн регіону, що мають досвід у цьому питанні і добре знають місцеві умови. Ці учасники відіграють роль посередників, утворюючи необхідну проміжну ланку у процесі долучення українських учасників до нагромадженого розвиненими суспільствами досвіду.

Можна сподіватися, що це сприятиме зміні нинішнього становища, коли Україна виступає досить пасивним учасником процесів у сфері культурного і гуманітарного співробітництва. Дії України не визначають цих процесів, а самі визначаються ними. Втім, таке саме можна сказати про будь-яку іншу сферу діяльності нашої держави. З огляду на це вельми важливі форми співробітництва, коли допомога у гуманітарній сфері надається не лише у вигляді певних предметів споживання або грошей тим, хто потребує безпосередньої термінової допомоги, — дитячим будинкам, лікарням, інвалідам (діяльність “Армії милосердя”, яка, безумовно, благородна і потрібна). Це може бути технічна допомога у вигляді ноу-хау, шкіл лідерства, сприяння утворенню організацій взаємодопомоги, тобто організації з інших країн допомагають українським партнерам

“стати на ноги”, інакше кажучи, дають “не рибу, а вудочки для її ловлі”, підтримують розбудову громадянського суспільства, яке є автономним і розвивається за власними законами. Те, що такий досвід з’являється у житті держави, дає можливість розмовляти з іноземними партнерами спільною мовою і однаково дивитися на речі, в тому числі у сфері культурного і гуманітарного співробітництва. Бо навіть те, що ми побачили, що у світі за залізною завісою люди живуть згідно із законом, про який ще у Святому Письмі сказано: “Любов ніколи не перестає, хоча і пророцтва припиняться, і язики замовкнуть, і знання скасується” — варто тих труднощів, що ми їх зустрічаємо і вчимося долати.

Отже, основним для України залишається сам факт участі в європейських процесах, забезпечення неперервності і спадкоємності цієї практики, що дасть змогу нагромадити критичну масу досвіду і перейти до нового періоду існування Української держави як одного з рівних членів європейського співтовариства.

5.2. Національні меншини в Румунії: геополітичний контекст

Становище національних меншин у Румунії, історична ретроспектива міжетнічних відносин у цій країні після повалення режиму Н. Чаушеску поки що не привернули особливої уваги з боку українських наукових і політичних кіл. Про це можна лише пошкодувати, враховуючи значення Румунії як у регіоні Центральної та Східної Європи і Балкан, так і для геополітичної ситуації в Україні.

Важливість румунського вектора можна пояснити такими факторами:

1. За кількістю населення і територією Румунія посідає друге місце (після Польщі) у Центральній і Східній Європі і перше місце серед країн Балканського півострова.

2. Румунія є сусідом України, перебуває в особливих відносинах з Молдовою і причетна до всіх проблем, пов’язаних з вирішенням Придністровського конфлікту, статусом Молдови в СНД і ГУУАМ. Завдяки молдовському чиннику зв’язок Румунії з країнами СНД має інший характер, ніж у Польщі, Словаччині, Угорщині або країн Балтії.

3. Кількість румунів і молдован в Україні досягає (за більшістю оцінок) 500 тис. осіб, що є найбільшою румунськомовною діаспорою за межами Румунії та Молдови.

4. У 1940 р. під час приєднання до УРСР (у межах СРСР) територій, що увійшли до складу теперішніх Чернівецької та Одеської областей, крім земель колишньої Австро-Угорщини (Північна Буковина) та Російської імперії (Бессарабія) було приєднано також район Герца, що входив до складу Румунії (у кордонах на 1918 р. — так зване старе королівство). Цей факт викликає особливу реакцію з боку націоналістичних кіл Румунії, які прагнуть активно впливати на настрої румунського населення району і Чернівецької області загалом [22; 23].

5. Угорська меншина в Румунії є найчисленнішою, найкраще організованою і політично найактивнішою серед національних меншин Центральної і Східної Європи. Статус і характер її відносин з Бухарестом завжди впливали на розвиток подій у Словаччині, Югославії та на Закарпатті, де також існують добре структуровані, національно свідомі та політично активні угорські меншини, які заселяють території, що відійшли від Австро-Угорщини за Тріанонським мирним договором. Цей чинник також впливає на міждержавні відносини в регіоні, зокрема на становлення угорсько-українських відносин [24, 57–71].

6. На відміну від Польщі, Словаччини та Угорщини Румунія є православною країною — третьою за кількістю віруючих після Росії та України. Чутливість Румунії до церковних справ в Україні (що можуть набувати етноконфесійного забарвлення) підсилюється наявністю у регіоні Трансільванії греко-католицької церкви, історична доля якої подібна до долі греко-католицької церкви в Україні.

Наведені фактори дають змогу зрозуміти, що інтеграція Румунії до європейських структур зумовлюється не лише економічними реформами або демократизацією політичного життя, а й стабільними відносинами із сусідніми державами та гармонізацією міжетнічних відносин (насамперед румунсько-угорських) усередині країни. У підрозд. 5.2 розглядаються такі аспекти проблематики національних меншин у Румунії: демографічна ситуація, коріння угорсько-румунського конфлікту, національні меншини після грудневої революції 1989 р., внутрішньополітичне становище і меншини, правові рамки політики щодо національних меншин і проблеми самоврядування,

динаміка етнокультурних і етнополітичних процесів у 90-х роках ХХ ст.

Демографічна ситуація. 7 січня 1992 р. в Румунії було проведено перший перепис після 1977 р., останні серйозно проведені переписи відбулися у 1930 р. і 1956 р.; у 1977 р. і 1996 р. методи проведення переписів та обробки даних мали суттєві вади. Згідно з даними перепису 1992 р., етнічний склад населення Румунії такий: 20324892 чол. — румуни (89,3 %), 1619368 — угорці (7,1 %), 409723 — рома (цигани) (1,8 %), 111301 — німці (0,5 %) та 66483 чол. — українці (0,3 %). Крім того, в країні налічується ще 23 етнічні спільноти, частка яких разом не перевищує 1 % (224175 чол.) [25].

Порівняно з міжвоєнним періодом кількість усіх меншин, за винятком угорців і циган, зменшилась: у процентному відношенні збільшився лише відсоток циган, а відсоток усіх інших меншин зменшився.

Певну роль у цьому відіграла зміна кордонів. У 1940 р. Румунія змушена була віддати Бессарабію та Північну Буковину Радянському Союзу, а Південну Добруджу — Болгарії, внаслідок чого значно зменшилася кількість болгар, українців і росіян.

Різно зменшилася чисельність таких важливих меншин міжвоєнного періоду, як німці та євреї. Хоча румунських німців не було депортовано з країни після Другої світової війни, вони в результаті конфіскацій та одержавлення господарства втратили свої соціальні та економічні переваги. У зв'язку з можливістю емігрувати до незрівнянно багатшої ФРН чисельність румунських німців зменшилася від 745421 (1930 р.) до 111301 чол. (1992 р.). Кульмінацією у хвилі еміграції став період між 1989 і 1991 р., коли їхня чисельність зменшилася вдвічі. Після 1991 р. еміграція сповільнилася, але не припинилася і, можливо, нині чисельність німців у Румунії не перевищує чисельності української меншини.

Румунських євреїв, які наприкінці 30-х років зазнали дискримінації, у період Голокосту знищували окупаційні власті Угорщини у Північній Трансильванії і режим Антонеску на окупованій території України (так званій Трансністрії). Після Другої світової війни завдяки особливій політиці режиму Н. Чаушеску щодо Ізраїлю переважна більшість євреїв Румунії мала можливість емігрувати і чисельність євреїв зменшилася з 728115 (1930 р.) до 9107 чол. (1992 р.).

Етнічні росіяни (переважно старообрядці, або “липовани”), а також татари (вихідці з Криму) проживають у регіоні Добруджа — в ра-

йоні дельти Дунаю та міст Констанца і Меджидіє. Їхні традиційно приязні стосунки з румунським населенням, представництво у парламенті та можливість розвивати традиційну культуру зумовили безконфліктність у відносинах з центральними органами влади та сприяли поступовій асиміляції у 90-х роках.

Що стосується українців, які проживають у Південній Буковині, Маромороші, Добруджі, то румунські владні органи традиційно віддавали перевагу політиці асиміляції, використовуючи спільність релігії, подібність побуту, поширену двомовність і змішані шлюби [26; 27]. Незважаючи на певні можливості у культурно-освітній сфері і досить активний випуск україномовної друкованої продукції у видавництві для національних меншин “Критеріон”, українці поступово переходили на румунську мову і асимілювалися, чому сприяв і бездержавний статус України до 1991 р.

Отже, на перший погляд Румунія значно збільшила свою етнічну гомогенність. Сьогодні в усіх частинах країни етнічні румуни становлять більшість, за винятком округу Ковасна (угорці — 75 %) та округу Харгіта (угорці — 85 %)*.

Проте етнічну гомогенність можна вважати досить відносною, і хоча за переписом 1992 р. налічується лише 409723 циган (1,8 % усього населення), насправді, за експертними оцінками, в Румунії проживає близько 3 млн циган. Така розбіжність між статистикою і дійсністю має кілька причин: багато циган через низький соціальний статус циганського етносу заявляють про себе як про румун, а в регіоні Трансільванії — як про угорців, хоч самі себе вони вважають циганами.

Дехто з циган намагається уникнути дискримінації, повністю асимілюючись. За оцінками Єлени та Каталін Замфір, чисельність циган, які ведуть традиційний спосіб життя, становить 1010646 (4,6 %), згідно зі статистикою міліції за 1983 р., чисельність циган — приблизно 2,3 млн осіб, а за даними Етнічної федерації циган Румунії (*Federatia etnica a romilor din Romania*) — 2,5 млн чол.

Проте цигани, на думку багатьох науковців, багато в чому є скоріше “етносоціальною”, аніж “національною” групою. На відміну від інших національних груп своєрідність циган виявляється не у мові, фольклорі чи культурних традиціях, а насамперед у їхньому способі

---

* Керівники угорських організацій вважають, що насправді угорська меншина в Румунії налічує не менше 2 млн осіб.

життя (джерела заробітку, одяг, житло), який відрізняється від прийнятого у Європі. Через це, а також через відмінності у системі цінностей між циганами та іншими народами постійно виникали конфлікти на побутовому рівні, що після повалення режиму Чаушеску призвели до погромів.

Коріння румунсько-угорського конфлікту. З “національними меншинами” чи “проблемами меншин” румунська громадськість пов’язує майже виключно угорську меншину. І це має під собою поважні підстави. Всі інші менші за чисельністю і гірше організовані спільноти перебувають (хоч і різною мірою) на шляху асиміляції і в будь-якому разі не становлять для “національного характеру” держави якоїсь загрози. Це стосується української і німецької меншин, в яких до того ж переважають особи похилого віку. Деякі екстремістські газети, наприклад, “Європа” або “Ромінія Марє” (“Велика Румунія”), намагалися розпалювати традиційний антисемітизм, але, як свідчить розвиток подій у 90-х роках, ці зусилля не викликали у широких верств населення значного відгуку. До того ж велика кількість румунів, які виїжджають на заробітки до Ізраїлю, могли на власному досвіді ознайомитися з позитивними та негативними аспектами єврейського способу життя та з особливостями держави Ізраїль.

Матеріали ЗМІ, де в негативному світлі зображено циган, викликають значно більший резонанс. Це пояснюється тим, що в Румунії, як і в сусідніх країнах, у масовій свідомості переважають негативні стереотипи щодо циган. За даними найпопулярнішої щоденної газети “Евеніментул зілей”, ці стереотипи поділяє не менш як 77 % румунів. Однак конфлікт між циганами і нециганами не є міжнаціональним у класичному розумінні.

Румунсько-угорські відносини, навпаки, цілком відповідають класичним зразкам міжнаціональних конфліктів у Центральній і Східній Європі. Угорська і румунська національні ідентичності розвивалися у протиставленні одна одній. Румунська ідентичність у XVIII і XIX ст. розвивалася в опозиції до угорської держави й угорського націоналізму. Як це часто буває і в інших країнах Європи, спільні сторінки історії у Трансільванії обома сторонами інтерпретуються зовсім по-різному: там, де угорська історіографія підкреслює релігійну толерантність угорської адміністрації, румунська вбачає дискримінацію румунів через належність до православної церкви. Одним з центральних пунктів, де стикаються протилежні погляди румунів та угорців, є також історія заселення Трансільванії і

суперечки з приводу того, хто є корінним народом. Для румунів Трансільванія — це колыска румунського народу, а для угорців — східна частина етнічної території угорців, яка була “цивілізована” угорцями і куди румуни лише з XIII ст. почали повільно “проникати”.

У кожному національному конфлікті центральне значення має геополітичний аспект. У 1918 р. румуни Трансільванії проголосили приєднання до королівства Румунії. Це сталося тоді, коли Угорщина програла Першу світову війну, а Румунія була серед переможців.

У 1940 р. під тиском націонал-соціалістичної Німеччини відбувся другий Віденський арбітраж, за яким Північна Трансільванія була передана від Румунії до Угорщини. Проте після Другої світової війни цю територію було знов повернуто Румунії. У самій Угорщині залишилася дуже незначна кількість румунів: 8730 осіб за рідною мовою і 10740 — за національною належністю, що становили лише 0,1 % від усього населення Угорщини у 1995 р. [28, 2].

Румунські націоналісти угорську меншину за багатьма аспектами вважають перешкодою: вона становить небезпеку для територіальної цілісності держави, спростовує самим своїм існуванням тезу “однорідної національної держави”, нагадує про “тисячолітні утиски румунів під пануванням угорців” і своїми уявленнями про історію країни кидає виклик концепціям, прийнятим у румунському середовищі. Націоналістично налаштовані угорці, зі свого боку, не можуть погодитися з належністю Трансільванії до Румунії; вони вважають Угорщину державою, яка “цивілізаційно” стоїть на вищому рівні і протиставляють “західну” угорську культуру і ментальність “відсталій”, “балканській культурі румунів” [28, 3].

Національні меншини після грудневої революції 1989 р. Після повалення диктатури Н. Чаушеску вже через кілька днів почалася самоорганізація національних меншин у товариства і спілки. 24 грудня 1989 р. угорці заснували Демократичну Спілку угорців у Румунії (*Uninea Democrata Maghiara din Romania. A. Romaniai Magyar Demokrata Szovetseg* — далі румунське скорочення УДМР), а німці 28 грудня 1989 р. — Демократичний форум німців у Румунії. Цигани не змогли створити єдиної партії і залишилися політично й організаційно роз’єднаними.

УДМР є єдиною партією національної меншини, якій вдалося зайняти важливе місце у політичній системі Румунії. УДМР на виборах у травні 1990 р. здобула 7 % голосів і стала найбільшою опозиційною партією країни. На виборах у вересні 1992 р. вона завоювала голоси

всього угорськомовного населення. УДМР визначала себе як “платформу усіх політичних та ідеологічних груп”, метою яких був “захист інтересів угорської спільноти в Румунії”. Конкретно УДМР вимагала для угорців “місцевого та регіонального самоврядування, персональної та культурної автономії”, гарантії користуватися рідною мовою в установах, визнання меншин як “державотворчого фактора”, юридичних гарантій для “позитивної дискримінації” (тобто спеціальної системи пільг для меншин), урядового органу під керівництвом меншин для контролю за додержанням прав меншин, навчання рідною мовою на всіх рівнях, угорських радіо- і телепередач, пропорційної державної фінансової підтримки навчальних і культурних закладів, використання національних символів, пропорційного представництва в органах місцевого та центрального самоврядування, можливості використовувати угорські топографічні назви і встановлення двомовних табличок, вивісок тощо, відновлення діяльності угорськомовного університету ім. Больяї у місті Клуж, повернення усіх форм власності, що була конфіскована чи націоналізована за політичними мотивами, державних субсидій для церковних і приватних шкіл, а також гарантій тісного контакту з Угорщиною.

Хоча ці вимоги, специфічні для національних меншин, були відкинуті всіма румунськими політичними партіями незалежно від їхньої політичної орієнтації у питаннях демократизації економічної політики, УДМР знайшла за багатьма пунктами спільну мову з політичною лінією румунських опозиційних партій, і ця угорська партія увійшла до опозиційного блоку “Демократична Конвенція” (*Conventia Democratica*), створеного у лютому 1992 р. найважливішими опозиційними партіями. На виборах до місцевих органів влади цей партійний блок досяг серйозних успіхів, виборовши посади бургомістрів таких міст, як Бухарест, Тимішоара, Брашов і Сібіу. Але у подальшому “Демократична Конвенція” розпалася, і причиною цього було невдоволення румунських партій специфічними національними вимогами УДМР, які вони розам з переважною більшістю румунської громадськості вважали “надмірними” та “екстремістськими”. У Трансільванії з’явилася вкрай націоналістична партія ПУНР (політичне крило “Ватра Роминяска”) на чолі з шовіністом Георіє Фунаром, що розгорнула боротьбу проти УДМР під антиугорськими і антизахідними гаслами. Отже, у 1993–1995 рр. угорська партія опинилася в ізоляції від її потенційних румунських союзників і вклю-

чилася у конфлікт з націоналістичними румунськими партіями у регіоні; на думку об'єктивних спостерігачів, цей конфлікт був скоріше боротьбою за “життєвий простір”, тобто за будівлі, нерухомість та установи.

Внутрішньополітичне становище і меншини. Перший період після революції 1989 р. був позначений ейфорією та оптимізмом, відбувалися масові маніфестації під гаслом “Ні — шовінізму!”, а в перехідному парламенті були представлені національні меншини — навіть цигани мали трьох представників у Тимчасовій раді національної єдності. Угорці були заступниками міністрів освіти та культури.

Проте цей період тривав дуже недовго. Внутрішньополітичні зіткнення між Фронтом національного порятунку (ФНП) та опозицією загострилися, і всі давні антагонізми знову стали актуальними. Частина румунського населення сприйняла угорські вимоги щодо власних шкіл, задоволення мовних прав, а також пропорційного представництва у політиці, управлінні, економіці та культурі як загрозу і провокацію. Багато румунів не були готові до того, щоб ділити свою національну державу з іншими національними групами. Національна державницька думка, яка вже у міжвоєнний період впливала на настрій румунської громадськості, негативний історичний досвід румун Трансільванії в угорській державі, наслідки шовіністичної пропаганди режиму Н. Чаушеску, а також недипломатичні і безкомпромісні дії деяких представників угорської меншини призвели до міжетнічного напруження. У лютому 1990 р. у м. Тиргу Муреш було засновано “Ватра Роминаска” (“Румунське вогнище”) — культурну організацію для “захисту румунської нації від угорського шовінізму та сепаратизму”. В тому самому місті 19 і 20 березня 1990 р. відбулися зіткнення між румунами, з одного боку, і угорцями та циганами — з іншого, причому обидві сторони вдалися до насильства. В результаті 400 осіб було поранено і 5 вбито, відбулися суттєві зміни в атмосфері міжетнічних відносин у межах усієї країни. Виникли екстремістські румунські націоналістичні партії ПУНР і Партія Великої Румунії (ПРМ). Виникнення націоналістичних румунських партій, у свою чергу, призвело до того, що інші румунські партії з часом також взяли на озброєння зразки пропаганди і риторики націоналістичних партій, що конкурували з ними за голоси “національно орієнтованих” виборців.

Правові рамки політики щодо національних меншин і проблеми самоврядування. Вступаючи до Ради Європи 7 жовтня 1993 р., Румунія взяла на себе, крім інших зобов'язань, також і міжнародні зобов'язання щодо захисту національних меншин (прийняття закону про національні меншини і рекомендації до підписання Європейської хартії регіональних мов і мов національних меншин). Кожні шість місяців ситуацію з правами людини в країні мали перевіряти міжнародні організації. У 1993–1996 рр. представники Ради Європи часто висловлювали своє незадоволення практичним втіленням рекомендацій Ради Європи, а угорська партія УДМР уже в грудні 1993 р. заявила, що жодна з рекомендацій Ради Європи не реалізується на практиці.

Для меншин, які проживають компактно, крім національної автономії, яку відкидають усі румунські партії, принцип самоврядування і децентралізації може певною мірою розв'язати проблеми меншин. Проте цей принцип суперечить традиційним румунським уявленням про державне будівництво. Після утворення держави румунська еліта орієнтувалася на французькі моделі управління державою і зробила ставку на централізацію. Після приєднання до Румунії у 1918 р. нових територій централізація стала необхідною умовою для інтеграції окремих частин країни, відмінних за соціально-економічною та національною структурою, а також історичним розвитком. За часів комуністичної диктатури надмірний централізм був основою і передумовою тоталітаризму. Після грудневої революції відповідно до вимог часу текст нової конституції було доповнено тезами про принципи самоврядування та децентралізації. Однак насправді втілення цих засад було під сумнівом, оскільки вищі посадові особи на місцевому рівні — префекти, які здійснюють виконавчу владу, — призначалися урядом. У фінансовому відношенні певна автономія гарантувалася прийнятим у квітні 1994 р. законом про використання податків і виплат органами самоврядування.

Закон Румунії № 69/1991 про самоврядування визначав, що офіційною мовою органів місцевого самоврядування повинна бути румунська, рідна мова меншин може використовуватися лише в усному спілкуванні.

Центральне місце в існуванні будь-якої національної меншини належить питанню освіти. Слід зазначити, що порівняно з іншими країнами румунська держава у питаннях початкової і середньої освіти національних меншин характеризувалася толерантністю. Особ-

ливо добре розвинену мережу навчальних закладів мали угорці та німці. Значні обмеження були зроблені лише незадовго до скинення Н. Чаушеску, у 80-х роках. Безпосередньо після революції у системі освіти національних меншин відбулися значні зміни. Найважливішою зміною у 90-х роках було збільшення кількості закладів з підготовки вчителів з двох у 1992 р. до восьми в 1995 р., ці заклади могли щорічно випускати 650 вчителів. Завдяки цьому на 2000 р. цю найбільшу проблему освіти для угорської меншини було успішно розв'язано. Протягом 90-х років школи з угорською мовою навчання відвідувало понад 220 тис. учнів угорської національності, а школи з румунською мовою навчання — ще 100 тис. учнів. Основною проблемою у цій сфері до другої половини 90-х років залишалося відновлення угорського університету ім. Больяї у Клузі, який існував до 1959 р. Тема власної вищої школи була лейтмотивом акцій-виступів лідерів угорської партії УДМР і провідних діячів угорської громади.

У 1995 р. значні дебати всередині країни і критичну резолюцію Європарламенту від 13 липня 1995 р. викликав новий закон про освіту, де заперечувалося право меншин мати власні вищі навчальні заклади. Лідери УДМР назвали його “актом культурного геноциду”, і навіть політичні лідери німецької меншини висловилися проти нового закону. Наприклад, Пауль Філіпі заявив, що викладання “Історії румунів” замість “Історії Румунії” призведе до замовчування ролі німців у Трансільванії*.

Румунська опозиція, яка протягом 1990–1995 рр. була партнером УДМР, зауважила, що новий закон “відповідає європейським стандартам”.

Тільки найліберальніші представники румунської опозиції — члени “Групи за соціальний діалог” зазначали, що таких стандартів не існує. Ні заключний документ Конференції ОБСЄ у Копенгагені (1990 р.), ні Рамкова угода Ради Європи (1995 р.), ні Європейська хартія регіональних мов та мов національних меншин (1992 р.) або Рекомендація 1021 Ради Європи (1993 р.) не дають точних вказівок щодо системи освіти національних меншин, що відповідала б європейським стандартам. Розробити такі стандарти неможливо,

---

* Аналогічні виступи політичних лідерів національних меншин відбулися у Молдові проти запровадження у середніх і вищих школах країни курсу “Історія румунського народу”.

оскільки потрібно враховувати відповідні умови життя представників національної меншини, які можуть бути дуже різними. Один з лідерів “Групи за соціальний діалог” Габріель Андрееску заявив: “Вимоги угорської партії повинні бути виконані, тому що вони стосуються самих угорців і не обмежують прав національної більшості”.

Представники угорської меншини посилалися, звичайно, на досвід Угорщини — “зразкової учениці” у справах європейської інтеграції і країни, яку Захід вважав набагато зрілішою і ліберальнішою в економічному, політичному і культурному відношенні, ніж Румунію. Вони зазначали, що нечисленна румунська меншина в Угорщині (8–10 тис. осіб) сформувала у 1995 р. 11 органів місцевого самоврядування згідно із законом № 62/1994, який надавав цим органам самоврядування національних меншин в Угорщині важливі права. З 1995 р. в Угорщині діяв фонд, створений урядом, який фінансував культурні потреби національних меншин (у тому числі вивчення рідної мови, виплати стипендій, релігійні потреби та ін.). На балансі держбюджету Угорщини була мережа освітніх навчальних закладів і преси, у тому числі румунська гімназія, тижневик румунською мовою, радіопрограма (2 години щоденно) і телепрограма (25 хвилин щотижня) [28, 3]. З огляду на частку угорців у населенні Румунії, безумовно, вони мали набагато менші можливості, ніж румуни в Угорщині.

Динаміка етнокультурних і етнополітичних процесів у 90-х роках ХХ ст. У той час як західні та угорські спостерігачі оцінювали здобутки національних меншин у Румунії в 1989–1995 рр. скоріше зі скепсисом і розчаруванням, румунська преса Чернівецької області вважала їх гідними захоплення та наслідування. Зокрема, Марія Тоака у статті в газеті “Аркашул” від 9 лютого 1995 р. про поїздку до Румунії та знайомство з культурним і політичним життям угорської меншини в Румунії пише: “Не могла не висловити здорових заздрощів до того обсягу прав, які мають угорці в Румунії, зокрема до того, що вони мають політичну партію, фракцію у парламенті” [29, 9].

У тому ж номері Васіле Терезяну стверджує, що українська меншина в Румунії має набагато більше можливостей, ніж румуни в Україні, зокрема у сфері освіти, книгодрукування рідною мовою, і до того ж “українці мають двадцять церковно-православних парафій з центром у м. Сигет, що охоплюють 42000 віруючих-українців” [30, 9].

У чому причина такої відмінності реакції на Заході і в румунських колах України? Насамперед слід визнати, що в соціалістичній Румунії діяли інші правила гри, ніж у Радянському Союзі до перебудови. Румунія в принципі не була самодостатнім світом і не могла ізолюватися від решти людства такою мірою, як колишній СРСР. Одразу після Другої світової війни Румунія стала транзитним пунктом для сотень тисяч людей з СРСР, які бажали виїхати на Захід. У 1940–1950 рр. тут не було “обміну населення”, депортацій та етнічних чисток, як у Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Приблизно на кінець 70-х років країну відвідувало багато іноземців, і влада прагнула продемонструвати лібералізм у ставленні до національних меншин, особливо у регіонах, які відвідували іноземні туристи. (Зуважимо, що туризм до 80-х років бурхливо розвивався в Румунії і мав для її економіки набагато більше значення, ніж в СРСР.) Нарешті, в Румунії просто не було традицій, характерних для СРСР, — адміністративного експериментування у сфері мови, що буквально порушило основи життєдіяльності румунів України, які змушені були використовувати кирилицю, а не латинський алфавіт, добирати відповідну лексику і називати свою мову “молдавською”, причому тих учителів, письменників, журналістів, які не дотримувалися цих правил гри, чекало суворе покарання (і не лише у 50-х роках).

Такі “новації” щодо угорської чи української мови в Румунії просто важко уявити. У Румунії довше зберігалися й елементи самоорганізації населення у формі різноманітних товариств, у церковній сфері тощо, а в 50-х роках угорці мали університет і територіальну автономію — Тиргу-Муреську автономну область.

Не дивно, що представники угорської меншини в Румунії змогли швидше самоорганізуватися, а їхню діяльність почали наслідувати національні організації румунів у Чернівецькій області. У 1995–2000 рр. румунські організації Чернівецької області досягли багато з того, чим вони захоплювалися у Румунії кілька років тому. Румунськомовна газета “Конкордія” (додаток до “Голосу України”) фінансується з бюджету України і при цьому займає гостро критичну і наступальну позицію у справах захисту прав румунів в Україні. Румунська меншина від 1995 р. має представника у парламенті — І. Попеску, який, будучи головою підкомітету Верховної Ради, постійно порушує відповідні проблеми у Верховній Раді і Раді Європи. Нарешті, створено таку впливову політичну організацію, як

Християнсько-демократичний альянс румунів, що має розгалужену мережу філій, і не лише у Чернівецькій області.

Протягом 1995–2000 рр. відбулися помітні зміни і в Румунії: стабілізація економічного становища, розширення зв'язків із Заходом і формування структур громадянського суспільства, поступова зміна політичних і культурних еліт. Широкі кола румунської громадськості поступово почали розуміти, що питання об'єднання з Молдовою і зміна кордонів у регіоні не стоїть на порядку денному. Водночас румунська еліта не хотіла залишитися за новими лініями поділу в Європі, і в країні було досягнуто консенсусу щодо вступу Румунії до європейських та євроатлантичних структур. Цей вектор політичного розвитку потребував відповідних зобов'язань і практичних кроків. Отже, після приходу до влади уряду Е. Константінеску було підписано базовий Договір про дружбу і співробітництво України і Румунії.

Важливою віхою у розвитку міждержавної співпраці в регіоні, формуванні сприятливого клімату у міжетнічних відносинах був візит президента Румунії Е. Константінеску до України у 1999 р., його перебування у Чернівцях і зустріч з Президентом України Л. Кучмою. Цей перший за 50 років візит глави Румунії до Чернівців став знаковою подією. Він відбувався у контексті подальшого поглиблення співпраці між різними етнічними спільнотами у Румунії та пом'якшення румуно-угорських міждержавних відносин. Багато вимог угорської меншини в Румунії, які у 1990–1995 рр. викликали таке неприйняття, були де-факто виконані: розширено сферу вживання угорської мови, створено “багатокультурний” університет у Клужі та ін. Цей процес набув іншого характеру, ніж у 1990–1995 рр.: угорські організації відмовилися від тактики категоричних та ультимативних вимог, які потрібно було негайно виконувати. Їх тактика стала гнучкішою, і в захисті своїх прав вони дотримувалися менш безкомпромісної і прагматичнішої лінії. Логічно, що такої ж тактики почали дотримуватися і румунські організації України. Якщо порівняти, наприклад, стиль і зміст матеріалів органу румунської політичної думки в Україні — газети “Конкордія” за період 1999 р. — перше півріччя 2001 р. і 4–5 років тому, можна помітити еволюцію від максималізму у політичних вимогах до набагато більшої конкретності у розгляді питань етнополітичного і етнокультурного розвитку. Цьому сприяє поліпшення умов життєдіяльності румунської спільноти в Україні, що не залишає місця для занепадницьких на-

строїв і відчаю: у 2000 р. Герцаївський район Чернівецької області, де румуни становлять 92 % загальної кількості населення, посів друге місце в області за показниками економічної діяльності і перше місце — за рівнем народжуваності. У 1999 р. нарешті було підписано угоду про відкриття в Чернівцях багатокультурного університету, а при румунському консульстві у Чернівцях — інституту румунської культури.

Протягом 90-х років у культурному і політичному дискурсі регіону з'явився новий акцент: автономізація Європи і світу, відхід від жорсткого протистояння між національними державами і перенесення центру ваги на регіони, що історично сформувалися в усій їхній поліетнічній різноманітності. Проте західні критики централізованих унітарних держав, що захоплювалися у 80-х роках югославським досвідом автономізму, змогли протягом 90-х років переконатися, що не кожна федеративна держава має майбутнє і що унітарна держава, яка робить акцент на розвиток титульної нації (як, наприклад, Румунія), може створити цілком прийнятні можливості для повноцінного етнокультурного і етнополітичного розвитку національних меншин. Розвиток Румунії та України у 90-х роках значною мірою спростував твердження тих, хто передрікав панування націоналізму у цих країнах і заперечував можливість ліберальної еволюції цих суспільств. Чимало західних науковців і журналістів, особливо у першій половині 90-х років, відчували ностальгію за часами Австро-Угорської імперії, де, мовляв, існувала справжня полікультурність і мирно поєднувалися різні етнічні спільноти, зокрема у Чернівцях і на Буковині або у колишній австро-угорській Трансільванії. Тверезий аналіз, проте, ставить під сумнів ідилічний характер цього співжиття. Німецький вчений Вінфрід Меннінгауз вдало розкрив механізм, що формував у минулому ці явища етнокультурної різноманітності: “Якщо б ми захотіли винести політичний урок з цієї “вдалої” мультикультурності химерного і вкрай штучного утворення — гібриду “Чернівці”, то цей урок у сьогоdnішньому західному контексті був би скоріше невтішний; не демократія, ліберальність і толерантність, а патріархальний авторитет, міцний державний порядок і однозначно панівна провідна культура, переконана в своїй “місії”, яка до того ж вимагає такого свого визнання іззовні — ось що сприяло цьому непереконливо вдалому багатокультурному співжиттю” [31, 27].

Українсько-румунський та угорсько-румунський міжетнічний баланс у минулому у колишніх багатонаціональних імперіях підтримувався здебільшого штучно, завдяки зовнішнім чинникам. Як свідчить досвід, хоч би які позитивні результати приносив такий симбіоз, він був приречений на невдачу, якщо центр міжетнічного діалогу не переносився на самі етнічні спільноти, що відповідно самоорганізовувалися, визначали конфліктне поле та відмінності в інтересах і через діалог, через компроміси поступово досягали рівня інтеграції, який задовольняв би обидві сторони. В Україні та Румунії у 90-х роках ми бачимо саме такий процес — розбудову міжетнічних відносин через молоді структури громадянського суспільства. Процес іде повільно, ейфорія змінюється скептицизмом, і деякі проблеми, здається, неможливо розв'язати, проте в остаточному підсумку з ретроспективи 10 років видно, наскільки прозорішими, відкритішими стали міжетнічні відносини в Україні та Румунії і які можливості для конструктивного діалогу націй і культур розкриваються в обох країнах у XXI ст.

5.3. Соціальне партнерство як інститут громадянського суспільства: досвід країн Центральної і Східної Європи

Попередні зауваження. У країнах Центральної і Східної Європи, насамперед в Угорщині, Польщі, Чехії та Словаччині, де раніше за інших почалися процеси системної трансформації, поряд з економічними реформами на передній план вийшли завдання соціальної політики, яка б узгоджувалась з ринковою економікою, ідеєю соціальної солідарності та традиціями європейської демократії. Це вимагає на практиці втілення в життя принципів соціальної держави, однією із складових якої є соціальне партнерство — форма співробітництва між найманими працівниками та підприємцями. Суб'єкти відносин у системі “наймана праця — капітал” існують у будь-якому індустріальному суспільстві, а надання їм статусу “партнерів” можливе лише за умов існування соціальної держави та розвиненого громадянського суспільства.

Інституціональне оформлення соціального партнерства почалося в країнах Західної Європи після Другої світової війни. І хоча бать-

ківщиною соціального партнерства вважають Німеччину та Австрію, в інших країнах політика консенсусу впроваджувалась не менш активно. Наприклад, у Бельгії вона отримала назву ери соціального програмування, у Великобританії — ідеї соціального контракту, Данія та Швеція характеризуються високим ступенем участі працівників у справах підприємства. Отже, узагальнений досвід європейських країн оформився в чіткі принципи взаємодії рівноправних партнерів на ринку праці, що знайшли відображення в багатьох міжнародних документах Міжнародної організації праці (МОП) і Євросоюзу.

Можна визначити такі основні моменти політики соціального партнерства:

- по-перше, вільне оформлення найманих працівників і роботодавців в організації;
- по-друге, принцип економічної свободи людини та визнання права підприємців і осіб найманої праці та їх профспілок на тарифну автономію на основі соціального партнерства;
- по-третє, принцип відповідальності держави за встановлення правил гри на ринку праці;
- по-четверте, принцип участі працівників в управлінні виробництвом;
- по-п'яте, принцип субсидіарності, тобто оптимальної підтримки державою своїх членів.

У розвинених країнах держава є основним, проте не єдиним суб'єктом соціальної політики. Дедалі більшу роль у цій сфері відіграють інститути громадянського суспільства, створення яких є базовою функцією соціальної держави. Саме громадянське суспільство ліквідує монополію держави у соціальній сфері, зокрема у трудових відносинах: значний спектр функцій делегується суб'єктам громадянського суспільства (наприклад, організаціям роботодавців і профспілкам) — вільним асоціаціям людей, які продуктивніше, ніж держава, спроможні представляти власні інтереси та вирішувати свої проблеми.

Іншими словами, проблеми демократизації можна вирішити через створення соціальних інститутів. “Гра сил буде вирішена, якщо система соціальних інститутів, яка породжує природну злагоду, перебуває в рівновазі протягом самого перехідного періоду. Проблема встановлення демократії полягає в тому, чи погодяться політичні

суб'єкти взяти демократичні інститути в такі рамки, за яких буде забезпечена суспільна злагода” [32, 64–65].

Становлення інститутів громадянського суспільства. У країнах Центральної і Східної Європи цей процес ускладнювався глибоко вкоріненими у свідомість людей утриманськими та етатистськими настроями, які посилювались більш-менш складним економічним станом. Так, на початок трансформаційних процесів кількість незадоволених своїм рівнем життя у Болгарії та Румунії становила понад 90 %, в Угорщині та Польщі — близько 80, у Чехії та Словаччині — 40–50 % [33, 88]. Отже, на відміну від країн Європейського Союзу, де соціальні гарантії подекуди значно вищі, ніж задекларований міжнародний мінімум, перед країнами Центральної і Східної Європи постало завдання досягти цього мінімуму в умовах зруйнованого макrorівня економіки та нерозвиненого ринку праці.

Соціальні гарантії і соціальне забезпечення впливають з налагодженого економічного механізму та чіткого визначення ролі кожного суб'єкта ринкових відносин. Тому не дивно, що соціально-трудова сфера взагалі та трудові відносини зокрема стали пріоритетними в політиці всіх урядів постсоціалістичних країн. Об'єктивність трансформаційних процесів у Центральній і Східній Європі та широке дослідження і використання досвіду країн Західної Європи створили умови для впровадження й ефективного функціонування механізмів соціального партнерства як системи узгодження демократії з ринковим господарством.

Термін “партнерство” передбачає не відсутність конфлікту інтересів між працею і капіталом, а його мирне вирішення завдяки певним правилам і процедурам пошуку компромісу. Необхідність соціального партнерства полягає в тому, що в довгостроковому плані демократія та ринкова економіка сумісні лише такою мірою, якою трудові відносини регулюються в дусі соціального партнерства, тобто в дусі законодавчо закріплених прав працівників і роботодавців представляти свої інтереси та доходити компромісу. Необхідність соціального партнерства обґрунтовується також економічною та соціальною “рентабельністю”, тобто виграють не лише безпосередні суб'єкти договірного процесу, а й суспільство загалом, уникаючи тривалих конфліктів у соціально-трудої сфері.

В *ідеології та практиці соціального партнерства* перше місце посідає *процедура узгодження та консультацій* на загальнонаціональному, галузевому та територіальному рівнях між об'єднаннями ро-

ботодавців і профспілок з основних напрямків і питань соціально-економічної політики, включаючи розробку критеріїв соціальної справедливості та заходів із захисту інтересів суб'єктів трудових відносин.

Практика, коли в таких консультаціях бере участь уряд, дістала на Заході назву трипартизму. Демократичні тенденції та завдання досягнення згоди між соціальними партнерами диктують необхідність такої троїстої структури, яка об'єднала б для переговорів представників держави, найманих працівників та організацій роботодавців. Ця структура покликана знайти ефективні механізми врахування інтересів протилежних сторін.

Механізм тристороннього співробітництва профспілок, роботодавців та урядів виник у країнах Центральної і Східної Європи вже після подій 1988–1989 рр., які отримали назву “оксамитові революції”. Одним з головних завдань того часу стало підписання генеральних угод трьома сторонами переговорного процесу й подальший контроль за їх виконанням. Хоча назви та формулювання функцій організацій трипартизму в кожній країні мають свою специфіку, залежну від соціально-економічного стану країни, в їх статутних документах є такі завдання, як постійне ведення діалогу трьох учасників (сторін) ринку праці, сприяння здійсненню економічних реформ в умовах соціального миру, консультації усіх гілок та органів влади у зв'язку з підготовкою та вжиттям ними заходів соціально-трудового характеру. Передбачено, що рішення приймаються за допомогою консенсусу, всі сторони представлені в них на рівноправній основі, хоча очолює їх представник уряду. В деяких країнах тристоронні органи створені також у галузях і регіонах, при них утворюються інші структури, в тому числі експертні комісії, організовуються “круглі столи”.

В усіх країнах Центральної і Східної Європи з кінця 80-х років здійснювалась робота із суттєвого реформування трудового законодавства з урахуванням конвенцій і рекомендацій Міжнародної організації праці, що стосуються колективно-договірного регулювання трудових відносин та права на свободу асоціації. Першими результатами цієї роботи були: закон про колективні переговори (1990 р.) у колишній Чехословаччині; закон про страйки, зміни у законодавстві щодо профспілок (1991 р.) та поправки до трудового кодексу (1992 р.) в Угорщині; закон про профспілки та вирішення трудових конфліктів (1991 р.) у Польщі; закони про колективні договори,

трудоі конфлікти та профспілки (1991 р.) у Румунії; поправки до трудового кодексу в Болгарії (1993 р.) [34, 14–34].

У деяких країнах профспілки та організації роботодавців залучались до консультацій з питань змін у законодавстві незважаючи на відсутність тристороннього дорадчого органу. Наприклад, у Румунії в середині 1994 р. між урядом і соціальними партнерами було досягнуто принципової згоди щодо внесення поправок до законів про профспілки та про колективні трудові спори, а також про розробку нових законів щодо організацій роботодавців і структури та функцій тристоронньої ради. Проте плідною виявилась лише праця над законом про колективні переговори. У Польщі “Солідарність” брала участь у роботі над першим у регіоні законом про профспілки, а також над змінами у трудовому законодавстві (1991 р.).

Сучасні вчені довели, що трудове законодавство є символічним фокусом ідеологічних і політичних конфліктів. Це підтверджує той факт, що в країнах центральносхідного регіону жодній з тристоронніх рад не надано офіційних повноважень на посередництво при вирішенні колективних спорів на рівні підприємства або галузі, а уряди майже не звертаються до них за консультаціями та порадами при підготовці законопроектів і нормативних документів із соціально-трудоіх питань.

Незначна роль тристоронніх органів на ринку праці країн Центральної і Східної Європи ускладнюється, на думку вчених, ще двома групами факторів:

- у цих країнах існує багато профспілок, чий правовий статус недостатньо чітко визначений і кількість членів яких точно не відома. Профспілки, які відіграли ключову роль в “оксамитових революціях”, а тепер втрачають політичний вплив, вважають за необхідне змінити вибрану ними роль і перейти на бік працівників у переговорах з урядом, який вони активно допомагали створювати;
- нові організації, що представляють підприємницькі кола малого бізнесу, почали створюватись лише останнім часом. Навіть там, де вони виникли, їм часто доводиться конкурувати з традиційними установами, такими як торгові палати, що частково представляють інтереси державних підприємств [35, 188–189].

Ці проблеми є об’єктивними, тому що в основі формування суб’єктів соціального партнерства лежить питання відносин власності. Саме наявність власності (володіння, використання тощо) або

її відсутність перетворює одну особу на власника і надає їй можливість бути підприємцем, а іншій, як правило, дає єдиний вихід — продавати свою робочу силу. Зрозуміло, що там, де відносини власності змінюються, сторони (суб'єкти) соціального партнерства теж мають незавершений вигляд.

Стан соціально-трудова відносин у суспільстві. Деякі інститути економічної системи за певних умов стають складовою політичної системи. Наприклад, профспілки та об'єднання роботодавців як інституалізовані групи інтересів громадянського суспільства, що суттєво впливають на вибір ідеології держави загалом. Тому розгляд механізму взаємодії цих суб'єктів соціального партнерства є доцільним при дослідженні системної трансформації в країнах Центральної і Східної Європи. Ця думка лягає у схему Л. Бальцеровича, який зараховує “до політичної системи всі інститути, пов'язані зі зміною та здійсненням влади у державі” [36, 133].

Прикладом такої взаємодії є переговорний процес узгодження і врегулювання суперечливих питань, що виникають при укладанні колективних договорів та угод, і наявність відповідних органів і процедур для вирішення суперечностей мирним шляхом. Цей механізм стоїть на другому місці у системі соціального партнерства. Процес колективних переговорів — це засіб отримання працівниками права голосу при вирішенні питань на підприємстві стосовно поліпшення умов праці та підвищення заробітної плати. Підприємці також дбають про свої корпоративні інтереси, пов'язані з підвищенням продуктивності праці, збереженням фонду заробітної плати або скороченням робочого часу.

З початком трансформаційних процесів, зокрема у соціально-трудова сфері, в країнах Центральної і Східної Європи виникла необхідність розробити принципово нову концепцію колективних договорів.

Більшість законів країн Центральної і Східної Європи містять обмеження стосовно кола питань, які можна включати до колективного договору, і це може гальмувати ведення переговорів. Наприклад, польський кодекс законів про працю проголошує, що колективний договір, зокрема, не може гарантувати захист працівника від звільнення, а також не може гарантувати йому певний рівень зарплати [37]. А саме ці питання найбільше цікавлять працівників і, відповідно, профспілки, які ведуть переговори.

Що стосується питання про обов'язковість участі роботодавця у переговорах, то законодавство усіх країн, за винятком Румунії, передбачає рівноправну участь профспілок і роботодавців у переговорному процесі та однакові права ініціювати початок переговорів. У Румунії роботодавець за законом не зобов'язаний навіть відповідати на пропозицію профспілки почати колективні переговори.

Важливим моментом політики у сфері соціально-трудових відносин є правильне визначення довгострокової ролі держави і створення необхідних інститутів ринку праці. На макроекономічному рівні головне питання полягає у виборі між централізованою та децентралізованою системою ведення переговорів щодо розміру заробітної плати. Невеликі країни Центральної і Східної Європи (Чеська Республіка, Словаччина, Угорщина) створили централізовану схему ведення таких переговорів, наслідуючи приклад Австрії, де заробітна плата встановлюється за узгодженням між соціальними партнерами та державою, а не під впливом ринкових механізмів. На думку деяких фахівців, відносно жорстке регулювання ринку праці в країнах, що обрали саме такий підхід, забезпечує стабільніший ринок зайнятості, ніж у тих країнах, де система переговорів про розмір заробітної плати децентралізована [35, 212–213]. В умовах децентралізованої системи переговорів безробіття вище там, де сильнішими є профспілки, і нижче в умовах конкурентного ринку. Втім, не слід перебільшувати значення централізованої системи укладення колективних договорів. Наприклад, у Швеції після відмови від такої системи у 80-х роках реальна заробітна плата залишилась досить гнучкою.

На початок процесів трансформації країни Центральної і Східної Європи не мали договірної системи з питань заробітної плати, яка б ґрунтувалася на тристоронніх угодах, насамперед тому, що лише держава була б роботодавцем. Отже, залучення держави до переговорів про тарифні ставки було надзвичайно великим, і навіть незначні трудові конфлікти вирішувались “на державному рівні”. В кількох країнах, особливо в Польщі, профспілки мали значний вплив, і це (а також відсутність організацій роботодавців і договірної системи на рівні галузі) прискорювало збільшення заробітної плати.

Нині значна кількість країн має законодавство, в якому зафіксовано статті про мінімальну заробітну плату, умови праці, несправедливі звільнення, право на страйк та інші аспекти трудового договору. Численні правила та процесуальні кодекси, включаючи докумен-

ти МОП, підписані країнами Центральної і Східної Європи, впливають на умови оплати праці та зайнятості. Призначення їх полягає в тому, щоб захистити найвразливіші групи населення і забезпечити права працівників.

Інститут участі працівників в управлінні підприємствами та акціонерними товариствами. Ця форма співробітництва найманих працівників і підприємців посідає третє місце у системі соціального партнерства (за рахунком, але не за значущістю). З її допомогою функції господарювання та керівництва підприємством поступово усупільнюються. На думку дослідників трудових відносин, відбувається процес своєрідної “соціалізації” без насильницької зміни соціальної структури та системи найманої праці. За словами професора економіки Дренсельського університету технології Дж. А. Раффаеле, людство йде “до суспільства технічно рівних працівників, у якому розмежування між тими, хто веде, і тими, кого ведуть, видається дивним” [38, 107].

У багатьох країнах Західної Європи (насамперед у Німеччині та Франції) участь працівників у справах підприємств набула інституціональних форм завдяки прогресивному соціально-трудовому законодавству. Саме широкі повноваження та функції представницьких органів працівників, окрім профспілок, дають можливість цим державам провадити політику класового миру під гаслом “соціально орієнтованої ринкової економіки”. На Заході прийнято законодавчі акти про створення на підприємствах усіх форм власності представницьких органів працівників, які діють незалежно від профспілкових організацій, що втрачають свій авторитет. Наприклад, адміністрація Б. Клінтона одним з пріоритетних напрямків своєї внутрішньої політики вважала розробку державних заходів, спрямованих на заохочення передових форм трудових відносин, зокрема створення “якісних робочих місць”. З цією метою у 1993 р. було утворено комісію з визначення майбутнього відносин між працівниками та управлінським апаратом. На першому місці серед завдань цієї комісії стояло “вироблення нових методів або інститутів для підвищення продуктивності праці через співробітництво працівників і управлінського апарату та участь працівників у процесі прийняття рішень” [39, 141].

Участь представників найманих працівників в управлінні підприємствами всіх форм власності — важливий елемент політичної стабільності в сучасному ринковому суспільстві й необхідна умова

рівноправного співробітництва між працею та капіталом у дусі соціального партнерства. Сьогодні інститут участі працівників у справах підприємств у розвинених країнах світу має різноманітні форми та напрямки, з яких необхідно виокремити два основні в організаційному та методологічному аспектах.

Перший напрямок виявляє себе у створенні на підприємствах (в організаціях) приватного і державного секторів економіки представницьких органів працівників для участі разом з дирекцією у процесі вирішення питань соціального та економічного розвитку підприємства. Такі органи традиційно створюються на законодавчій основі, під тиском профспілок або з ініціативи урядів держав, зацікавлених у підтриманні рівноваги соціальних сил у суспільстві.

Другий напрямок визначає участь працівників в управлінні акціонерними товариствами та підприємствами, які на Заході виникають за законами ринкової економіки як одна з форм підприємництва, а в країнах, що стали на шлях системної трансформації, — в основному в результаті приватизації державних підприємств. За висловом професора Оксфордського університету К. Мейєра, “корпорації відкритого типу — це “діамант у короні” економік практично всіх розвинених країн” [40, 496].

Суть інституту участі працівників в управлінні підприємствами майже в усіх країнах, де він існує, зовнішньо однакова або майже однакова. Проте істотну роль відіграють соціально-економічні умови конкретних країн. Одна справа, коли участь працівників в управлінні підприємствами відбувається в умовах переважання приватної власності на засоби виробництва, і зовсім інша, коли ринкові відносини відроджуються.

Існує точка зору, згідно з якою інститут участі працівників в управлінні підприємством ототожнюється з інститутом фінансової участі. Проте не слід змішувати ці два поняття, оскільки обидва інститути є рівноправними і рівнозначними формами соціального партнерства. Фінансова участь працівників може мати кілька видів: участь у прибутках, володіння акціями (характерне для постсоціалістичних країн центральносхідного регіону) тощо, проте самі працівники не обов’язково беруть участь у процесі прийняття рішень. Проте у країнах Центральної і Східної Європи зв’язок між фінансовою участю та прийняттям рішень з питань управління підприємствами безумовно існує, а в процесі соціально-економічних реформ він ще й значною мірою ускладнюється. З одного боку, традиції коопера-

тивного ведення господарства та самоврядування в цих країнах мають сприяти залученню працівників до процесу прийняття рішень. З іншого боку, процес приватизації, що триває, водночас є процесом відходу від системи управління підприємством працівниками до приватної власності.

Процес приватизації відбувається досить складно в усіх країнах Центральної і Східної Європи. На середину 90-х років частка акцій, що належала працівникам підприємств, була незначною — 10–15 % (на прикладі Чехії). Уряди були змушені здійснювати серйозні заходи для заохочення купівлі акцій працівниками приватизованих підприємств. З цією метою в Угорщині та Польщі акції підприємства продавали за 50 % їхньої реальної вартості [41, 50]. Працівники купують акції на пільгових умовах і в промислово розвинених країнах (Великобританія, Франція), але, як правило, рішення про це приймаються на рівні підприємства.

Угорщина першою із центральноєвропейських країн стала на шлях ринкових перетворень в економіці, в тому числі й у сфері приватизації. На початок 1998 р. більша частина державного майна Угорщини перейшла до приватного сектору. За офіційними статистичними даними, на той час майже 80 % ВВП припадало на приватний сектор економіки [42, 31]. Угорська приватизація мала такі самі цілі, що й в інших країнах, де відбувалися аналогічні процеси, але їй були притаманні й деякі особливі ознаки. Поряд із суто економічними завданнями — перехід до ринкової економіки, припинення падіння рівня виробництва тощо — приватизація в Угорщині була зорієнтована на створення таких відносин власності, які спиралися б на широку соціальну базу у вигляді сильного середнього класу як важливого елемента політичної стабільності та створення умов для успішного функціонування механізму участі працівників в управлінні підприємствами.

Однак процес приватизації в країнах Центральної і Східної Європи відбувався повільно, ради трудових колективів і профспілки почали брати дедалі активнішу участь в управлінні підприємствами. У деяких країнах, зокрема в Польщі та Угорщині, законодавство про приватизацію містить положення про істотну роль трудових колективів як співвласників підприємств, тобто як учасників процесу прийняття рішень.

Прикладом використання закордонного досвіду інституту співучасті в управлінні підприємством є створені в Угорщині виробничі

ради, які налагоджують співробітництво з роботодавцем у сфері розробки кадрової політики і являють собою низовий рівень у системі соціального партнерства.

Виникнення виробничих рад зумовило появу в Угорщині двох органів представництва інтересів найманих працівників — самих рад і традиційних профспілок. Хоча між ними багато спільного, кожен з цих органів підходить до захисту прав працівників зі своїх позицій. У полі зору виробничої ради перебуває сфера управління кадрами, врахування інтересів працівників у процесі виробництва. Профспілки, які покликані захищати інтереси працівників загалом, виконують рішення та настанови вищих профспілкових органів на загальнонаціональному, галузевому та міжгалузевому рівнях і, у свою чергу, беруть участь у формуванні загальної політики на ринку праці.

Хоча виробнича рада як орган представництва найманих працівників найбільше відповідала новому типу трудових відносин, не всі підприємства зустріли з ентузіазмом ідею її створення. Це пояснюється тим, що нова роль ради в управлінні кадрами та виробленні кадрової політики вносить суттєві зміни у статус учасників господарської діяльності, які в нових умовах стають соціальними партнерами [43, 130]. І хоч як це дивно, під час обговорення концепції виробничої ради ця ідея викликала протест і в частини працівників, і з боку профспілок, і з боку роботодавців. Працівники відчували недовіру до нового інституту через його подібність до рад трудових колективів періоду планової економіки, які були почасти формальним утворенням. Реакція профспілок пояснювалась побоюванням втратити свої повноваження та вплив на підприємстві. Що стосується керівництва, то нова форма участі в управлінні кадрами поставила під загрозу збереження його цілковитої влади в цьому питанні.

Така ситуація на практиці підтверджує теорію Н. Барра, згідно з якою інститут участі найманих працівників в управлінні підприємством на етапі переходу від однієї економічної системи до іншої наптовхується на протидію з боку всіх суб'єктів соціального партнерства. По-перше, зазначає Н. Барр, існує тенденція позбавлятися від усього, що пов'язане з попередньою системою. Вважається, що участь трудових колективів в управлінні порушує право підприємця вибирати найефективніші варіанти і свобода підприємництва є основною передумовою створення системи, за якої працівники, усунені від прийняття рішень, отримуватимуть гідну плату за свою пра-

цю. Отже, концепція участі трудових колективів вважається “соціалістичною”. По-друге, у новій системі профспілки опинились у двозначному становищі, оскільки їхні дії із захисту інтересів трудових колективів можуть бути кваліфіковані як підтримка старої системи. По-третє, скорочення реальної заробітної плати, зумовлене процесами стабілізації, було б неможливим у разі серйозного залучення трудових колективів до управління [35, 189–190].

Результатом певною мірою негативного ставлення соціальних партнерів до створення виробничих рад став істотний розрив між угорським і західноєвропейським трудовим законодавством. З самого початку ідея виробничої ради в Угорщині виходила з тієї самої форми, що поширена у Німеччині, Австрії та Голландії і вважається найефективнішою для діалогу між соціальними партнерами. Основним у ній є незалежність виробничої ради від профспілки. Участь профспілки в роботі виробничої ради з правом дорадчого голосу можлива лише в тому разі, коли на це буде згода більшості голосів.

В Угорщині виробниче представництво функціонально не відокремлене від профспілки і перебуває під його впливом. Профспілка бере участь у виборах до виробничої ради на рівних правах з іншими працівниками, представляючи в ній свої інтереси. Недоліком угорського варіанту виробничої ради є також обмеження її повноважень лише сферою прийняття рішень з питань керівництва кадрами.

Налагодження механізму участі найманих працівників у процесі прийняття рішень у країнах центрально-східноєвропейського регіону проходить складний шлях. Ситуація ускладнюється невваженою позицією представників профспілкових організацій держав зазначеного регіону, які не зайняли чіткої позиції щодо цього важливого інституту виробничої демократії. Роль профспілок тут обмежується, на погляд деяких їхніх лідерів, “економічною доцільністю” підприємств. Така позиція видається незрозумілою, особливо в контексті зниження впливу та авторитету профспілок.

З одного боку, визнається об’єктивна неминучість ослаблення позицій профспілок у постіндустріальному суспільстві з розвиненою ринковою економікою, а з іншого — не передбачається альтернатива профспілковим органам на виробництві. На думку російського дослідника А. Сіліна, який довгий час працював у секретаріаті МОП у Женеві, такі дії профспілок можуть бути викликані бажанням зберегти свій монополізм у робочому русі. Адже світова статистика свідчить про неухильне зниження кількості профспілкових об’єднань

у розвинених країнах, зменшення питомої ваги колективних переговорів у врегулюванні трудових відносин і розширення сфери застосування індивідуальних трудових контрактів. За даними Міжнародного бюро праці, в регіональному плані найбільше скорочення кількості членів професійних спілок відбувалось саме в країнах Центральної та Східної Європи, де воно становило в середньому 36 %, зокрема, в Чехії — 50 %, Польщі — 45 %, Словаччині — 40 %, Угорщині — 38 % [44].

Не менш складна ситуація з профспілковим рухом і в Україні. Статтею 36 Конституції України вперше запроваджено таку норму: “Усі професійні спілки мають рівні права”. І сьогодні саме профспілки могли б стати основним фактором соціалізації працівників. Проте українські профспілки не мають достатнього авторитету в суспільстві, а їхні інтереси в парламенті майже не лобіюються, хоча реалізація політики профспілок через політичні партії має стійкі традиції і довела свою доцільність у демократичних державах.

Суперечка щодо ролі профспілок триває. Діапазон думок з цього приводу досить широкий: від повного заперечення їхньої ролі у майбутньому до ототожнення профспілок з політичними партіями та надання досить сильної політизації їхнім діям. Але у перехідний період, коли ринкові відносини нестійкі, а соціальна рівновага може бути легко порушена, професійні спілки є суттєвим важелем у переговорному процесі на найвищому рівні і вирішенні соціально-трудо-вих конфліктів на рівні підприємства.

Найбільша небезпека падіння престижу та ролі профспілок у будь-якій державі полягає в тому, що порушується баланс соціальних сил на користь підприємців і підвищується ризик виникнення суспільних потрясінь. Для попередження їх на підприємствах і в акціонерних компаніях повинні утворюватись представницькі органи найманих працівників. Втрата профспілками цієї найважливішої ланки трудових відносин ще більше усуне їх від активної політики на ринку праці. Адже необхідно враховувати і світовий досвід. Наприклад, у Канаді за останні двадцять років значно скоротилась кількість працівників і їхніх професійних організацій, що є наслідком автоматизації виробництва. А внесення до трудової угоди пункту про довічне наймання робітників, які відпрацювали на певному виробництві десять років, зводить нанівець найголовнішу функцію профспілок — захист права на працю.

Автоматизація виробництва — це ще один крок на шляху трансформації суспільства індустріального в суспільство інформаційне, де суб'єкт системи найманої праці стає власником нового виду капіталу — інтелектуального, який у виробничому процесі має вигляд поєднання фізичного та фінансового капіталу. Така ситуація змінює традиційний конфронтаційний характер відносин між капіталом і найманою працею.

У цьому зв'язку А. Тоффлер констатує утворення нової соціальної структури суспільства, в основі якої лежить залучення до інтелектуальних технологій і володіння інформацією. Такий прошарок населення, що має тенденцію до збільшення, він називає когнітаріатом, тобто незаможним прошарком, який володіє знаннями. За різними оцінками, кількість когнітаріату в розвинених країнах становить від 1/4 до 1/3 усіх зайнятих [45, 39]. Як результат, виникає протистояння між власниками інтелектуальними і власниками фізичного та грошового капіталу.

У цьому контексті політика суцільної приватизації, на думку багатьох науковців, суперечить новітнім тенденціям у розвитку економіки. Практика доводить, що масовий перехід підприємств від державної форми власності до приватної не сприяє промислового зростанню та збільшенню доходів до бюджету. Нова економіка відсуває проблему власності в її традиційному вимірі, а на перше місце виводить проблему ефективності управління матеріальними та інформаційними ресурсами. Як зазначає російський дослідник А. Вазгенов, “центр соціального напруження в трудових відносинах поступово переміщується на рівень підприємства” [46, 91].

Західна Європа пройшла довгий шлях у виробленні політики щодо співучасті найманих працівників у процесі управління підприємствами. На початку 70-х років були прийняті перші соціальні програми дій, потім вийшла “зелена книга” під назвою “Участь працівників у структурах компаній в європейському співтоваристві”.

У вересні 1994 р. Рада Міністрів соціальних справ Європейського Союзу прийняла директиву про створення європейської виробничої ради або відповідної процедури на підприємствах, які працюють на європейському рівні, з метою інформації працівників і консультацій з ними з питань, що мають життєво важливе значення. Іншими словами, політика співучасті працівників в управлінні транснаціональними корпораціями (ТНК) має міждержавний характер і гарантується відповідними правовими актами. В багатьох країнах

Центральної і Східної Європи вже діють транснаціональні компанії, що створює умови для репрезентування центральноєвропейських підприємств у європейських виробничих радах.

Отже, механізм участі найманих працівників в управлінні підприємствами поступово набирає обертів і є підстави вважати, що він стає повноцінним інститутом громадянського суспільства, чому сприяють зовнішні (виконання умов для вступу до Європейського Союзу) і внутрішні (необхідність зниження напруження у соціально-трудовах відносинах) фактори. Досвід з цього питання країн Центральної і Східної Європи, які раніше за Україну почали процеси трансформації, може бути надзвичайно корисним ще й тому, що в колишньому Радянському Союзі інститут самоуправління підприємств був на високому рівні. Діяльність рад трудових колективів була предметом дослідження не лише науковців з країн “соціалістичного табору”, а й багатьох підприємців з капіталістичних країн (Великобританія, Франція), які на відміну від вітчизняних капіталістів не боялися впроваджувати елементи цих рад у себе на виробництві. Тож участь найманих працівників в управлінні підприємствами є складним питанням, яке нині потребує розв’язання, що допоможе вирішити багато проблем соціально-трудового сектору.

Нарешті, важливою складовою соціального партнерства є мирні форми та методи вирішення трудових спорів і конфліктів без судового розгляду. У західних країнах розроблено ефективні процедури примирення суб’єктів спорів, методи посередництва і третейського розгляду, чітко розмежовуються законні та “дикі” страйки, а також юридична і матеріальна відповідальність сторін за участь в “індустріальних акціях”.

Механізм розв’язання соціально-трудовах конфліктів. В умовах планової економіки соціально-трудовах конфлікти мали назву винятково трудових і могли відбуватися лише між окремим працівником та адміністрацією підприємства. Отже, фактор “соціальності” з трудових відносин виключався повністю. До того ж не реалізовувався потенціал соціальних партнерів — працівників і роботодавців і держави як арбітра, оскільки за колишньої системи їхня роль була значно послаблена. Профспілки входили до структури держави або партійного апарату і не репрезентували інтересів робітників і службовців такою мірою і в такій формі, як повинні це робити у країнах з ринковою економікою. Частиною держави були і роботодавці; також не було досвіду досягнення партнерами, які уособлювали

відповідні суспільні інтереси, консенсусу та спільних дій на ринку праці. Слід зважати і на те, що держава була єдиним власником засобів виробництва та роботодавцем і не могла виконувати роль арбітра: адже фактично третя сторона соціального діалогу, а саме — підприємці, була відсутня.

З початком трансформаційних процесів, протягом 1990–1992 рр., у країнах Центральної і Східної Європи були прийняті закони, які регулюють колективні трудові спори. Традиційно закон може забезпечувати механізм вирішення суперечностей між сторонами через інститут посередництва або арбітраж, які допомагають сторонам врегулювати спор мирним шляхом. Позиція профспілок у цьому питанні ґрунтується на їхньому розумінні ними своєї представницької функції, загроза ефективності якої виникає у разі примусового виконання рішення арбітражу. Тому профспілки вважають, що механізми врегулювання спорів повинні здійснюватись на добровільній основі, тобто сторони схиляються до пропонованого рішення виключно добровільно.

У країнах Центральної і Східної Європи, за винятком Угорщини, закон передбачає посередництво третьої сторони або залучення до переговорів інстанції вищого рівня. В Угорщині кодекс законів про працю передбачає, що сторони самі мають здійснювати мирні процедури. Проте і в цій країні недавно було створено нову службу, що надає допомогу як третя нейтральна сторона у врегулюванні трудових спорів. Вважають, що доступність такої служби збільшить кількість учасників переговорного процесу, які звертатимуться до нейтральних посередників. Законодавствами всіх країн арбітраж або посередництво визнається останнім кроком перед страйком.

Право на страйк — основне право профспілок. Страйк є найсуттєвішим і водночас найрадикальнішим засобом у захисті прав профспілок та їхніх членів. Хоча конвенції МОП прямо не гарантують цього права, воно виходить з тих прав, що записані у Конвенціях № 87 і № 98.

У країнах Центральної і Східної Європи профспілкам або безпосередньо найманим працівникам гарантовано право на проведення страйків. Деякі законодавства обмежують причини, з яких можна оголошувати страйк. У більшості країн страйки заборонено з метою врегулювання індивідуальних трудових спорів, зокрема в Чехії та Словаччині, де право на страйк регулюється єдиним законом “Про

колективні переговори (зі змінами та доповненнями)”. У Румунії заборонено страйки солідарності, у Польщі їх тривалість обмежена половиною робочого дня. В Чеській Республіці та Словаччині профспілки можуть оголосити страйк лише у разі невдалих переговорів з роботодавцями з укладення колективного договору. В Болгарії працівники можуть вивішувати плакати протесту, розклеювати листівки або носити спеціальні значки, не припиняючи роботи.

З одного боку, усі законодавства вимагають, щоб профспілки спочатку виконали всі примирні процедури, передбачені законами про вирішення колективних трудових спорів. На думку профспілкової сторони, вимога провести голосування стосовно оголошення страйку (наприклад, у Польщі) є обмеженням права на страйк. У всіх країнах, за винятком Угорщини, профспілка повинна заздалегідь попередити роботодавця про початок страйку. Терміни повідомлення роботодавця — від 48 годин до початку страйку до двох тижнів. З іншого боку, в усіх згаданих країнах Центральної і Східної Європи законодавство захищає учасників законних страйків від переслідувань з боку роботодавців, і більшість законів прямо забороняють залучення штрейкбрехерів під час страйків.

Досить поширена думка, що на ринку праці захисту потребують лише наймані працівники та їхні представники — профспілки. Проте це суперечить ідеї рівноправного партнерства у системі наймана праця — капітал. Міжнародна організація праці регламентує діяльність і захищає права обох учасників переговорного процесу — роботодавців і найманих працівників. У цьому контексті лише Чехія та Словаччина, які гарантують проведення локауту підприємцями, узгодили своє законодавство з принципами діяльності МОП.

Соціальне партнерство не можна розглядати лише як засіб урегулювання трудових відносин через укладення колективних договорів та угод. Механізм і методи соціального партнерства можуть застосовуватись у будь-яких сферах, де перетинаються інтереси різних груп. Предметом соціального партнерства також можуть стати соціально-економічні консультації з широкого кола питань між різноманітними суб'єктами, включаючи державу. Суперечка й експерименти щодо ступеня втручання держави в економіку та соціальну сферу тривають багато десятиліть і нагадують коливання маятника, тому не дивно, що нині капіталістичні країни схиляються до посилення ролі держави в соціально-економічному секторі, а колиш-

ні соціалістичні, навпаки, всіляко обмежують її вплив. Цікавою є позиція французького журналу “Пуен”, наведена А. Силінім: “...без неї (держави. — *Авт.*) вільний ринок перетворюється на джунглі, а демократія — на безпорадну комедію” [47, 71]. Отже, встановлення “правил гри” у трудових відносинах, тим більше у перехідний період, значною мірою належить державі, а на вибір пасивних або активних заходів на ринку праці як пріоритетних почасти впливає не економічний, а суто ідеологічний фактор.

Вибір політики на ринку праці. Цей важливий аспект державного управління повинен враховувати не лише сьогоденні завдання поліпшення умов праці та життя працездатного населення і пенсіонерів, а й довгострокові плани забезпечення виробництва трудовими ресурсами, виконання яких можливе лише завдяки активним заходам у сфері трудових відносин.

Західні країни, які за часів розквіту держави добробуту витрачали величезні кошти на пасивні заходи допомоги (виплати у зв’язку з безробіттям, інвалідністю тощо), сьогодні вступили в період так званого самознищення солідарності [48, 95], що потребує кардинальної зміни прерогатив у соціально-трудої сфері. Вивчаючи досвід розвинених країн і зважаючи на умови сьогодення, а саме — трансформацію суспільства індустріального в суспільство інформаційне, ми зможемо подолати момент “навздогінної модернізації”, убезпечивши себе від нав’язливої мети спочатку “доганяти”, а потім уже “переганяти”.

Наслідком функціонування держави добробуту як механізму відшкодування втрати прибутків і здійснення різноманітних виплат стало поступове відчуження економіки від соціальної сфери. Наприклад, “у Франції 12–13 млн чоловік врятовано від бідності, оскільки вони отримують у рамках системи соціального забезпечення майже 180 млрд франків щорічно. Для забезпечення цих виплат потрібно постійно підвищувати обсяги відрахувань від заробітків працюючих, що призводить до скорочення їх обсягів. Цю тенденцію можна описати як спіраль протиприродної соціальної дефляції, коли дедалі більша кількість пасивних осіб утримується за рахунок скорочення кількості осіб активних” [49, 96]. Схожа ситуація виникла і в Нідерландах, де “в 1994 році матеріальну допомогу у зв’язку з інвалідністю отримували понад 1,2 млн чоловік (і ще 600 тис. — допомогу у зв’язку з безробіттям), що становило 17 % від усього економічно активного населення” [50].

Навіть у такій прагматичній країні, як США, ідеї велфєру міцно вкорінилися у масовій свідомості. На початку 90-х років 80 % бідних у США отримували допомогу протягом п'яти років, 65 % — протягом восьми років і більше. Тодішній президент США Б. Клінтон, продовжуючи політику Р. Рейгана та Дж. Буша (старшого), запропонував у реформах 1992–1994 рр. “покінчити з велфєром у тому вигляді, в якому ми його знаємо” [48, 145].

Сучасний соціально-економічний стан розвинених країн змусив їх стати на шлях докорінної трансформації держави добробуту, трансформації пасивних витрат у витрати активні, повернення від ідеї права на прибуток до ідеї права на працю.

Узагальнюючи визначення терміна “активна політика на ринку праці”, зазначимо, що вона, зокрема, передбачає заходи, спрямовані на підвищення шансів конкретної особи на працевлаштування через створення системи мотивацій. Пасивна політика, навпаки, наголошуючи на грошових трансфертах, знижує трудову мотивацію. Загалом активна політика на ринку праці включає такі заходи: послуги з працевлаштування, професійну підготовку та перепідготовку, безпосереднє створення робочих місць, підтримку підприємництва.

Початок процесу трансформації у сфері соціально-трудових відносин у країнах Центральної і Східної Європи характеризувався в основному пасивними заходами: реєстрацією безробітних і наявністю вакансій, а також виплатою матеріальної допомоги. Більшість країн, які постали перед проблемою безробіття, витрачали значні кошти на програми страхування у зв'язку з безробіттям. Це пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Насамперед безробіття на початку перехідного періоду стало результатом загальноекономічних потрясінь — розірвання економічних зв'язків, розпаду централізованої системи планування, зміни розцінок на експорт та імпорт, підвищення цін на енергоносії тощо. Порушений унаслідок цього ринок праці потребував підтримки з боку держави як щодо працівників, так і щодо цілих підприємств. Фактором суб'єктивного характеру було невміння більшості працівників орієнтуватися в нових економічних умовах. Адже робітникам і службовцям за колишньої системи не потрібно було турбуватися про влаштування на роботу. Вони не звикли мати справи ні з безробіттям, ні з постійними коливаннями та змінами у попиті на робочу силу, що характерно для країн з ринковою економікою. Вони не мали уявлення про різноманітні форми трудових відносин у нових умовах, та-

ких як робота за контрактом або неповний робочий день, а також поділ робочого місця між кількома працівниками. Проте немає сенсу критикувати цю систему абсолютно за все. Як зазначає Н. Барр: “Далеко не все в соціалістичних країнах було поганим. ...Традиційна система радянського типу була особливо позитивною тоді, коли йшлося про забезпечення права на працю промисловим робітникам, а також про надання населенню відносно великих грошових виплат, послуг з охорони здоров’я та освіти” [35, 166].

Отже, миттєвий перехід до активної політики на ринку праці країн Центральної і Східної Європи був фактично неможливий. Основний її інститут — служба зайнятості — не відповідав вимогам перехідного періоду. Першим недоліком було те, що до початку переходу на ринкові відносини служби зайнятості фінансувались недостатньо. За низького рівня безробіття або навіть його відсутності державні видатки в цьому напрямі були, звичайно, значно нижчими, ніж аналогічні видатки в західних країнах. До того ж служби зайнятості не мали необхідної кількості кваліфікованого персоналу. Активна політика на ринку праці починає здійснюватися в країнах Центральної і Східної Європи з середини 90-х років. Заходи служби зайнятості стосуються тих самих сфер, що й у країнах з розвиненою ринковою економікою, і подекуди це відбувається надто швидко та непродумано.

Працевлаштуванням і пов’язаними з ним послугами (консультування, профорієнтація, підбір вакансій) у більшості країн традиційно займались державні органи зайнятості. Проте останнім часом ця монополія береться під сумнів, особливо для країн з перехідною економікою. Це пояснюється тим, що, по-перше, державним службам зайнятості в країнах Центральної і Східної Європи важко відповідати вимогам ринку, а по-друге, приватні посередники мобільніші, збільшується їх кількість, а також роль на ринку праці.

Втім, у Західній Європі існує доволі жорстка регламентація діяльності приватних служб зайнятості (Бельгія, Франція, Норвегія), а в деяких країнах (Німеччина, Швеція, Іспанія) діяльність цих служб заборонена. Серед країн Центральної і Східної Європи лише Польща не має приватних агенцій з працевлаштування. Розгалужена система недержавних служб зайнятості є в Угорщині та Болгарії, де, наприклад, діє понад 70 організацій такого типу. Вони надають три види платних послуг: інформування про вакансії, посередництво при укладанні трудової угоди, відбір персоналу для роботодавців. Приватні бюро діють переважно у великих містах і обслуговують

висококваліфіковану робочу силу або працівників дефіцитних професій. Більшість працівників залишається поза їхньою увагою.

Функціонування державних і приватних служб зайнятості на нестійкому ринку праці має позитивні і негативні моменти. Домогтися переваги позитивних можна лише за допомогою регулятивних заходів, які охоплювали б обидва сектори, найважливіший з них — приведення національних законодавств у відповідність до міжнародних норм у сфері трудових відносин. Наприклад, Міжнародна організація праці дозволяє брати плату за послуги у працевлаштуванні лише з роботодавця. Це правило порушується найчастіше. Досить пригадати ситуацію в Україні: приватні агентства не лише беруть плату з роботодавця за працевлаштування, а й відраховують значний відсоток (до 40 %) з першої зарплати працівника.

Для того щоб агентства з працевлаштування та інших послуг на ринку праці забезпечували реалізацію заходів активної політики з максимальною економічною ефективністю, необхідно забезпечити попередню ланку в ланцюзі працевлаштування, а саме — систему підготовки та перепідготовки кадрів. Цей напрям політики на ринку кваліфікованої праці потребує сьогодні особливої уваги. Доцільно створити адекватну сучасним умовам систему перепідготовки кваліфікованої робочої сили у тісній інтеграції державних служб працевлаштування і самостійних приватних агенцій.

На жаль, у країнах Центральної і Східної Європи ще не склалась нова система перепідготовки. Розвиток її гальмують багато факторів — недостатня інформація про стан ринку праці, складність створення гнучких програм перепідготовки та відсутність досвіду в цій сфері, серйозні фінансові обмеження. В умовах посилення безробіття дорогі схеми перепідготовки виявляються малоефективними. Якщо в країнах Західної Європи щорічно проходить підготовку та перепідготовку близько 1 % робочої сили, то в країнах Центральної і Східної Європи цей показник значно нижчий: у Польщі він становить 0,1 %, у Румунії — 0,5 % робочої сили. У Чехії в програмах перепідготовки дорослих беруть участь 97 тис. чол., у Словаччині — 50 тис. чол., в Угорщині — 12 тис. чол. [51, 34–38].

Втім, ситуація змінюється: замість державної системи професійного навчання система перепідготовки нині спирається на подвійний фундамент — державні асигнування на допомогу у зв'язку з безробіттям і навчання на основі контрактів з державними та приватними агентствами. Проте програми, спрямовані на підвищення

міжпрофесійної мобільності, не можуть бути серед пріоритетних, особливо коли йдеться про людей сімейних і похилого віку, оскільки тут враховуються чинники, які обмежують мобільність безробітних. Мало того, такі програми у західних країнах, згідно з оцінками, не принесли великого успіху.

Наступним елементом активної політики на ринку праці є безпосереднє створення робочих місць, яке полягає у субсидіюванні виплати заробітної плати деяким категоріям працівників. Зарубіжні дослідники ставлять під сумнів ефективність такої практики, а Т. Ганслі зазначає, що “за останнє десятиріччя багато урядів погодилося з тим, що створення урядом робочих місць — процес марний та неефективний” [52, 93].

Однак у Чехії в рамках спеціального комплексу заходів з працевлаштування молодих спеціалістів державою створюються тимчасові робочі місця для випускників середніх і вищих навчальних закладів, які становлять найбільшу групу безробітної молоді. Роботодавцям, які створюють робочі місця для молоді, надаються податкові пільги.

Що ж стосується формування структур малого та середнього бізнесу, то важко переоцінити його роль у перехідний період. Фахівці вважають, що розвиток малого підприємництва допомагає зняти гостроту проблеми працевлаштування серед науково-технічної інтелігенції, а також кваліфікованих робітників, які, отримавши можливість займатися бізнесом, рятуються від безробіття. Крім того, масовий перехід кваліфікованої робочої сили у мале підприємництво дає можливість уникнути криміналізації цієї сфери.

Багатодисциплінарна група МОП по Центральній та Східній Європі розробила кілька проектів регіональних перетворень і реструктуризації політики зайнятості в країнах регіону. Відомо багато позитивних прикладів реалізації програм створення робочих місць. Перша з них була здійснена у колишній Чехословаччині в період основних структурних перетворень 1991–1992 рр. Безробітним була надана можливість одержати певну фінансову підтримку з тим, щоб вони відкрили власну справу. Роботодавці також отримали субсидії на створення нових робочих місць.

Особливості Чеської Республіки — щорічна розробка державних програм підтримки малого та середнього бізнесу (у 1995 р., наприклад, здійснювалось 10 таких програм) [51, 34–38]. Дедалі більшого значення при цьому надається програмам, розрахованим на високий

рівень кваліфікації підприємців-початківців. Останнім часом до підтримки кваліфікованих підприємницьких проектів підключились і приватні банки.

Досвід Чехії у розвитку малого підприємництва цікавий тим, що систему малого бізнесу тут було створено у відносно короткий термін і практично з нуля за умов сильної державної підтримки (держава визначає правила гри, напрями та пріоритети розвитку малого підприємництва, надає матеріальну підтримку у вигляді кредитів і пільгового оподаткування). Чеські фахівці вважають, що малі та середні підприємства здатні охопити приблизно половину потенційного безробіття.

Мале підприємництво почало розвиватись в Угорщині на основі так званого вторинного господарства, куди входила наукова та науково-технічна інтелігенція ще у 70-х роках. Цей процес посилювався наприкінці 80-х — на початку 90-х років. За даними представника Угорської федерації економічних організацій П. Райчені, “за період 1987–1993 рр. кількість малих та середніх підприємств Угорщини збільшилася майже вдвічі. Приватний сектор країни мав значні темпи розвитку завдяки створенню нових підприємств і масовій приватизації. ...Сьогодні кількість угорських МСП перевищує 800000, понад 96 % з них є мікрокомпаніями з чисельністю працівників менше 25, що створюють 66–67 % робочих місць і забезпечують 47–52 % ВВП. Понад 2/3 цих підприємств зайнято в роздрібній торгівлі та сфері послуг” [53, 13].

У Польщі у фінансуванні малого та середнього бізнесу важливу роль відіграють донорські організації. Для стимулювання і підтримки малого приватного сектору в країні створений спеціальний фонд, який керує двома програмами розвитку малого бізнесу: програмою розвитку приватного сектору та програмою підтримки малих і середніх підприємств. Бажаючим почати свою справу надається грошова позика в розмірі двадцятикратної середньої заробітної плати з терміном погашення до чотирьох років.

Досвід розробки та впровадження програм підтримки самостійної зайнятості може бути широко використаний у європейських країнах з економікою, яка реформується. Але, як доводить практика, попри сприятливі умови, передбачені для учасників таких програм, вони не розглядаються як пріоритетний спосіб вирішення проблеми зайнятості. Частка безробітних, залучених у програми підтримки самостійної зайнятості, нижча, ніж у країнах Заходу [54, 27].

Відкрити свою справу, стати підприємцем здатен не кожний; “ген підприємництва”, за оцінками, є лише в десятій частини населення, про що красномовно свідчить досвід Румунії.

У 1997 р. в Румунії виникло багато депресивних районів, де частка безробітних сягала 15–20 % економічно активного населення [55, 43]. До них належать насамперед райони вугільної промисловості, де на вимогу МВФ було звільнено майже 170 тис. гірників. Звільненим працівникам уряд виплатив по 12–20 середньомісячних зарплат залежно від трудового стажу, розраховуючи, що гірники вкладуть ці гроші у власну справу. Проте компенсації були витрачені на нагальні потреби, а гірники знов потрапили до лав безробітних.

Перед впровадженням кожного елементу активної політики на ринку праці потрібно враховувати стан економіки конкретної країни, її соціальний розвиток та історичні традиції. Виробити правильний напрям і механізми впровадження допоможе політика соціального партнерства, яка сприяє суспільній злагоді, вирішенню соціально-трудовак конфліктів у найбезпечніший спосіб і довела свою ефективність багатьма прикладами мирного співіснування роботодавців і найманих працівників у розвинених країнах. Поняття мирного співіснування слід розуміти як відсутність “війни всіх проти всіх”, як розуміння прагнень підприємців найманими працівниками та побажань працівників підприємцями. Це “розуміння” неможливо впровадити законодавчо, але і без відповідного нормативного оформлення трудових відносин, створення цивілізованої податкової системи ефективно співробітництво між працею та власністю нерезальне.

Ситуація на ринку праці є індикатором загального стану суспільства. Саме це й пояснює першочергову увагу до неї у разі реформування всієї політичної системи. Соціальна держава, громадянське суспільство не можуть існувати без налагодженої системи трудових відносин, яка хоча і не може бути досконалою через різні цілі її суб’єктів, проте повинна забезпечити такий рівень відносин між працею та капіталом, який би максимально відповідав інтересам підприємців і працівників і був гармонійною складовою суспільної системи. Політика соціального партнерства здатна виконати ці умови, зберігаючи рівновагу між політикою жорсткого державного регулювання економіки та почасти “дикими” законами вільного ринку, який є одним з найважливіших чинників політичної стабільності у суспільстві.

5.4. Україна — держави Центральної і Східної Європи: тенденції формування інститутів громадянського суспільства

Попередні зауваження. Кінець II тисячоліття знаменний формуванням нових політичних інститутів і процесів. Суттєвим чинником їх трансформації є громадянське суспільство. В Україні, державах Центральної і Східної Європи воно ініціювало появу нового геополітичного мислення, виникнення геополітичних прогнозів щодо майбутнього, офіційне визнання геополітики як науки. Саме громадянське суспільство сприяло розвитку думки про те, що геополітика важлива не тільки для президентів, народних депутатів, а й для кожної людини як члена сучасного суспільства. У країнах із стабільними демократичними політичними режимами, в яких громадянське суспільство є фундатором назрілих змін у державному розвитку, відбувається процес формування вільних громадян із властивим їм почуттям гідності, а також творче впровадження новітніх технологій у духовній, соціальній та економічній сферах. Ці громадяни, у свою чергу, впливаючи на зміни в соціально-класовій структурі суспільства, поступово формують критерії сприйняття та розвитку нових геополітичних реалій. Справедливо зазначено, що “лише політична культура у поєднанні з інтелектом здатна подолати міфологічний хаос у суспільстві та виявити стратегічний ресурс розвитку” [56, 9]. Отже, одна з тенденцій, виявлена в процесі дослідження генезису громадянського суспільства, полягає у сприянні формуванню політичних інститутів і процесів, геополітичного мислення європейців, відродженню геополітики [57; 58; 59; 60, 170–190; 61, 22–31; 62, 79–80; 63, 200–217].

Геополітичний аспект формування інститутів громадянського суспільства. Геополітика — це певна галузь знань на стику географії й політології, а також спроба осмислити глибокі духовні чинники людської історії виходячи з реального стану речей. Підвищений інтерес до неї в постсоціалістичному світі порушує сталі традиції. Наприкінці XX ст. геополітика починає брати до уваги духовний і людський фактор, отже, потребує більших зусиль громадянського суспільства для побудови взаємозалежного світу. Від того, в якому

руслі розвиватиметься ця наука в країнах Центральної і Східної Європи, залежить їх подальша доля.

Почавши перетворення в 1989–1991 рр., уже нині держави цього регіону демонструють принципово відмінні результати. Так, Польща, Угорщина, Словенія, Чехія, Словаччина, Румунія успішно формують правові, демократичні держави з розвиненими ринковими відносинами, порівняно високим життєвим рівнем. Уже в 1994 р. приріст ВВП у цих країнах становив від 2,6 до 5,5 % [64].

Україна переживає глибоку кризу. Намагаючись вийти з неї, вона звертається до досвіду лідерів, прагне стати з ними в один ряд. Однак перші не можуть чекати других, а другі не в змозі наздогнати перших. На цьому ґрунті між державами виникають суперечності, відмінності, які можна подолати, зокрема, за допомогою геополітики як одного із суттєвих чинників сучасності. Водночас геополітичний чинник сприяє подальшій інституціоналізації громадянського суспільства, формуванню нових принципів, правил гри. Наслідком обопільних зусиль держави і громадянського суспільства стала трансформація європейської інтеграції в загальноєвропейський процес, до якого після проголошення незалежності приєдналася і Україна. Наша держава також становить певний інтерес для країн Західної Європи, що зумовлено її геополітичним становищем та економічними інтересами.

Проте для України і багатьох інших східноєвропейських країн європейська інтеграція доволі проблематична. Цей висновок неважко зробити, порівнявши динаміку збільшення валового внутрішнього продукту у розрахунку на душу населення в Європейському Союзі та деяких східноєвропейських країнах за період 1990–1997 рр. Тоді як у ЄС цей показник збільшився з 17,2 до 18,7 тис. дол., у східноєвропейських країнах він скоротився: в Україні — з 4,2 до 2,1, Росії — з 6,7 до 4,0, у Білорусі — з 6,2 до 4,0 тис. дол. на одну людину. Ще більшої шкоди завдала цим країнам фінансова криза 1998 р. [59, 392–393].

Долаючи економічні та соціальні перешкоди, Україна, держави Центральної та Східної Європи впевнено входять у політико-правовий простір Ради Європи. Однією з передумов цього процесу є утвердження в цих країнах основ громадянського суспільства. Становлення такого інституту можна розглядати як невпинний процес удосконалення громадянина, суспільства, влади, політики, права, що охоплює всі без винятку сфери життєдіяльності. Народи, які досягли

помітних результатів на цьому шляху, продовжують його послідовну модернізацію. Громадянське суспільство в Чехії, Угорщині, Словенії, Польщі дедалі активніше ініціює необхідні зміни в державі, віддаючи пріоритет свободі, правам людини. І європейці більше зосереджуються на власній відповідальності за свій добробут.

Здобувши свободу як джерело громадянського суспільства, люди, прагнучи розв'язати існуючі проблеми за власним бажанням, згуртовуються для побудови основ життя за класичними ідеалами справедливості, миру, гармонії та співпраці. “В результаті увага сягає поза політику й економіку і стосується людей, які не є просто аморфними масами або інструментами виробництва, а інформованими і відповідальними людськими солідарностями, кожна з яких діє у своїй сфері. Це реальність, що називається громадянським суспільством, або громадянською культурою, і постає як нова делікатна реальність, що обіцяє бути характерною для постмодерного, чутливішого III тисячоліття” [65, 10].

У царині цієї “нової делікатної реальності” та завдяки їй розв'язується безліч нагальних проблем. Тому дослідження громадянського суспільства, механізму його взаємодії з політичним суспільством становить значний інтерес для науковців.

Лише кілька років тому вітчизняні науковці почали використовувати поняття “громадянське суспільство” не тільки як одне з ключових у сучасному суспільствознавстві, а й таке, що відображає складну та малодосліджену сферу людського буття. І з кожним роком наука підходить усе ближче до розуміння витоків і сутності громадянського суспільства, сприяючи цим практичній реалізації його потенціалу. І якщо уявлення про громадянське суспільство як відкрите суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, культурних і моральних відносин, що разом з державою створює розвинений правовий простір для забезпечення всебічного розвитку людини, стало надбанням наукової літератури, то питання дослідження тенденцій формування такого суспільства потребують більшої уваги. Це однаковою мірою стосується України та її найближчих сусідів по Європі, бо всі вони формують або намагаються сформувати і правову державу, і громадянське суспільство як рівноправного партнера з чітко виписаними приватними інтересами. Сучасні політологи вбачають у розвиненій системі відносин суспільства і держави гарантію того, що суспільство, нарешті, має шанс стати громадянським, а держава — правовою.

Своєрідну точку зору на досліджуваний інститут виклав американський науковець М. Кеннеді. Вона полягає в спробі принаймні теоретично примирити націоналізм і громадянське суспільство. Одним з перших кроків до такого примирення, на його думку, є узгоджений розвиток усіх теоретичних концепцій, що дало б змогу виявити потенційні розбіжності.

М. Кеннеді виробив три набори ідей і запропонував їх практичний синтез з деякими своїми міркуваннями щодо України.

Перша ідея стосується власне громадянського суспільства, яке є “...сферою соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого (особливо родини), різноманітних об’єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Громадянське суспільство означає також цінності, відмінні і від націоналістичних, і від соціалістичних. Більше, ніж це роблять націоналізм чи соціалізм, воно — принаймні деякі його форми — цінує плюралізм, самообмеження і самомислення” [66, 80]. У визнанні громадянського суспільства велике значення мала його відносна автономія від держави. Громадянське суспільство — це мрія деяких інтелектуалів і активістів, спрямована на розширення його впливу. М. Кеннеді вважає, що всеосяжний проект громадянського суспільства був особливо успішний у Польщі та Угорщині. На його думку, “більше “припасування” потрібне, коли ідею громадянського суспільства пов’язують з приватним підприємством і робітничими та націоналістичними рухами, особливо після краху комуністичного тоталітарного режиму” [66, 80].

Щодо другої своєї ідеї — “неминучості націоналізму”, М. Кеннеді зазначає, що під націоналізмом він має на увазі “...будь-який дискурс, що ставить долю колективу, який називають нацією, на вершину піраміди святощів. Це визначення охоплює інтегральний, романтичний, конституційний і культурний націоналізм” [66, 81]. На його думку, націоналізм неминучий з багатьох причин, але основна полягає в тому, що “...націоналізм видається “насиченим” культурою і внутрішньо придатнішим для розвитку в посткомуністичних суспільствах моралі й поняття “священного”, ніж будь-який дискурс громадянського суспільства”. І аргументує свою переконаність: “Навіть коли націоналізм розчиняється в “національних інтересах”, за раціоналізацією зростання державної влади лежить культурне наповнення. Натомість громадянське суспільство, славлячи права людини та владу закону й закликаючи до універсальності моралі, не знаходить сильного відгуку в людському досвіді. Воно не має складної

історії чи священної міфології, що виправдала б його моральну перевагу, а націоналізм має” [66, 81].

Висловлюючи побоювання, що ідеологія громадянського суспільства буде ослаблена, якщо не приєднатися до “якогось” виду націоналізму, автор все-таки вважає, що в Україні є добрі шанси, щоб “...наповнити націотворення етносом громадянського суспільства” [66, 82]. Шлях до цього пролягає через “...грунтовне історичне дослідження моральної відповідальності в докомуністичному і комуністичному минулому” [66, 83]. Саме моральному піднесенню нації вчений відводить чільне місце в історичній спадщині та громадянському суспільстві, у цьому і полягає його третя ідея.

Втім, очевидно, що створення громадянського суспільства не може бути лише результатом зміни етичної атмосфери в суспільстві. Процес цей надто багатомірний.

На цей бік справи справедливо звернули увагу видатні німецькі дослідники Х. Годмер і Р. Козеллек. Вони вважають, що будь-яке політичне поняття, зокрема і “громадянське суспільство”, потрібно перевести в сучасну лексичну систему і тлумачити через розкриття його первісного соціального змісту в контексті тенденцій тієї епохи, коли воно виникло. На прикладі суспільного руху в Пруссії між реформою і революцією Р. Козеллек показав, що навіть у ліберальній своїй частині цей рух був неоднорідним, унаслідок чого неоднозначно трактували шляхи побудови громадянського суспільства, необхідні для цього перетворення, а також застосовувані засоби.

Теоретичні засади громадянського суспільства формувалися поступово. У ліберальних теоріях XIX ст. певне місце відводилося розв’язанню проблеми співвідношення громадянського суспільства і правової держави. Наприклад, відомий німецький вчений Е. Хубер розумів громадянське суспільство як суспільний рух і порядок у європейських народів XIX ст., яким властиві чотири основні риси. По-перше, звільнення індивіда від станових і державних обмежень, прорив до автономної особистості, тобто до самостійного самовизначення у своїй незалежній сфері діяльності, особливо в економіці і культурі. По-друге, саморегулювання економічного і культурного творчого процесу, вільна гра сил, а також досягнення максимальних економічних і культурних досягнень в умовах вільної конкуренції. По-третє, перехід влади від старих привілейованих станів, особливо земельного дворянства, до нової правлячої верстви, яка зорієнтована на створення суспільства (мається на увазі громадянського) і на

промислову власність. По-четверте, встановлення пріоритету громадської думки, яка шляхом вільного поширення інформації, публічних дискусій, критики починає дедалі більше впливати на зміну соціальних порядків, особливо стосовно підвищення мобільності всередині правлячої верстви [67, 310].

Поза сумнівом, наприкінці XVIII ст. Німеччина була свідком триумфу ідеалів просвітництва й раціональної думки, хоча, очевидно, Е. Хубер дещо ідеалізував земський кодекс, який був не так основою громадянського суспільства, як пам'яткою освіченому абсолютизму, який ставив “загальне благо” значно вище ліберальних прав індивіда. Проте цей погляд не домінує у сучасній науці. Внаслідок прийняття земського кодексу, зазначає Р. Козеллек, традиційна єдність держави і суспільства розкололася: з одного боку, держава виявилася в ній як певна сила і поняття, з іншого — суспільство трансформувалося у напрямі від старої станової організації до нової, з так званими державними станами, що було етапом на шляху генералізації роздроблених архаїчних феодальних структур у громадянське суспільство.

Отже, станова система у певний спосіб гарантувала від повного одержавлення суспільства, витіснення бюрократією всіх форм соціального контролю. Надалі шляхи суспільства і держави щораз більше розходяться: суспільство еволюціонує в напрямі буржуазної організації й індивідуалізму, а держава залишається вірною ідеям національної і державної єдності.

Основним чинником становлення громадянського суспільства в Німеччині та інших країнах Центральної і Східної Європи в XIX ст. була монархічна влада. На відміну від Франції процес соціальної емансипації і поступового формування громадянського суспільства відбувався тут не завдяки революції, а внаслідок реформ, які здійснювала монархічна влада за підтримки ліберальних елементів суспільства. “Те, що там мало своїм відправним пунктом проголошення основних прав і їхнє здійснення, — підкреслював Е. Бьокенфюрде услід за німецькими лібералами XIX ст., — тут, хоч також не без тиску, здійснювалось переважно урядом, тобто через реформи зверху” [68, 20].

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. європейські радикальні мислителі З. Захарієв, Дж. Кін, М. Крізан, Д. Плевнюк запровадили в науковий вжиток поняття “соціалістичне громадянське суспільство”. У другій половині 80-х років вони дійшли висновку,

що в разі відсутності суттєвої реконструкції теорії і практики соціалізму він не знайде свого місця у ХХІ ст. в умовах нового витка технологічної революції і переходу світової цивілізації на новий ступінь розвитку. Досягти оптимального стану суспільства можна лише за умови демократизації всіх державних і соціальних структур. “У центрі такого суспільства має бути людина, яка бере активну участь в управлінні державою, тобто повноправний громадянин суспільства” [69, 7–8].

Угорський політолог А. Аг вважає, що виокремлення із суспільства політичної держави і протиставлення її цьому суспільству внаслідок монополії на владу не сприяло створенню у Східній Європі організованого громадянського суспільства як відносно автономної системи інститутів. А соціалістичні перетворення з їхньою надмірною зарегульованістю також затримали появу справжнього громадянського суспільства, бо держава заволоділа всім суспільством і не дала можливості розвиватись самоврядуванню; тому певна частина суспільства виступила за перетворення [70, 43–44].

Прихильники “соціалістичного громадянського суспільства” вважають його оптимальним суспільством, яке відповідає новому рівню прогресу. Це суспільство ґрунтується на принципах демократії, плюралізму і відкидає будь-які форми тоталітарного режиму. Тому вони пропонують не зводити цю проблему лише до відносин між основними класами однієї формації, а розглядати громадянське суспільство як загальнолюдську цінність. Це проблема демократизації суспільства, співвідношення свободи і підпорядкування особистості суспільству, становлення нового типу свободи.

Щоб бути солідарними, різні соціальні верстви мають виробити певні правила спілкування. Єдність їх сприяє вдосконаленню політики і громадянського суспільства та реалізації суспільного блага. Саме ж суспільство існує лише для своїх членів. Значним досягненням європейських громадянських суспільств стало те, що держава існує для людей, а не навпаки. Аналогічна конституційна норма є вже і в Україні, хоча її практична реалізація є проблематичною найближчим часом і громадянське суспільство має значно зміцнитися, аби вимагати від держави виконання її функцій відповідно до такої норми.

З цією метою громадянське суспільство має перебрати на себе функції, не властиві державі як політичному інституту. А оскільки воно представляє різнопланові спільноти, то управління в них повинне здійснюватись збірним способом. Інакше кажучи, починатися

з первинної групи або сім'ї (стосується їх спільного блага) і рухатися до загальніших проблем або цілей більших груп, які розглядають їх кількісно (район, місто, нація тощо) і якісно (освіта, здоров'я, релігія тощо) відповідно до ієрархії цінностей цих груп [65, 13]. Таке взаємне доповнювання суспільства сприятиме зміцненню держави.

Значного прогресу в дослідженні громадянського суспільства досягли А. Арато і Дж. Коен. У спільній праці "Громадянське суспільство і політична теорія" (1992 р.) вони визнали, що громадянське суспільство як ключове поняття виникло всередині авторитарних систем, коли демократичні сили намагалися зрозуміти самих себе. "Це поняття, як і колись, залишається важливим гвинтиком з огляду на нове тлумачення проблем демократичного перехідного періоду" [71, 3]. Саме з перехідним періодом ці науковці пов'язують "відродження громадянського суспільства", і з цим важко не погодися. Відхід від авторитаризму, на їхню думку, починається з "лібералізації", тобто з відновлення індивідуальних і групових прав та їх розширення. Під час лібералізації авторитарних держав відбувається активізація груп інтелігенції, середнього класу, організацій із захисту прав людини, професійних об'єднань, промислових працівників тощо. "Відроджене громадянське суспільство виявляється як "привселюдне" відкрите суспільство" [71, 4].

Польський політолог А. Боднар висунув гіпотезу, яка розкриває роль приватної власності у процесі становлення громадянського суспільства в країнах Східної Європи. Він звернув увагу на домінуючу роль групової приватної власності у громадському житті Заходу і констатував, що деєтатизація суспільної власності при соціалізмі сприятиме розв'язанню багатьох проблем, зумовлюватиме суб'єктивність громадянського суспільства, його необхідну активність і достатній рівень інноваційності. Формуючи громадянське суспільство, варто спиратися на традиції народу, які мають глибоке історичне коріння [72, 59–61]. Саме про це йдеться і в багатьох дослідженнях сучасних науковців і політиків [73; 74, 29–34; 75, 15–18; 76, 49–53; 77; 78, 20–24].

На формуванні нових і підвищенні активності вже існуючих інститутів громадянського суспільства, визначенні його сутності в умовах сучасної України позначився процес розробки і прийняття нової Конституції. Так, В. Селіванов зазначає, що "громадянське суспільство не є простим додатком економічної або політичної системи, зокрема держави, а виступає ареною діяльності різноманітних

соціальних структур, кожна з яких намагається захищати загальні, корінні інтереси певного соціального угруповання” [79, 18]. В. Геєць зауважує, що громадянське суспільство “являє собою гармонізований устрій існування людини та держави” [80, 4]. Однак, фундаментальні розробки з питань функціонування та тенденцій розвитку громадянського суспільства у вітчизняній політичній науці тільки починаються. З цього приводу сучасний угорський вчений К. Кумар висловив слушне зауваження: “Західних учених, мабуть, більше надихає ренесанс цього поняття, ніж їхніх східноєвропейських колег”. Однак, продовжив він, “для Східної Європи ідея громадянського суспільства може стати антитезою, альтернативою партійній державі” [81, 17].

Необхідність побудови громадянського суспільства в сучасній Україні зумовлена потребою суттєво змінити відносини між особою, суспільством і державою. Отже, створення незалежної держави і формування громадянського суспільства як передумови побудови соціальної, демократичної, правової держави — є певною закономірністю політичного процесу в сучасній Україні. Свого часу С. Франк зафіксував схожі закономірності, досліджуючи сучасні йому суспільства і держави: “З одного боку, суспільство створюється навмисно-планомірно, а з іншого боку, формується й виростає саме по собі. Воно, з одного боку, є примусовою організацією, а з іншого — стихійною, мимовільною взаємодією окремих індивідів і частин суспільства. Ці дві основи — планомірність і спонтанність знаходять своє відображення у двох формах суспільного життя: в державі і в громадянському суспільстві” [82, 291–292].

Громадянське суспільство в Україні в перші роки незалежності пережило свій злет. У країні виникали сотні асоціацій, об’єднань, громадських організацій. Поступово формувалися й інші елементи громадянського суспільства: ринкова економіка, незалежні засоби масової інформації, інші добровільні організації. Стимулюючим чинником їх формування стала офіційна політика.

Яким же є громадянське суспільство сьогодні? Його розвиненість визначається насамперед здатністю до самоорганізації в економічній, соціальній та духовній сферах, що викликає відповідні зміни в політичному середовищі та сприяє реалізації геополітичних інтересів країни. Зокрема, в економічній сфері — це приватні та орендні колективи, підприємства, кооперативи, різні асоціації, корпорації; у соціальній — сім’я, громадські організації, органи само-

врядування, громадська думка, практика розв'язання соціальних конфліктів цивілізованим шляхом; у духовній — вільне висловлювання думок, самостійність творчих і наукових об'єднань тощо.

Завдяки діяльності малого приватного бізнесу, створенню нових фондів і асоціацій, впливових громадських організацій Україна пізнає Європу, а Європа — її, оскільки вона для багатьох європейських структур і досі залишається невідомим геополітичним простором. В Україні зареєстровано 300 тис. малих підприємств, з яких реально працюють близько 60–70 тис. Для порівняння: у Польщі зареєстровано понад 2,8 млн і працюють понад 2,5 млн підприємств [83, 41]. Саме малий бізнес є основою розвитку середнього класу. Натомість в Україні його кількість скорочується, що спричинене бурхливим розвитком бюрократичної системи, представники якої самі прагнуть займатися бізнесом.

У країні робляться спроби створити повноцінні ринкові механізми в аграрному секторі економіки. Надії покладаються на приватний сектор, майже 7 млн селян стали власниками землі. Але формування нових земельних відносин на селі відбувається повільно. Ця реальність негативно відрізняє нашу країну від країн-лідерів у Європі.

У доповіді на міжнародній науково-практичній конференції “Трансформаційні перетворення країн Східної Європи: досвід реформування економік регіону”, що відбулася 13–14 квітня 2000 р. у Мінську, директор Інституту трансформації суспільства (Україна) О. Соскін, характеризуючи розвиток України, навів такий позитивний факт: “Почали виникати приватні підприємства: на сьогодні приватним бізнесом охоплені 80–100 % підприємств легкої і харчової промисловості, торгівлі, з виробництва будматеріалів, з переробки сільськогосподарської продукції. Відносно ліберальний закон стосовно зовнішньоекономічної діяльності надавав право всім суб'єктам господарювання виходити на зовнішній ринок... що сприяло припливу іноземних інвестицій” [83, 33–34].

Через безробіття, простоювання багатьох державних підприємств, низьку заробітну плату значною є зайнятість населення у неформальному секторі економіки (офіційно не зареєстровані види робіт, що не належать до нелегальної кримінальної діяльності). Виробництво товарів і послуг у цьому секторі допомагає населенню адаптуватися до економічних умов, що склалися, і не розраховувати на сторонню допомогу, зокрема державну.

За даними дослідження фонду “Інтелектуальна перспектива” в рамках програми *Freedom House* “Партнерство за реформи в Україні”, в неформальному секторі економіки працює 45 % респондентів, 46 % опитаних, які мають основне місце роботи в державному або приватному секторі, одночасно зайняті і в неформальному секторі економіки [84, 153]. Отже, приватна ініціатива населення потроху сприяє залученню неформального сектору до розв’язання таких важливих соціальних проблем, як малозабезпеченість, демографічна криза тощо.

Важливим інститутом громадянського суспільства була і залишається сім’я. В умовах демографічної кризи вона є основною ланкою виживання людей. За статистикою, в Україні на 1000 чол. населення в 1985 р. припадало 15,0 народжень дітей, у 1990 р. — 12,7, у 1998 р. — 8,8, а в 1999 — 7,8 [85]. Небезпечною є тенденція із зволіканням з одруженням і народженням дітей у молодих сім’ях. Майже кожна четверта сім’я не має жодної дитини, 50,7 % — мають лише одну дитину. Понад 37 % сімей бездітні навіть після п’яти років перебування у шлюбі [85].

Криза традиційних інститутів громадянського суспільства в соціальній сфері — сім’ї, школи — сприяє підвищенню популярності церкви, новітніх і нетрадиційних релігійних течій, що є одним із чинників об’єднання Сходу і Заходу. Втім, це є слушним приводом для вивчення світового досвіду ставлення до феномену новітніх релігійних течій тощо [86; 20–23; 87, 47–48; 88, 2–10; 89, 48–51].

Отже, формування інститутів громадянського суспільства в Україні, інших державах Центральної і Східної Європи має чітко визначений геополітичний аспект. Саме він дає можливість не політичній сфері різних країн, пов’язаних географічно і політично, зрозуміти й усвідомити необхідність зміцнення для подолання бюрократичного за-силля і збереження взаємозалежного світу.

Спільні та відмінні ознаки громадянських суспільств. Епоха після закінчення Другої світової війни ознаменувалася стрімким розвитком громадянських суспільств у Центральній Європі, тяжінням Східної Європи до формування відкритих суспільств з урахуванням західної моделі. При цьому найвагоміших результатів було досягнуто насамперед у державах Центральної Європи. Такий результат природний, оскільки основні свободи і демократії були втілені на Заході у XVII–XIX ст. Громадянські суспільства стали продуктом унікального проекту поєднання індивідуалізму особистості з найріз-

номанітнішими формами солідарності та взаємодопомоги. Вони сприяли утвердженню ринкової інфраструктури і стійкості демократичних інститутів, норм і принципів у своїх державах. І це є ще однією важливою тенденцією, спільною ознакою громадянських суспільств.

Проте всі без перебільшення суспільства водночас породжували своїх власних “ворогів”, які в тих або інших державах поставали в різних іпостасях. Детальніше цей феномен дослідив К. Поппер у праці “Відкрите суспільство та його вороги”, багато сучасних дослідників продовжують дослідження в цьому напрямі [90; 3–10; 91, 85–98; 92, 34–38; 93, 45–51; 94, 3–18; 95, 428–443].

В Україні виразно виявляється тенденція розбудовувати громадянське суспільство з урахуванням двох чинників: світового досвіду і національних традицій.

Важливо, що громадянське суспільство виступає як підсистема соціальної сфери сучасного життя, в якій наявні певні добровільні інститути, асоціації, а також домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності.

Специфіку громадянського суспільства визначає виконання ним таких функцій:

- приватноорганізованого громадянського механізму для вирішення суспільних справ;
- природної противаги владним структурам, чиновникам; протидії можливим спробам узурпації влади;
- важливого засобу соціалізації, що сприяє якнайкращому входженню індивіда в соціум, зменшує відчуженість і спрямовує на активне виконання суспільно корисних справ;
- сприятливого суспільного середовища, в якому поширюється адекватна громадянська політична культура і через неї — незворотність демократичних перетворень у державі.

Вивчаючи шляхи та особливості розвитку громадянського суспільства у центрально-східноєвропейському регіоні, можна дійти певних висновків: його формування в країнах Центральної та Східної Європи починалося зі сфери освіти і культури; цей тип громадянського суспільства, “суспільства-культури”, формувався незалежно від держави.

В Україні цей період “суспільства-культури” тривав, на думку А. Колодій, протягом кількох століть — від шкіл при Ставропігійських монастирях до “Громад” останньої третини ХІХ ст. і, мабуть,

до Товариства української мови ім. Шевченка, створеного у 1988 р. [96, 34].

На особливості цього шляху впливають, як вважають дослідники Львівської школи, два основні чинники. По-перше, специфіка виникнення інститутів громадянського суспільства в умовах на-вздогінної моделі розвитку, коли визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу відіграє духовно-інтелектуальна еліта — інтелігенція, що прагне долучити свій народ до здобутків світової цивілізації, звертаючись для цього до витоків національної мови і культури. По-друге, особливості формування внутрішніх суспільних зв'язків, “політизації” та руху до державності етнічної нації, що розвивається в умовах залежності. Цей аспект єднає Україну з державами Центральної та Східної Європи. З одного боку, громадянське суспільство і нація класичного західного зразка тут не могли сформуватися через відсталість та інакшу, ніж у Західній Європі, історичну традицію; з іншого боку — відокремлене від держави суспільство повинно було розвиватися, бо цього потребував рівень зрілості етносу.

Швидкий крах тоталітарних режимів був зумовлений, зокрема, й тим, що в більшості країн Центральної і Східної Європи збереглися залишки колишнього громадянського суспільства, високий авторитет мали творчі спілки діячів культури і науки, існувала широка мережа неформальних громадських об'єднань. Наймогутніша громадська опозиція склалася в Польщі та Угорщині. Громадяни усвідомлювали загальне відставання від країн Заходу в багатьох сферах. Громадський рух до змін на краще в Чехословаччині, Угорщині, Польщі, Югославії, Болгарії, Румунії, Албанії та інших країнах сприяв зміні суспільного устрою.

Водночас громадянське суспільство в Угорщині, Польщі певною мірою забезпечило соціальну злагоду, “дало можливість його політичним інституціям та механізмам запобігти виникненню соціального напруження і конструктивно розв'язати суспільно-політичні суперечності” [97, 16].

Серйозні проблеми у формуванні громадянського суспільства останнім часом виникають у Польщі, яка близька до України за своїми географічними, історичними, геополітичними характеристиками. Особливості її розвитку, характерні для всього центральноєвропейського регіону, визначає той факт, що блага і досягнення сучасного цивілізованого світу стають доступними із значним запізнен-

ням. Їх реалізація пов'язана, як і в Україні, зі зміною ідеологічних, моральних, психологічних і політичних цінностей.

Втрата Польщею державності наприкінці XVIII ст. загальмувала її входження в індустріальну епоху, зусилля поляків були спрямовані на вирішення національно-політичних питань. Протягом кількох століть у свідомість поляків вкорінювалось критичне ставлення до демократичних цінностей.

І самі поляки вважають джерелом проблем у формуванні відкритого суспільства республіканські та демократичні традиції, що функціонують поза капіталістичними або ліберально-індивідуалістичними цінностями. Внаслідок цього поляки не навчилися вважати приватну господарську діяльність високим покликанням і поважати успіх, досягнутий у ній. Згодом ліберальний соціальний устрій був підданий різкій критиці з боку прихильників авторитарно-тоталітарного режиму. Сьогодні Польща, за оцінками вчених, за допомогою лібералізму формує ідеологічні перспективи відкритого суспільства [98, 196]. Нове конституційне тлумачення держави таке: “Республіка Польща є демократичною державою, що керується законом і реалізує принцип соціальної справедливості”.

Чіткий поділ між сферами держави і самоврядування та пріоритетами соціального захисту населення є важливою умовою формування громадянського суспільства, яке повинно подолати прагнення правлячої еліти сформувати таке суспільство згори, спираючись на основи ліберальної демократії. Інструментом бажаних змін стає державна адміністрація, яка дедалі більше віддаляється від народу і набуває ознак симбіозу старої номенклатури з новою елітою за збереження старого мислення та менталітету.

Однак у Польщі, на відміну від України, громадянське суспільство не було знищене повністю за радянських часів. Збереглося багато домінуючих докомуністичних інститутів і структур: багатопартійна система (формально), самостійне селянство, відносно незалежні університети та активне академічне середовище. Численною була польська діаспора (близько 10 млн чол.), яка лобювала інтереси Польщі в урядах США, Канади, Франції. Величезний вплив на розвиток польської держави, функціонування політичної системи справляла римо-католицька церква (90 % поляків є віруючими католиками), яка першою підтримала “Солідарність” в її прагненні політичних змін [99, 29].

Протягом 80-х років громадянське суспільство в країні сприяло відродженню багатопартійності, політичних свобод, посиленню конституційних гарантій для індивідуальних сільських господарств. У 1989–1990 рр. у Польщі склалися “ідеальні умови для модернізації політичної системи: фактична двопартійна система при високій структурованості суспільства” [99, 30]. Але нездатність демократично налаштованої політичної еліти до консолідації призвела до спаду реформ, глибокої кризи протягом 1990–1992 рр. і перемоги лівих сил на парламентських виборах у 1993 р. “Солідарність” була усунута з політичної арени, а реформа набула характеру, аналогічного українській, — так звана “реформа згори”. Суспільство почало втрачати контроль за перетвореннями.

З проведенням у країні в 1998 р. адміністративної реформи підвищилась роль органів самоврядування. Якщо до реформи вони розпоряджались лише 18 % суспільних коштів, то нині — 48 % [100, 30–32]. Польське суспільство розуміє, саме місцеве самоврядування здатне поєднати і гармонізувати інтереси окремої особи та суспільства. На початку реформ в Україні і Польщі було відроджено принцип місцевого самоврядування. В Україні місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою безпосередньо або через органи місцевого самоврядування — ради, що обираються громадянами. В Польщі гміни — основна одиниця територіального самоврядування. Якщо адміністративна реформа буде вдалою, гміни матимуть реальні можливості колегіально вирішувати питання місцевого значення. В Україні цей процес відбувається складніше. Виявляється нездатність місцевих рад розв’язувати важливі питання життєдіяльності суспільства, від чого потерпає кожен громадянин. Держава починає знову перебирати на себе функції органів місцевого самоврядування, зокрема, “запустивши” програму малих міст. Тим самим применшується роль громадянського суспільства, воно потрапляє в тінь держави, що відбувалося вже не раз.

Отже, створення та посилення ролі інститутів громадянського суспільства в умовах демократизації є чинником незворотності реформ, послідовного поступу до європейського співтовариства. Приклад Польщі має для України велике значення, бо на рівні практичних механізмів між двома країнами ухвалено рішення про розвиток економічних зв’язків і всебічного співробітництва.

Така співпраця має підштовхнути до зміни всієї структури цінностей суспільства. Основою економічної діяльності мають бути по-

треби європейського спілкування, погоджування інтересів, дотримання прав і свобод людини. “Справжнє громадянське суспільство, — вважає Л. Овсянкіна, — породжує економічну та політичну свободу як основну моральну цінність ринку, стимулює ініціативність та конкуренцію між людськими досягненнями у всіх галузях життя суспільства” [101, 53]. До цього слід додати, що приватна власність стоїть на заваді подвійній моралі і дає можливість громадянам повною мірою реалізувати свої інтереси, задовольнити потреби, передати досягнення громадянського суспільства своїм дітям, прийдешнім поколінням.

Однією з тенденцій розвитку громадянських суспільств в країнах Центральної і Східної Європи є пошук спільно з державою нових моделей соціального захисту. Останнім часом до складу суб'єктів соціальної політики у країнах з ринковою економікою поступово стали зараховувати приватний сектор і некомерційні організації. В Чехії, Угорщині впроваджуються нетрадиційні форми зайнятості, залучення непрацевдатних громадян у виробничий процес, виконання непрацюючими певної соціальної роботи, створення нових робочих місць у приватному секторі тощо. Наприклад, здійснюються заходи з підтримки малого бізнесу. У Польщі тим, хто хоче почати свою справу, виділяється грошова позика в розмірі двадцятикратної середньої заробітної плати з терміном погашення до чотирьох років. Якщо підприємець-початківець виплачує відповідні відсотки, то через два роки його борг зменшується на 50 %. В Угорщині безробітному, що починає свій бізнес, надається матеріальна допомога у розмірі, що дорівнює сумі допомоги у зв'язку з безробіттям за шість місяців. Держава бере на себе 50 % його витрат на підготовку, консультаційну допомогу і страхування [102, 74].

Цей досвід корисний для України, оскільки гнучкі форми соціального захисту дають змогу стримувати процеси деградації робочої сили.

Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є наявність розвиненої, різноманітної соціальної структури, яка б відображала інтереси різних груп і верств населення. Соціальна структура буде дієвою, якщо матиме добре розвинені вертикальні й особливо горизонтальні зв'язки. При “розмитій” соціальній структурі індивід пов'язаний з державою прямо, а це значно обмежує можливості реалізації його особистих прав і свобод.

Протягом тривалого часу люди були витіснені з більшості сфер публічної активності. Це було закономірним наслідком існування в минулому централізованої суспільно-політичної системи, що базувалася на регламентації суспільної діяльності або, фактично, на примусі і контролі за більшістю проявів “низової” громадської активності. Відповідно політичні трансформації є умовою самоорганізації, яка приводить до поглиблення самоуправління, до усвідомлення громадянських прав, які існують у правовій державі. Проте це усвідомлення своєї відповідальності за все, що відбувається на локальному рівні. Адже громадянська активність — найперша передумова формування громадянського суспільства. На шляху посилення громадської активності ще є значні перешкоди, тобто явища, які обмежують або унеможливають об’єднавчі процеси в суспільстві, процеси самоорганізації і вияву індивідуальних, суспільних і групових інтересів. До цих явищ можна зарахувати атомізацію (як поняття відчуження одиниці від решти суспільства, занепад суспільних зв’язків у суспільному середовищі); суспільну анемію (як занепад норм, що регулюють “спільне”, тобто “світське” життя; повне випадання суспільної групи із суспільного середовища); безпорадність суспільства та недостатню можливість впливу на перебіг подій у країні.

Останнє особливо характерне для нинішньої ситуації в Україні та інших країнах, зокрема Польщі, Білорусі. Ще не вироблено однозначних правил гри в ситуації, яка склалася після значних змін в укладі суспільства, що призводить до стану невпевненості і розгубленості. Проте виявляється цей стан у різних країнах по-різному. Трансформаційні зміни тривають, і на громадянське суспільство в Україні чекає тривалий процес еволюційного розвитку.

Проблема формування громадянського суспільства в Україні пов’язана також з певними психологічними моментами. Суспільство ще неадекватно сприймає понятійно-категоріальний апарат політичної системи, її значення для становлення ефективної влади. Зокрема, це стосується парламентаризму як явища, ролі політичних партій як самостійного політичного інституту і сполучної ланки між громадянином і державою, а також таких понять і явищ, як індивідуалізм, прагматизм тощо.

Процес формування громадянського суспільства в Україні і деяких країнах Східної Європи уповільнюють залишки тоталітарного мислення, управління, успадкований патерналізм. Це заважає само-

актуалізації особи, самовизначенню у сфері діяльності, прояву громадянської позиції, привчає чекати всього від держави, від чиновників. Особливо це відчутно в економічній сфері, що зумовило глибоке падіння рівня життя народу. За межею бідності перебуває 60 % населення. Посилюється безробіття офіційне (1,3 млн чол.) і неофіційне (4 млн чол.) [83, 35–36].

До того ж в країні майже немає середнього класу як соціальної бази громадянського суспільства (на Заході він становить близько 70 % населення). Натомість, як наголошує В. Полохало: “Тут сформувався соціум “середнього” українця — основа суспільства негромадянського” [103, 22]. Це досить небезпечна ситуація з багатьох причин. По-перше, якщо громадянське суспільство є фундатором правової держави, то негромадянське суспільство відтворює неправову. Такий стан держави вже не може задовольнити жодну людину, бо це передусім похитне щойно народжену мрію про пріоритетність прав особистості, верховенство закону тощо. По-друге, тривала відсутність середнього класу робить дедалі біднішими державу і громадян, у країні продовжує знижуватись рівень життя. По-третє, саме по собі відпаде значення геополітичного чинника в політиці України, бо вона не буде більше привабливим партнером.

Важливо наповнити конкретним змістом економічну політику власної держави, стратегічне бачення якої Президент України Л. Кучма виклав у Посланні до Верховної Ради України у 2000 р. У цьому плані громадянське суспільство має взяти на себе вагоміші функції, ніж це було у попередні роки.

Отже, становлення громадянського суспільства можна вважати цивілізаційним процесом, завдяки якому одночасно цивілізується громадянин, громадянські відносини між членами суспільства, саме суспільство, а також держава і відносини між нею, індивідом і суспільством. Наслідком такого процесу є формування політики і впорядкованих політичних відносин у країні. Історичний досвід свідчить, що умовою такого розвитку є рівновага, рівнозначний розвиток, взаємна рівність прав, свобод і обов’язків усіх трьох складових громадянського суспільства — громадянина, суспільства і держави. Перевага хоча б однієї з них руйнує громадянське суспільство. Воно не виникає у разі переваги держави над суспільством, а всі складові громадянських відносин формуються і співіснують завдяки паритету. Так утворюється стійка єдність, яка в змозі розвивати і долати внутрішні та зовнішні кризи і конфлікти.

Існує три напрями історичного і політичного розвитку, що ведуть до громадянського суспільства. По-перше, розвиток політики. По-друге, розвиток колективістських витоків громадянськості. По-третє, розвиток індивідуальних витоків громадянськості.

Універсальні і фундаментальні підвалини громадянського суспільства і правової держави прості — це порядність, чесність і людяність. Вони роблять суспільство по-справжньому однорідним, а людину — насамперед вільною від злоби та насильства щодо інших людей.

Список використаної літератури

1. *Романовский С. Н.* Международные культурные и научные связи СССР. — М., 1966.
2. *Бжезінський З.* Україна й Польща в контексті європейської інтеграції // Стратегічна панорама. — 1998. — № 3–4.
3. *Павлів В.* Нагорода Поєднання // Політика і культура. — 2000. — № 12.
4. *Лемши А.* Окупація Києва. Подвійний фотопогляд // День. — 1998. — 31 жовт.
5. *Страдлинг Р.* Реформа исторического образования и подготовка новых учебников по истории. Итоговый доклад. Март 1999 года. — Страсбург, 1999.
6. *Петлюру в Польщі пам'ятають* // Вечірній Київ. — 1998. — 2 лип.
7. *Вінценз А.* Краків — місто серединне // Ї. — 1997. — № 9.
8. *ГДІП* — візитка країни // Уряд. кур'єр. — 1998. — 3 груд.
9. *Контакти* — запорука процвітання // День. — 1998. — 24 листоп.
10. *Іжевська Т. І., Красільчук В. Я.* Діалог культур чи монолог західної культури? До питання розвитку міжнародних культурних зв'язків України // Політика і час. — 1998. — № 1.
11. *Остапенко Д.* Не обмежуватися локальними завданнями // Культура і життя. — 1998. — 6 трав.
12. *Олійник О.* Міжнародний імідж України як дзеркало внутрішнього життя // Уряд. кур'єр. — 2000. — 16 трав.
13. *МІД* во всемирной паутине // <http://www.elvisti.com/2000/08/28/foreign.shtml>.
14. *Зернецька О. В.* Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. — К., 1999.
15. *Косих Т.* Можуть прислужитися Україні // Уряд. кур'єр. — 2000. — 12 квіт.
16. *ОБСЄ* допоможе Верховній Раді привести законодавство у європейський вигляд // День. — 2000. — 4 берез.

17. *Інтелігенція* гуртується // Черкаський край. — 2000. — 5 трав.
18. *Вікуліна Н.* Нижня Саксонія піклується про чорнобильських дітей // День. — 1999. — 28 груд.
19. *Писанська В.* “Мерк” заплатить “остарбайтерам” по 10 тисяч марок // Голос України. — 2000. — 13 трав.
20. *Шепель А. О.* До питання впровадження положень конвенцій Ради Європи у законодавство України // Законодавство України та міжнародне право (проблеми гармонізації). — К., 1998.
21. *Горобець Ю. І.* Стан і перспективи допомоги Західної Європи Україні у сфері вищої освіти (Програма ТАСІС) // Україна — Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. — Маріуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. I.
22. *Karetki Aurel, Pricop Adrian.* Lacrima Basarabici. — Chisinau, 1993.
23. *Ciobanu Stefan.* Unirea Basarabiei. — Chisinau, 1993.
24. *Kolar Othamar.* Rumanien und seine Minderheiten // Ethnos-Nation, 3/ Jahrgang, Heft 2. — 1995.
25. *Rumania* — Ministry of Foreign Affairs, White Paper. On the Rights of Persons belonging to national, ethnic, linguistic or religious minorities in Rumania. — Bucaresti, 1992.
26. *Буковина.* Її минуле і сучасне / За ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзака, А. Жуковського. — Париж; Філадельфія; Детройт, 1956.
27. *Ciobanu S.* Basarabia: Populatia, istorie, cultura. — Chisinau, 1992.
28. *Факты о Венгрии* // МТИ. Пресс. — 1995. — апр.
29. *М. Тоаса.* Ispita unei intrebari // Arcasul. — 1995. — 9 februarie.
30. *V. Tarateanu.* Vorbe goale, lipsite de temei // Arcasul. — 1995. — 9 februarie.
31. *В. Меннінгауз.* Чернівці / Буковина як “топос” німецько-єврейської історії та літератури // Дух і Літера. — 1999. — № 5.
32. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. — М., 1999.
33. *Ершова И. Б.* Цели и приоритеты социальной политики в период реформирования экономики восточноевропейских стран // Труд за рубежом. — 1995. — № 1.
34. *Малютин Н. Н.* Становление трехстороннего сотрудничества в странах Центральной и Восточной Европы // Труд за рубежом. — 1997. — № 3.
35. *Рынок труда и социальная политика в Центральной и Восточной Европе* / Под ред. Н. Барра. — М., 1997.
36. *Бальцерович Л.* Социализм, капитализм, трансформация: Очерки на рубеже эпох. — М., 1999.
37. *Фик Барбара Дж.* Сравнительный обзор и анализ законодательства в области коллективной защиты трудовых прав восьми центральноевропейских стран // <http://> Институт свободных профсоюзов.
38. *Тоффлер А.* Футурошок. — СПб., 1997.

39. Біляцький С., Хахлюк А. Білль про права людини праці // Віче. — 2000. — № 3.
40. Мейер К. Корпоративное управление в условиях рыночной экономики и экономики переходного периода // Корпоративное управление: владельцы, директора и наемные работники акционерного общества. — М., 1996.
41. Некипелов Д. С. Финансовое участие работников в деятельности предприятия // Труд за рубежом. — 1995. — № 4. — 16 берез.
42. Воска Е. Характерные черты приватизации по-венгерски // Проблемы теории и практики управления. — 1998. — № 5.
43. Пименова Л. А. Производственные советы как форма согласования интересов в разработке кадровой политики в Венгрии // Труд за рубежом. — 1993. — № 4.
44. Профсоюзы сегодня // Трудовой мир. — 1997. — № 4.
45. Цвылев Р. Социальный конфликт в постиндустриальной экономике // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1998. — № 10.
46. Вазгенов А. Управление трудовыми отношениями в условиях обострения социальной напряженности // Проблемы теории и практики управления. — 1999. — № 4.
47. Силин А. О причинах наших бед // Человек и труд. — 1999. — № 5.
48. Розанваллон П. Новый социальный вопрос. Переосмысливая государство всеобщего благосостояния. — М., 1997.
49. Gauchet M. La Revolution des droits de l'homme. — Paris: Gallimard, 1989.
50. Ferry Luc et Renaut Alain. Philosophie politique. — Paris, PUF, 1985. — Т. III: Des Droits de l'homme a l'idee republicain.
51. Дегтярь Л. Государственная политика на рынке квалифицированного труда: опыт стран Центральной и Восточной Европы // Проблемы теории и практики управления. — 1997. — № 1.
52. Ганслі Т. М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. — К., 1995.
53. Європейський Союз і Україна: через зміцнення зв'язків до інтеграції // Матеріали конференції, Київ, 1–2 жовтня 1999 р. — К.: Ін-т Схід — Захід, 1999.
54. Шестакова Е. Е. Программы поддержки самостоятельной занятости в развитых государствах с рыночной экономикой и ряде стран Восточной Европы // Труд за рубежом. — 1995. — № 2.
55. Саморукова А. Н. Экономика Румынии в 1997 г. // Итоги социально-экономического развития стран Центрально-Восточной Европы. — М., 1999.
56. Дергачев В. А. Геополитика. — К., 2000.
57. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М.: Междунар. отношения, 1999.
58. Гаджиев К. С. Геополитика. — М., 1997.

60. Рудич Ф. М. Політологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. закладів освіти. — К., 2000.
61. Селіванов В. М., Щедрова Г. П. “Громадянське суспільство” та деякі погляди на нього у західній політології // Право України. — 1995. — № 11.
62. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство // Політологічний енциклопедичний слов.: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.
63. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство як передумова створення динамічної політичної системи // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К., 1998.
64. Україна: поступ у ХХІ століття: Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.: Послання Президента України до Верховної Ради України. 2000 рік // Уряд. кур’єр. — 2000. — 28 січ.
65. Маклін Дж. Ф. Громадянське суспільство: свобода у новому тисячолітті // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центрально-східноєвропейський досвід: Зб. наук. пр. / В. П. Мельник та ін. (ред.). — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Філософський ф-т., 1999.
66. Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативні нації в Східній Європі // Сучасність. — 1994. — № 5.
67. Huyster E. R. Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. — Stuttgart, 1960. — Bd. 2.
68. Böckenförde E.-W. Verfassungsprobleme und Verfassungsbewegung des 19. Jahrhunderts // Moderne deutsche Verfassungsgeschichte (1815–1918). — Köln, 1972.
69. Захариев З. Обновление то на социализма и гражданского общества // Ново время. — София, 1990.
70. Аг А. Системный анализ современного общества // Политология вчера и сегодня. — М., 1991. — Вып. 3.
71. Гражданское общество: Реферат. сборник / Отв. ред. Г. И. Иванов. — М., 1994.
72. Боднар А. Гражданское общество: проблемы интерпретации // Политология вчера и сегодня. — М., 1991. — Вып. 3.
73. Бондаренко В. Президент Македонии Борис Трайковски: “Наши народы сближает миролюбие” // Зеркало недели. — 2000. — 21–27 окт.
74. Дем’янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках // Людина і політика. — 2000. — № 4.
75. Кіш С. Європейський вибір соціуму Угорщини на зламі ХХ–ХХІ ст. // Людина і політика. — 1999. — № 3.
76. Овсянкін Л. Своєрідність проявів моральних цінностей суб’єктів ринку // Людина і політика. — 2000. — № 3.
77. Солана Х. ЕС — Украина: развивая стратегическое партнерство // Зеркало недели. — 2000. — 16–22 сент.

78. *Фомін С.* Розширення ЄС на Схід: “рівні” та “рівніші” // Політика і час. — 1999. — № 3.
79. *Селіванов В. М.* Об’єднання “нужди і розуму” // Віче. — 1995. — № 1.
80. *Геєць В. М.* Державність України: на шляху до громадянського суспільства // Віче. — 1995. — № 5.
81. *Кумар К.* Гражданское общество // Гражданское общество: Реферат. сб. / Под ред. Г. И. Иванова. — М., 1994.
82. *Франк С. Л.* Духовные основы общества: Введение в социальную философию. — Париж, 1930.
83. *Соскін О.* Україна на шляху реформ: досвід і перспективи // Екон. часопис. — 2000. — № 3.
84. *Мимандусова Г.* Занятость населения Украины в неформальном секторе экономики // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2000. — № 2.
85. *Голубь Е., Якубинский А.* Семья: я+я+... // Зеркало недели. — 2000. — 18 марта.
86. *Білорусь, Росія, Україна.* Релігійні громади: цифри і коментар // Людина і світ. — 1999. — № 10.
87. *Дудар Н.* Релігійність молоді // Людина і світ. — 1999. — № 2.
88. *Єленський В.* Новітні релігійні рухи — зони занепокоєння // Людина і світ. — 2000. — № 8.
89. *Паращевін М.* Церква в суспільстві: масштаби впливу? // Людина і світ. — 2000. — № 5.
90. *Безверхий В.* Из двух зол выбираемо меньше? // Віче. — 1994. — № 3.
91. *Кочетков А. П.* Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития // Вестник Московского ун-та. Сер. 12. Политические науки. — 1998. — № 4.
92. *Малинкович В.* Что мешает формированию гражданского общества в Украине? // Віче. — 1999. — № 9.
93. *Пирожков С.* Українські пріоритети в геополітиці // Віче. — 2000. — № 5.
94. *Пуляев В. Т.* Движение к гражданскому обществу: российский вариант // Социально-гуманитарные знания. — 2000. — № 1.
95. *Резник Ю. М.* Идея гражданского общества: история и современность // Общая и прикладная политология: Учеб. пособие / Под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М., 1997.
96. *Колодій А.* Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центральнo-східноєвропейський досвід: Зб. наук. пр. / В. П. Мельник (ред.) та ін. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Філософський ф-т, 1999.
97. *Кіш Є.* Європейський вибір соціуму Угорщини на зламі ХХ–ХХІ ст. // Людина і політика. — 1999. — № 3.

98. *Сліва М.* Історичні чинники процесу формування відкритого суспільства в Польщі // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центральносхідноєвропейський досвід: Зб. наук. пр. / В. П. Мельник (ред.) та ін. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Філософський ф-т, 1999.
99. *Зеленько Г.* Україна — Польща: політико-владні структури в умовах модернізації // Людина і політика. — 2000. — № 2.
100. *Реформа* общественной администрации в Польше — требование времени и необходимость // Панорама польских реформ. — 1998. — № 3.
101. *Овсянкін Л.* Своєрідність проявів моральних цінностей суб'єктів ринку // Людина і політика. — 2000. — № 3.
102. *Сіленко А.* Нові моделі соціального захисту в країнах Заходу та Центрально-Східної Європи // Людина і політика. — 2000. — № 1.
103. *Полохало В. І.* “Середній українець” — соціальна основа негромадянського суспільства // Людина і влада. — 2000. — № 1–2.

ПІСЛЯМОВА

Сучасна Україна настійно шукає своє місце в новому геополітичному просторі. З огляду на це потрібно відповісти на доленосні, нерідко суперечливі питання: що корисніше для України — бути позаблоковою чи нейтральною державою, здійснювати багатовекторну чи двовекторну політику або ж розраховувати на стратегічних партнерів [1]. Відповіді мають бути обґрунтованими, переконливими.

Ключовою тезою Декларації про державний суверенітет, прийнятої Верховною Радою України, є та, що Україна має намір стати “постійно нетральною і без’ядерною державою, яка не бере участі у військових блоках” [2, 98]. Нейтральний позаблоковий статус держави підтверджено в Акті про проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.

Втім, Україна, здійснюючи зовнішню політику, не може дотримуватись “чистого нейтралітету”. Нейтральною може бути країна стабільна економічно, самодостатня в забезпеченні своєї національної безпеки, скажімо, Швейцарія, Австрія, Швеція та ін. Україна нині не є такою і на практиці змушена відмовлятися від нейтрального статусу, про це свідчить, зокрема, підписана в 1995 р. у рамках СНД угода про об’єднану систему ППО, домовленість з Росією про розташування на українській території Чорноморського флоту Росії. Отже, Україна де-факто не є нейтральною державою і скоріше могла б дотримуватися позаблокового статусу. На переконання М. Михальченка, нейтральна позаблокова орієнтація багато в чому допомогла б становленню української державності [3, 437]. Проте “позаблоковість, у тому вигляді, в якому вона від самого початку інтерпретувалася, рівноцінна відмові від повномасштабної участі в загальноєвропейських процесах і ризикує перетворитись на м’яку форму ізоляціонізму” [4, 113]. Щоб уникнути цього, Україна повинна вести широкий діалог і налагоджувати співробітництво з про-

відними країнами світу, визначити стратегію і тактику своєї зовнішньої політики.

Геостратегічне становище України зумовлює її багатовекторність у зовнішній політиці. Дуже великі інтереси переплелися в цьому регіоні і для України вигідний зв'язок з багатьма державами. А. Зленко зазначив: “Треба завершити дискусію про “багатовекторність” української зовнішньої політики. Багатовекторність — це лише підтримка і розвиток відносин з багатьма учасниками міжнародного співжиття” [5].

Здійснюючи зовнішню політику, Україна прагне виокремити країни, які є її стратегічними партнерами. За останні роки стратегічними проголошені відносини України з 19 країнами світу [6]. За міжнародним критерієм, стратегічне партнерство — це, по-перше, наявність принципово важливих для країн-партнерів стратегічних цілей; по-друге, наявність спільних поглядів з ключових проблем міжнародної політики, глобального і регіонального розвитку. Виходячи з цих критеріїв Україні доцільно мати відносини стратегічного партнерства щонайбільше з трьома — п'ятьма державами. Заяви вищих посадових осіб держави про стратегічне партнерство з великою кількістю країн не відповідають реальним можливостям України. За визначенням експертів, до країн, співробітництво з якими має для України стратегічне значення, слід зарахувати насамперед Росію, Сполучені Штати Америки, Німеччину і Польщу. І лише з Польщею стратегічне партнерство набуває рівнозначного, а не асиметричного, як з першими трьома країнами, характеру. До речі, сьогодні жодна з країн-партнерів не має стратегічних зобов'язань перед Україною у військовій сфері, хоча такі зобов'язання могли б мати лише Росія і США, але зустрічні зобов'язання України виходять за межі її позаблокового статусу. На нинішньому етапі слід відмовитись від довільного використання терміна “стратегічне партнерство” і від проголошення нових стратегічних партнерів. Важливо наповнювати реальним змістом відносини з державами, стратегічне партнерство з якими визначене відповідними угодами, поглиблювати політичний діалог, економічне, військове і військово-технічне співробітництво, посилювати інформаційне забезпечення розвитку цього процесу.

Повертаючись до питання про місце і роль України в новому геополітичному просторі, важливо не абсолютизувати її особливе геополітичне становище, а всебічно розширювати можливості її активної участі в розвитку системи міжнародних відносин. “Двовекторність

скоріше не вибір України, а реальність, яка дана їй об'єктивно разом з незалежністю, а також одна з успадкованих нею проблем” [4, 112]. Перспективи становлення України як активного дієздатного суб'єкта міжнародних відносин насамперед пов'язані з її об'єктивною зацікавленістю і “геополітичним “обов'язком” брати участь у політичних і економічних трансформаціях цих двох регіонів — Росії і Заходу — в гармонізації взаємозв'язків, нівелювати відмінності між ними.

Нині можна говорити про новий етап відносин як на східному (точніше північно-східному), так і на західному напрямку [7].

Твердження про переорієнтацію української зовнішньої політики на Схід можна пояснити швидше як нормалізацію українсько-російських відносин відповідно до реальних, насамперед економічних потреб. Слід зауважити, що ці відносини позначені “безумовним прагматизмом: прагматизмом сильного — Росії, прагматизмом слабкого — України” [4, 121]. Проте при цьому Україна в результаті співробітництва з Росією може одержати реальні можливості для зміцнення свого економічного становища.

На західному векторі української зовнішньої політики негативно позначився так званий касетний скандал і все, що з ним пов'язано. Сьогодні можна констатувати регрес у відносинах із Заходом і втрату позицій дво-трирічної давності. Прагнення України стати повноправним членом Європейського Союзу не підтримує ЄС, який, ухваливши угоду про партнерство і співробітництво, яка ні до чого не зобов'язує, не бажає йти далі, Європейський Союз аж до сьогодні бачить в Україні “партнера, а не потенційного члена” [8, 96]. І ще: “членство в ЄС зумовлене неминучою вимогою делегування частини здобутого лише десять років тому суверенітету на рівень його наднаціональних органів. Цей прихований від поверхового погляду підтекст — “європейський вибір” — не став предметом дискусії у суспільстві у зв'язку з “європейською інтеграцією” України, не кажучи вже про офіційні заяви [8, 98].

Україна поступово усвідомлює себе як незалежна держава, з чим не можуть не рахуватись на Сході і Заході. В Росії дедалі більше усвідомлюють, що Україна справді стає цивілізованою державою і зупинити цей процес можна лише екстремальними засобами. А також те, що “українсько-російське зближення за білоруським зразком неможливе через одну просту причину: в Україні народжуються власні еліти, які не ототожнюють себе з Росією і навряд чи будуть готові

поділитись своїми владними можливостями з Москвою, але при цьому виступатимуть за нормальні взаємовигідні відносини” [9]. Що стосується Заходу, то на нинішньому етапі той рівень відносин, який існував до останнього часу, вичерпано. А новий формат цих відносин треба віднайти, і зробити це потрібно обом сторонам. Якість “нового формату відносин справді залежить більшою мірою і від самої України, і ще більшою мірою від її внутрішньої політики” [9]. Важливо прийняти Закон України “Про основні напрями зовнішньої політики України” у новій редакції, адже чинний документ від 1993 р. не відповідає сучасним реаліям.

Рубежем двох тисячоліть стали терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 р., що мали на меті зруйнувати базові символи американської, точніше, західної цивілізації: політичний — Білий дім, військовий — Пентагон, фінансовий — “Всесвітній торговельний центр”. Втрати США попередньо оцінюються в 39 млрд дол. Якщо з історичної точки зору порівняти дві події — розпад Радянського Союзу і терористичний акт у США, то останній постає не менш значущим. Аналітики називають чимало локальних причин того, що сталося. Одну з них зазначив Ф. Фукуяма, американський професор політології і міжнародної політики: “Сьогоднішній конфлікт — це не зіткнення цивілізації, оскільки йдеться про нерівні за своїми можливостями культурні зони. Те, що відбувається, схоже швидше на ар’єргардний бій тих, хто відчуває загрозу з боку модернізації і, відповідно, з боку її моральної складової — поваги до прав людини” [10]. США зіткнулися з терором нового порядку — ідеологічним, а тому безкомпромисним. “Навіть найбільша терористична організація не може діяти сама. Вона потребує підтримки з боку одnodумців і цілих держав. Через це фахівці говорять не про розрізнені терористичні групи, а про всесвітню мережу терору, яка існує не перший рік” [11, 18].

Протидія міжнародним терористичним організаціям має розглядатись як першочергове завдання структур безпеки, у тому числі європейських. Тероризм треба зупинити будь-що. Традиційна реакція — негайно покарати винних, прийнятна на початковому етапі, проблему не вирішить, а лише збільшить кількість країн, вороже налаштованих до США. Тому найоптимальнішим для Америки є інший шлях — починати зміни із самих себе: удосконалювати демократичні принципи, які останнім часом “пробуксовують” всередині країни, і з новими принципами підходити до зовнішнього світу.

Такий підхід передбачає визнання самоцінності та виняткової важливості для світу кожної цивілізації, перехід від світу біполярного, чорно-білого, до світу багатопольярного та багатоколірного. Якщо США оберуть такий шлях, світ уникне третьої світової війни, яка може бути і термоядерною. При цьому США збережуть лідируючі позиції, але вже в іншій якості — як лідера, в якому зацікавлені інші країни.

У геополітичній ситуації, що склалася після терористичних актів у США 11 вересня 2001 р., Україна повинна виробити адекватні заходи насамперед виходячи із своїх національних інтересів і з урахуванням потенціальних можливостей. Має бути переглянута доктрина військової і національної безпеки країни.

Нова геополітична ситуація вносить корективи в концепцію протистояння Захід — Схід. Після беззастережної підтримки Росією антитерористичних акцій США і прийняття останніми цієї підтримки центр ваги світових подій з протистояння Захід — Схід переноситься на вісь кризи Північ — Південь. У новій геополітичній ситуації Росія, прагнучи інтегруватись до західної цивілізації, дедалі більше розглядатиме Україну як спільного учасника цього процесу, водночас Захід уже менше розцінюватиме Україну як буфер між Європою і Росією.

У довгостроковому плані Україна, підтримуючи стратегічні відносини з Росією, прагне інтегруватись у європейські та євроатлантичні структури. Північноатлантичний альянс розглядає Україну як невіддільну складову Європи. Після терористичної атаки на США Україна заявила про готовність надати і надала повітряний простір американській військово-транспортній авіації, задіяній в операції з боротьби з тероризмом. Для України відносини особливого партнерства з НАТО (з 27 країн-партнерів такі відносини мають лише Росія і Україна) є передумовою поглиблення взаємодії з країнами — членами альянсу та входження до Європейського Союзу. Досвід співробітництва України з ЄС свідчить, що Україна має реальні перспективи стати членом об'єднаної Європи. Безумовно, швидкість зближення України та ЄС залежить насамперед від зміцнення демократичних засад українського суспільства, розвитку ринкової економіки, приведення законодавства держави у відповідність до європейського. Інтеграція України в західну цивілізацію можлива лише в результаті набуття Українською державою і українським суспільством цивілізаційних якісних характеристик.

Якими ж можуть бути сценарії геополітичного майбутнього України? [2]. *Перший*. Залучення України до геополітичного процесу співробітництва з Росією і через Росію. Це створення Союзу держав трьох слов'янських народів, проникнення російського капіталу в галузі української економіки. Цей варіант найпростіший. Проте для України це “кінець історії”, втрата своєї специфіки, своєї державності. *Другий*. Коливання між Сходом і Заходом. Відсутність справжньої інтеграції з Росією і європейськими та євроатлантичними структурами. Для України це ізоляція від реальних світових інтеграційних процесів. Україна стає розмінною монетою для Сходу і Заходу. *Третій*. Інтеграція в Європейський Союз паралельно з рівноправним партнерством Росії і України в економічній сфері та зближенням Росії з Європейським Союзом. Цей сценарій єдино раціональний для України і Росії. В інавгураційній промові Президент України Л. Кучма зазначив: “На даному етапі результативність зовнішньополітичного курсу України будуть визначати два основні фактори. Перший — як ми розв'язуємо внутрішні проблеми. Другий — наскільки активно і усвідомлено з урахуванням національних інтересів адаптуємося до реалій сучасного світу” [13]. При цьому Україна має вибудовувати свою, орієнтовану тільки на власні інтереси зовнішню політику (прикладом для України можуть бути Швеція, Фінляндія), що сприятиме перетворенню України на впливовий чинник створення механізму оптимальної моделі безпеки Європи XXI століття, від чого залежить перспектива геополітичного, а отже й міжнародного становища держави.

Сучасна Україна — спадкоємниця Київської Русі, її політична еліта — це спадкоємці України-Руси, могутньої, сильної держави. Йдеться про відновлення на якісно новому рівні і в новому часовому вимірі центральноєвропейської держави з організмом нової української політичної нації.

Список використаної літератури

1. *Гречанинов В.* Киев на распутье. Основные аспекты внешнеполитической деятельности Украины // Независимая газета. Содружество НГ. — 1999. — № 2.
2. *Декларація про державний суверенітет України* // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31.

3. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитрофф Европы? — К., 2001.
4. *Дергачов А.* Украинско-российские отношения — европейский и евразийский контекст // *Полис.* — 2000. — № 6.
5. *Підлуцький О.* П'ять послань українського міністра // *Україна і світ.* — 2001. — 27 січн.
6. *Пашков М., Чальй В.* Реалии и перспективы стратегического партнерства // *Зеркало недели.* — 2000. — 2 декабря.
7. *Замятин В.* Точка старта // *День.* — 2001. — 8 июня.
8. *Шнайдер Детерс В.* К конкретизации концепции “большой Европы” // *Полис.* — 2000. — № 6.
9. *Замятин В.* Взросление на фоне мифов // *День.* — 2001. — 4 мая.
10. *Фукуяма Френсис.* Конфликт Ислама и Модернизации // *День.* — 2001. — 24 сентября.
11. *Млечин Л. М.* Кто взорвал Америку? — М., 2002.
12. *Гаврилишин В.* Время глобализации: сценарии для Украины и России — утраты и шансы // *День.* — 2001. — 11 апреля.
13. *Кучма Л. Д.* Інаугураційна промова Президента України 30 листопада 1999 року // *Україна і світ сьогодні.* — 1999. — 4–10 груд.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія	309–312, 430
- і ЄС	320
- і НАТО	321
- багатопартійна система	318
- місцеве самоврядування	317–318
- судова влада	316
- уряд	314
Авторитаризм	71, 455
Албанія	246–247
Америка — див. США	
Авторитарний (режим)	135, 138
Багатовекторність	164, 283
Балкани (криза)	262–275
Балтії країни	169, 174
- і ЄС	165–169
- і НАТО	157–160, 162
Білорусь	52, 133–135, 137, 212, 287
-уряд (Кабінет Міністрів)	134
Болгарія	247–250
Геоeкономіка	374
Геополітика	30–33, 36–38
Громадянське суспільство	11, 425, 448–455, 458–460, 463–466
- в Україні	71, 322, 452, 455–456, 459–460
- в Центральній і Східній Європі	448, 460
- соціалістичне	453–454
Гуманітарна політика	399–400
Гуманітарне спіробітництво	398, 404–408
ГУУАМ	150, 154–155
Двовекторність	64, 100
Демократія	16, 20, 198, 213–214, 425–426
Демократизація	21, 214–215
Депутат	206–208
- мандат	207
- імунітет (недоторканність)	209–210
Держава	33, 36, 38, 130, 137, 185, 223, 245, 318, 358–359, 375, 394, 400, 425, 438, 440–441, 445, 449–451, 453–456, 461–465
- соціальна	9–11, 424, 447
Еліта	
- політична	8, 17, 217–219
- правляча	71
Естонія	167–171
Євразія	35–36, 39–41, 43–44
Європа	42, 36, 44–45, 56, 165–166, 272–273, 363, 386, 423
Європейський Союз (ЄС)	54, 165–167, 184, 363, 389
Європейські стандарти	100, 135, 184, 394, 397, 401, 408
Захід	40–42, 44, 72, 431

Західна Європа	431, 437, 443
Інформаційне поле	395
Китай	35
Когнітаріат	437
“Конституції живої” концепція	189–190
Конституційний процес	
- у Білорусі	134, 191
- у країнах ЦСЄ	198
- у Молдові	191
- у Росії	132
- в Україні	128, 191–194
Конституційний суд	
- Росії	132
- України	130
Конституція	187–190
- Австрії	310–311
- Білорусі	191
- Болгарії	197
- Польщі	194–195, 209
- Угорщини	196, 300
- України	11, 192–193
Конфлікти міжнаціональні	411
Культурне співробітництво	392–394, 404, 407
Латвія	171–174
Литва	158, 162, 167–168
Ліві (в Україні)	67
Лідерство політичне	216
- пострадянського періоду	233–236
- в Україні	225, 227–229
Місьцеве самоврядування	
- в Росії	132
- в Україні	130, 316–317, 462
Модернізація	9, 13–15, 22–27
- економічна	8–9, 25–26
- навздогінна	438
- політична	12, 14, 17, 25
Молдова	141–143
Морська і сухопутна сила (таласократія і телурократія)	30–33, 40–41
НАТО	32, 46, 159–160, 270–275
Націоналізм	448
- у Східній Європі	183–185
Національні меншини	411–412, 414–422
Негромадянське суспільство	464
Німеччина	32–37, 40, 45, 325–330, 405
- “європа-політика”	328
НТР	350–351
Олігархія (в Україні)	73
Парламент	213
- Австрії (Федеральні Збори)	312–313, 315

- Білорусі (Національні Збори Білорусі)	134, 202, 212
- Болгарії (Великі народні збори Болгарії)	202, 205
- Польщі (Сейм і Сенат)	201, 204
- Росії (Федеральні Збори; Рада Федерації і Державна Дума)	131
- Угорщини (Державні Збори Угорщини)	204
- України (Верховна Рада)	103, 128–129, 227, 315
Парламенти Центральної і Східної Європи	201
Парламентаризм	
- західний	126, 138, 187, 193, 198
- псевдо-	211–212
“Перехід політичний”	18, 20
Польща	252–255, 276–280, 282, 428, 430, 439, 446, 461–462
Постмодернізм	22
Пострадянські (країни, режими)	27
Придністров’я (конфлікт)	143–146
Права людини	402
Президент	
- Австрії	313–314
- Білорусі	133
- Росії	131, 133
- Угорщини	300
- України	129
Профспілки	430–431, 433–436, 438–440
- в Україні	435–436
Рада Європи	390
Радянський Союз (СРСР)	31, 37–38, 40–41, 350, 386, 405
Революція	28
Реформи	
- економічні	9
- моделі	17
- в Україні	22, 70–72
Росія (Російська Федерація)	32, 35–36, 39, 41–47, 130–131, 136–137, 161–162, 283
- і Білорусь	52, 139
Росії уряд	132
Румунія	255–256, 410–414, 417–418, 421–424, 427, 429, 439, 446
“Серединний океан”	36
“Серединність”	36
Словаччина	260–262, 439–440
СНД	43, 46
Соціальне партнерство	424–426, 440
Стабільність і стійкість (політичної системи і політичного процесу)	15–16
Східна Європа	178–185

США	31, 35–36, 38–39, 41–45, 346–349, 441
Традиційні суспільства	25
“Транзит політичний”	20, 22
Транзитологія політична	19, 22
Трипартизм	426–427
Угорщина	250–252, 294–297, 302, 306–308, 419, 433, 435, 439, 446
- багатопартійність	298–299
- громадянське суспільство	305
- європейська інтеграція	306
- коаліції політичні	306
Україна	15–19, 22, 47–49, 61–64, 69–70, 72–73, 104, 106–110, 128, 135–136, 140, 164–165, 181, 309, 351–359, 386, 388, 391, 397–398, 400–401, 409–410, 423–424, 435, 444, 449, 457–458
- і Балтії країни	162–164
- економічні зв'язки	174–177, 372
- і Білорусь	52–53, 139–140
- і Болгарія	60
- економічні зв'язки	370–371
- і Греція	
- економічні зв'язки	364
- і Європа	63–64, 72–73, 86, 94, 113, 140, 331
- економічні зв'язки	363
- і ЄС	54–55, 66–67, 73–75, 77, 84–85, 96–98, 100–101, 110–112, 401
- і Китай	
- економічні зв'язки	373
- і Молдова	53–54, 141, 144–151, 154–156
- економічні зв'язки	151–154
- і ООН	116–117
- і НАТО	56–57, 66–69, 85–94, 98–101, 112–113
- геополітичний вимір відносин	94–96
- і Німеччина	58–59, 327, 330–335
- гуманітарне і культурне співробітництво	344
- економічне співробітництво	341–343, 363–364
- стратегічне партнерство	336–341
- і Польща	59, 108, 276, 281–283, 389
- економічне співробітництво	366–368
- стратегічне партнерство	284–293
- і Рада Європи (РЄ)	55–56, 114, 401, 408,
- і Росія	46, 49–52, 57–58, 66, 103, 107–108, 138–139, 389, 391
- економічні зв'язки	360–362
- і Румунія	59–60, 108, 386
- економічні зв'язки	371
- і Словаччина	60
- економічні зв'язки	369
- і Словенія	
- економічні зв'язки	370

- і СНД	115, 148–149
- і США	57–58, 109–110
- економічні зв'язки	58, 373
- і Туреччина	405
- і Угорщина	60, 103–104
- економічні зв'язки	369–370
- і Франція	
- економічні зв'язки	364
- і Центральна і Східна Європа	89, 114, 116, 387, 396
- економічні зв'язки	365–366
- і Чехія	60
- економічні зв'язки	368–369
України	
- безпека	77
- економіка	373–376
- еліта	70, 102, 140, 220–224, 321
- європейська інтеграція	77, 115, 117
- європейський вибір	64, 110
ЄС	
- інтеграції стратегія до	75, 111
- інтеграція до	393
- економічна	76–77
- культурно-освітня і науково-технічна	78–79
- регіональна	79
- партнерство з	80–83, 97
- співробітництво у сфері охорони довкілля	80
- зовнішньоекономічні зв'язки	355–356
- зовнішня політика	68, 102–108, 117, 325
- партійна система	320
- позаблоковість	96
- політична консолідація	77
- політична система	127, 321
- розвиток	321
- соціальна політика	78
- співробітництво регіональне	113
- уряд (Кабінет Міністрів)	129–130
Центральна і Східна Європа (ЦСЄ)	178–180, 186–188, 231–232, 245–246, 307–308, 350, 366, 397, 424–430, 432–433, 435, 437–440, 442–445
- “концептуальне поле”	395
Чехія	257–260, 439–440, 445
Японія	25

Про авторів монографії

- БАЛАБАН**
Ростислав Валерійович Старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, кандидат політичних наук
- ДЕРГАЧОВ**
Олександр Петрович Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, кандидат історичних наук
- ЗАРЕМБА**
Олександр Варленович Старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, кандидат історичних наук
- ЗЕЛЕНЬКО**
Галина Іванівна Науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, кандидат політичних наук
- КІШ**
Єва Бернатівна Старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин, кандидат історичних наук, доцент
- КОНОНЕНКО**
Наталія Вікторівна Науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, кандидат політичних наук
- КУДРЯЧЕНКО**
Андрій Іванович Директор Інституту соціальних наук та міжнародних відносин МАУП, доктор історичних наук, професор
- ЛЯШЕНКО**
Тетяна Михайлівна Науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, кандидат політичних наук

МАКАРОВ
Анатолій Миколайович

Старший науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональ-
них досліджень НАН України, канди-
дат філософських наук, доцент

МИХАЛЬЧЕНКО
Микола Іванович

Президент Української Академії
політичних наук, доктор філософських
наук, професор

ОГРИЗКО
Володимир Степанович

Надзвичайний та Повноважний Посол
України в Австрії, кандидат історичних
наук

ПАХАРЄВ
Анатолій Дмитрович

Провідний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональ-
них досліджень НАН України, канди-
дат історичних наук, доцент

РУДИЧ
Фелікс Михайлович

Завідувач відділу Інституту
політичних і етнонаціональних
досліджень НАН України, доктор
філософських наук, професор

ТРИПОЛЬСЬКИЙ
Всеволод Олексійович

Колишній провідний науковий
співробітник Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень НАН
України, доктор філософських наук

ЩЕДРОВА
Галина Петрівна

Завідувач кафедри політології
Східноукраїнського національного
університету (м. Луганськ), доктор
політичних наук, професор

ЩЕРБЕНКО
Едуард Васильович

Старший науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональ-
них досліджень НАН України,
кандидат філософських наук

З М І С Т

<i>До читача</i>	3
ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	8
<i>Список використаної літератури</i>	29
Розділ 2. УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ	30
2.1. Геополітика як наука. Наукові школи геополітики	30
2.2. Геополітичне майбутнє Росії	41
2.3. Україна в новому геополітичному просторі	47
2.4. Відносини України з європейськими та євроатлантичними структурами	63
2.5. Зовнішня політика України: інтереси і пріоритети	102
<i>Список використаної літератури</i>	119
Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ — УКРАЇНА: АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН	126
3.1. Україна — Росія — Білорусь: варіанти політичної модернізації	141
3.2. Україна — Молдова: політичне співробітництво	157
3.3. Україна — держави Балтії: розвиток політичних відносин	178
3.4. Трансформація парламентаризму в Україні і державах Центральної і Східної Європи	178
3.5. Політичне лідерство і політичні еліти в Україні та державах Центральної і Східної Європи: тенденції формування	215
<i>Список використаної літератури</i>	239
Розділ 4. УКРАЇНА — ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІРИ	245
4.1. Україна в контексті трансформації політичних систем у країнах Центральної і Східної Європи	245
4.2. Балканська криза: геополітичний вимір	262

4.3. Українсько-польські політичні відносини — гарант стабільності у східноєвропейському регіоні	275
4.4. Політична трансформація в Угорщині в контексті загальноєвропейської інтеграції на зламі тисячоліть	293
4.5. Трансформація політичних систем України і Австрії: порівняльний аналіз	308
4.6. Нові виміри українсько-німецьких відносин у контексті глобальних зрушень на континенті	324
4.7. Економічні інтереси і пріоритети України в Центральній і Східній Європі	345
<i>Список використаної літератури</i>	377
Розділ 5. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ — УКРАЇНА: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР	385
5.1. Співробітництво України з державами Центральної і Східної Європи у вирішенні культурних і гуманітарних проблем	385
5.2. Національні меншини в Румунії: геополітичний контекст	410
5.3. Соціальне партнерство як інститут громадянського суспільства: досвід країн Центральної і Східної Європи...	424
5.4. Україна — держави Центральної та Східної Європи: тенденції формування інститутів громадянського суспільства	448
<i>Список використаної літератури</i>	466
ПІСЛЯМОВА	472
<i>Список використаної літератури</i>	477
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	476

Actual problems of geopolitical dimension in modern Ukraine against the wide background of theoretical concepts of geopolitics as a science and its scientific schools and the processes of modern political modernization are studied in the monograph. This problem is examined in the context of ukrainian-russian affairs, interrelations with European, euroatlantic structures and states of Central and Eastern Europe. The attempt to enunciate the model of interrelations of Ukraine with its strategic partners and the influence of social political state on these relations was made in this book.

It is meant for professional politicians, political scientists, historians, philosophers, jurists, teachers and students of higher educational establishments, and for those, who are interested in the geopolitical future of Ukraine.

Наукове видання

**УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ
ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ**

Монографія

Scientific edition

**UKRAINE IN THE MODERN GEOPOLITICAL ZONE:
THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS**

Monograph

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*

Редактор *Л. С. Тоболіч*

Коректори *Т. К. Валицька, Л. Г. Бурлакiна*

Комп'ютерна верстка *І. Г. Коваленко*

Оформлення обкладинки *Д. В. Коврига*

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 30.07.02. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. . Тираж пр. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП